

सबेका आराध्यदेव

श्री पशुपतिनाथ

(केही अनुभव र भावना)

पुजारी मदन भट्ट
महेश भट्ट

सबैका आराध्यदेव
श्री पशुपतिनाथ

(केही अनुभव र भावना)

भाग १

लेखक
पुजारी मदन भट्ट
महेश भट्ट

प्रकाशक
काठमाण्डौ, नेपाल

सबैका आराध्यदेव श्री पशुपतिनाथ, भाग १

प्रकाशक

सर्वाधिकार : लेखकमा

सस्करण : २०७५ (पहिलो)

छपाइ प्रति : १०००/-

मूल्य

व्यक्तिगत : रू

सस्थागत : रू

कम्प्युटर टाईप : गंगा प्रसाद अर्याल

मुद्रण : नेपाल

मातामा सभक्ति समर्पित

— पुत्र महेश भट्ट

एवम् समस्त भट्ट परिवार

दुई शब्द

श्रीकृष्ण भगवानबाट सुदर्शन चक्रद्वारा पहाड फोडी जल प्रवाह गरेको र डाँडाकाँडा बाहेक उपत्यकामा क्रमशः बस्ती बस्न थालेकोले यहाँ भएका व्यक्तिहरु र बाहिरबाट आएका व्यक्ति समानरूपमा मिसिई अनेकौं जात जाति रहेर विभिन्न संस्कृति र परम्परामा बाँधिई आधा यताको र आधा उताको हुँदै जाँदा विभिन्न रूपमा सभ्यता र संस्कृति, धार्मिक परिपाटीको विकास हुँदै गएको मानिएको सन्दर्भमा, यहाँ धार्मिक, साँस्कृतिक विविधता रहेको पाईन्छ। यसका साथै महामन्जुश्रीबाट पनि खड्ग प्रहार गरी चोभारको गल्छी काटेको र बौद्ध धर्मको समेत व्यापक प्रचार गरिएको मानिन्छ। हिन्दु तथा बौद्ध धर्मावलम्बी मत प्रचार यस उपत्यकामा राम्रै रूपमा रहेको छ। गोपाल वंशको समय र यसपछिका समयमा र पछि लिच्छविकालदेखि नै उपत्यका लगायत नेपालका विभिन्न स्थानमा रहेका व्यक्तिहरु उपत्यकामा प्रवेश गरी विभिन्न स्थानमा आई बसोबास गरेको मानिन्छ, यी सबै जातिहरु यसै भूमिमा आदिकालदेखि नै बसोबास गरेको मानिन्छ। त्यसभन्दा पनि विभिन्न जात जातिका नेवारहरुले तन्त्र परम्पराको क्रममा आबद्ध रही आफ्नो कर्म कृत्य समेत सोही अनुसार विभिन्न रूपमा मान्ने गरेको पाईन्छ। यसका साथै हिम्वतखण्डमा उल्लेख भए अनुसार प्राचीनकालमा यहीं उपत्यकामै पशुपतिको तपमा रहेका नेमुनी (सिद्धगुरु, तीर्थगुरु पनि भएको) द्वारा लोकहित र जीवको उद्धारको होस् भन्ने भावले शक्तिपीठ लिङ्ग, तीर्थ, कुण्डको प्रकास गरी विभिन्न यात्राहरु सञ्चालन गरेको वर्णन रहेकोछ। यस

उपत्यकामा र देशमा रहेका विभिन्न जातजाति र तिनको धार्मिक, साँस्कृतिक र सामाजिक परिपाटी चाल चलन, परम्परा, रितीरिवाज, मूल्य मान्यता, चाडपर्वहरु त्यसैको आधारमा गरिने विभिन्न कृत्य कर्महरु नै यस देशको सँस्कृति परम्परा बन्न गई सभ्यताको समेत क्रमिक विकास भएको मानिन्छ । यस पुस्तकमा लेखिएका विषयवस्तुहरु कुनै इतिहास लेखन प्रकाशन गर्ने उद्देश्यले नभई खाली विशुद्ध रुपमा धार्मिक विषयमात्र उजागर गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

लेखक : मदन भट्ट

विषय सूची

१. नेपालको पौराणिक स्वरूप	१
२. पाशुपत क्षेत्र माहात्म्य र पाशुपति दर्शनको महत्व	९
३. पशुपति क्षेत्रमा रहेका देवताको महत्व	१२
४. शिवपूजाको क्रम एक चर्चा	१५
५. कृतयुगमा प्रभु पशुपतिको महाज्योति स्वरूप लिङ्गको प्राकट्य	३१
६. कलियुगमा पशुपतिको पुनः प्राकट्य	३२
७. पशुपति महाज्योतिलिङ्ग उत्पत्ती	४१
८. श्री पशुपतिको पशुरूप मृगावतार/हरिणेश्वर हरिणावतार	४७
९. किराँतेश्वर	५३
१०. पाशुपतास्त्र	५८
११. नेमुनि	६०
१२. श्लेष्मान्तक नाग तथा वन	६५
१३. पशुपतिनाथको पंचब्रम्ह स्वरूप र यिनको चारै मुहारको वर्णन	६८
१४. आमनाय	७९
१५. श्री चक्र वा श्री यन्त्र (यन्त्रराज) एक चर्चा	९१
१६. आगम एक चर्चा	१११
१७. पाशुपत क्षेत्रमा रहेका मन्दिर तथा दिक्षाको एक चर्चा	१२४
१८. पाशुपत दर्शन एक चर्चा	१३१
१९. पाश र बन्धन एक चर्चा	१४५
२०. ऋषि मुनि	१५८

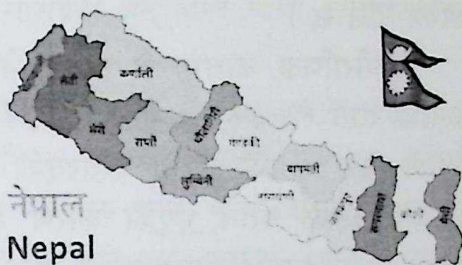
२१. अनन्त विभूषित आध्य जगद्गुरु शंकराचार्य सानो चर्चा	१६५
२२. आचार्य शंकराद्वारा स्थापित प्रमुख मठहरू	१७१
२३. पशुपतिको चारै दिशाबाट गरिने दर्शन तथा परिक्रमाको क्रम	१७७
क) पूर्वको क्रम (दर्शन परिक्रमा)	१७७
ख) पश्चिमको (दर्शन परिक्रमा)	१७९
ग) उत्तरको (दर्शन परिक्रमा)	१८१
घ) दक्षिणको (दर्शन परिक्रमा)	१८३
२४. श्री पाशुपतिनाथ मन्दिर तथा ४ किल्ला भित्र विराजमान भएको देवताहरूको नाम तथा परिक्रमा विधि	१८५
२५. गुह्येश्वरी माताको उत्पत्ती तथा गुह्येश्वरी जात्रा	१८७
२६. श्री गुह्येश्वरी आमाको जात्रा	१९६
२६. श्री आगमका भट्ट र अन्य भट्टहरूलाई गरिएको थिती व्यवस्था, कर्म र बन्देजहरू	१९७
२७. पशुपतिमा पूजारी नियुक्तिको क्रम	१९९
२८. पशुपतिको पूजाको क्रमहरू	२०१
२९. पशुपतिमा आरतीको क्रमहरू	२०३
३०. पशुपतिनाथको भण्डारी तथा यिनको संक्षिप्त विवरण	२०५
३१. पशुपति क्षेत्रमा बसोबास गर्ने अन्य जातजाती र मुख्य गुठीहरू	२२१
(क) राजोपाध्याय	२१७
(ख) कर्माचार्य	२१७
(ग) डंगोल	२१८

(घ) वैद्य	२१९
(ङ) काम्पालिका (कुशले)	२१९
(च) घ्यौला	२२०
३२. पशुपति क्षेत्रमा मनाइने विशेष जात्रा, पर्वपूजा, तथा अन्य जात्राहरु	२२१
(क) दमनार्पण पूजा	२२१
श्री पाशुपतिनाथमा गरिने धर्नुमास पूजा	२२२
(ख) शतविजारोपण तथा बाला चर्तुदशी	२२५
(ग) पशुपतिमा हुने पवित्रारोहण	२३०
(घ) भिमसेन जात्रा	२३१
(ङ) पशुपतिमा शिवरात्री पर्व	२३२
(च) श्रावण महिनाको सोमवारको व्रत	२४१
(छ) हरितालिका व्रत	२४२
(ज) वामन द्वादशी	२४४
(झ) कृष्ण जन्माष्टमी	२४६
(ञ) नवरात्री पर्वको ऐतिहासिक महत्त्व	२४८
(ट) नवरात्री पर्व	२४९
(ठ) नवदुर्गा भवानी यात्रा	२५२
(ड) हरिसिद्धी देवी र पशुपतिमा हुने हरिसिद्धी नाच	२५९
३३. नृत्यक्रम :	२६१
३४. सिद्धी दनेगु	२६४
३५. च्याभुले सट्टा भर्ना	२६७
३६. श्री बत्सलेश्वरी माता	२६७
३७. श्री बत्सलेश्वरी यात्रा	२६९

३८. बत्सलेश्वरी यात्राको क्रमहरु	२७१
३९. श्री बज्रेश्वरीमाईको देशोद्वार पूजा	२७४
४०. श्री बत्सलेश्वरी माईको यात्राको शुभारम्भ	२७९
४१. अंशुवर्मा र पशुपती	२८५
४२. पशुपतिमा विभिन्न समयमा भएका कार्यहरुको एक टिपोट	२८६
४३. शाहकालमा पशुपतिमा भएका कार्यहरु	२९२
४४. वर्षभरी पशुपतिलाई मानेर यस क्षेत्रमा मनाइनु पर्ने केही चाडपर्वहरु	२९९
४५. रुद्राक्ष र यसको महिमा	३०७
४६. पशुपतिका धार्मिक यात्राहरु	३१३
(क) लिङ्गयात्रा (चतुषष्ठी (६४))	३१३
(ख) वाग्मती यात्रा (तीर्थ)	३३१
(ग) कुण्डयात्रा	३४१
(घ) पशुपतिको उपलिङ्ग यात्रा	
४७. पशुपति भित्र र बाहिर रहेका देवीदेवताको नाम र महत्व	३६५

नेपालको पौराणिक स्वरूप

हाम्रो देश नेपाल
विशुद्ध पुण्य भूमि हो ।
धार्मिक परिवेशलाई नै
आधार बनाई यहाँ समाज
र सभ्यताको विकास हुँदै
गएको मानिन्छ । यि

सबका पछाडि कारण रूपमा श्री पशुपतिनाथ र बागमतीलाई नै लिन सकिन्छ । बागमती नदी र प्रभुको प्राक्त्य पश्चात् नै यहाँ देवतादेखि मानिस सम्म आउने क्रम चलेको र क्रमशः मानव बस्तीको विकास हुँदै गएको पक्षलाई नै मान्ने गरिन्छ । हाम्रो देशलाई चिन्दै परदेशीहरु पशुपतिको देश, शिवको देश, देवताको देश, ऋषिमुनिको तपसिद्धि प्राप्त गर्ने देश भनेर पनि परम्परादेखि मानि आएको देखिन्छ विदेशीहरु पनि । यहाँ रहेका रहेक प्राणीमा इश्वरको भावको आनन्दले सबैजना प्रफुल्लित पनि हुने गरेको देखिन्छ । प्रत्येक परदेशीहरु हाम्रो देशको भूमिमा आएपछि भिन्नै प्रकारको आनन्द र उर्जाको अनुभूति प्राप्त गर्ने गर्दछन् । यो नै यस देशको मानिसलाई आभास दिने एक कला हो भन्ने मान्न सकिन्छ ।

हाम्रो देश नेपालको काठमाडौँ उपत्यकाको धार्मिक, साँस्कृति, ऐतिहासिक पक्षलाई बुझ्न पौराणिक विषयको पनि अध्ययन गर्दा उचित हुने हुन्छ । यही सन्दर्भमा तन्त्र शास्त्र, पुराण लगायतका विभिन्न धार्मिक ग्रन्थ र स्कन्दपुराणको हिम्वतखण्डले निश्चय पनि राम्रो मार्ग निर्देशन गर्न सक्दछ । यसरी नै रहेका पौराणिक आख्यानलाई हेर्दा नेपालको महिमाको वर्णन गर्दै,

नेपाल च महाक्षेत्र भुक्तिमुक्ति फलप्रदम् ।

पिठानां परमपीठं क्षेत्रणाक्षेत्रमुत्तमम् ॥

(५, ६ श्लोकको अंश/नेपाल महात्म्य/प्रथम अध्याय/पा.नं. १ को प्रारम्भमा नै जैमिनी र माकण्डेय मुनिले यस्तो भावले वर्णन गरेको देखिन्छ ।)

पौराणिक कालमा नै प्रसिद्ध भैसकेको देखिने हाम्रो देशको उल्लेख बडो रोचकरूपमा भएको पाउन सकिन्छ । एकातिर पुराणमा शैवको प्रिय भूमिको रूपमा दर्शाइएको छ भने तान्त्रिक बाङ्गमयमा सत्तिको अङ्गहरु पतन भएको कारण महापीठको रूपमा पनि यस देशको नाम उल्लेख रहेको पाउन सकिन्छ । यसका साथै अघि दक्ष कन्याका रूपमा रहँदा प्राण त्यागत गर्दा, महादेवबाट मोहवश विलाप गरी शक्तिको देहलाई बोकी दिईको समयमा विष्णुको सुदर्शन चक्रले शरिर काटिदिने क्रममा सत्तिको यो गुह्य अङ्ग यस वाग्मतीको किनारमा खस्दा मृगस्थलीको उत्तरमा देवीको परमपीठ बन्न गएको प्रष्ट उल्लेख रहेको छ । पीठ परम् महत् भनिएको छ । (नेपालमहात्म्य/३७, ३९ श्लोक/पा.नं. ९/प्रथमोध्याय), यसका साथै नेपाललाई हादी, कादी, मतको अनुसरण गर्नेमा नेपाल, भारत, कलिङ्ग उडिसा, बङ्ग (बंगाल), केरल सहित ५६ देशको नामको चर्चा गरिएको छ । यि देशहरुमा कौलमत, वाममत, समपमत, दक्षिणमत, आदि द्वारा भगवतीको पूजा गरिने भनिएको छ । (रुद्रयामल तन्त्र/२ पटल/धर्म दर्शन व्याख्या/पा.नं. ३७)

यसका साथै सत्तिको अङ्गपतन भएको क्रममा नेपालमा जानु पतनै भई महामाया देवी प्रकट हुनु भएको र यिनको भैरवको नाम कपाली भैरव भनिएको छ । यो अङ्गपतनबाट भएको पीठस्थान भनिएको छ । (रुद्रयामल तन्त्र/तृतीय पटल/व्याख्या खण्ड/पा.नं. ३९), यसैगरी कामाख्या तन्त्रमा पनि दुबै जाँघ पतन भएको तथा देवी महामाया र कपाली भैरव प्रकट भै रहनु भएको चर्चा छ । (कामाख्या तन्त्र/भूमिका/शिवद्वारा देवी पीठहरुलाई मान्यता दिईने क्रममा/पा.नं. ५१), यसका साथै वास्तवमा बुझेर भन्नु पर्दा,

कादिमताअनुसार प्रधान देवता काली हुन् । हादिमताका प्रधान शक्ति भगवती र महात्रिपुरासुन्दरी मानिन्छन् । तेस्रो कहादिमत हो जसका प्रधान इश्वरी नीलसरस्वती तारादेवी हुन् भन्ने चर्चा तन्त्रशास्त्रमा रहेको पाईन्छ ।

यसका साथै हिम्वत्खण्डमा पनि यस मण्डलमा रहेका र पाशुपत क्षेत्रमा रहेका विभिन्न शक्तिपीठहरूको उल्लेख रहेको पाइन्छ । यसका साथै नेपाल महात्म्य मात भन विभिन्न स्थानको नाम पनि प्रष्ट उल्लेख गरि दिइएको छ । यसका दृष्टान्त स्वरूप जस्तै, गुह्येश्वरी, साँखु बज्रयोगिनी, दक्षिणकाली, पंचलिङ्ग भैरव, वाराही देवी, बत्सलेश्वरी, राजराजेश्वरी, जयमङ्गला, बागेश्वरीदेवी, भुवनेश्वरी यसका केही दृष्टान्त छन् । उपरोक्त पक्षले हाम्रो देशको तान्त्रिक पृष्ठभूमिलाई पनि केही हदसम्म समेटेको मान्न सकिन्छ । यसका साथै भाषावंशावली भाग-१/पा.नं. ३१, ३२ मा उल्लेख भए अनुसार विभिन्न आवरणमा रहेको पीठको चर्चा गर्दै, विधि-विधानले नै पीठ र देवी-देवताहरूको व्यापक आवरणमा युक्त गरिकन (४ आवरणमा) प्रथम आवरण गुह्येश्वरीदेखि ९ इश्वरी लगायतका विभिन्न पीठहरूका चर्चा रहेको छ । यिनैका मध्यमा गुह्येश्वरीदेवी र श्री पशुपति ज्योतिरुप विराजमान छन् भन्ने आशय प्रकट गरेको छ । यसैगरी देवमाला वंशावलीमा पनि उपत्यकाका विभिन्न शक्ति पीठहरूको चर्चा गरिएको छ ।

तैपनि बुभनको लागि भन्नु पर्दा, स्कन्दपुराणको हिम्वत्खण्डमा पाशुपत क्षेत्रलाई इङ्गित गर्दै विभिन्न अध्यायहरूमा तत्र पशुपति विराजते, पुण्यभुमौ, श्लेष्मान्तक वन, महावन, सिद्धवन, तपोमय क्षेत्र, दुर्लभ लोक, महापीठ, भुक्ति मुक्ति प्राप्त हुने क्षेत्र, महायोग क्षेत्र, देवक्षेत्र, महाक्षेत्र, परमक्षेत्र, पीठहरूमा महापीठ, गुप्तक्षेत्र, दिव्यलोक, माहेश्वरपुरी, स्वर्णपुरी, मोक्षदायक क्षेत्र, सर्वक्षेत्र मोत्तमम क्षेत्र जस्ता अनेक नामले पाशुपत क्षेत्रको वर्णन पुराणहरूमा

रहेको पाउन सकिन्छ। यसरी हेर्दा युगौदेखि आराध्यदेव श्री र यो पाशुपत क्षेत्र परमपुण्य भूमिको रूपमा रहेको कुरा प्रष्ट पुष्टि हुन्छ। एक विश्वदेवादी देव श्री पशुपतिनाथ आराद्धेदेव विराजमान भएको हिमवत्खण्ड आर्यावत, नेपाल मण्डल, मृगस्थली, श्लेष्मान्तक, जम्बुद्विप, वासुकीक्षेत्र, गङ्गासागरको उत्तर दिग भाग, विष्णुमतिको पूर्व दिग भाग, बाग्मती नदिको पश्चिम दिग भाग, सुवर्णपुरी, महानगरमा विराजमान भएको स्थललाई शक्तिप्रधान देश तन्त्र, प्रधान देश भनि मानिआएका छन्। श्री पशुपतिनाथको गणहरु नन्दी, भृन्दी, चतुसंष्टी योगिनी, भूत, प्रेत, पिचाश, प्रथमगण, श्मशान साथमा राखी वस्या, यिनका महिमा वर्णन गर्न हजार जिब्रा भएका शेषनाग, ब्रम्हा, विष्णु, ईन्द्रले नसक्ने, हामीहरु तृणले क्यासकुला समस्त यज्ञ र तपका भोक्ता, सर्वलोक महेश्वर अर्थात् सबै लोकका महान् ईश्वर, समस्तप्राणिका सहृदय प्रत्युपकार नचाहने तर उपकार गर्ने, सब भूतका हृदयमा स्थित, सबै कर्मफलका स्वामी मानिएका पशुपति रूपी शिवसदा नन्दी, भृङ्गी, विश्व, चण्ड र विरभद्र र अनय १० करोड ६० हजार गणले परिवृत्त रहनु हुने गर्नुहुन्छ भनिएको छ। (स्कन्दपुराण/२० अध्याय/२१-२२ श्लोक/प्रथम माहेश्वर खण्ड/पा.नं. १७९)

यसरी समग्रमा हेर्दा एकातिर विशुद्ध शिवशक्तिको बास भएको पूण्यभूमि पनि रहेको देखाउँदछ भने अर्कोतिर हिमवत्खण्ड र नेपाल महात्म्यको अध्ययनमा हेर्दा यहाँ विभिन्न ऋषिमुनिहरु आई विभिन्न स्थानमा तप गरी बसेका र शिव पशुपतिको वरद प्रसादले विभिन्न दिव्य शक्ति आर्जन गरि आनन्दपूर्वक रहेका भन्ने पक्षको उल्लेख पनि रहेको छ। यही सन्दर्भमा, पाशुपत क्षेत्रमा पनि मुनिगणहरुको आगमन भएको र शिव पशुपतिको तप, दर्शन, पूजन, जप आदि गरि लाभ प्राप्त गरेको प्रसङ्ग नेपाल महात्म्यमा नै रहेको पाउन सकिन्छ। यसले पनि नेपालको यो खण्ड दिव्य मुनिगणहरुको

पावन तपोभूमि रहेको तर्फ संकेत गर्दछ। यसका दुविधा नै छैन। यसर्थमा बुभुदा के मान्न सकिन्छ भने नेपालको भूमिमा प्राचीनकालदेखि नै बौद्धिक र तान्त्रिक दुबै रूपमा रहेका मत-आचारिले आफ्नो साधना उपासना गर्ने स्थलको रूपमा मानेको देख्न सकिन्छ। स्वयम् नेमुनिले पशुपति र बज्रयोगिनीमाताको तप गर्नु र वर प्राप्त गर्नु, अर्जुनले इन्द्रकिल पर्वत (किराँतेश्वर) मा तप गर्नु, श्लेष्मान्तक नागले पशुपतिको वनमा बासुकीले पशुपतिको नजिकैमा, गोरक्षनाथले सिद्धाचलमा तप गर्नु, बाणऋषिले बाणेश्वरमा, कुमारहरुले ज्ञानेश्वरमा, अगत्सय ऋषिले अगत्स्येश्वरमा, वाल्मिकी मुनिले वाल्मिकेश्वरमा, गौतमले गौतमेश्वरमा यसका केही दृष्टान्त हुन्। यसलाई आधार मानी हेर्दा, पाशुपत क्षेत्र तपोभूमि रहेको सिद्ध हुन्छ। यत्तिमात्र नभई स्वयम् विभिन्न समयका देवीदेवताले पनि पशुपति, बागमतीको दर्शन परिक्रमा गरी र अन्य विभिन्न तीर्थस्थलहरुको पनि दर्शन भ्रमण गरी लाभ प्राप्त गरेको कुराको चर्चा हिम्वत्खण्डमा रहेको छ।

त्यसै अनुरूप नेपाल भूमिको पाशुपत क्षेत्र वहाँको विशेष किडास्थलको रूपमा मानिन्छ। युगानुसारको घटनाक्रमलाई हेर्दा यस पाशुपत क्षेत्रमा श्रीका चारै युगका अवतार भेदका मन्दिरहरु रहेका छन्। जसले आफ्नै रूपमा यसको महत्त्व र गौरवलाई प्रष्ट्याई रहेको पाउन सकिन्छ। आदि ज्योतिर्लिङ्गेश्वर, किराँतेश्वर, मृगावतार (हरिणेश्वर) र पुनः पशुपति रूपमा पुजित हुँदै रहेको अवस्था नै यसका दृष्टान्त हुन्। यस बाहेक विभिन्न स्थानमा रहेका (६४) लिङ्गहरुलाई पनि पशुपतिकै अवतार भेदको रूपमा मानिएको पाउन सकिन्छ। यस बाहेक अन्य विभिन्नकाल खण्डको विभिन्न रूपका मूर्तिहरु पनि रहेको पाउन सकिन्छ।

यसैगरी हाम्रो देश नेपाल धार्मिक रूपले अति नै दिव्यपवित्र स्थल हो यसमा पनि पुराणहरुमा पाशुपत क्षेत्र र पशुपतिनाथको

पृथक् रूपमा वर्णन रहेको पाईन्छ । आराध्यदेवको विशेष क्रिडास्थल मानिने शिवपुराण, हरिवंशपुराण, वाल्मीकीय रामायण, महाभारत, स्कन्दपुराणको हिम्वत् खण्ड, नेपाल महात्म्य लगायत अन्य पौराणिक आख्यानको अध्ययन गर्दा पाशुपत क्षेत्रमा प्रभुको उत्पत्ती भए लगत्तै यहाँ शिवभक्त र शैवमार्गीहरुको आवागमन हुने क्रम शुरु भयो । कोही शक्ति प्राप्त गर्न, कोही अस्त्र शस्त्र प्राप्त गर्न, कोही ज्ञान र मोक्ष प्राप्ती गर्न, कोही शिवको सायूज्य प्राप्त गर्न, कोही पाप कटाउन, कोही महापातक आदिदोष, कोही गो, वंश, कुल, भ्रातादी हत्या, को दोष कटाउन जस्ता यस्ता अनेक आशय लिएर उपासक र भक्तगणको यस क्षेत्रमा आउने क्रम अधि प्राचीन कालमै शुरु भैसकेको पाउन सकिन्छ । श्री पशुपतिनाथको यस क्षेत्र, श्लेष्मान्तक वन, बागमतीनदी तट, अरण्य, पर्वत, आदिमा रहेर विभिन्न तप, व्रत गरी अनेक देवी देवता, असुर, लगायतले अनेकन् दिव्यज्ञान र शक्तिहरु प्राप्त गरेको कुराको वर्णन प्रष्ट रूपमा पुराणमा रहेको पाईन्छ ।

स्वयम् ब्रम्हा, बिष्णु, प्रभुभक्ती सम्पूर्ण देवताहरुले नै यस क्षेत्रमा शिवको सेवा र आराधना गरी बसी रहनुभएको छ भनेर उल्लेख रहेको छ ।

वास्तवमा भन्नु पर्दा, पाशुपतिनाथको उपासनाले आदिभौतिक, आदिदैविक तथा आध्यात्मिक रूपी त्रिताप नास भै शिव सायुष्य प्राप्त गर्न सकिन्छ । पाशुपत विद्या अनुसार पाशुपतिको ध्यान यस प्रकार पनि गरिएको पाईन्छ । मध्यान्ह कालको सूर्यको जस्तो प्रचण्ड उज्ज्वल कान्ती शिरमा चन्द्रमा धारण गरेको भंयकर अट्टहास, तिन आँखा, सर्पका गहना, जटाजूट र सर्पका गहना लगाएको, जुँगा दाही पालिएको चार हातमा त्रिशुल, मुङ्गो, खड्ग र शक्ति स्वरूप हतियार बाण दिव्य अस्त्ररूपी पाशुपति कहिन्छन् । नेपालमा विराजमान रहनु भएको पाशुपति जलहरी माथि शिवलिङ्ग,

त्रिविन्दुले बनेको योनीकला बिचको बिन्दु कार्य यसैले काम
 कलात्मक लिङ्ग, ज्योतिलिङ्ग यसैबाट चराचर विश्वको उत्पत्ति हुन्छ र
 यसैमा लय हुन्छ । चार मुखमा ब्रम्हा, विष्णु, महेश्वर, शिव
 सम्राट्मक चरा चरका स्वरूप सर्व विद्याका अधिपति र सम्पूर्ण
 ब्रम्हाण्डको प्रतिक परा अपरा परापरा शक्तिको प्रतिक सम्पूर्ण रिद्धी
 सिद्धी देवताको प्रतिक श्री चक्रलाई मस्तकमा धारण गरेको आदि
 अन्त्यको समेत वर्णन गर्न नसकिने सतचित्त आनन्द स्वरूप परंब्रम्ह
 परमात्मा हुन अनादि ब्रह्म जिव पाशुहरुका रक्षक मोक्ष दाता प्रतिक
 नै पाशुपति हुन उनैद्वारा मात्र काम क्रोध, लोभ, मोह मार्त्स्य
 अभिमान राग, द्वेष, घृणा रूपी बन्धनबाट मुक्ति दिन सक्ने मानिन्छ ।
 जसलाई अखण्ड अनादी, अजर, अमर, अविनासी, अखण्ड र सास्वत
 मानिएको छ । सृष्टि, स्थीतिर, प्रलयका स्वामी पनि मानिएको छ ।
 उनैको विभिन्न रुप नाम, तथा गुणको वर्णन पेश गर्न, गणेशले मात्र
 नभै जगतको कुनैपनि देवताले सक्दैन । शक्तिलाई पानि उनै शिवको
 मुख मानिन्छ । भगवान श्री पाशुपतिनाथ स्वयम् परा भगवती
 ललित, महा त्रिपुरासुन्दरी शक्ति सहित विराजमान होई बक्सन्छ र
 वहाँको पूजा श्री यन्त्रको विधि विधानबाट हुने हुन्छ । यन्त्रमा रहने
 सबै देवता पाशुपति वरीपरी रहेका छन् । आवरण देव मध्येका
 ब्रम्हायणी आदि अष्ट मात्रिका र असितांग आदि अष्ट भैरव मन्दिर
 मै रहेका छन् । बिन्दु बाहिरको त्रिकोणमा कामेश्वरी, बज्रेश्वरी,
 भगमालिनी आदि नजिकै छन् । पश्चिममा बानेश्वर महादेवसम्म श्री
 यन्त्रका आवण देवताहरु पनि छन् । यसका साथै श्री गंगामाईको
 सिरमाथिको गजुर पनि श्री यन्त्र नै रहेको छ । अन्य देवदेवताहरु
 पनि मन्दिर वरपर रहेको देख्न सकिन्छ । उन्मक्त भैरव, कृतिमुख
 भैरव, आदि पनि यसै मन्दिर वरीपरी रहेको छन् । उनमक्त भैरवलाई
 सन्तानेश्वर महादेव पनि भन्ने गरिन्छ । यिनको नजिक बसी जप

पाठ गर्नाले मन्त्र सिद्ध हुने विश्वास गरिन्छ । श्री यन्त्रको बारेमा त्रिपुरा रहस्यमा यस्तो वर्णन गरेको पाईन्छ ।

अचेतन मायाको प्रवर्तक सम्पूर्ण ज्ञान र तत्त्वका ज्ञाता सर्वदा सर्वव्यापी सततोदित नित्य मुक्त ईश्वरपति हुन् । विश्वका निर्माता, पशु र पास भन्दा विलक्षण हुनुहुन्छ । रथका चालक सारथी जस्तै, घडाका निर्माणकर्ता कुम्हारले जस्तै, शक्ति सम्पन्न सबै धर्म कर्मका प्रवर्तक, सबै यज्ञका स्वामी, विश्वका ज्ञाता पनि पशुपति हुन् । रथ स्वयम् स्वतन्त्र छैन गतिवान हुन् यसलाई सारथीको अपेक्षा हुन्छ । घडा स्वत घडा बन्दैन । घडाको रूपमा अस्तित्वमा आउन यसलाई प्रवर्तक कुम्हार चाहिन्छ । त्यसैगरी जगतलाई प्रवृत्ति एवं निवृत्ति हुन पतिको अपेक्षा रहन्छ । त्यसैगरी पाशुपति महेश्वर हुन सम्पूर्ण जगतका कर्ता सबैका अनन्य कारण स्वयं इच्छा शक्ति, ज्ञान शक्ति र कृयाशक्ति छन् । इच्छा शक्तिले सम्पूर्ण चराचरको रचना र प्रलयकालमा लय गर्दछन् । ज्ञान शक्तिद्वारा उनीले विश्वलाई जान्दछन् । कृया शक्तिले यसको निर्माण एवं परिचालन गर्दछन् । जसरी दाहन र प्रकाश सूर्यको स्वभाव हो, ठिक त्यस्तै पतिको स्वभाव निर्माता हो । त्यसैले पाशुपति सुदिप्त आत्मा हो । पाशत्वको संयोगबाट मुक्त नभएको जिव पशु हो । पशुत्व चाही त्यो अनादी मल हो । जसरी धानलाई भुसले छोपेर राखेको हुन्छ जस्तै तामामा लागेको कालिमा सँग दाज्दछन् त्यही अज्ञान हो र अज्ञानता पनि पशुत्वको रूप हो । निवृत्ति पशुपतिको शक्ति उनैको प्रसादबाट मात्र सम्भव छ । अरुबाट हुँदैन । जसरी ज्ञानीहरुको चित्तलाई पनि देवी भगवतीले तानेर ल्याई मोहमा पारी दिनु हुन्छ पति द्वारा नै जुन जगत लिलाकै एक रूप हो ।

पाशुपत क्षेत्र माहात्म्य र पशुपति दर्शनको महत्त्व

पौराणिक मान्यता अनुसार अहिले रहेको श्री पशुपतिनाथको क्षेत्रभित्रका मात्र सम्पूर्ण देवीदेवता र लिङ्गहरुको दर्शन पूजा गन्यो भने सात कुलको उद्धार भई

मुक्तिपद पाइने एवं पाँच रात उपवास बसी श्रीखण्ड चन्दन सहितले पूजा गन्यो भने इच्छा सिद्धी भई शिवलोक जान पाइने र यसैगरी भगवान्लाई बाग्मतीको जल सहितले पञ्चोपचार पूजा गन्यो भने यस लोकमा सुख पाई अन्तिममा शिवलोक प्राप्त गरिन्छ । भगवानको स्तुती पाठध्यान गरी पूजा गन्यो भने सम्पूर्ण पाप नाश भई कैलाशमा जान पाईन्छ । भगवानलाई बास्ना आउने फूल, माला, तुलसीपत्र, बेलपत्रको माला बनाई पक्वान्त, पञ्चमेल मिठाई, पान, मसला, बस्त्र पोशाक चढाई पूजा गरियो भने यस लोकमा सुख पाई अन्तिममा राजकुलमा जन्म लिइन्छ ।

भगवानको नित्य दर्शन पूजा गरियो भने यस लोकमा आनन्द भोगी अन्तिममा कैलाश पद पाईन्छ । यस्तै भगवानलाई बाग्मतीको जल, गाईको दूध, दही, घ्यू, मह, सख्खरले स्नान गराई पूजा गरियो भने जन्मजन्मान्तर गरेको पाप नाश भई रुद्रलोक जान पाईन्छ । भगवानको धाममा बसी वस्त्रादि दिई ब्राम्हण, साधु, सन्त, गरिब गुरुवाहरुलाई भोजन गराइयो भने स्वर्गमा गई बस्न पाईन्छ । भगवानको तपस्या स्तुती गन्यो भने दिव्य दर्शन पाई रुद्रलोक जान पाईन्छ । भगवानको मन्दिरमा कुचो लगाई दर्शन पूजा गन्यो भने सबै पाप नाश भै कैलाश धाममा जान पाईन्छ । पशुपतिको परिसरमा अवस्थित सबै मन्दिरका एवं विनामन्दिरका शिवलिङ्गहरुमा

बैशाख महिनामा बागमतीको जल चढाई दर्शन पूजा गऱ्यो भने वन पर्वतसहितको पृथ्वीदान गरेको फल पाई सम्पूर्ण लोक घुम्दै मुक्त होइन्छ ।

यसका साथै हिम्वत्खण्डको पाशुपत पुरी महात्म्यमा वर्णन भए अनुसार जसले ज्ञातअज्ञातमा भएपनि नेपालको नाम स्मरण गर्दछ वा उच्चारण गर्दछ उ नीत्य जस्को जिब्रोको अग्रभागमा शिवको चतुराक्षर “पशुपति” र “पाशुपत” भन्ने रहन्छ त्यो सबै पापबाट मुक्त हुन्छ । स्कन्द आज्ञा गर्नु हुन्छ, पाशुपत नगरी जहाँ पशुपति शिव ज्योतिर्लिङ्ग स्वरूप आफ्ना गणका साथ विराजमान हुनुहुन्छ । यसकारण महत्त्व रहेको छ पुरीको । चौधै भुवनमा दुर्लभ र श्रेष्ठ रहेको । जम्बूद्विपमा काशी र पाशुपत पुरीमा शिवले आश्रय लिनु भएको वर्णन रहेको छ । (७२ अध्याय/२ श्लोक/पा.नं. ३०४-३०५)

रमणीय पर्वतहरुको माझमा पाशुपत महाक्षेत्र निरन्तर विराजमान छ । यिनका साथ तीर्थहरु, लिङ्गहरु र देवताहरुको साथमा नेपाल क्षेत्र सर्वदा अत्यन्त सुशोभित छ भनिएको छ । सबै देवताका तपोभूमि भएका वागमतीको पश्चिम तीरमा ज्योतिरुपमा (ज्योतिर्लिङ्गेश्वर) पशुपति (शिव) विराजमान हुनुहुन्छ । हिमराज हिमालयले पनि शिवाराधनाकै वरद-प्रसाद स्वरूप धेरै देवताहरुको निवास भूमि हुने, सिद्धहरुको वास स्थान हुने, सबै समयमा तपोभूमि हुने, यहाँबाट निस्कने सबै जल तीर्थ हुने, स्नान गर्नाले फल पनि प्राप्त हुने चर्चा गरिएको छ । हिम्वत्खण्ड/६९ अध्याय/२२-३० श्लोक/व्याख्या/पा.नं. २९५)

त्यहाँ प्राणिहरुले भुक्ति-मुक्ति सहजै प्राप्त हुने हुन्छ । (पाईन्छ) । विभिन्न लिङ्गका माझमा श्री गुह्येश्वरी र पशुपतिदेव रहनु भएका यिनी आफ्ना गण सहित विराजमान हुनुहुन्छ । लोकले जे-जस्तो कामना गऱ्यो सो-सो अवश्य प्राप्त हुने, योगीले योगाभ्यास

गरे योगसिद्धी प्राप्त गर्ने, (वज्रयोगिनी र पशुपतिमाक्षको सिद्धी दिने योगक्षेत्र) हरिहरक्षेत्र (विष्णु र हरिहरविचको क्षेत्र यहाँ गरिएको कर्म अक्षय हुन्छ । ब्रम्हालोक जस्तामा भोग गरेर रहने (भोक्ता) हरु समेत यसै क्षेत्रमा जन्मिन्छन् र मर्छन् र शिवका साथ आनन्दीत हुन जान्छन् । (हिम्बत्खण्ड/७१ अध्याय/१०-१४ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ३०१)

चर्तुवर्ग पुरुषार्थ सिद्ध हुने पुरी । काशिमा मोक्षमात्र तर यहाँ चर्तुवर्ग नै सिद्ध हुने । हिमालयको दक्षिणमा रहेको यस क्षेत्रलाई उत्तरकाशि पनि भनिएको छ । हिमालयको दक्षिण र गंगाजीको उत्तर दिक् भागमा रहेको हुनाले । उतराखण्डको पुण्य भूमिमा भएको हुनाले । विभिन्न देवताहरु आ-आफ्ना स्थानमा बसेर शोभायमान छन् । (७२ अध्याय/११ श्लोक/पा.नं. ३०४) मानवले कोटी-कोटी जम्मा आर्जित गरेको पुण्यका प्रतापले पाशुपत पुरी प्राप्त हुने कम्पन रहेको छ ।

यहाँ कीटपतङ्ग, वृक्ष, पशुआदिले पनि यस क्षेत्रमा मोक्ष पाउँदछन् । जो मनुष्य देह पाएर पनि यस शिवको राज्यमा आउँदैनन् भने दुःखको कुरा हो । (७२ अध्याय/११ श्लोक/पा.नं. ३०४) पशुपतिको महत्त्व दर्शाउँदै, जसले वाग्मतीमा स्नान गरी ज्योर्तिलिङ्गको दर्शन गर्दैनन् ती पनि पशु हुन् । सधैं पशुयोनिमा उत्पन्न भई भूतलमा घुम्दै रहन्छन् । पशुपतिको दर्शन गर्न पशुपतिको नगरिमा गएर शान्ति र प्रसन्नतापूर्वक पशुपति प्रभुको दर्शन गर्दछ उसले सम्पूर्ण यज्ञ, यागादी, तिर्थ, दान, उपवासबाट आर्जित हुने जुन फल छ (पुण्य छ) त्यसको फल पाई धन्य हुन्छ । पशुयोनीबाट विमुख हुन्छ । चर्तुवर्गको फल प्राप्ति भै शिवलोकमा बास पाउन जान्छ । (हिम्बत्खण्ड/७२ अध्याय/पाशुपत पुरी महात्म्य वर्णन क्रममा/पा.नं. ३०५)

पशुपति क्षेत्रमा रहेका देवताको महत्त्व

श्लेष्मान्तक वनमा एक मुठी मात्र सत्बीज छन्यो भने पितृहरुको उद्धार भई रती सुन दान गरेको फल पाई शिवलोक प्राप्त गरिन्छ । सिद्धेश्वर, अष्टमात्रिका, शेषजी, भैरव, क्षेत्रपाल, गुहेश्वरी, नवदुर्गासमेतको पूजा दर्शन गरियो भने चिताएको फल प्राप्त गरी सायुज्य पद प्राप्त गरिन्छ । जयबागेश्वरीको दर्शन पूजा गरी त्यहीँको सुन्धाराको जल खाई यार्जन गरियो भने वाक्सिद्धी भई रुद्रलोक जान पाईन्छ । बागमतीको जल चढाई मृगेश्वरको दर्शन पूजा गरियो भने त्यस लोकमा सुख पाई अन्तिममा कैलाश प्राप्त गरिन्छ ।

वच्छेश्वरी जम्बुद्वीपको दर्शनसमेत गरी पूजा गरियो भने लक्ष्मी बुद्धि भई रुद्रलोक जान पाईन्छ । नित्य वनकालीको दर्शन पूजा गरे भने चिताएको फल प्राप्त गरी शिवलोक जान पाउँदैन । बज्रेश्वरी अर्थात् पिङ्गलादेवीको दर्शन गरियो भने नवग्रहको पीडा नाश भई शिवलोक प्राप्त गरिन्छ ।

पशुपतिदेखि साँखु बज्रयोगिनीसम्मको तपोभूमि भएकोले पशुपति बज्रयोगिनी योगेश्वरको दर्शन पूजा गरे प्रशस्त विधा प्राप्त गरी कैलाश बास गर्न पाईन्छ, एवं जसले आर्यघाटमा अर्थात् उन्नतीस तीर्थहरुको संगम भएको त्रिवेणी ब्रम्हनालमा आएर प्राण पखेरु त्याग्छ उसले चौरासी लाख योनि घुम्नै नपरी तारकेश्वर भगवान शिवले आफैँमा लिन गराउनु हुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । जसको लाश आर्यघाट भष्मेश्वरघाट समेतमा ल्याई जलाई बागमतीमा सेलाइन्छ त्यसले प्रेतलोक देख्नै नपरी सिधै रुद्रलोक प्राप्त गर्छ भन्ने पौराणिक मान्यता छ । यस्तो असीम महिमा एवं अथाह महत्त्व बोकेको हिन्दुहरुको अनन्य आस्थाको पावन क्षेत्र आर्यघाट पशुपतिको महत्त्वपूर्ण खण्ड हो ।

श्री केदारनाथ

पशुपतिनाथ तथा विश्वनाथ एक शरिरको ३ भाग

महाभारत युद्धमा भएको गोत्र हत्याको पाप नास गर्न के गर्नु पर्छ भनी पाण्डवहरुद्वारा द्रोणाचार्यलाई सोध्दा यस पापबाट मुक्तीपाउन शिवजीको स्पर्श गर्नु पर्छ भनी आज्ञा हुँदा पंच पाण्डवहरु मिली शिवजीको खोजि गर्दै जाँदा डोटीबाट खप्तड तर्फ लाग्ने स्थानमा शिवजी भैसीको रुप लिई भैसीहरुको बथानमा चरिरहेको देखि उनलाई पक्रन द्रोपदीको पछ्यौरा वारि र पारिको रुखमा बाँधी राँगोको रुप धारण गरेको शिवजीलाई पक्रने कोशिस गर्दा उक्त पछ्यौरी नाँधी उम्की गएकोले समात्न नसकि भागेको र त्यहाँबाट शिवजी केदारनाथ तर्फ गएकोले उक्त स्थानमा महिषको शिला मूर्ति रहेको छ । स्थानीय व्यक्तिहरु त्यस शिलालाई शिवजी मानी पूजा गर्दछन् । त्यसपछि हिमालय खण्ड केदारनाथमा गै भिमसेनले दुबै पर्वतमा आफ्नो पाउँ राखि खडा भएको र अन्य सबै मिली उक्त भेषरूपी शिवजीलाई पक्रन कोशिस गर्दा परिक्षा लिने हेतुले उक्त महिषले आफ्नो सिरलाई जमिनमा धसाई भैसी रुप शरिर मात्र त्यस ठाउँमा रहेकोले पंच पाण्डवहरु त्यहाँ पनि स्पर्श गर्न नसकि पाशुपत क्षेत्रमा आई शिवजीको आराधना गर्दा शिवजी प्रसन्न भई वरदान दिनु भएकोले गोत्र हत्याको पापबाट मुक्ती पाएको वर्णन शिव महापूराणमा उल्लेख भएको पाईन्छ । त्यसैले सिरभाग पशुपतिनाथ र ढाडको भाग केदारनाथ तथा पाउको भाग विश्वनाथलाई मानिन्छ । पशुपतिनाथको दर्शन नगरी केदारनाथ, विश्वनाथको दर्शन गर्दा पूर्ण फल प्राप्त हुँदैन । त्यसैले पनि साधुसन्तहरु कुम्भ महामेला भरी पुन विश्वनाथमा आई भागिरथी स्नान गरी विश्वनाथको दर्शन पूजन गरी केही दिन विश्राम गरेपछि मात्र आ-आफ्नो अखडाको लागि प्रस्थान गर्दछन् । पशुपतिनाथ, केदारनाथ तथा विश्वनाथलाई

एकैअंग मान्दछन् । नेपालमा बस्ने नेपालीहरु भारतमा भएको ४ धाम, द्वादस ज्योतिलिङ्ग बनारसमा भएको भनी कणिका घाट, गया, प्रयाग, ब्रह्म कपाली, बद्रीनारायण, ऋषिकेश आदि विभिन्न स्थानमा गै श्राद्ध गरी आफ्नो पित्रीहरुको मुक्ती भएको मान्दछन । त्यतीमात्रै नभै भारतीयहरु पनि विभिन्न स्थानको जल ल्याई श्री पशुपतिनाथमा चढाएपछि आफूलाई धन्य सम्झी पशुयोनी लगायत ८४ लाख जुनीबाट मुक्ती पाउन भगवान श्री पशुपतिनाथसँग प्रार्थना गरी श्रद्धाभक्तीले पूजा आजा गर्ने गर्दछन् । भारत तथा नेपालमा विभिन्न गाउँ नगर आदिमा शिवजी तथा भगवतीहरु विभिन्न नाम रुपमा भएको पाईन्छ । भारतवर्ष, भरतखण्ड, जम्बुदिप भनी दुवै देशमा संकल्प गरिन्छ ।

शिवपूजाको क्रम एक चर्चा

राजधानी काठमाडौं
शहरदेखि कोशभर पूर्व
भागमा रहेको देवपत्तन
नगरको छेउमा बागद्वारबाट
प्रकाशपथमा आएकी पवित्र
बागमति नदीको पश्चिम
तटबन्धमा रहेको श्री
पशुपतिनाथको प्रसिद्ध
पीठस्थल विश्वमै प्रख्यात
रहेको छ । अघि सत्ययुगमा
नै महाज्योतिपुञ्जको
स्वरूपमा ज्योतिर्लिङ्गेश्वर
रूपमा प्रकट हुनु भएको

घटनाक्रमले गर्दा यसको प्राचीनता बारे कुनै प्रश्न उठाउनु निरर्थक देखिन्छ । जल, थल, नल, हिमालय, पर्वत, गिरी, शैल, गङ्गर, वन, सागर, अन्तरिक्ष, आकाश, पाताल, जलचर, थलचर, भू-चर नदी, कुण्ड, तीर्थ, लिङ्ग, सरोवर, वृक्ष, वनस्पति आदिमा पनि वहाँ शिवनै विभिन्न नाम रूप धारण गरी विराजमान रहनु भएको मानिन्छ ।

शिव पूजनको प्राचिन क्रम शिवको अचर्नाको क्रम निकै पुरानो हो । आफ्ना महान सार्मथ्य र स्वयंसिद्ध गुणले गर्दा परमेश्वर शिव सबै युग र वर्षहरुमा पूजित हुनुहुन्थ्यो । विभिन्न रूपमा यस महितलमा आफ्नो लिला देखाइ नै रहनुभयो । विभिन्न किसिमका विद्या, ज्ञान, शास्त्र, दर्शन, योग, क्रिया, चर्या, व्रत, मत, आचार, सम्प्रदाय, आगम आदिको प्रवर्तक र व्याख्याताको रूपमा रहनु भयो । विविध स्वरूप र अचर्ना उपासनाको विधि विधान पद्धति आदि पनि

प्रकाशित गर्ने जस्ता अनेक कार्यहरु शिवद्वारा युगानुसार नै गरिदै आएका पाउन सकिन्छ । यसको उद्देश्य नै धर्मको रक्षा र क्षय नहोस भनेर यो कार्य गरिन्थ्यो ।

देवताहको सन्दर्भमा पनि, कुनै विशेष घटनाक्रम र परिस्थिती निमार्ण हुदाँ यदी समस्याको समाधान पाइएन भने अन्ततः कैलाशमै वा शिववास रहेको स्थलमा गई सहायता माग्नपर्ने हुन्थ्यो । धार्मिक व्यवस्था सुचारु गर्न र लोकहितका लागी भगवानले कुनै न कुनै रुपमा समस्याको निराकरण गरी सबैलाई आनन्दीत गनुहुन्थ्यो । कसैको शक्ति र सामर्थ्य भन्दा परको विषयमा शिव-शक्ति कै भूमिका विशेष रहन्थ्यो । स्वमं धर्मको व्याख्याता र महानदार्शनिक पनि मानिने भगवान शिवले सधैँनै लोकलाई धर्म, सत्य र न्यायले युक्त भै रक्षण गर्दै रहेको पनि पाउँन सकिन्छ । सहजै प्राप्त नहुने तर भक्त र समर्पण भएमा प्राप्त हुने शिवले कहिले कसैलाई कुनै भेदभाव नगरी आफ्नो शिवधर्मको पालना गर्दै रहनुभएको बुझ्न सकिन्छ ।

भगवान श्री आषूतोशदाशिव जगतका रचियता पालनकर्ता र संहारकर्ताको रुपमा चराचर विश्व ब्रम्हाण्डको रचियता हुनुहुन्छ वहाँद्वारा सृष्टिको विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न नामरुप रहेको पाईन्छ त्यतिमात्र नभै स्थावर जगम आदि समेत वहाँको बली वैबस्वतको रुपमा मानिन्छ अन्धकार, प्रकाश, दिनरात, नक्षत्र, ग्रह, सूर्य, चन्द्रमा, वायू, जल, पृथ्वी, तेज अग्नी वहाँकै सृष्टि मानिन्छ जल चर थल चर नभ चर अण्डपिण्ड ब्रम्हाण्डमा जति पनि नाम रुपी धारी सबैको बाल यौवन प्रौढ, वृद्ध आदि स्वरुप विभिन्न जाति नाम सहित सम्पूर्ण जिवको आत्मा स्वरुप वहाँलाई नै मानिन्छ । उहानै अजर, अमर, अविनाशी, अखण्ड र शाश्वत समेत मानिन्छ अनेको ऋषि, महर्षि, ब्रम्हर्षि शक्ति आदिको प्रवर्तक पनि स्वयम् वहाँनै हुनुहुन्छ । बैदिककाल, पौराणिक लगायतका कालमा वहाँद्वारा गरिएको अनेक कार्यको वर्णन युगानुसारको चर्चा परिचर्चा

ग्रन्थहरुमा रहेको पाउन सकिन्छ । तन्त्रमा उल्लेख भए अनुसार ब्रम्हाले नित्य शिलामय लिङ्गपूजा गर्ने हुनाले यसबाटै उनले ब्रम्हत्वप्राप्त गरे । विष्णु सदा इन्द्रनिल मणिद्वारा निर्मित शिवलिङ्गको पूजा गर्ने हुनाले यसबाटै उनले विष्णुत्व प्राप्त गरे । एवं कूमले वरुण देवताले स्फरिकको लिङ्ग पूजा गर्ने हुनाले यसैबाट उनले वरुणत्व प्राप्त गरे ।

ब्रह्मा सम्पूजयेन्नित्यं लिङ्ग शिलामय शुभम् ।

तस्य सम्पूजनात्तेन प्राप्तं ब्रह्महत्व मुत्तमम् ।

इन्द्रनीलमयं लिङ्ग विष्णुरर्चयते सदा ।

विष्णुत्व प्राप्तावांस्तेन सोऽमृदम्भूतैकशासनः ।

स्फटिकं निर्मल लिङ्ग वरुणोऽर्चयते सदा ।

तेन तद्वरुणत्वं हि प्राप्तमूर्जबलान्वितम् ॥१५॥

(अन्नदाकल्पतन्त्रम्/२१ पटल/व्याख्या/प्रमाणान्तर

शिवधर्म/पा.नं. १२०)

यसका साथै ब्रह्माण्ड पुराणमा उल्लेख भए अनुसार परमात्मा शिवले नै आफ्नो देहबाट द्विदेवको रचना गर्नु भएको र प्राचिनकालमा नै शिवको देहबाट उत्पन्न भएका जसमा शिवको दक्षिण बाहुबाट ब्रह्मा र बायु बाहुबाट विष्णु प्रकट भए भनिएको छ । (ब्रह्माण्ड पुराण/२६ अध्याय/५७ श्लोक/पा.नं. २३१) सृष्टि स्थिति र शाहकालमा वहाँको अनेक रुप हुने मान्यता रहेको छ ।

अव्यक्त परमात्माको अचित्यशक्ति-प्रेरित सद्विच्छाले संचालित भएका सृष्टितत्त्वहरुद्वारा केवल विनोदलीलाको विशुद्ध उद्देश्यले "एकऽहं बहु स्याम्" भन्ने भावना जागृत हुन गयो (इच्छा भयो) । ग्रन्थहरुमा पनि उल्लेख भए अनुसार आदिदेव परमेश्वर शिवले नै विचार गरेर धेरै होउं भन्ने सिद्ध संकल्पले नै पंचतत्त्व, प्राणीहरु लगायत सबैको विभिन्न पाद र चरणमा यस चराचर जगतको सृष्टि गर्नु भयो भन्ने वर्णन रहेको छ । यही अनुरूप माया उन्मुख भई

विभिन्न देवी-देवताहरुको उत्पत्ति र सृष्टि कार्य परमेश्वर (शिव) कै लिलाले हुन गयो ।

श्रीपशुपतिलाई स्वायम्भू ज्योर्तिलिङ्ग पनि भनिन्छ । मान्यता अनुसार स्वायम्भूः स्वममेव भवतीति स्वयम्भू (अर्थात्) स्वयम् भएका कारणले त्यो स्वायम्भू हो । यस शब्दलाई आत्माको नै विशेषण मानिएको छ । यसर्थमा पशुपतिलाई आत्मलिङ्गको रूपमा पनि मानिएको अनुभव गर्न सकिन्छ । यसका साथै स्वयम्भू लिङ्गको कथन गर्दै, करौडौं सूर्यको समान प्रकाशयुक्त करौडौं चन्द्रमाभै शितल परार्ध संख्याको विद्युत समान सुन्दर छ । अबुर्द संख्याको अग्नि समान सुदिपनि, नीवार धानको शुक भै अति सूक्ष्म, षोडश कला धारण गर्ने, जसको नाम स्वयम् स्वयम्भू हो । ती महाशिव स्वयम् सिद्ध छन् भनिएको छ । (स्वायम्भू लिङ्ग रूप कथन/शक्ति सङ्गम तन्त्र/९ पटल/६१, ६२ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १९७) यसका साथै, स्वयम् जो अरुबाट उतपन्न हुँदैन तर सबै भूतात्माहरुलाई स्वयम् प्रकट गर्दछ । ती अतएवं “स्वयम्भू” हो भनिएको छ । (नरसिंह पुराण/६४ अध्याय/७० श्लोक/व्याख्या/पा.नं.)

यसका साथै, वैदिक बाङ्गमयमा परमेश्वर परमात्मा जगतपिता शिवको प्रचुरवर्णन रहेको पाउन सकिन्छ । ऋग्वैदिक लगायत अन्य वैदिक कालमा नै शिवलाई प्रधान र उपास्य देवको रूपमा स्विकार गरी साकार-निराकार, उग्र सौम्य दुवै स्वरूपलाई विविध नाम र रूपमा यजन, स्तुती, उपासना, प्रार्थनादी हुने क्रम रहेको थियो । यही क्रममा आराध्यदेव भगवान श्री पशुपतिनाथको पनि अनेक नामले उपासना भएको पाउन सकिन्छ । यही क्रममा शिवलाई शर्व, भव, उग्र, रुद्र, भिम, पशुपति, इशान, परमात्मा, परमेश्वर, पुरुष, सघोजात, वामदेव, अघोर, कालाग्नि रुद्र, सबका मालिक द्विपाद र चतुष्पादका स्वामी, सबै भित्र रहेका, सबका मालिक, मुक्ति प्रदान गर्ने, जस्ता रूपमा सर्वत्र शिवकै भावमा उपासना हुने क्रम तिब्र थियो । परमात्मा पशुपतिलाई नै सम्पूर्ण

ज्ञान र मुक्तिका दाताको रूपमा चित्रण गरी यिनको कृपाले मात्र ज्ञान र मुक्ति सम्भव भएको चर्चा वेदहरूमा रहेको पाउन सकिन्छ । यसका साथै अन्य विविध रूपमा शिवको स्तुती गरिएको पाउन सकिन्छ । वेदपछिका ब्राह्मण, आरण्यक उपनिषद्, पूराणादि थुप्रै ग्रन्थहरूमा पुजित हुनु भएको वर्णन पाईन्छ । रामायण तथा महाभारतकालमा पनि शिवको व्यापक पूजन र स्तुती गरिने क्रम थियो ।

यही क्रममा हेर्दा, ऋग्वैदिक कालमा नै शिवलाई, समस्त भुवनका स्वामी, सर्वज्ञ, यज्ञका स्वामी, तेजस्वी, प्राणप्रदाता, सबै पदार्थका स्वामी, प्राणी समुदायका एकमात्र अधिपति, मानवलाई संरक्षण प्रदान गर्ने, सत्यरूपी धर्मका पालक, प्रजापति, सुन्दर अनुहार भएका, स्तुतीहरूका स्वामी, देवताहरूमा श्रेष्ठ, ऐश्वर्यवान्, जटाधारी, ज्ञानवान्, सुन्दर रूपवान्, आयुधधारी, सबैका पालक, बलिया शरिर भएका, अनेक रूपका स्वामी, सुनका गहनाले सजिएका, धनुषबाण धारण गर्ने, परमतेजस्वी, शत्रुसंहारक, हसिलो मुख र असल स्वभाव भएका जल, पृथ्वी, अग्नि, तेज, वायु, मेघ, वर्षा, हावा, प्रकोप, काल, प्रकृति, जीव, आकाशपाताल, जगत, लोकमा रहेको मानी यसरी विभिन्न क्रमले उपासना भएको देखिन्छ । (ऋग्वेद संहिता विभिन्न अध्यायका अंशहरू) (ऋग्वेद/२ मण्डल/३३ सूक्त/देवता: रुद्र/२-१४ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. २४२)

यसका साथै, यजुर्वैदिक कालमा पनि शिवको स्तुती र यजन गर्ने क्रममा साकार, निराकार दुवै रूपमा गरिएको पाउन सकिन्छ । शिवोपासना कै क्रममा कल्याणकारी, शान्त, प्राणीका लागि समर्पित, प्रथमपूज्य, निलोकण भएका, रुद्रदेवता, जटाधारी, सयौं वाणयुक्त भएका, सुनौलो गहनाले सजिएको भुजा भएका, प्राणीका पालनकर्ता, महादेवरूपी रुद्रदेवता, खैरो रङ्गको हतियार बोक्ने, विश्वका पालनकर्ता, श्वेत, अरण्य र चरनको रक्षा गर्ने, सेनाका अधिपति, ज्ञानिहरूका पालक, तिर्थ, कुलो, नहर, ताल, पोखरी, इनार, रुख,

विरुवा, ढुङ्गा, गाई, पशुको चरन र गोठमा, प्राणका रुपमा रहेका हिमालयको दुर्गम चुचुरा, पर्वत, नदी, समुन्द्र, गुफा आदिमा रहने देवता, सृष्टिचक्र चलाउने, त्रिताप उत्पन्न गर्ने, हातमा भाला र तरवार लिएर अनेक तिर्थहरुमा विचरण गर्ने, एउटै भएरपनि विभिन्न देवताको नाम धारण गर्ने, समस्त प्राणिको रचना गर्ने, गणपति देवता, शिव वा महेश्वरी परम महेश्वर भन्ने जस्ता अनेक नामरुपमा स्तुती यजन गर्दै गरेका थिए भन्ने देखिन्छ। वैदिक कालमा नै शिवलाई वन-अराण्यमा रहने, पर्वतमा रमाउने, बाटोमा हिँड्दा, चौबाटोमा हिँड्दा, खोला नदी वा जहाँ कतै हिँड्दा कुनै भय नआओस भनी प्रार्थना गरिएको छ। यसरी हेर्दा, सर्वत्र नै शिवलाई स्मरण गर्दै मान्ने गरेको प्रष्ट देखिन्छ। (शुक्ल यजुर्वेद/१६ अध्याय/१-६४ मन्त्र/सारोद्धार/पा.नं. १६१-१७२)

यसका साथै, यस कालमा पनि शिवको स्तुती र यजन गर्ने क्रममा साकार, निराकार दुवै रुपमा गरिएको पाउन सकिन्छ। यस कालमा अग्निको रुप जस्तै भएको एकै घरमा बस्ने सबैका हितैषी रुद्रदेव सृष्टि, स्थिती, संहार, प्रलय, अनुग्रह गर्ने दुई खट्टे र चार खुट्टे पशुहरुका स्वामी प्रमुख देव, आत्मदेवता, बल प्रदान गर्ने, अनुशासित र अरु शक्तिलाई अनुशासनमा रहन प्रेरित गर्ने, सबैका अधिपति जगत, आलोकित गर्ने, मावन र पशुका स्वामी, सबै नियन्त्रणमा लिने, धनुषबाण ताक्न र चलाउन ख्याती प्राप्त, हजारौं आँखा भएका, सृष्टिको प्रारम्भमा नै रहेका, मानवमा ज्ञानको विकास गराउने भन्ने जस्ता अनेक नामरुपमा स्तुती यजन गर्दै गरेका थिए भन्ने देखिन्छ। यसरी यत्र, तत्र सर्वत्र नै शिवको उपस्थिति र लिला मानि बृहद स्तुती र प्रार्थना गरिएको पाउन सकिन्छ। शिवलाई सम्पूर्ण देहोपाधिधारी र यावत् चराचरकै प्रधानदेवताको रुपमा स्वयम् वेदले नै मानी स्वीकार गरेको पाउन सकिन्छ। यत्ति मात्र नभै वेदको समेत प्रार्दुभाव वहाँबाट नै भएको पाईन्छ। यसैगरी शिवको चर्चा गर्दै पहिला रौद्र रुप र पछि सौम्य रुप भन्ने मानिन्छ। रौद्र

रुपलाई प्रार्थना/स्तुती गर्दै आफ्ना डर लाग्दा आयुध-पर राख्ने, द्विपद, चतुष्पद, बालबच्चा, आफन्तको रक्षा गरिदिने, पशुहरुको रक्षा गरिदिने पशुपतिदेव श्रेष्ठ धर्नुधर, हजार आँखा भएका, विपत्ति हटाइदिने, रोग-ब्याधिबाट रक्षा गर्ने, अनेकौं औषधिहरु जान्ने कविराजको रुपमा, हाम्रो रक्षा गर हामी हवीका साथ तपाईंको स्तुती गर्दछौं भनि भनिएको पाईन्छ । शिवको रौद्र रुपको अर्थ ज्यादै भयानक र डरलाग्दो, जे पनि गर्न सक्ने, रिसाहा स्वरुप भन्ने मानिन्छ । यसका साथै अथर्ववेदमा उल्लेख भए अनुसार,

महादेव एनपिमष्वास उर्ध्वाया दिशो अन्तदिशादनुष्ठातानु तिष्ठती नैनं शर्वो न भवोनेशानः ।

नास्य पशून न समानान् हिनस्ति य एव बेद ॥ १३ श्लोकः

जसले ती ब्रताशिल ब्रात्यका विषयमा यस्ता किसिमका कुरा जानेका छन् । ती धर्नुधारी रुद्रदेवता उर्ध्वकोणबाट उनैको सेवक बनेर रहन्छन् । भर्व, शर्व, तथा ईशानले उनको हानी पनि गर्दैनन् । त्यसो भएपछि उनका गाई, आदि पशु र सर्वसाधारण किसिमको आफन्त, दौतरी र दाजुभाईलाई पनि रुद्रदेवताले हिंसित गर्दैनन् । भनिएको छ । यसरी हेर्दा शिवको उग्रस्वभावको पनि (रुद्र) स्तुती गरिएको पाईन्छ । (अथर्ववेद/चतुदशकाण्डम्/पा.नं. ४६२/५ अध्यात्म प्रकरण सुक्त/१३ मन्त्र/ऋषि-अथर्वा/देवता-रुद्र)

य ईशे पशुपतिः पशुना चतुष्पदामृत यो द्विपदाम् ॥

निष्कृतः स यज्ञेय भागमेतु रायस्पोखा यजमानं सचन्ताम् ॥ १॥

(दुई खुट्टे र चारखुट्टे पशुहरुका स्वामी भनेर जुन पशुपति वा शिवलाई मानिएको छ । उनले सम्पूर्ण रुपले ग्रहण गरिएका यज्ञको भाग प्राप्त गरुन् र म यजमानलाई ऐश्वर्य तथा पुष्टि प्रदान गरुन् भनि स्तुती गरिएको छ ।) (अथर्ववेद/द्वितीयकाण्डम्/३४ सुक्त/ऋषि-अथर्वा/१ मन्त्र/व्याख्या/देवता-पशुपति/पा.नं. ४०/३४ पशुगण सुक्त)

यसका साथै यही क्रमले हेर्दा, उत्तर वैदिककालमा तथा उपनिषदकालमा पनि शिवको भक्तिमा र उपासनामा कुनै कमि आएको देखिदैन बरु उल्टै व्यापक रुपमा शिवतत्त्वको व्याख्या विश्लेषण हुने क्रम विस्तारै बढ्दै नै गयो। यसकालमा पनि शिवतत्त्वको दार्शनिकरुपमा चिन्तन-मनन गरी नाना रुपमा व्याख्या गरिने क्रमले गति लिँदै गएको पाउन सकिन्छ। एउटा रुद्र नै हो। यसकारण (ब्रह्मवेत्ता) यो भन्दा भिन्न कुनै अन्य वस्तुको अपेक्षा गर्दैनन्। यि सबै जीवभिन्न स्थित छ। सबै लोकको रचना गरेर त्यसको रक्षक पनि भएर प्रलयकालमा संकुचित गर्ने गर्दछ भनिएको छ। शिवको सत्ता तिनै रुपमा स्विकार गरिएको पाइन्छ। (श्वेताश्वेतरोपनिषद्/३ अध्याय/२ श्लोक/व्याख्या/शाङ्कर भाष्य/पा.नं. १५४) यसका साथै जो एक जालवान् (मायावी) आफ्नो इश्वरीय शक्तिहरुले शासन गर्दछन्। जो एकलै नै ऐश्वर्यको योग हुँदा खेरि र जगतको प्रादुर्भावको समयमा आफ्नो शक्तिहरुले सम्पूर्ण लोकहरुमा शासन गर्दछ। उसलाई जसले जान्दछ ती अमर हुन्छन् भनिएको छ। (श्वेताश्वेतरोपनिषद्/३ अध्याय/व्याख्या/पा.नं. १५३)

उपनिषद कालमा पनि शिवको वर्णन गर्ने क्रम अनुसार न दिन थियो न रात थियो न सत्य थियो न असत्य। त्यस वखत मात्र परमात्मा शिव थिए। त्यस कुराको प्रमाणले पनि म मात्र एक थिए भन्ने बुझिन्छ त्यसै कारण शिवलाई परब्रह्म, परमपिता, अजर, अमर, अविनासी, अखण्ड र सनातन भनी मान्नु पर्दछ। सुत्रमा उल्लेख भए अनुसार, परब्रह्म, सबै जीवात्माको आत्म ज्योतिरुप, परमात्मा, स्वयम् ब्रह्म, परमज्योति, पति, परमपति, शशेवरका पति परम महेश्वर, देवताका पनि परम देवता, पतिका पति, परमपति, स्तवन गर्न योग्य, अखिल ब्रह्माण्डका स्वामी, प्रकाशस्वरुप, परब्रह्म, मायाशक्ति धारण गर्ने, ज्योतिका पनि ज्योति, परादेवता, मायाशक्ति धारण गर्ने, ज्योतिका पनि महाज्योति, परादेवता, बन्धन र मोक्षलाई

अधिनमा राख्ने, समस्त ब्रम्हाण्डका स्वामी, संसार बन्धनबाट छुटाउने, मुक्तिदाता, रुद्र, परामार्थदशी, ब्रम्हदेवता, शक्तिमययोगी, ब्रम्हज्ञान प्रदान गर्ने, अविद्या नाश गर्ने, प्रकृतिका संचालक, ज्ञानका अधिपति, सर्वज्ञ, परमशान्ति प्रदान गर्ने, रक्षक, शिव, अद्वैतरूप, ज्ञान योग्य, मायामय जीवका स्वामी जस्ता विभिन्न नामले सुत्रकालमा पनि आराध्यदेव शिवको उपासना भएकै पाउन सकिन्छ । धार्मिक र आध्यात्मिक रूपमा जसरी चिन्तन र दर्शनको क्रमलाई बुझ्ने र नविन रूपमा त्यसलाई व्याख्या गरी अगाडि बढाउँदै लैजाने क्रममा एकहोरो रूपमा केवल दर्शन र मतको व्याख्या मात्र भएन अपितु विभिन्न रूपमा पृथक भाव र दर्शनलाई अपनाउने विभिन्न मत सम्प्रदायले आ-आफ्नो परम्पराबाट प्राप्त दर्शन र कर्मको आधारमा विभिन्न द्वैतवाद र अद्वैतवादको पनि जन्म हुँदै गयो र यसले विभिन्न रूपमा आफ्नो प्रभाव कायम गर्‍यो भन्ने प्रष्ट वर्णन पनि (आशय) व्यक्त गरेको देखिन्छ । यसले ज्ञानका विभिन्न खण्डहरु गरेको संकेत गर्दछ । यसरी नै क्रमहरु युगानुसार नै चलेको चर्चा प्रष्ट रहेको छ । (माण्डुभ्योपनिषद्/अद्वैत व्याख्या खण्ड सारांश/केनोपनिषद्/चौथो खण्ड/व्याख्या सारांश)

परमेश्वर शिवले युग र अवस्था अनुसार विभिन्न स्थानहरुलाई आफ्नो प्रिय स्थलको रूपमा मानेर प्रेम गरेको कथन शास्त्रमा रहेको पाउनु सकिन्छ । यस बाहेक पनि तत्कालिन रूपमा रहेका विभिन्न सन्यासी, नाथ-पन्थी, त्रीदण्डी, शैव, तापस, तपस्वी, पाशुपत, कालामूख, लिङ्गधारी, निवारण सन्यासी (दिगम्बरी जैनहरु), कापालिक, महाव्रती, लगायतकाहरु पति शिवको अर्चना-उपासना गर्ने गर्दछन् भन्ने उल्लेख शास्त्र पुराणमा रहेको छ । यसका साथै महर्षि वेदव्यासले विधिवत् रूपमा रुद्रसुक्त र शिवनामको जप गरी शिवलिङ्गाचर्नमा निरत रहन्थे । काशि विश्वनाथको दर्शन गरी ब्रत बस्दथे । गुरुले व्यासेश्वर शिवलिङ्गको स्थापना गरी रुद्राक्ष, भष्म धारण गरी रुद्रसुक्तद्वारा व्यासेश्वरको पूजन गर्ने गर्दथे भन्ने उल्लेख

वैदिक सनातन धर्म नै हिन्दुहरुको मुल आधार हो । वैदिक समय कै चर्चा गर्दै, एकथरि विद्वान वर्गको यो विचारहरु पनि रहेको पाइन्छ कि, विज्ञको मान्यता अनुसार वैदिक आर्यहरु धेरै सरल थिए र प्राकृतिक घटनाको प्रकोपबाट त्रसित थिए तथा यसबाट छुटकारा पाउनको लागि थरी थरीको नामाकरण गरी पूजा तथा उपासना गरेको पाईन्छ । यसरी पूजा तथा उपासना गर्दा बहुदेव वादी अवधारणाको विकास भएको पाईन्छ । उनीहरुले सारा ब्रम्हाण्डलाई तिन भागमा विभक्त गरी स्वर्ग मर्त्य पातालको रुपमा र यसमा पनि विभिन्न देवताहरुको परिकल्पना गरेको पाईन्छ जसमा पहिला ३ तथा त्यसबाट ३३ र पछि ३ कोटीसम्म देवताहरुको परिकल्पना गरियो त्यसबाट पनि ३३ कोटीसम्म परिकल्पना गरियो पछि फेरी सबै देवताहरुको उपासना गर्न कठिनाई हुने देखि सबै देवताहरुलाई एकै मानी सर्व शक्तिमान एक देववाद मानियो जसमा एकोहं बहुस्याम भन्ने सिद्धान्तलाई अनुसरण गरेका थिए भन्ने मानिएको पाईन्छ । राक्षसराज रावण, विभिषण, कुम्भकर्ण, रावणपुत्र इन्द्रजीत (मेघनाथ) लगायतका राक्षसगणहरु पनि कुनै न कुनै रुपमा शिवो उपासक नै रहेका र यिनका उपासनाका विभिन्न पक्षको उल्लेख पुराणमा रहेको पाईन्छ । स्वयं रावणले आफ्नो दरबारमा नै शिवलिङ्ग स्थापना गरी पूजा गर्ने गरेका थिए । यसका साथै शिवबाट वरप्रसाद प्राप्त गरी मृत्युञ्जय विद्या प्राप्त गरेका असुरगुरु शंकराचार्य लगायतका विभिन्न राक्षसराजहरुले शिवको अति कठोर तप गरी विभिन्न दुर्लभ वर सिद्धी प्राप्त गरेका थिए भन्ने पनि चर्चाहरु पुराणमा रहेको छ ।

यसका साथै रामायणकालमा पनि शिवलाई निकै श्रद्धापूर्वक अर्चना-उपासना गर्ने गरिन्थ्यो । देवतादेखि राक्षससमेत शिवको उपासना गरी लाभ प्राप्त गर्न सक्दथे । विभिन्न मती ब्रतीहरु सबै शिवका भक्त नै थिए । विभिन्न पर्वहरुमा शिवको पनि पूजन गर्दथे

तथा शिवलाई पनि आफ्नो प्रधान देवता नै मान्दथे । रामायणकालमा शिवको स्वरूप हिमालय र पर्वतहरुमा रमाएर बस्ने, अनेक जातजातिसँग आवद्ध रहेका तपोयोगप्रिय गर्ने, उत्तम ब्रताचार, यजन, स्तुती, हवन आदि बाट प्रसन्न हुने र खुशी भएमा जे-जस्तो वरदान पनि दिने दयालु देवताका रूपमा रहेको पाउन सकिन्छ । रामायणमा पनि रामचन्द्रद्वारा लंकामा विजय प्राप्त गर्न शिव पुजन गरेको हुनाले सोही कारणबाट रामेश्वरको स्थापना भएको वर्णन छ । शिवनै एक सर्वशक्तिमान शिवनै यस चराचर जगतका मालिकको रूपमा मानिएको छ ।

यसकालमा पनि शिवलाई उमापति, हिमालयको पार्श्वभागमा बस्ने नाग, यक्ष गन्धर्व, किन्नरहरूसँग बस्ने, देवतामा अग्रगण्य, सबैका मालिक, सर्वत्रव्याप्त रहेका जटाधारी, नन्दीपति, शिव, शंकर, पशुपति, महादेव, महेश्वर, परमात्मा, दक्षयज्ञनाशक जस्ता नामहरु दिइ उनको उपासना गरिन्थ्यो ।

पौराणिक आख्यान अनुसार, मान्धाता, ककुत्थ, हरिश्चन्द्र, भगिरथी, दिलीप, रघु, अज, दशरथ र यिनका रानीहरु राम, सिता र रामका भाईहरु पनि शिवका परम भक्त थिए । पुत्र राम, लक्ष्मण आदि शिवका असल उपासक थिए । यस कालमा पनि शिवको दर्शन प्राप्त गर्न कठिन नै थियो । ज्यादै विशेष अनुशासनमा रहेर मात्र ब्रतसम्पन्न गरिन्थ्यो । वनवासको क्रममा पनि आत्मीयरूपमा राम, सिता र लक्ष्मण शिवको उपासना गर्दथे ।

राजा जनक र यिनका परिवार पनि शिवका भक्त नै रहेका मानिन्छन् । शिवकै ज्ञान (ब्रम्हज्ञान) प्राप्त गरी यिनी मुक्त भएका थिए । जनकमा पूर्वजले शिवलाई प्रसन्न पारी शिवधनु पनि प्राप्त गरेका थिए । यसैगरी बालि र सुग्रीव, हनुमान, अङ्गद, निल, नल, रिक्षराज, जाम्बून आदि पनि शिवका भक्त नै थिए । स्वयं हनुमानलाई पनि शिवकै अशांवतार मानिन्छ । यसकामा पनि भारतवर्ष र जम्बुद्वीपका विभिन्न वर्ष, पुर, नगर, ग्राम, पट्टन आदिमा

रहेका विभिन्न राजा, प्रजा सबैले कुनै न कुनै रुपमा शिवको आराधना गर्ने गर्दथे ।

यसका साथै, राजा राम कै वंशज मानिने राजा भगिरथले परमेश्वर शिवको कठोर तपगरी गङ्गलाई पृथ्वीमा बोलाएका थिए भन्ने उल्लेख रहेको छ । परमात्मा शिवको दर्शन पाई वर प्राप्त गर्नु निश्चय पनि महाभारत कालमा पनि कठिनै थियो । सहजै नभेटिने शिवलाई केवल तपले मात्र प्राप्त गर्न सकिने अवस्था रह्यो । यिनी अधिकांश समय बिहार र लिलामा व्यतित गर्दथे । यसर्थमा महादेवलाई कुन ठाउँमा भेट्न सकिन्थ्यो भन्ने निक्योल गर्न कठिन थियो । तर अति दारुण तप गरेका अवस्थामा भने शिवको प्राप्ती सम्भव हुन्थ्यो । यसपछि वर प्राप्त गरेपछि साधारण नर वा जिव पनि शक्तिशाली बन्दथ्यो । शिवको क्षेत्र भएको र शिवको प्रत्यक्ष प्रभाव हुने हुनाले यो सम्भव थियो ।

श्री राम भगवानले पशुपति क्षेत्रमा पनि सिता र भाईहरु सहित नै तपगरी पशुपतिलाई प्रसन्न गरी अनेक देवदुर्लभ वर प्राप्त गरेका थिए भन्ने मानिन्छ । (यसलाई रामघाट पनि भनिन्छ । नजिकै सिता र लक्ष्मण घाट पनि हो) स्वयम् राक्षसका राजा रावणले पनि भाईहरु सहित नै गोकर्ण र पाशुपत क्षेत्रमा तपगरी अनेक वर शक्ति प्राप्त गरेको चर्चा रहेको पाउन सकिन्छ । तर बुद्धि भ्रमित भई कुम्भकर्णले अधम वर मागे । यतिमात्र नभई लिला गर्न निपूर्ण शिव यस कालमा पनि अनेक रुप धारण गरी हिँड्नु हुन्थ्यो । शिवको मृगावतार (हरिणेश्वर) पनि त्रेताकै भएको भन्ने मानिन्छ ।

यही क्रमले हेर्दा महाभारत कालमा अर्जुन लगायत धेरै नै दिव्यात्माहरुले यस क्षेत्रमा आई तपगरी अनेक अजेयी शक्ति, अस्त्रादी प्राप्त गरे । अर्जुनले पाशुपतास्त्र प्राप्त गर्न पनि किराँतेश्वरको अति दिव्यतप गरेको वर्णन वनपर्वमा रहेको पाउन सकिन्छ । शिव-शक्तिको वर प्रसादले नै अर्जुनले युद्धमा धेरै वीर योद्धाहरुलाई परास्त गर्न सके । यस कुराको प्रत्यक्ष साक्षी स्वयं

भगवान् श्री कृष्ण र पञ्चपाण्डव नै थिए । बुभु पने कुरा के छ भने जप, तप, अर्चना, उपासना, ब्रतानुष्ठान आदि कर्महरुलाई सहजै सर्वसाधारणले बुभने र गर्न सक्ने अवस्था रहदैन्थ्यो । यसकामका लागि धेरै क्रमहरु र अनुशासनको पालना गरी पूरा गर्नुपर्ने हुन्थ्यो । तपका लागि पनि निकै लामो समय व्यतीत गर्नु पर्ने हुन्थ्यो । सहजै साधारण मानवगणहरु यो विषयमा पूर्ण ज्ञान र दिक्षाको कमिले गर्दा आवद्ध हुन सक्दैन् थिए । यसकारण शिवाराधना सबैका लागि सहज कार्य थिएन । ज्ञानका लागि गुरुको शरणमा जानु पर्ने स्थिति रहन्थ्यो । यस कारण स्वयं शिवकै लिलाले गर्दा विभिन्न योगाचार्यादी अवतार धारण गरी अनेक विद्या र शास्त्रको रचना पनि हुँदै गयो र लोकले सहज र शान्त रुपमा शिवाराधना गर्ने क्रमको विकास पनि हुन थाल्यो । यो घटनाक्रम समय अनुसार चलिनै रह्यो । विभिन्न परिवर्तित रुपमा शिव साधना गर्ने क्रम बढ्दै गयो । विभिन्न युग र कालमा भएको घटनाक्रमहरु अनुसार यससमयमा लोकले उग्र ब्रताचारको अनुसरण गर्ने क्रम विस्तारै विभिन्न कारणले गर्दा अभाव हुँदै गयो । महर्षि परशुरामले शिवको स्तुती गर्दै, नरमुण्ड धारण गर्ने, नित्य शम्भानमा रहने, अन्धकासुर, त्रिपुरासुर, दक्ष यज्ञ विध्वंश गर्ने, योगीगणद्वारा ध्यान गर्न योग्य स्वरुप भएका, सबै प्रपञ्चका अध्यक्षा, आदि, मध्य र अन्त रहित भएका बुद्धिमा बुद्धिको बोध गराउने भनेर स्तुती गरिएको छ । यसरी पृथक-पृथक रुपमा शिवको स्वरुपको वर्णन भएको पाईन्छ । (ब्रह्माण्ड पुराण/२५ अध्याय/प्रथम खण्ड/७-१५ श्लोक सारोद्वार/पा.नं. ५५३-५५४) यसका साथै ब्राह्मणकालमा नै ब्राह्मणकालसम्म आईपुग्दा शिवको भव, सर्व, उग्र, रुद्र, महादेव, ईसान गरी सप्त नामले पुकारीयो ब्राह्मणकालमा उनलाई उषाको पुत्रको रुपमा समेत मान्ने गरेको । त्यसमा पनि बज्र असनी समेत गरी आठ नाम भएको पाईन्छ । त्यसपछि हर मृड शिव र शंकर समेत भन्ने गरेको पाईन्छ । ग्रहसूत्रको समयमा आई उनलाई भीषण, उग्र स्वरुपमा चर्चा गरेको पाईन्छ । स्वयम्

परशुरामले शिवाराधना गर्ने क्रममा, यिनले उग्रशिव, जगदम्बा, कार्तिकेय, गणेशादि सहित महाकाल, वीरभद्र पनि साथै बस्ने गरेको भनेर उपासना गर्ने क्रममा यिनले पशुपतिलाई सर्पको माला लगाउने, नरकपाल धारण गर्ने, परमोज्ज्वल, भनेर स्तुती गर्नुभएको छ । (ब्रह्माण्डपुराण/प्रथम खण्ड/७-१५ श्लोक/सारोद्धार/पा.नं. ५५३-५५४)

अघि त्रेतायुगमा ज्योतिर्लिङ्गेश्वरको रूपमा रहेको आफ्नो दिव्य ज्योतिपुञ्जलाई स्वयं प्रभुले आफैद्वारा अह्नो योगबलले सूक्ष्म गराई गुप्त राखिकन आफ्ना नन्दी, भृङ्गी, गण, वाहन, द्वारपाल, रक्षक नाग आदिलाई रक्षार्थ राखी आफु विहार गर्न थाल्नु भयो । यसरी रहेका यसरी किराँत भेषमा शिवले लामो समयसम्म लिला गरी किराँताधिपती भै पूजित हुँदै रहेका थिए । आफ्ना शक्ति (पार्वती) गण, बाहानादी सहित लिलामा नै निरत रहनुहुन्थ्यो । स्वयं पाँच पाण्डव, कौरव, द्रोणाचार्य गुरुगण सहितन भगवान श्री कृष्ण, बलरामहरु महादेवका परम भक्त थिए तथा आ-आफ्ना ज्ञान शक्ति अनुसार साधना गर्दथे । यसका साथै कालिपुराणमा श्रीकृष्णद्वारा मानसतीर्थमा गरिएको शिवको कठोर (१२ वर्षसम्म) तपको राम्रो चर्चा रहेको छ । यसका साथै, उल्लेख भए अनुसार पूर्वकालमा स्वयम् कृष्ण नै पाशुपतहरुबाट आवृत घेरिएर बस्दथे । सम्पूर्ण शरिरमा भष्म धारण गरी रुद्र-तत्त्वको अनुसन्धानमा तत्पर भएर पाशुपत व्रत धारण गरी शिवाराधनामा एक वर्षसम्म मध्यमेश्वर महादेवमा पनि बस्नुभएका । यस क्रममा तप पूरा भएपछि श्रीकृष्णले माहेश्वरबाट दिव्य वर प्राप्त गरे भन्ने उल्लेख रहेको छ । (कुर्मपुराण/२१-२५ श्लोक/३२ अध्याय/पा.नं. १८७/व्याख्या) यसका साथै भगवान् श्री कृष्णले कैलाशमा गएर मानव रूप धारण गरेर जटादी धारण गरी शरिरमा पुराना कपडाहरु लगाई १२ वर्षसम्म शिवको तप गर्नु भयो भनेर उल्लेख रहेको पाईन्छ । (

हुन त भगवान शिव दयालु नै हुनुहुन्छ । तैपनि बिना नियमबद्ध तप नगरी (यसमा यजन, स्तुती, हवन, जप आदि उपासना पनि समावेश हुन्छ ।) यिनको कृपा प्राप्त गर्नु ज्यादै कठिन थियो । स्वयं कृष्णले पनि कठोर तपगरी शिवलाई प्रसन्न पार्नु भएको थियो । महाभारतको भयावह युद्ध पछि, सगोत्री, गुरु, मित्र, आफन्त तथा अन्य बन्धु-बान्धव आदिको हत्यादोषबाट मुक्त हुन पनि यस पाशुपत क्षेत्र लगायत नेपालका विभिन्न तिर्थस्थलहरुको भ्रमण गरेको उल्लेख पुराणहरुमा पाईन्छ । पाण्डवहरुले नेपालतिर्थमा (पशुपतिमा) आई विधिवत् रुपमा अर्चना, उपासना गरी शिवलाई स्पर्श गरी आफ्नो दोषबाट मुक्ति पाएका थिए ।

महाभारतकालमा प्राप्त हुने (रहेका) अधिकांश पात्रहरु शिवका भक्त र उपासक नै रहेको पाउन सकिन्छ । दुर्योधन, दुशासन, धृतराष्ट्र, भीष्मपितामह, मन्त्रि विदुर, पाण्डव पिता पाण्डु, कर्ण, अश्वथामा, गुरु द्रोणाचार्य, कृपाचार्य लगायत विभिन्न पात्रहरु यसका दृष्टान्त रहेका छन् । यिनीहरु पनि यथाविधि शिवको अर्चना गर्दथे । यसकालमा विविध व्रताचारका पालना गरी उपासना गरिने क्रम पनि महाभारतमा चलिस्केको थियो ।

महाभारतकालमा शिवलाई स्तुती गर्दै, शिव, परब्रम्ह, परमेश्वर, विश्वका सृष्टिकर्ता, महाभूतका एकमात्र आधार, नित्य अव्यक्त, कारणरूप, सबैमा व्याप्त भएर रहेका कालाग्निरुद्रसमान उग्र, व्रतप्रिय, तपोयोगगम्य, इशान, महेश्वरमहादेव, नीलकण्ठ, विलोहित, पशुपति, यज्ञका पनि अधिपति, पशुत्वबाट मोक्षदिने, ठूलाअस्त्रधारी, कुमारपिता, त्रिनेत्र, परमश्रेष्ठ तपस्वी, आदि जस्ता नामले शिवको स्तुती गर्ने गरिन्थ्यो । शिला, मृतिका, बालुक, रत्न, धातु लगायतका तत्वबाट लिङ्ग बनाई स्तुती गर्ने क्रम चलिस्केको थियो । महाभारतको वनपर्व, अनुशासनपर्व, खिलभाग हरिवंश पुराण

लगायतका पर्व खण्डहरुमा रहेका कथामा विभिन्न रुपमा रहेका पात्रहरुले गरेका शिवपूजनको व्यापक चर्चा गरिएको छ । यिनकै आधारमा भन्नु पर्दा शिवपूजनको क्रम रहेको प्रष्ट रुपमा पाउन सकिन्छ ।

अन्यकालमा (युगमा) भैं यस कालमा पनि शिव विभिन्न जाति, वर्ण, मत, सम्प्रदाय, समूह र मानव, व्रती, आचारीका, कौल, किराँत, निषाद आदि लगायतका पनि उपास्य देव थिए । अर्थात् आर्य, अनार्य, दास, दस्यु, म्लेच्छ, शुद्रादी सबै जातिकाले र सबै गण समूहहरुले आफ्ना पूर्वजले भैं विधियुक्त भै आफ्नो कुलक्रम अनुसार शिवको पूजा-अनुष्ठान गर्दथे ।

यतिमात्र नभई कुर्म पुराणमा नै उल्लेख भए अनुसार, अनेकौं युग पुरुषहरु पनि शिवजीको ईच्छा शक्तिबाट हुने गर्दछ अनेक युगमा शैवधर्मको कल्याणको लागि, वेदहरुको स्थापनाको लागि स्वयं परमात्मा कै आदेशमा सिद्धमुनी, ऋषिहरु अवतार धारण गर्दछन् । यिनको स्मरण, नमन र तर्पणले पूजनले ब्रम्हविद्या प्राप्त हुने, अज्ञानी पनि विद्वान हुने, तत्त्वबोध प्राप्ती हुने पनि मानिएको छ । नेपालका विभिन्न स्थानमा शिवमन्दिरहरु प्रशस्त रहेको र यसका साथै भारतवर्षमा पनि विभिन्न शिव मन्दिर जस्तै द्वादस ज्योतिलिङ्ग, तिरुपति, रामेश्वराम, जगन्नाथपुरी, उज्जैन, नासिक, गोदावरी, कनखल हरिद्वार, ऋषिकेश, आसाम, बंगाल, द्वारकानाथ, बद्रीकेदार, पद्म नाभाम, सुचिन्द्रम, तिवेन्द्रम, गोकर्ण, महाबलेश्वर, पञ्चकाशी, पञ्च प्रयाग, पञ्च केदार, पञ्च बद्री, जगन्नाथपुरी, मुरगंस्वामी, कोनार्क (सूर्य मन्दिर), अयोध्या, अवन्ती, कुरुक्षेत्र, नैमिषारन्य, मथुरा, वृन्दावन लगायत अनेकौं तिर्थस्थलहरु रहेका छन् जुन स्थानमा शिव तथा विष्णुको प्राचीन मूर्तिहरु रहेको छ । यस बाहेक चिन, तिब्बत, बर्मा, जापान, श्रीलंका, भुटान आदि देशमा पनि अनेकौं बौद्ध मूर्ति तथा गुम्बाहरु रहेका छन् । यसबाट पनि ॐकार परिवारको व्यापकताको अनुभव गर्न सकिन्छ ।

कृतयुगमा प्रभु पाशुपतिको महाज्योति स्वरूप लिङ्गको प्राकट्य

यसैगरी अघि सत्ययुगमा नै परब्रम्हा परमात्मा आफु अखण्ड ध्यानमा बस्नु हुँदा ब्रम्हा र विष्णुलाई अहमता उत्पन्न भई एक अर्कामा म ठूलो भन्ने घमण्ड हुँदा वाद विवाद गरिरहेका थिए । यि दुइका विवादले युद्ध नै हुने स्थिति भयो यो कारणले शिव चिन्तित भए । यदि शिवले आफ्नो प्रभाव नदेखाएमा त्रिलोक नै नष्ट हुने स्थिति हुन गयो । (स्कन्दपुराण/प्रथम माहेश्वरखण्ड/प्रथम अध्याय) समयमा तिनको त्यो महत्व अभिमान हटाउन यी दुवैको समक्ष परब्रम्ह प्रेरित सदच्छाले नै श्री शंकरको तेजोमय अविच्छिन्न आदि अन्य विहिन लिङ्गको उत्पत्ती हुँदा जो जसले यस लिङ्गको आदि अन्त पत्ता लगाउन सक्छ त्यही नै तिमी दुईमा सर्वश्रेष्ठ मानिएला भन्ने आकासवाणी उहाँ माथि ब्रम्हाजी र तल विष्णु गए केही समय पछि माथि गएका ब्रम्हा पनि त्यही आइपुगे र असत्यको आश्रय लिई मैले लिङ्गको माथिको भाग पत्ता लगाए भन्दै साथमा ल्याएका कामधेनु र केतुकीको फुललाई असत्यको साक्षी स्वरूप हो भन्न लगाए अनि त्यस लिङ्गबाट यो कुरा असत्य हो तस्मात् ब्रम्हा अपूज्य छन् केतकी यस्यममान् यदोस कामधेनुको मुखाग्र काग अपवित्र होस् भनी तिनलाई श्राप भयो विष्णु तल जाँदा त्यसको आदि भेट्न नसकी मैले सकिन भने र भन्नु भयो विष्णु माथि प्रसन्न भै आफ्नो अतुल शक्ति रुपान्तरित ज्योति लिङ्गको दर्शन दिनुभयो र पूजन तथा आराधनाबाट प्रसन्न भई रहनु भयो पछि ईन्द्रादि अनेकौं देवगणले पूजा गरी मृतीकाले आच्छादित गरी स्व स्व थानमा फर्की गएपछि धेरै लामो समयको हेर फेर हुँदा कामधेनुले प्रसन्न पार्नाकन दुध धाराले प्रतिबिम्ब सेचन गर्ने गरेको देखि कुनै दिन तत्कालिन म्लेच्छ विशेषले यहाँ के रहेछ भनी खनि हेर्दा उक्त ज्योति लिङ्गको प्रचण्ड तेजले ति सबै भस्म भए त्यसकुरा पूर्व ब्रम्हालाई याद भएकोले उक्त

प्रथम लिङ्ग ढाकी ईन्द्र निलमणीले मणीमय लिङ्ग बनाई गएपछि विष्णु आई मणीमय लिङ्ग स्थापना गरेका र कुबेर आई चतुर्थ स्वरूपको लिङ्ग स्थापना गरेका थिए । त्यसभन्दा अगाडि स्थापना गरिएका मणिमय लिङ्गहरु ज्योति स्वरूपको ज्वालाबाट भष्म भएको र यमराजबाट स्थापना गरिएको पत्थर निर्मित लिङ्ग मात्र रहन गएको थियो भन्ने पनि मान्यता रहेको छ । पूर्वोक्त लिङ्गको स्थानमा (आश्रम) ६४ लिङ्गका साथसाथै अरु देव-देवीगणका सेवा अराधनामा ज्योतिर्मय लिङ्ग विराजमान भै रहनु भएको अवस्थामा थियो ।

यसैगरी पशुपति नजिकैको श्लेषमान्तक नामक सुन्दर वनमा बिहार गर्न लागेको देखे नजिकै पुगी वहाँको सिङ्गमा समात्दा समातिएको सिङ्ग अकस्मात् ३ टुक्रा भयो तिनै जनाको हातमा एक-एक टुक्रा रहन गई मृग उम्की गएको उक्त आ-आफ्नो हातको मृग सिङ्गको टुक्रालाई विष्णुले पातालमा ब्रम्हाले गोकर्णमा र ईन्द्रले अमरावती पुरीमा लगि स्थापना गरी पूजा अराधना गर्दै आएका थिए पछि बाणासुर पुत्र महेन्द्र दमनले द्वापरयुगमा देवताहरुलाई आफ्नो बसमा पारी राज्यभोग गर्दै काठमाण्डौ उपत्यकालाई जलाशय निर्माण गराई आफ्नी बहिनी प्रभावतीलाई नौका विहार गराई रहदा भगवान कृष्णको पुत्र प्रद्युम्न आई प्रभावतीसँग विवाह गरी उनले थुनेको दह स्वहस्त चक्रले हानी जल निर्माण खोली दिंदा पानी बहदै गयो ।

कलियुगमा पशुपतिको पुनः प्राकट्य

मान्यता अनुसार यसपछि, उक्त ज्योति लिङ्ग पुनः प्रकट भएर प्रतिदिन कामधेनु रूपीणी गाई आई (पूर्वकालमा प्राप्त श्रापबाट मुक्ति पाउन) प्रतिदिन दुध चढाउने गर्दथिइन् । यो थाहा पाई उक्त स्थानमा चेवा गरी कुनै दिन खनि हेर्दा प्रकट भएको ज्योतिलिङ्गको तेजले उक्त व्यक्ति त्यही नै भष्म भयो अनि तत्कालिन तत्रस्थ

प्रसिद्ध नेमूनिने उनै गोपालका पुत्रलाई यहाँको राजा बनाई राज्याभिषेक गरी राजभार दिँदा सुख शान्तिका वित्तै जाँदा भवितव्यतावस मेसपाल राजाहरु फौज सहित आई उनलाई परास्त गरी दिए त्यसै क्रमले राज्य चल्यै आएर द्वापर युगको अन्त्यमा उक्त चतुर्थ मूर्ति माथि पञ्चमूर्ति विन्यास गरी अग्नी शर्मा नामक मानव ब्राम्हणद्वारा नित्य पूजन विधि चलाई वैशाख शुक्ल तृतीया (अक्षया तृतीयामा) भगवानलाई तन्त्रोक्त विधान अनुसार महास्थान गराउने प्रथा चलाई राज्य भोग गर्दै आएको लामो समय बितेपछि पूर्वदेशिय प्रबल किराती यलम्बर हाङ्ग आई अधिका वंसजहरुलाई जिती भगवानको आराधना गर्दै राज्यभोग चलाई सुख पूर्वक बसे उनीमाथि श्री शंकर प्रसन्न भै रहनु भएकोले भगवती पार्वतीको साथै किराती रुप धारी वन बिहार गरी बराबर किराती राजा यलम्बर हाङ्गलाई आफ्नो त्यस्तो रुपमको दर्शन दिने गर्नु भएको थियो यही क्रमले समय बित्यै गएपछि यिनको सत्तासँगै पुस्ताका सन्तान नलिगजका पालामा राजा निमिष यहाँ आई किराँतीहरुलाई जितेको भनिएको छ । (एकथरी मान्यता अनुसार सहजै बलपराक्रमले पराजित गर्न नसक्ने देखि विभिन्न तन्त्र मन्त्रको सहायताद्वारा शान्ती साधना गरी अनेक उपचार क्रमले पाशुपतिमा विशेष पूजा गरी महास्नान सहित महाभोग लगाई तत् कार्यको सिद्धिले अनेक पिडा र ताप उत्पन्न गरि किराँतहरुलाई उपत्यकाबाट बाहिर पठाई आफ्नो राज्यको विकास र विस्तार गर्दै लिच्छवीहरु सुख पूर्वक रहे भन्ने विश्वास गरिन्छ ।

देवमाला वंशावलीमा उल्लेख भए अनुसार (पा.नं. ४१-४२) त्यस उपरान्तमा अधि (पहिले) का देवताहरु जो थिए ती मृतिकाले छोपिएका तथा गाईले दूध दिएको देखि पछि पुनः ८४३ वर्ष द्वापरको युग बाँकी रहेका समयमा पशुपति पुनः प्रकाशित हुनु भएको वर्णन रहेको छ । माताबाट प्राप्त वर सार्थक हुँदै गएको अवस्थामा पुनः नेमुनिलाई धर्मपूर्वक देशको पालना गर्न आज्ञा भएको थियो ।

मुनिका मध्ये उपदेशकर्ता नेमुनी नितिको चर्चा गर्दै थिए भनिएको छ । स्वयं पशुपति शिवद्वारा धर्मले आफ्नो क्षेत्रको पालना गर्नु तथा तिम्रै नामले कलियुगमा नेपाल भनी प्रख्यात हुनेछ भन्नु भएको वर्णन रहेको छ ।

यसर्थमा, नेमुनी ठूला विद्वान र प्रजापालक रहेको पुष्टि गर्दछ । धर्मका पालक नेमुनिले गोपालराजाको समयमा पनि धर्म पूर्वक पालना गरेको र श्रीको सेवामा समर्पित रहेको देखिन्छ । नेप नामक गोपालको गाईले गर्दा पत्ता लागेको ।

यसरी राज्य गर्ने क्रममा राजा निमिषले श्री का सेवामा प्रत्येक पूर्णिमा महास्नान सहित महाभोगको व्यवस्था गरे । स्मरण रहोस्, तात्कालिन अवस्थामा कुलक्रममै रहेर कुलद्रव्य (पंचमार) र विशेष बली सहित अर्चना-उपासना हुने क्रम थियो । उग्रव्रतले पाशुपतिको कौलमार्गबाटै अनुष्ठान गरिन्थ्यो । यसका साथै पशुपति क्षेत्रका अन्य स्थानीय देवी देवताको र उपत्यकाका अधिकांश शिव मन्दिर र शक्तिपीठहरुमा यो क्रम रहेको थियो र कालान्तरमा विभिन्न मानिन्छ । कारणले परिवर्तन गरियो भन्ने मानिन्छ । विशेष बली र उग्राचार ज्यादै पछि मल्लकालसम्ममा रहेको थियो भन्ने मानिन्छ ।

यसका साथै, भाषा वंशावलीमा (पा.नं. ५१) उल्लेख भए अनुसार, किराँतकै एक राजाका पालामा श्री निमिष्टकार वर्मा महाप्रतापसँग धेरै दक्षिणको सेनाहरु आई युद्धमा हराई जिती राज्य गरेको थिए । यहाँनिर **“जीत्वा कैरातराजान वाक्येन प्रयत्नेन च”** पनि भनिएको छ । किराँतले अधि (पहिला) चलाएको म्लेच्छ धर्मको चर्चा पनि लोप गरिदिए ।

यि राजा बहुतेक चलाख, धर्मज्ञ, नीतिशास्त्र जानेका, क्षमा-दया युक्त भएका, शान्त शिल स्वभावले युक्त भएका, शास्त्रको विचार गर्दै देवताहरुका ध्यान, मन्त्र, यन्त्र, तन्त्रादी, शास्त्रहरुबाट थाहा पाई नेपालको महिमा बृहद रहेको जानी, धर्मज्ञ-शास्त्रज्ञ, चारैवेद जानेका

यस्ता ब्राम्हणहरुको परिक्षा गरी उनका द्वाराबाट (सल्लाह) श्री पशुपतिनाथकन् (को) चतुर्व्युह मूर्ति बनाई अधिका मूर्तिमाथि रु-प्रतिष्ठित गराई, नित्य, नैमित्य यथा शास्त्रोक्त वाभ्यले (विधि)ले युक्त गरी अर्चन गराएका भनिएको छ । यसरी नै, अनेक कार्य गर्दै जाने क्रममा पुनः हरिभक्त शर्मा नामक विद्वान ब्राम्हणको सहयोग लिई शास्त्रानुसार, यस नेपाल मण्डलमा रहेका देवताहरुको प्रकाश गरी यस्ता पुण्य स्थलमा, प्रजाहरुबाट पुण्यकर्म गराई, धर्मपूर्वक प्रजा पालना गरी श्री पशुपतिनाथ प्रभुती देव-देवीकन विधिपूर्वक पूजा गराई, मान, सेवा गरी सुखपूर्वक रहेको वर्णन रहेको पाईन्छ ।

यसैगरी भाषा वंशावलीमा (पा.नं. ५३) उल्लेख भए अनुसार राजा पशुपुष्पदेवले प्रथमपटक पशुपतिको मन्दिर निर्माण गराए । वर्ण व्यवस्था कायम गरे, पशुपतिमा नित्य पूजा, कारणपूजा, महास्नान तथा महाभोगको व्यवस्था, दशोयारपूजा, धनयानगर्न, कोष चढाउनु दिग्विजय गर्नुपूर्व राजा र पुनः दिग्विजय पछि विभिन्न कवच, अस्त्रशास्त्र, कोष, धन, उपहार, आदि पनि चढाउने कार्य गरिन्थ्यो । राजाको राज्यभिषेकको क्रममा, गद्दी आरोहणका समयमा पनि पशुपतिमा अर्चना-उपासना गरिने क्रम रहन्थ्यो । यसका साथै वंशावलीमा उल्लेख भए अनुसार, राजा पशुपुष्प बर्माले शास्त्रोक्त प्रमाण वास्तुक्रमले देवालय उच्च गरी सुनका छाना बनाई आदरपूर्वक शास्त्रज्ञ, ब्राम्हण, पण्डित, यती (सन्यासी)हरुको सल्लाह-सम्मत गरी न्याय नीतिले रितले प्रजाको पालन गरी सुखपूर्वक पशुपतिको भक्ति गरी रहँदै थिए भनिएको छ ।

उनलाई हराई पाशुपतिनाथको उक्त पंचम लिङ्गमा छठा लिङ्ग विन्यास पूर्वक प्रतिष्ठा गरे यिनकै चतुर्थ सन्तती यषुपुष्प बर्माले सर्वप्रथम राजा प्रचण्ड देवले सामानय किसिमको मन्दिर निर्माण गरेको र उक्त मन्दिरलाई यषुपुष्प बर्माबाट देवलको ५ तलाको मन्दिर निर्माण गरेको देखिन्छ । त्यसभन्दा अगाडि देवल आकारको मन्दिर रहेको सो मन्दिर पाशुपति मन्दिरको पूर्वतर्फ रहेको छ । त्यस

पछि उक्त मन्दिर राजा शिवदेवले गरेको र त्यसपछि मल्ल कालिन राजा रत्न मल्ल गजुर हालि २ तले बनाई दिएको 'पौईन्छ' । त्यसपछि भाष्कर वर्माले दिग्वीजय गरी धेरै सुवर्ण रासी ल्याई सुवर्णावतीका साथै महेश्वरलाई सुबर्णौदकले स्नान गराई बागमतीमा चरणोदक बगाई उक्त छैठौं लिङ्ग माथि चतुरबक्र मूर्ति स्थापना गरी प्रतिष्ठा गरे त्यस पछिका उनका १२ पुस्ताका सन्तान वृषभ देवले बौद्ध सम्प्रदाय ग्रहण गरेका हुनाले सबै मतका प्रचार धर्मलिएको थियो । पछि कालान्तर नेपालका राजा शंकरदेवले डमरु सहित ठूलो त्रिशुल बनाई मन्दिरको उत्तर भागमा राखी समर्पण गरे । त्यसपछि राजा धर्मागतले पश्चिमद्वार अगाडि सानो बसाहा स्थापना गरे । सूर्यवंशी राजा शिवदेवले प्रेत चर्तुदशी भन्दा आठ दिन अगाडि पशुपतिनाथ सहित अष्टमात्रिकाहरुलाई निमन्त्रणा गरी बत्सला देवीको यात्रा चन्द्र विनायकसँग सम्बन्ध राख्ने गरी संचालन गर्ने प्रथा चलाई मुक्त भै गएपछि गुणकामदेवले पशुपतिनाथलाई ११ वटा कोष चढाए । पशुपतिमै रहेको ईशानेश्वरको मन्दिरमा तामाको छाना हाले । शंखधर शाखा नामका व्यक्तिले स्वभाग्यवस प्राप्त सुवर्णा रासीले उपत्यका भरका व्यक्तिहरुद्वारा गरिएको रिण तिरी विररिणी बनाई नेपाली सम्वत चलाई मन्दिर सम्मुख आफ्नो रुपको सिला मूर्ति राखी उनी मुक्त भै गएपछि रण मल्लको बनेपा राज्यको राजगद्दी रहदा बनेपा राज्यको मोहन सिंह तेलकारलाई देवी कुमारीले दिएको वर प्रसादको प्रभावले अन्तन्त धन प्राप्त भै धनवान भएको हुँदा तिनलाई भगवत बंसाण तारी सिद्ध महात्मा प्रसन्न भै श्री पशुपतिनाथमा चढाउन भनि दिएको १ मुखी रुद्राक्ष सुसोभित कवच नागमणी सहित अन्य बहुमुल्य रत्नजडित मुकुट र कवचजडित चढाएको उक्त नेपाली सम्वत २२ लेखिएको छ । कान्तीपुरका राजा रत्न मल्लको शासनकालमा सोमेश्वरानन्द सन्यासी नेपाल आउँदा पशुपतिनाथका पूजक योग्य ठहराई अभ्यथनापूर्वक उनैलाई पूजाहारी नियुक्त गरी बनेपाली २ थरी श्रेष्ठ जातिहरु भिकाई यौटालाई विषेट र अर्कोलाई

भडिल भन्ने पदवी दिई शुश्रूयक बनाई राखेकोमा उक्त सन्यासी ब्रम्हारन्ध्र भेदन गरी मुक्त भै गए । तन्त्रमा उल्लेख भए अनुसार यस्ता दण्डीस्वामीहरु महा न्यासी र न्यासक्रमको अनुसरण पनि गर्दथे र यिनमा निग्रह र अनुग्रह क्षमता पनि हुन्थ्यो ।

भट्टद्वारा नित्यार्थन विधि सम्पन्न गराउँदै आएकोमा लक्ष्मी नृसिंह मल्लको शासनकालमा नेपाल सम्वत ७०४ मा नित्यानन्द नामक सन्यासी नेपाल आएकोले उनैलाई पूजक योग्य ठहराई उनैलाई नित्याचन गर्न अनुरोध गर्दै पूजक बनाई राखे अधिको मन्दिर ज्यादै जिर्ण सिर्ण भई गएकोले उक्त सन्यासीको शुभ सम्मतिले त्रिकोण आकारको इष्टा बनाई सुवर्णाकार ३ तलाबाट विचका छाना भिक्की २ तला निर्माण कार्य सम्पन्न गराई उनैद्वारा मन्दिरको दक्षिण भागमा उनमक्त भैरवलाई शास्त्रोक्त आह्वान गरी स्थापना गराई सकेपछि नित्यानन्दले श्री पशुपतिनाथलाई शास्ताङ्ग दण्डवत गर्दै नन् भनी छुल्याहाद्वारा सो कुरा राजालाई सुनाउँदा सत्या सत्य केहो भनी आफै आई किन पूजान्तरमा भगवानलाई दर्शन नगरेको भनी भन्दा रिसले सिरले देवपाद स्पर्शन पूजक गर्न हुँदैन भनी भन्दा पनि राजाले नमानी रहदा राजाले दर्शन गर्न बाध्य तुल्याउँदा उक्त सन्यासीले लौ त भनी पहिले मन्दिरको उत्तर भागमा रहेको चन्द्रेश्वर महादेवलाई शिरले ढोग्दा उक्त महादेव चिरिएको र कामदेवलाई ढोग्दा उनको मूर्ति नै खसेको पुनः धर्मसिं लामा ढोग्दा फुटेर २ चीरा भएको र पशुपति मन्दिरको दक्षिणद्वारबाट भित्र पसी प्रभु “हर हर महादेव” भनी शिरले दर्शन गर्न लाग्दा राजाले डराउँदै कुनै महा उत्पात होला भनी प्रार्थना पूर्वक रोकेपछि आज गुप्तभेद प्रकट गर्नु पर्‍यो भनी खिन्न भई मन्दिरको नैरित्य कोणमा बसी पशुपति प्रित्यर्थ समर्पण गरी समाधि लिनु भै समाधीमा गए । अनि अरुनै दक्षिण भट्ट ब्राम्हणद्वारा पूजन विधि सम्पन्न गराउने गरी आएकोमा राजा हरी सिंह देवले सन्तान रक्षाको लागि लुभु ग्राम बसाई ताम्रपत्रादि स्थापना पूर्वक पशुपति पृत्यर्थ समर्पण गरे ।

त्यसपछि राजेन्द्र कविन्द्र प्रताप मल्लले बाग्मती तटमा बलिष्ठ जगहाली वर्तमान आर्यघाट बनाई माथिबाट श्री पशुपति नाथको चरणोदक ल्याई मरणासन्न जिव आत्माको शिरमा परोस् भनी शिरमा परे मुक्त होलान् भनी सुभ अभिप्रायले ब्रम्हनालको निर्माण गराई त्यसमाथि प्राण प्रतिष्ठा पूर्वक अनेकौ दान कृया आदि गरी कोटीहोम समेत गराएको सो स्थानमा कोटीलिङ्ग स्थापना गरिएको त्यसलाई हाल ८४ चौरासी घुम्ने भन्दछन् । सो सहित सुवर्ण तुलादान समेत गरेको बुझिन्छ पूर्वोक्त पश्चिमद्वारादी भागमा ताम्रमय बसाह जुन नन्दीको प्रतिक मानिन्छ, ज्यादै जीर्ण भएकोले चाँदीको अर्को निर्माण गरी जिवन्यास गराएकोमा वैदिक मन्त्रको प्रबलताले रात्रीमा उक्त बसाह उठी देवपत्तन सहर भित्र पसी नागरिकहरुको बालनाली सखाप पारी अनेकौ उपद्रव गरी दिएकोले त्यसलाई भिकी मन्दिर भित्रको ढुकुटीमा राखी पुरानै तामाको बसाह ल्याई राखिदिए पछि नृपेन्द्र मल्लको शासनकालमा नेपाली सम्वत ७९४ मा ललितपुरका प्रधानहरुले राजा वकसाई चर्तुद्वारमा सतोरण स्तम्भ राखे यिनै राजाले उक्त पशुपतिको मन्दिर बिग्रेको हुँदा मन्दिर र मणीय आकारमा श्रीयन्त्रको रुपमा परिणत गराई छानामा सुनले छाई जिर्णोद्धार गरी यन्त्रीक प्रमाणले गम्या गम्य वस्तुजन्य दोष निवारणार्थ कुसुमाहरोहण गर्ने र प्रति महिना मूर्तिमा महास्नान गर्ने प्रथा चलाई आवश्यक गुठी राखी दिए । तदन्तर भुपालेन्द्र मल्लले नेपाली सम्वत ८०७ मा राधवानन्द सन्यासीलाई पूजक बनाई चैत्र शुक्ल अष्टमीको दिनमा दमनारोहण गर्ने गरी गुठी राखी परलोक गएपछि राजा भास्कर मल्लले मुसलमानलाई आफ्नो मन्त्री बनाई प्रचलित सबै धर्ममा महान आघात पारेकाले सम्बन्धित व्यक्तिमात्रमा ठूलो हाहाकार मच्चीदा त्यसैको प्रभावद्वारा पशुपतिनाथको दक्षिण भागको मुखारमा नेपाल सम्वत ८३६ मा अकस्मात् दन्त प्रकाश भएकोले पहिले देशभरका मूसाहरु त्यसपछि चौपाया तदन्तर मानिसहरुमै संक्रमण, माहामारी उत्पन्न भई प्रतिदिन सयौ

व्यक्तिहरुको संहार हुन थालेपछि उक्त राजा यसैमा परेपछि अन्तिम काठमाण्डौका मल्ल राजा जयप्रकाश मल्लले नित्य महाबली भोग चढाउने गुठी राखिदिए यसै क्रममा सरदार रामकृष्ण कुँवरले पाशुपतिनाथ मन्दिरदेखि श्री गुह्येश्वरी मन्दिरसम्म वि.सं. १८३१ सालमा दर्शन ढुङ्गाको सिदि बनाई प्रियवस्तु श्री पशुपतिनाथमा समर्पण गरेपछि श्री ५ रण बहादुर साहले आफ्नो शासनकाल सक सम्बत १७०० मा चाँदीको जलहरी बनाई कवच जिर्णोद्धार गरी उक्त प्रतिमहिनाको महास्नानमा गुजराती सहनाई बाजा बजाउन भनी गुठी राखिदिए त्यसपछि वहाँका प्रधानमन्त्री जनरल भीमसेन थापाले रजतद्वार निर्माण गरी दक्षिणद्वारमाथि स्वनामो उल्लेख पूर्वक सुरर्णापट दक्षिण द्वार बनाई दिए श्री ५ गिर्वाण युद्ध बिर विक्रम शाहबाट देवपत्तन सहर श्री पशुपतिनाथ प्रीती गरी चढाए श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहबाट वि.सं. १९२० मा आफ्ना पूर्खा रामकृष्ण कुँवरको पवित्र कृतिमा धक्का लाग्न लागेको देखि उक्त सिँडी र आर्यघाटमा बिरामी राख्न कालोसत्तल सहित अन्य सत्तलहरुका जिर्णोद्धार सम्पन्न गरी मरणासन्न बिरामीहरुलाई राख्न सुविधा दिलाए आफ्नो प्रधानमन्त्रीत्वकालमा पुन श्री ३ रणोद्वीपले कलकत्ताबाट सेतो टलकदार मार्बल भित्ताई मन्दिरको भित्तामा जडाई समर्पण गरे तथा जगतजङ्गले १९३६ मा सुवर्णमय विशाल नन्दीको प्रतिक बसाई बनाइ पहिलेको बसाह पछाडि स्थापना गरे पछि श्री ५ पृथ्वी वीर विक्रम शाहबाट अनेकौ शुभकर्म गरी स्व महिसहरुका साथै सुवर्ण तुलादान गरे तथा श्री ३ चन्द्र शम्शेरबाट मन्दिर भित्र र बाहिरका स्थानमा आफ्नो रुपको टफ बनाई उक्त मार्बलको बिचमा राखीदिए र तुलादान समेत गरी नृपेन्द्र मल्लबाट जिर्णोद्धार गरिएको मन्दिरको छानामा सुवर्ण मोलम्बापाताले वि.सं. १९८२ छाडि मन्दिरको सर्वाङ्गमा रङ्गरोगन समेत गराए स्मृती चिह्न समेत छाडि गए त्यसपछिको सर्व संहारकारी १९९० सालको महाभूकम्पले पनि यस मन्दिरमा केही भएन श्री ४ जुद्ध शम्शेरले

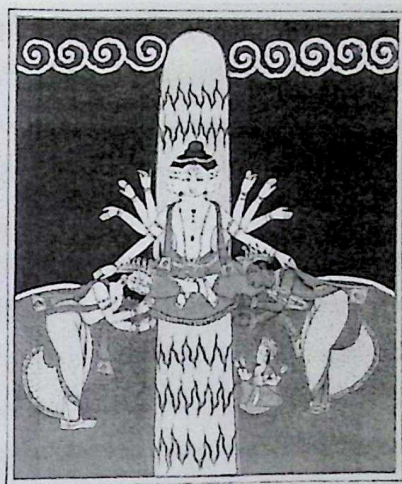
आफ्नो प्रधानमन्त्रीत्वकालमा अनेकौं प्रियवस्तु चढाउँदै सुवर्ण तुलादी दान गरी मन्दिरभित्र रुद्राक्षले सजाएको वस्तु संस्मृती छाडि गए त्यसपछि श्री ५ महेन्द्र बीर विक्रम शाहबाट अधि बनाएको चाँदीको द्वार पुरानो भएकोमा वि.सं. २०२६ सालमा जिर्णोद्धार गर्न लगाई रुद्र सहस्र यज्ञ गराई मन्दिरको दक्षिण ढोका बाहिर आफ्नो प्रतिमा निर्माण गर्न लगाए त्यसपछि २०३१ सालमा श्री ५ विरेन्द्र बीर विक्रम शाहबाट मन्दिरभित्र सजाएको रुद्राक्ष माला भिकि चाँदीको पाता बनाई राजमुकुट अंकित गरी आफ्नो प्रतिमा दक्षिण ढोका बाहिर राख्न लगाई स्वर्गवास गए त्यसपछि यस मन्दिरमा रङ्ग रोगन आदिमात्र भएको देखिन्छ र दक्षिण द्वारमा रहेको कृतीमुख भैरवको सत्तल भत्काई नयाँ बनाएको र उन्मत्त भैरवको मन्दिर तथा यज्ञसाला नयाँ बनाएको देखिन्छ । त्यसपछि २०१५ सालमा मन्दिरको पश्चिम ढोका र पश्चिम तर्फको लामो सत्तल निर्माण गर्नुका साथै पूर्व तर्फको बाहिरी ढोका र मुक्ती मण्डल परिक्रमा गर्ने ठाउँ समेत फराकिलो बनाई आफ्नो कृति राखेको देखिन्छ ।

पशुपति महाज्योतिर्लिङ्ग उत्पत्ती

स्कन्दखण्डको

हिम्बत्खण्डमा उल्लेख भए अनुसार ब्रम्हा र विष्णो मध्य भएको विवादको क्रममा ठूलो भगडा हुन गएको यस विवादलाई शान्त पार्न र अहंकारलाई तोडी बोध गराउन आदिपुरुषले प्रकट हुने इच्छा गर्नुभयो ।

विवाद चलिरहकै

समयमा परमेश्वरको तजोमय लिङ्ग प्रकट भयो । अव्यक्त र उत्कृष्ण उक्त लिङ्ग परातीपरात, परमज्योतिः पुञ्जस्वरूप, अनादी थियो । अत्यन्तै लामो तेजःपुञ्ज विस्तारै धेरै बढ्दै गयो र योजनक्रमले बृद्धि भयो ।

स्वतेजले प्रकाशवान्, सबै तेजहरुमा श्रेष्ठ र अव्यक्त सो लिङ्ग अध्यारो घरमा दिपकको ज्वालाभै शोभायमान भयो । ती तेजोलिङ्गको प्रभावले जीउ जलेर ती ब्रम्हा विष्णु पनि टाढा भागे । लिङ्गको अव्यक्त रूपलाई जानी आश्चर्य चकित भएता ती दुई देवतालाई आकाशवाणीबाटै परमात्मा शिवले सम्झाउँदै “मुखता र अभिमान गर्नु हुँदैन । लोकमा जो अभिमानी हुन्छ उ हाँसोको पात्र हुन्छ” भन्ने जस्ता कुराले सम्झाई, ब्रम्हा र विष्णुलाई आदी र अन्त्य पत्ता लगाउने कार्य पनि शिवात्माले सुम्पनु भयो ।

ब्रम्हा उर्ध्वदिशामा र विष्णुदेव अद्यः दिशामा लिङ्गको आदि-अन्त खोज्न जाने क्रमा भेटिएका कामधेनुलाई सोध्दा यसको मुल

टुप्पो पत्ता लगाउनको समर्थछ र ? देवताहरुका नायक, सदास्थिर, सर्वप्रथम ईश्वर अनादिलिङ्गको बेटा कोही पनि छैन फेरी मलाई पनि अत्तोपत्ता छैन । आफु स्वयं सुक्ष्मलिङ्गमाथि दुध चढाउने गर्दछु ज्योतिलिङ्गमा नसक्ने भनि ब्रम्हदेवलाई सम्झाएका थिए ।

त्यस लिङ्गको रक्षार्थ यस लिङ्गको टुप्पामुनी अचम्मको पाशुपतास्त्र करौडोको संख्यामा रहेको हुन्छ र यसले (अस्त्रले) रेणुमात्रलाई पनि हजारौ टुक्रा गरी छियाछिया पार्दछ भनेर सावधान पनि गराएको देखिन्छ । यही क्रमले, विष्णुदेवले पनि ६ लोक पार गरी महातलको अन्त्यमा अनन्त नागलाई भेटी सोध्दा नागराजले हे विष्णो । यो तेजोरूप महेश्वरको व्यापक लिङ्ग स्तम्भ हो । यस लिङ्गको फेद जान्ने को छ र ? यस लिङ्गको फेदलाई करौडौं नागहरुले बेरेर बसेका छन् । ती भयानक नाग-सर्पहरु मध्ये कुनै एकले पनि फु मात्र गरेर पनि प्राणीलाई दश योजन टाढा पुर्‍याई दिन्छन् भनि भन्नुभयो नागराजले । नागश्रेष्ठको यस्तो वचन सुनी विष्णुदेव पृथ्वीतलमा फर्कनु भयो । पछि साक्षी-प्रमाण जाँची बुझी हेर्दा ब्रम्हदेवले असत्य कथन गरेको र विष्णुले सत्य कथन गरेको पनि शिवले थाहा पाउनु भयो । यसपछि ब्रम्हा, विष्णु आदिलाई दर्शन दिन पानीबाट खिचेर स्तम्भरूप तेजिलो, लामोपंचमुख भएको, लिङ्ग स्वरूप धारण गर्नुभयो ।

पंचवक्र स्वरूपका अक्षमाला लिनु भएका अमृतले पुर्ण घडा आदि लिएको आठ हातको चरणचौकी (पीठीका) मा विराजमान, नागको फेटा लगाउनु भएका, नागकै घाँटीमा माला, राम्रो कानमा कुण्डल, नागकै कङ्कण कल्कीले शोभायमान, चन्द्र, सूर्य, अग्नि स्वरूप त्रिनेत्र, जटाको टुप्पोमा चन्द्रमाको आभुषण, पन्च रङ्गमय देह आदि जस्ता रूपमा पाशुपति (ज्योतिलिङ्गेश्वर) ले दर्शन दिनु भयो । (स्कन्दपुराण/हिम्मतखण्ड/७५ अध्याय/ज्योतिलिङ्गेत्पती अध्याय/पा.नं. ३१६-३१९)

यसका साथै भाषा वंशावलीमा उल्लेख भए अनुसार यस श्लोकमा पशुपतिको विराजित स्थानको उल्लेख भएको देखिन्छ ।

वाग्मती पश्चिमे तीरे सर्वदेवतपः क्षितौ ।

ज्योतीरूपो मुने साक्षात् पशुपति विराजते ॥

सबै देवताहरुको तपक्षितौ (तपोभूमि वा स्थल) भएका वाग्मतीको पश्चिम तीरमा ज्योतिस्वरूप पशुपति विराजमान हुनुहुन्छ भनिएको छ । (हिम्बतखण्ड/६९ अध्याय/१६ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १५२) यसका साथै हिम्बत् खण्डमा वर्णन भएको अनुसार

यसैगरी ७७ अध्यायकै (पा.नं. ३२५) अर्को स्थानमा चर्चा गर्दै, विष्णुसहित ब्रह्मां जहाँ तेजोमय लिङ्ग थियो, त्यहाँ गै दुङ्गाको (शिलामय) बनाई स्थापना गरी प्रणाम गर्नुभयो (३८ श्लोक) । लिङ्ग वैदिक पाँचमुखको, सारा लक्षणले युक्त भएकोलाई भक्तिपूर्वक ज्योतिलिङ्गकै माथि स्थापना गरे (३९ श्लोक) । लिङ्गमणिमयी, त्यो ज्योतिलिङ्गलाई ढाकेर विष्णुले स्थापित गर्नु भएको हो (४० श्लोक) । इन्द्र नीलमणिको जस्तो कान्तिमय विष्णुको आत्मारूपी ठूलो लिङ्ग सबैले देखे । (४१ श्लोक) । जसबाट तेज ज्वाला आउने गर्दथ्यो, त्यो जो कोहीले नदेख्ने भयो मात्र विष्णुले स्थापना गरेको लिङ्गमात्र देखियो । (४२ श्लोक) । ब्रह्मा, विष्णु शिवात्मक पंचमुखे पाशुपतलिङ्ग शिलाको प्रसिद्ध छ (४३ श्लोक) ।

नेपालमाहात्म्यमा उल्लेख भए अनुसार, पछिल्लो काल (द्वापर) का समयमा पनि भगवान श्री कृष्णद्वारा पशुपतिको दर्शन पूजा गर्नु भएको चर्चा रहेको छ । जस अनुसार

गत्वा पशुपतिस्थानं स्नात्वा वै वाग्मतीजले ।

सन्ध्यामुपास्य विधिवत् संतर्प्य च पितामहान् ॥४१॥

विलोक्य वत्सलां देवीं ययौ पशुपतिं प्रभुः ।

दृष्ट्वा पशुपतिं देवं पूजयित्वा यथाविधि ॥४२॥

प्रदक्षिणं विधायापि दक्षिणद्वारमाययौ ।

तत्रोपविष्टो भगवान् जपं चक्रे समाहितः ॥४३॥ (नेपालमाहात्म्य/एकादशोऽध्याय/४१-४३ श्लोक/पा.नं. ८८)

पशुपतिको स्नान गई वाङ्मतीको जलमा स्नान गरी, सन्ध्या वदन पनि गरि पितृहरुलाई तर्पणा दिई, पितृलाई तृप्त गरी वत्सलादेवीको दर्शन गरी प्रभु श्री कृष्ण पशुपतिको मन्दिरमा जानु भयो । पशुपतिको दर्शन गरी यथाशास्त्र पूजा गरी प्रदक्षिणा गरी दक्षिण दिशामा आउनु भयो । त्यहाँ स्थित (बसेर) भगवानले एकाग्रचित्तले जप गर्नु भयो भनि प्रष्ट वर्णन गरिएको छ । (यसले भगवान पशुपति स्वयं देवताहरुद्वारा पनि पूजित भएको कुरालाई पुष्टि गर्दछ ।)

गोपालराज वंशावलीमा उल्लेख भए अनुसार, नेप गाउँका गोपाल भए । तिनको कैली गाईले वागवतीको तीरमा गई दूधले सेचन गर्न लागी । दूधले सेचन गरिएको त्यस ठाउँमा श्री पशुपतिनाथ प्रकट भए । ती नेप नाम गरेका गोपालले पशुपतिको प्रतिष्ठा गरे । त्यसपछि गोपालवंशीहरुले क्रमशः राज्य गरे भनिएको छ । (गोपालराज वंशावलीको ऐतिहासिक विवेचना/पा.नं. १४१)

यसका साथै भिन्नै रुपमा पशुपतिको चर्चा गर्दै भनिएको छ कि पशुपतिको पृथक रुपमा तात्त्विक रुपमा वर्ण गरिएको पाइन्छ । जस अनुसार,

आत्मानः पशानः प्रोक्ताः सर्वे संसारवर्तिनः ।

तेषां पतिरहं देवः स्मृतः पशुपतिर्बुधैः ॥१८॥

संसारमा रहेका सबै आत्माहरु (जीवहरु) लाई पशु भनिएको छ । म देव उनका पति (स्वामी) हुँ । यसकारण विद्वानहरुद्वारा “पशुपति” भनिने गर्दछु भनिएको छ ।

माया पाशेन बद्धानामी पशुनेतान् स्वलीलया ।

मामेव मोचकं प्राहुः पशुना बेदवादिनः ॥१९॥

म मायारूपी पाशद्वारा आफ्नो लिलाले यि पशुहरु (जीव) हरुलाई बन्धनमा पार्दछु । वेदज्ञहरु मलाई नै पशुहरुलाई मुक्त गर्ने मोचक भन्दछन् भन्ने छ ।

माया पाशेन बद्धानां मोचकोऽन्यो न विद्यते ।

मामृते परमाप्मानं भूताधिपतिमव्ययम् ॥२०॥

मायाको पाशले आबद्ध जीवहरुलाई मुक्त गराउने म भूतहरुका अधिपति अव्यय परमात्मालाई छाडी अन्य कोही छैन भनिएको छ । (कूर्मपुराण/७ अध्याय/१८-२० श्लोक/व्याख्या/पा.नं. २६९)

यसका साथै, स्कन्दपुराणको हिम्वतखण्डमा उल्लेख भएको ब्रह्मा विष्णु मध्यको अहमतालाई हटाउन पनि प्रभुले सर्वप्रथम त ज्योतिस्वरूपमा नै प्रकट हुनु भएको उल्लेख छ । जसमा ब्रह्मा, विष्णु मध्यको अज्ञान र पाशभाव (अंह) लाई हटाउनका लागि नै प्रकट भएको ज्योतिले दुइको अहंकारलाई समाप्त गरी ज्ञान प्रदान गरेको पनि मानिएको छ र पछि शिवाज्ञानुसार पुनः दुबैले पशुपति (अहंकार समाप्त गर्ने) महाज्योतिस्वरूप (परमज्ञानस्वरूप) भनि मानेको एउटा पक्ष पनि रहेको पाउन सकिन्छ । किनभने उपनिषदमा र पुराणहरुमा सर्वमान्य रूपमा स्विकार गरि व्यक्त गरिएको भावानुसार ज्योति (ज्ञान) को प्राप्ती पछि, अविद्या र अज्ञान समाप्त हुने चर्चा प्रष्ट रहेको छ । (ज्योतिर्लिङ्गेपति/७५ अध्याय/व्याख्याको अध्ययन/पा.नं. ३१६-३१९)

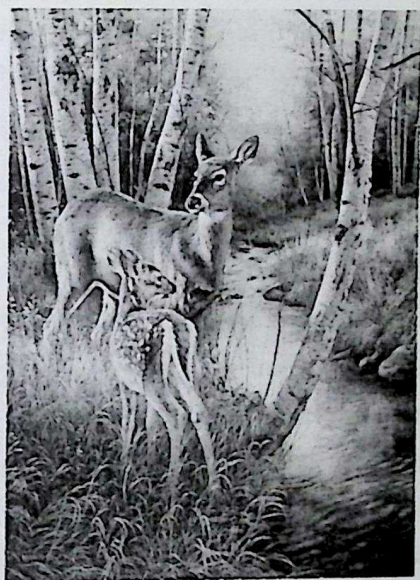
यसका साथै ज्योतिर्वत्त्वको वर्णन गर्दै विभिन्न आत्मदर्शी, योगी, तन्त्राचार्य, आगमाचार्य, तत्त्ववेत्ता, ब्रह्मवेत्ता, सिद्ध, महात्मा, लगायतका विभिन्न दिग्गज, ज्ञाता, अन्वेषक, जिज्ञासु परमहंस, मुनिहरुको विचार र मान्यताको अध्ययन गर्दा हामी सम्पूर्ण चैतन्य जीवात्माहरुभित्रको हृदयाकाशमा प्राणशक्तिको रूपमा सनातनदेखि देहोपाधी धारिहरुको देहभित्र रहेका एकरसमय, आनन्द स्वरूप, अद्वैत,

परब्रह्म कै स्वरूप र अंश मानिएको जसलाई बेत्ताहरु आत्मब्रह्म, परब्रह्मको रूप, निर्विकार, भेदरहित, जुन आत्मतत्त्व छ। त्यसको आत्मज्योति स्वरूपको जुन तत्त्व आसित भएर रहेको हुन्छ त्यसकै परमज्योतिस्वरूपको आत्मयोगको प्रतापले साक्षात्कार गर्नुलाई पनि ज्योतिकै स्वरूपमा मानि यस्ता आत्मज्योतिका स्वामी, मुक्ति प्रदान गर्ने, तत्त्वको बोध गराउने, परमानन्द प्रदान गर्ने आदि जस्ता कारणले पनि यि ज्योतिस्वरूपका पति मानि ज्योतिर्लिङ्गेश्वर पनि मानिएको प्रष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ। उपनिषदहरुमा पनि शिवपशुपतिलाई ज्योतिनां परम ज्योति पतिनां परमपति भनि प्रष्ट स्तुती गरिएको छ। तत्त्वबेत्ताहरु पनि सहजै यो पक्षलाई स्वीकार गर्दछन्। तैपनि दर्शनको विविधता र व्यापकतालाई हेर्दा, ज्योतिस्वरूपलाई आ-आफ्नै रूपमा परिभाषित गरी मान्ने गरेको पाउन सकिन्छ।

यसका साथै ज्योतिर्लिङ्गको अर्थलाई प्रष्टाउँदै ज्योतिको तात्पर्य प्रकाश, किरण, वा अग्निको ज्वाला पनि मानिएको सन्दर्भमा ज्योतिर्लिङ्गको तात्पर्य एकर्थमा प्रकाशयुक्त, अग्नियुक्त, पनि भन्ने संकेत गरेको पाईन्छ। (संस्कृत नेपाली शब्दकोष/पं. फणिन्द्र प्रसाद पाण्डेय)

श्री पशुपतिको पशुरूप मृगावतार/हरिणेश्वर हरिणावतार

भअधि त्रेतायुगमा
आफ्नो दिव्यज्योति पुञ्जलाई
योगबलले सूक्ष्म गराई
कसैलाई थाहा नहुने गरी
आफ्ना तपो क्षेत्रमा रहेको
नागश्रेष्ठ श्लेष्मान्तकलाई
पार्वतीको रक्षा गर्ने जिम्मा
लगाई आफु गुप्तरूपले
आफ्ना गण वाहन सहित
गुप्त रूपमा पशुक्लेवर
(पशुदेह) हरिणेश्वरको रूप
धारण गरी यस महाघना
श्लेष्मान्तक वन क्षेत्र र

पाशुपत महाक्षेत्रमा यत्र तत्र बिहार गर्न थाल्नु भयो । देवताहरूलाई
थाहै नदिई हिँडेका हुनाले सहजै कसैले यसको पत्तो पाउन सकेन ।

स्कन्दपुराणको हिम्बतखण्डमा उल्लेख भए अनुसार सुन्दर
त्रिनेत्र युक्त, पहेलो वर्ण, शिरमा एकसिङ्ग तीन आँखा, थोप्ला भएको
बुझादार शरीर, सुन्दर दन्त, चन्चल दृष्टिले युक्त, विजुली चम्के भनै
दौड्ने, भारपात खाएर दिन बिताए पनि सन्तोष मान्ने यस्ता गुण
स्वभाव युक्त पशुपति हुनुभयो । यसका साथै परिवारसहित मृगरूप
भएर त्यो वनमा शिवले पशुका साथमा सुखपूर्वक घुम्नु भयो ।
पशुका रूपमा वन विहार र क्रिडा गर्दै हिँड्दा खेरी कैलाशमा शिव-
शक्तिको दर्शन देवताहरूले गर्न पाएनन् भनिएको छ ।

यसैगरी यसरी धेरै काल बित्दा पनि शिवको दर्शन गर्न पाएनन् । ब्रम्हादी कुनै देवतालाई थाहै नदिई शिव पशुपति यसै श्लेषमान्तक वनमा मृगरूप लिएर, किराँत बनेर क्रिडागत हुनुभयो । सर्वत्र खोज्दा पनि भेट्न मुश्किल पयो । शिवगण नन्दीलाई सोध्दा पनि केही पत्तो लागेन अन्ततः कर्त केही सिप नलागेपछि तेजोरूप शिवलाई भेट्न ब्रम्हाले समाधी लगाउनु भयो । यसरी ध्यान दृष्टिले हेर्दा ब्रम्हाले दक्षिण दिशा तर्फ, एकयोजन टाढा हिमालयको फेदीमा रहेको श्लेषमान्तक वनमा हुनुहुन्छ कि भन्ने शंका गरी गई खोज्दा अत्यन्त दिव्य, पवित्र, रमणिय उक्त अरण्यमा देखे ।

यसरी नै शिवलाई खोज्दै जाने क्रममा एक दिव्य कन्यालाई देखि, बुद्धि-ज्ञानले शक्ति नै हो भन्ने ठहराई, हे कुमारी, हे अम्बे, हे भद्रे, जहाँ भवानी त्यहाँ शिव भनेर युक्ती लगाई अनुरोध गर्दा कन्याको रूपमा रहेकी पार्वतीले देवताहरुको हितका लागि शिवको वास स्थल बताई अर्न्तध्यान हुनुभयो । यिनीलाई गृह्यश्वरी पनि भनिएर स्तुती गरिएको छ । पार्वतीको वचन पछि सबै देवगणले वनमा छिरेर घुमेर कुञ्जमा, कन्दरामा, गुफामा, पशुरूप (क्लेवर) धारण गर्नु भएका शंकरलाई खोजी गर्न थाले (ब्रम्हाइन्द्रादीले) । यसरी खोज्दै जाने क्रममा मृगस्थलीमा पनि खोजे । अल्कोटापु (स्थान) मा चढेर तलतिर हेर्दा उत्तममृगलाई देखे देवगणले ।

त्यो अति नै दिव्य मृग ढुङ्गामाथि बसेको र धेरै मृगमृगिणीहरुले वरिपरी घेरेका, मृगका बथानले सारा जिउ छोपिएका थिए । मात्र एक सिङ्ग र खुर कसि लगाएको सुन जस्तो भल्लदेखिन्थ्यो । सबै पशुगणले पुजितन र मान्य रहेका मृगरूपी शिव पशुपतिले अत्यन्तै सुन्दर मृगावतार धारण गरी क्रिडा गर्दै रहेको यस्तो दिव्य अवस्थालाई देखि ब्रम्हा, विष्णु, इन्द्रादी देवताले शिवको स्तुती गर्न थाले ।

शिवमृग रूप भएर घुम्दा भएका सबै अनुचरहरु पनि रूप परिवर्तन गरी पछि लागे, मृगावतारमा रहेका शिव मृगकै भुण्डमा रहनु हुन्थ्यो । सबै भएका मृगले शिवलाई पति मानेर अगाडि राखेर स्नेहपूर्वक चाटाचाट गर्दथे, आफ्नै शरिरको अङ्गभै मानेर शिवले चिलाएको शरीर कन्याइदिन्थे, शिवलाई नदेखेमा उफ्रने कराउने गर्दथे अन्य मृगगणहरु । यसरी शिव आफ्नो लिलामा आनन्दले रमाइ रहनु भएको थियो । (पशुपतिक्रिडा/८० अध्याय/पूर्ण अध्याय सारोद्वार/पा.नं. ३३२-३३३)

उफ्रदै, खाडल नाघ्दै, दौड्दै अनेक पुष्प, फल, वृक्ष, लता, गुल्मादीयुक्त दिव्य श्लेष्मान्तक वन क्षेत्रमा रमाउँदै घुम्नु हुन्थ्यो । (अघि यो वन ज्यो घना रहेको र चारै दिशामा फैलिएको थियो पशुपंक्षी यत्रतत्र विचरण गर्दथे) गर्मी हुँदा पनि जम्मा भै एकै ठाउँमा बस्दथे । पानी पिएर, पानीमा खेल्दै रमाउँथे । मृगलाई साथ लिएर चर्दै रमाउँदै गुफामा बस्ने गर्नु हुन्थ्यो । ग्रिष्मऋतुमा सिरुघास, शरद ऋतुमा पनि तृण घाँस खाँदै बिताउनु हुन्थ्यो । आफ्ना पिठमा चढेर नाचेको देख्दा पृथ्वी आश्चर्य चकित हुन्थिन् । कुञ्ज, वनमा आनन्दसँग घुम्नु हुन्थ्यो । मृगरूप भएर मृगका साथमा किसिम किसिमले नाच्नु हुन्थ्यो । वायुपनि शितल सुगन्धित पवन लिएर विस्तारै बहन्थे ।

जुन बखतमा जे आवश्यक हुन्छ त्यसको कमी नभएको देखेर सबै आश्चर्यचकित हुन्थे । शिव जता हिड्नु हुन्थ्यो सबले उतै उतै खुब पुष्प वृष्टि गर्दथे । प्रभुको सुखको खातिर इच्छानुसारका साधन थिए । शिशिर ऋतुले पनि दया गरेर चौरै हिउ वर्षाउदथे । पक्षीहरु पनि रङ्गबिरङ्गी पखेटा फिजाएर नृत्य गर्दथे, वनमा रहेका पशुहरु पनि देश-देशान्तरका वनदेखि आई मृगलाई कहिले देखौं भनी ठान्छदथे । त्यस मृगरूपलाई हिंस्रक जन्तुले पनि टुलुटुलु हेरी रहन्थे । त्यस मृगलाई अघि लगाएर सबै जम्मा भएर नाच्ने, कराउने गर्दथे ।

सबै मृगको पछि लागी निडर भई स्वच्छन्द रुपमा घुम्दथे । अन्य मृगहरु पनि सुखसंग इच्छानुसार खेल्दथे । कहिले वाग्मतीको पानीमा, गुफामा, पोखरीको तीरमा घुम्दथे, कहिले सिद्धात्रममा, कहिले भृगपतनमा, कहिले चन्द्रार्कतीर्थको तटमा विचरण गर्दथे । (स्कन्दपुराण/हिम्मतखण्ड/८० अध्याय/१(३४ श्लोक/पशुपति क्रिडा/अध्याय/सारोद्धार/पा.नं. ३३२-३३३) यस पछि मृगरुप शिवलाई समात्नलाई शिवको मृगसिङ्गमा तिन ठाउँमा समातेर तानातान गर्दा मृगसिङ्ग तिन टुक्रा भै भाँच्चियो । लिङ्ग विग्रहको स्वरूपको सिङ्गका टुक्रालाई ब्रम्हाले गोकर्णमा, इन्द्रले अमरावतीमा (स्वर्गमा), विष्णुले (चन्द्रभागा नदीको तटमा) (शृङ्गेश्वरमहादेव), पातालमा (शृङ्गेश्वर) गोकर्णको स्थापना भाद्रकृष्ण चर्तुदशी । अमावस्यामा देवताहरुले पूजन गरी तीर्थ जानु भयो ।

तस्मिन् श्लेष्मान्तक बने पुण्ये त्रिदश सेविते ।

यत्र तत्र मया देवाश्चराता मृगरूपिणा ॥१११॥

आसितं स्वपितं यातं बिहयतं वा समन्ततः ।

तत्र तत्राभवत् सर्व पुण्येक्षेत्रं च सर्वत्रः ॥११२॥

(वराहपुराण/२१३

अध्याय/पान.नं.

१०९०-

१०९१/गोकर्णेश्वर माहात्म्य)

(मैले मृगरुपमा घुम्दाखेरी देवताहरुले सेवित् त्यस पवित्र श्लेष्मान्तक वनमा जहाँ-जहाँ बसे, सुते, हिँडे, अथवा मैले जहाँ रमण (विहार) गरे । ति सबै स्थान सर्वत्र सबै पूर्णरूपले पुण्य क्षेत्र भए भनिएको छ)

यसका साथै नेपाल माहात्म्यमा वर्णन भए अनुसार

एक ऋक् त्रिनेत्र च पुष्टाङ्गमसुन्दरम् ।

मृगरुप धरं रुद्र मृगीरुपधरा शिवम् ॥१७॥

ददृशु बिस्मिताः सर्वे मृगयुथ समन्वितम् ।

तुष्टुर्देवताः सर्वा नानास्तोत्रमुदीन्विताः ॥१८॥

त्यहाँ एक सिङ्ग, तिन नेत्र, सुन्दरपुष्ट अङ्ग भएको मृगरूपधारी शंकर र मृगीरूप धरेकी पार्वतीलाई ती देवताहरूले मृगका भुण्डसहित विस्मित भई हेर्न थाले । देवताहरू हर्षान्वित भै शिवजीको अनेक स्तुती गर्न थाले भनिएको छ । (नेपाल माहात्म्य/प्रथमोध्याय/१७-१८ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ३) यसैगरी नेपाल माहात्म्यमा वर्णन भए अनुसार

स्थितोऽहं पशुरुपेण श्लेष्मान्तक बने यतः ।

अतः पशुपति लौके मम नाम भविष्यति ॥२६॥

म यस श्लेष्मान्तक वनमा पशुरुपले स्थित भएको छु । अतः यस लोकमा मेरो नाम पशुपति हुनेछ । (नेपाल माहात्म्य/प्रथमोध्याय/२६ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ३)

ये मा पशुपति देवा दुष्यन्ति मलुजा भुवि ।

पशुजन्म न तेषां तु मल् प्रसादाद् भविष्यती ॥२७॥

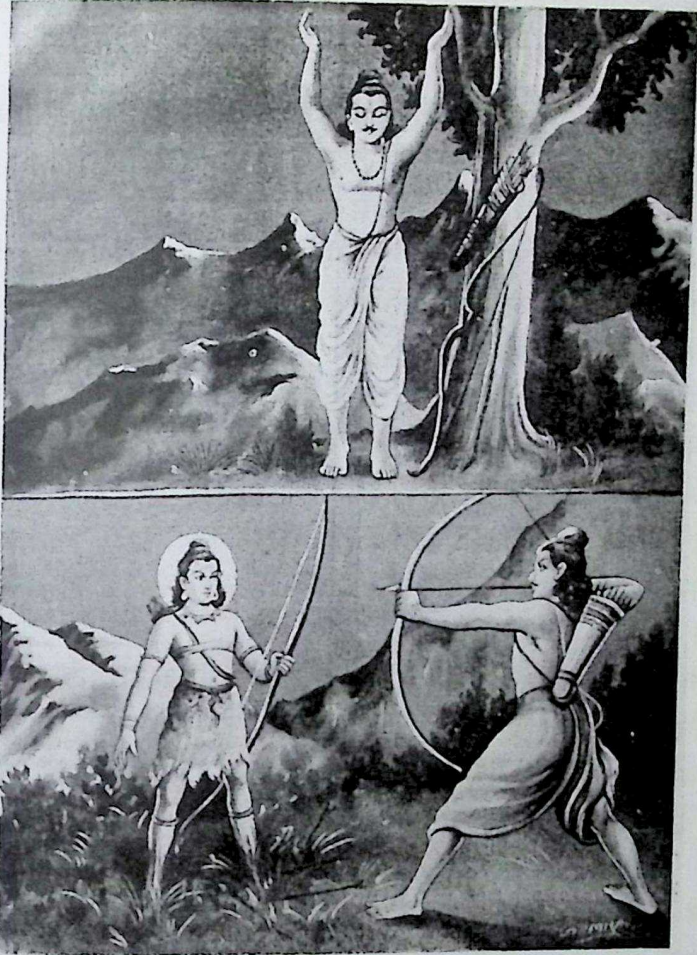
जो देवगण वा मनुष्यहरूले भुतलमा पशुपति रूपमा मान्नेछन् । ती मेरो प्रसादले (अनुग्रहले) पशुयोनिमा उत्पन्न हुने छैनन् भनिएको छ । (नेपाल माहात्म्य/प्रथमोध्याय/२७ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ४)

हिम्मतखण्डमा ८५ अध्याय/पा.नं. ३५३-३५३ मा उल्लेख भए अनुसार यसरी नै गोकर्णेश्वर शिवका वरले मन्मत्त हाति जस्ता भएका रावणले इन्द्रको अमरावतीमा गै युद्धमा जीती अनेक रानादी सहित शिवको मृगशृङ्गरूपका लिङ्गलाईदेखि हातले उखालेर, सबै जीती आनन्द मनाई लंका फर्कने क्रममा स्वर्गबाट हरण गरेर ल्याएको सिङ्ग लिङ्गलाई त्यही एक स्थानमा राखी सन्ध्या कर्म समाप्त गरी पुनः शिवलिङ्ग लिन खोज्दा लिन सकेनन् । बज्र जस्तो भएर गाडिएको उक्त शृङ्गलाई देखेर त्यही छाडी लड्दा गए र पछि पुनः त्यस स्थलमा अनेक रत्नादी, ध्वजा-पताका बनाई राम्रो मन्दिर निर्माण गराए । यिनलाई गोकर्णेश्वरका रूपमा मानेर रावणले

अर्चना-उपासना गरेको कारण उक्त स्थानको नाम पनि दक्षिण गोकर्ण रहन गएको प्रष्ट वर्णन रहेको छ । यिनलाई विभिषण, इन्द्रजीत, कुम्भकर्ण आदि अन्य राक्षसहरुले पनि उत्तिकै श्रद्धा सहित शिवको अर्चना-उपासना गर्दै जाने क्रममा अनेक वर पाई सुखपूर्वक रहे भन्ने वर्णन रहेको छ । शिवले पूर्वमा बलिराजाका चरवारमा लगेर मृगरुप श्रृङ्ग लिङ्गको स्थापना गर्नु भएको थियो । नागराज बासुकी प्रतिदिन अनेक सामाग्रीले भक्तिपूर्वक हर्ष गरी श्रृङ्गेश्वरको पूजा गर्ने गर्दथे र उत्तम वर प्राप्त गरेका थिए । यसका साथै कालनेमी, हिरण्यकशिपु, अनुहलाद, संहलाद, निकुम्भ इत्यादि असुर पनि भक्तिपूर्वक शिवको अर्चन-उपासना गर्ने गर्दथे भनिएको छ । (स्कन्दपुराण/हिम्बतखण्ड/८५ अध्याय/१-४५ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ३५१-३५३/दक्षिण गोकर्णेश्वर ऋङ्गेश्वर माहात्म्य)

यसका साथै देवमाला वंशावलीमा पा.नं. ५० उल्लेख भए अनुसार पूर्व समयमा महादेवद्वारा मृगराजको रूप धारण गरी दिव्य वर्षसम्म बिहार गर्नु भएको । यसकारण यसलाई मृगस्थली पनि भनिन्छ । यिनको दर्शनले पशु योनीबाट मुक्त हुने मान्यता रहेको छ । न.सं. ७०५ मा राजा श्री लक्ष्मी नरसिंह मल्लले आर्यघाट बनाउँदा मृगेश्वरको देवालय बनाई दिएको वर्णन रहेको छ । यसरी हेर्दा मृगावतार श्री पशुपतिको एक अनुपम अवतार रहेको ज्ञात हुन्छ ।

किराँतेश्वर (Kiranteshwor)

किराँतेश्वर महादेव यस किराँत गिरीमा आफ्नो शक्ति किराँतेश्वरी देवी गण वाहन आदि सहित (इन्द्रकिल पर्वत/किराँत गिरी मृगकुट पनि भनिने) विराजमान हुनु भएको छ ।

श्री पशुपतिनाथको यो अत्यन्त सर्वलोक मोहित गर्ने विशेष अवतार हो । अघि द्वापरयुगमा स्वयम् पशुपतिनाथ नै गुप्त रुपमा

किराँत रुप धारण गरेर स्वयम् शिव पार्वती यसरी क्रिडारत रहँदा पशुपति रुपमा रहेको उहाँको दिव्य-ज्योतिपुञ्जलाई भगवान स्वयम् आफैँद्वारा आफ्नो योगवलले सूक्ष्म गराई गुप्त राखिकन आफ्ना नन्दी, भृङ्गी, गणवाहन, द्वारपाल, रक्षक, नाग आदिलाई रक्षार्थ राखी आफु विहार गर्नु हुन्थ्यो । यसरी रहेका गणवाहन द्वारपाल आदिले सहजै रुपमा कसैलाई प्रवेश गर्न दिदैनथे । अनेक दिव्य वा भयङ्कर रुप धारण गरी भयदेखाई आउनेलाई फर्काई दिन्थे । यसकारण सहजै रुपमा यस उग्रक्षेत्रको ज्ञान कमैलाई मात्र थियो । यस्ता गणहरु विभिन्न दिशा र द्वारामा रहेका हुने गर्दथे । यसै समयमा शिव सबैभन्दा शक्तिशाली र ठूला वर शक्ति प्रदान गर्न सक्ने/वा यिनकै प्रभावले प्राप्त हुनेमा सबैको विश्वास रहन्थ्यो । यसैगरी वेदमा वर्णन भए अनुसार, यज्ञ विरोधी शत्रु नाश गर्ने, जङ्गली मृग, पशु, हाँस, गरुड, शकुनी र अन्य बनेलु पशुप्राणी सबका मालिक, जलचर प्राणीमा पनि निहित रहेका, द्युलोक र भुलोकका स्वामी, देवताका राजा, पशुका राजा, शिकार गर्न किराँत रुप धारण गरेका भवरूपी देवता र उनको कुकुर, लामो कपाल भएका, पशुका संरक्षक रुद्रदेवता, आदि विभिन्न नामले स्तुती गरिएको वर्णन रहेको छ । (अथर्ववेद/११ काण्डम्/२ रुद्र सुक्त/३० श्लोक/अथर्वाऋषि/पशुपति रुद्र देवता/पा.नं. ३५७)

शिवपुराणमा (शतरुद्रासंहितामा/३७-३९ अध्याय/व्याख्या/ पा.नं. १५८१-१६०७) उल्लेख भए अनुसार किराँत अवतारमा रहेका बेलामा पनि सहजै शिवलाई कसैले चिन्न सक्दैनथे । किराँतेश्वरलाई भिल्लहरुको राजा पनि मानिएको छ । यिनको दिव्य स्वरुपको चर्चा गर्दै, कछाड बाँधेरका, टालाटुली वस्त्रले ध्वजा बाध्नु भएका, भष्मधारण गरेका, धनुषबाण लिएका, ढाडमा ठोक्रो (बाणको) बोकेका/सवै गुणहरु पनि त्यस्तै (शिव) जस्तै थिए भनिएको छ । मान्यता अनुसार किराँतीहरु पनि शैव नै हुन् र यिनका आराध्यदेव

किराँतेश्वर नै हुन् । पशुपतिनाथ गुप्तरूपले रहनु हुँदा किराँतहरूले ज्योति स्वरूपको पत्तो पाएका थिएनन् । यस ज्योतिर्लिङ्ग प्रकट भएको स्थानमा मान्यता अनुसार किराँतीहरू त्यती आउँदैनथे । उनीहरूले गुप्त ज्योतिर्लिङ्गको रूपलाई सहजै थाहा पाएका थिएनन् । किराँतेश्वरकै स्वरूपमा रहेका पशुपतिलाई आफ्नो प्रधान आराध्यदेव र उपास्यदेवका रूपमा मानेर यिनकै वरीपरी रहने गर्दथे यिनकै समूहमा सेना, गणका, रूपमा रहेका थिए ।

अघि यसै स्थानमा भगवान सदाशिवबाट किराँती रूप धारण गरी यसै श्लेष्मानतक जंगलमा विचरण गर्नु हुँदा भएको अवतार मानिन्छ यसै स्थानमा महादेव र अर्जुनको युद्ध हुँदा अर्जुनबाट चढाएको जल, चन्दन, पुष्प किराँतेश्वर महादेवको गलामा देखिदा स्वयम् शिव जानी लिङ्ग स्थापना गरेकोमा माघ महिनामा गौरीघाट तथा किराँतेश्वर महादेवको दर्शन उत्तम हुन्छ साथै बाला चतुर्दशीको दिनमा मृतात्माको लागि छरिने सद्बिज यस स्थानमा पनि छर्नु पर्दछ ।

हिम्वत्खण्डमा उल्लेख भए अनुसार किराँतेश्वर शिव र अर्जुनको युद्ध भएको र पछि अर्जुनले पूजा गरिसके पछि हेर्दाखेरीमा शिवरूप किराँतेश्वरलाई चिनेर क्षमायाचना गरेको प्रसंग रहेको छ । (हिम्वत्खण्ड/किराँतेश्वर महात्म्य/१५४ अध्याय/व्याख्या/पा.नं. ५४१-५४७) यसका साथै नेपाल महात्म्यमा वर्णन भए अनुसार,

पशुकुण्डे नरः स्नात्वा पदाऽऽक्रम मृगस्थलीम् ।

किराँतेश्वरमभर्चं सवपापैः प्रभुच्यते ॥३०॥

कार्तिके कृष्णपक्षस्य चर्तुदश्या मृगस्थलीम् ।

प्रदाक्षिण करिष्यन्ति ते नराः स्वर्गगार्मिण ॥३१॥

जसले पशुकुण्डमा स्नान गरी पदक्रमले (हिँडेर) किराँतेश्वर महादेवको पूजन गर्दछन् । उसका सबै पापहरूबाट मुक्त हुन्छ । जसले कार्तिक मासको कृष्णपक्षको चर्तुदशीमा मृगस्थलीको

प्रदक्षिणा गर्दछन् ती नरहरु स्वर्ग जानेछन् भनिएको छ । (नेपाल महात्म्य/प्रथम अध्याय/३०-३१ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ४)

शिवकै गणहरुको सूचिमा किराँत पनि रहेको चर्चा छ । जस अनुसार, वीरभद्र, किराँत, चतुर्मुख, पन्चाक्ष आदि यि प्रथम गणहरु भनिएको छ । (स्कन्दपुराण/चतुर्थ काशि खण्ड/५३ अध्याय/व्याख्या/पा.नं. ५४५)

देवमाला वंशावलीमा (पा.नं. ३०-३१) उल्लेख भए अनुसार किराँती राजा यलम्बरको समयमा आपरान्तमा किराँत भेषमा श्लेषमान्तक वनमा बिहार गर्नु भएका कारण यिनको नाम किराँतेश्वर महादेव रह्यो । यहाँ कार्तिक शुक्ल नवमीका दिनमा गौरीघाटमा रहेको बाग्मतीमा स्नान गरी यिनको दर्शन गर्नाले सबै पाप नाश भै मुक्ति प्राप्त गर्नेछ भनि पार्वतीबाट आज्ञा भएको भनिएको छ । ९० सालको भूकम्पमा केही नभएको उल्लेख रहेको छ ।

भाषा वंशावलीमा (भाग-१, पा.नं. ४६-४८) अर्जुनले किराँत बनेका शिवसँग युद्ध गरेका र पछि पूजा गर्ने क्रममा अर्जुनको पराक्रम र भक्तिभावदेखि प्रसन्न हुनु भै दर्शन दिनु भयो र वर दिने क्रममा, क्षत्रिय तीर्थमा नुहाउ भनि धर्नुविद्या पनि सिकाई अन्तर्ध्यान हुनुभयो भनिएको छ । यसका साथै शिवले कुरा गर्ने क्रममा, बाग्मतीको तीर्थ गर्न आएका हे अर्जुन भन्नु भएको छ । यसका साथै स्वयं अर्जुनले आफ्ना दाजुको उपदेशको तीर्थयात्रा गर्न आएको छु भनि आफ्नो भाव व्यक्त गरेका छन् । यिनै कुरा प्रष्ट रुपमा उल्लेख रहेको छ । यसका साथै भाषा वंशावलीमा (पा.नं. ४८) उल्लेख भए अनुसार यलम्बर महान किराँती राजा थिए । यिनी परम शिवभक्त र उपासक थिए । नित्य किराँतेश्वरको अर्चन गर्ने गर्दथे । शिवलाई प्रसन्न गरेका यिनले शिवबाट दुर्लभ वर-शक्ति पनि प्राप्त गरेका

थिए । यिनका पुत्रको समयमा कौरवसङ्ग युद्ध गरेको पाण्डवको पक्षमा रहेर (अर्जुनको हुकुम अनुसार) कलियुग लागि सक्दो थियो ।
 द्वापर युगसम्ममा पनि पछि किराँत राजाको क्रम समाप्त नभएसम्म पनि पशुपति (किराँतेश्वर) कै स्वरूपमा नै विराजमान हुनु हुन्थ्यो ।
 कोही-कोहीले दर्शन पाउने गर्दथे भनिएको छ । (पा.नं. ४०) स्वयं साक्षात् किराँतेश्वर महादेव नै साथमा रहेको कारण ईश्वरका प्रभावले गर्दा यि किराँती राजाहरु महाप्रतापी भै नेपाल मण्डलको अधिपति भै सुखपूर्वक रहेका थिए भनिएको छ । (पा.नं. ८५) यसका साथै गोपालहरुलाई जितेर महिषपालहरुले राज्य चलाए । यिनका ३ राजापछिको समयमा किराँती राजाहरु भए भनिएको छ । यिनको २८ औं पुस्ताका राजाको समयमा नेपालमा किराँत राजाहरुलाई जितेर लिच्छवी राजाहरु भए भनिएको छ । (गोपालराज वंशावली/धनवज्रवज्राचार्य/परिशिष्ट-१/पा.नं. १४१) यसका साथै भिन्नै रूपमा चर्चा गर्दै किराँतको भेष धारण गरेकी त्वरितादेवी भनिएको छ । यिनको दर्शन पूजनले ब्याधि समाप्त हुने, विषनष्ट हुने, मन्त्रजलले रोगी रोग रहित हुने, कृत्याशक्तिको, समाप्ती हुने ग्रहदशा समाप्त हुने, लक्ष्मी प्राप्त हुने, वर्णन रहेको छ । यिनलाई जङ्गली फलफूलहरुले नै पूजन गर्नुपर्ने, अनेक सामाग्रीले होमाही गरिनुपर्ने पनि भनिएको छ । (शारदा तिलक तन्त्र/१० पटल/१४-१५ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ५१६-५२७/पूर्ण पटल सारोद्वार)

पाशुपतास्त्र (Weapon of Pashupati)

पाशुपतास्त्र भगवान शिव (पशुपति) को विशेष अस्त्रको

रुपमा
मानिन्छ ।
ऋग्वेद,
यजुर्वेद,
अथर्ववेद,
सामवेदका
विभिन्न
अध्यायका
मन्त्रहरुमा
शिवलाई
धनुर्धारीको
रुपमा

पुकारिएको पाइन्छ । ऋग्वेदमा उल्लेख भए अनुसार, आयुधधारी रुद्रदेव, बलवानमा सबभन्दा बढि बलवान, बलशाली, धनुषबाण धारण गर्ने, यशस्वी, शत्रु संहारक, रुद्रदेवका महान आयुध, पिडादायी धारिला अस्त्र र दुर्बुद्धी हामीदेखि टाढै रहनु भनी विभिन्न रुपमा शिवको स्तुती गरिएको पाउन सकिन्छ । (ऋग्वेद/२ मण्डल/३३ सुक्त/२-१४ मन्त्र/व्याख्या/पा.नं. २४१-२४२/ऋषि-गुत्समद, भार्गव शौनक देवता रुद्र भनिएको छ) यसैगरी शुक्ल यजुर्वेद संहितामा उल्लेख भए अनुसार, अस्त्र धारण गर्ने बाण प्रहार गर्ने, धनुष र रथ निर्माण गर्ने, त्रिताप उत्पन्न गर्ने, धनुषबाण उत्पन्न गर्ने भनि स्तुती गरिएको छ । (यजुर्वेद संहिता/१६ अध्याय/१-६४ मन्त्र/व्याख्या खण्ड/सारोद्धार/पा.नं. १६०-१७३/ऋषि-परमेष्ठि, प्रजापति आदि देवता एकरुद्र, बहुरुद्र गण, अग्नि, वायु, सूर्य) यसैगरी अस्त्रका

स्वामी शर्वनामक रुद्रदेवता (अथर्ववेद/६ काण्ड/स्वस्त्ययन सुक्त/९३ सुक्त/२ श्लोक/देवता: रुद्र, शर्व, भव आदि, ऋषि: सन्ताती/पा.नं. १८७) यसैगरी प्राणीका पालक र पशुपति नाम भएका धनुषमा चढाएको बाण प्रहार नगर, सुनौलो धनुष चलाउने शत्रु नाश गर्ने रुद्रदेवता, अनेकौं बाणयुक्त, पशुपति देवता, पशु र प्राणीका मालिक भनि स्तुती गरिएको छ। (अथर्ववेद/११ काण्ड/रुद्र सुक्त/२ सुक्त/१-३१ मन्त्र/सम्पूर्ण व्याख्या खण्ड/सारोद्धार/देवता: रुद्र, ऋषि: अथर्वा/पा.नं. ३५४-३५७) स्कन्दपुराणको हिम्वतखण्डमा उल्लेख भए अनुसार पशुपतिको उर्ध्वभागको टुप्पोमा हजारौं पाशुपतास्त्रले रक्षा गरि राखेको छ भनेर ज्योतिर्लिङ्गोत्पत्ती अध्यायमा चर्चा रहेको छ र यिनले प्रकाशको रेणुलाई पनि हजारौं टुक्रा पारिदिन्छन् भनिएको छ। (स्कन्दपुराण/७५ अध्याय/२१-२४ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ३१६-३१७) यसैगरी महाभारतको समयमा पनि अर्जुनले किराँतेश्वरको वरप्रसादबाट पाशुपतास्त्र प्राप्त गरेको वर्णन रहेको छ। महाभारतको वनपर्वमा पनि यसको चर्चा रहेको छ।

वास्तवमा भन्नुपर्दा अर्जुनले प्राप्त गरेका पाशुपतास्त्र किराँतरूपी पशुपति कै प्रधान अस्त्र थियो। संहितामा वर्णन भए अनुसार जो प्रतिपतको चन्द्रमा भैं अदृष्य छ, मध्यमा आठ अस्त्र (कोण) ले दिप्तीमान छ। यसमा सयधारा छन् र जुन बिजुलीको समान प्रकाशित रहन्छ। यसैलाई “पाशुपतास्त्र” भनिन्छ। (अहिरबुध्न्य संहिता (द्वितीय खण्ड) चत्वारिंशोऽध्यायको १०/श्लोक/पा.नं. ३८८)। यसका साथै कपालि रूप धारण गरेर दक्ष यक्ष विध्वंश गर्ने क्रममा मृगका रूप लिएर भागदै गरेका यज्ञदेव (यज्ञपुरुष) का पछाडि काल स्वरूपमा रहेका शिव (कपालेश्वर) ले आफ्नो पाशुपतशर लिई यज्ञदेवमाथि चढाई गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ। (बामनपुराण प्रथम खण्ड/५ अध्याय (काल स्वरूपको वर्णन)/२५-२८ श्लोक/पा.नं. १९) स्वयम् ब्रह्माद्वारा परशुरामलाई

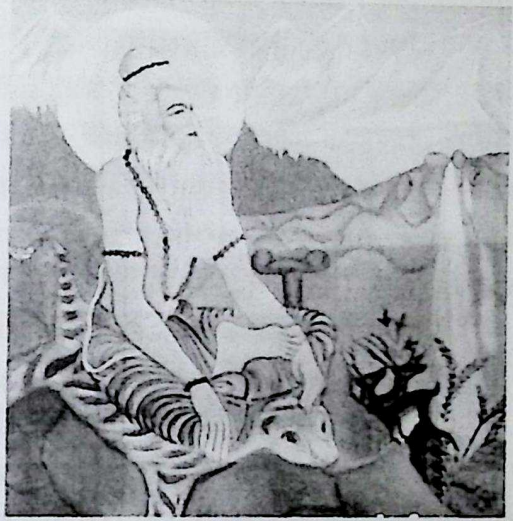
शिवको आराधनाबाट पाशुपत अस्त्र प्राप्त गर्ने सकिने कुराको वर्णन गर्नु भएको उल्लेख छ। (ब्रह्माण्डपुराण प्रथम खण्ड/परशुराम शिवाराधना/१-७ श्लोक भावार्थ)

यसैगरी महादेव र दैत्यन्द्र अन्धकको युद्धको क्रममा अन्धकासुरलाई मार्न शिवले पाशुपत अस्त्रको प्रयोग गर्नु परेको वर्णन छ। यस युद्धमा अन्धकद्वारा शिव ज्यादै उत्पीडित भएका थिए भनिएको छ। रुद्रश्चान्दकेनातिपिडितः भनेर प्रष्ट उल्लेख छ। यसका साथै श्लोकमा नै वर्णन भए अनुसार बाणमत्युग्र नाम्ना पाशुपतं हि तत्। भनिएको छ यसका साथै, शिवले अतिशय पाशुपत नामक उग्रबाणलाई प्रकट गरे। शंकरको उक्त बाणको आघातले गर्दा निस्केको अन्धकको रक्तबाट अरु सयौं हजारौं अन्धक उत्पन्न भए भनिएको छ। (मत्स्यपुराण १७१ अध्याय/६-७ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ७२६) भगवान विष्णुको नृसिंह अवतारको क्रममा हिरण्यकाशिपु र नृसिंह भगवानको युद्धको क्रममा दानवराजले विष्णुलाई ब्रह्मास्त्र, उत्तम बारुणास्त्र, जसको गति कहि पनि रोकिदैन त्यो पाशुपतास्त्र लगायत अनेक अस्त्रले प्रहार गरे जसले भगवानको केही हानी गर्न नसकेको भन्ने चर्चा रहेको छ। (हरिवंश पुराण/भविष्यपर्व/४४ अध्याय/१४-१५ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १३९४) यसरी हेर्दा विभिन्न रूपमा पाशुपतास्त्रको चर्चा भए अनुसार यो एक महाशक्तिशालि अस्त्र रहेको कुरा मान्न सकिन्छ। केवल पशुपति शिवकै कृपाले मात्र यो अस्त्र प्राप्त गर्न सकिने भनेर पनि वर्णन भएको पाइन्छ। यसैगरी हेर्दाखेरीमा पाशुपतास्त्र पशुपतिनाथकै प्रधान अस्त्र रहेको देखिन्छ। यो प्राप्त गर्नाले जस्तै देवता वा नरपनि शक्तिशाली हुन्थ्यो।

नेमुनि

नेमुनि

अत्यन्त तपस्वी गुरु
थिए । नेपाल
माहात्म्यमा उल्लेख
भए अनुसार, यिनी
मुनिहरुमा
महातेजस्वी,
उग्रतपोनिधी नेमी
मुनि मुनिमा अग्रणी
थिए भनिएको छ ।
शिवको विशेष वर
पाएका यिनलाई

आफ्नो तपोबलले गर्दा धेरै ज्ञान भै सकेको थियो । नेमुनि स्वयं
ब्रह्माको अवतार थिए भन्ने पनि मानिन्छ । अनेक ज्ञान र विद्याका
ज्ञाता महाब्रती सबै सिद्धिका ज्ञाता पनि थिए । नाना भेष धारण गरी
दिइने मुनिलाई सहजै कसैले चिन्नु सक्दैनथ्यो । यिनी हिमालयदेखि
समुद्रसम्मको कुनै पनि स्थानमा आउने जाने गर्दथे । हिम्वतखण्डमा
उल्लेख भए अनुसार, ने नामका तपस्वी आर्य मुनिश्रेष्ठ थिए ।
मरिचीपुत्र नेमुनी । सत्यव्रत थिए । यिनले १२ वर्षसम्म तीव्रयोगिनी (
वज्रयोगिनी) भएका स्थानमा दारुण (कठोर) तप गरे । यिनले
सप्तर्षिका साथै पर्वतका ओडारमा तप-पूजा गरे । तपबाट प्रसन्न भै
देवीले उत्तमवर प्रदान गर्नुभयो भनिएको छ । (नेमुनितप सिद्धी/६९
अध्याय/पान.नं. २९४-२९६)

चतुषष्ठी नेमुनिले स्वयं विरुपाक्षसँग हिडेर विभिन्न तीर्थ,
बागमती, लिङ्ग र विभिन्न कुण्ड यात्रा गराई महापापी विरुपाक्षको

उद्धार गराएका थिए। यिनलाई नेपालका गुरु पनि भनिएको छ।
नेपालमाहात्म्यमा उल्लेख भए अनुसार, ने नामका तपस्वी आर्य
मुनिश्रेष्ठ थिए। शिव र कृष्णले विभिन्न उत्तम वर प्रदान गर्नु भयो।

मुनिमध्ये महातेजा नेमिरुग्रतपोनिधिः।

दक्षिण बाहुमुत्थाप्य शास्त्रकार वचौ जगौ ॥४९॥

मुनिहरुका मध्यबाट महातेजस्वी, उग्रतपोनिधी, नेमी नामक
मुनिले उठी दक्षिण हात उठाई शास्त्रको तत्वपूर्ण वचन भन्नुभयो
भनिएको छ। (नेपालमाहात्म्य/एघार अध्याय/४९
श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ८८) यसैगरी

नेमे त्वमस्य क्षेत्रस्य मुनीनामग्रणी भव ।

पालनीयं त्वयां क्षेत्रं वचनान्मे तपोधन ॥६०॥

हे नेमै । तिम्री यस क्षेत्रको मुनिहरुमा अग्रणी हो । हे तपोधन
! मेरो वचनले तिमिले यस क्षेत्रको पालन रक्षण गर्नु पर्दछ भनिएको
छ। (नेपालमाहात्म्य/एघार अध्याय/६० श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ९०)
यसैगरी

ततभूमि तज्जातं क्षेत्र नेपाल सज्ञकम् ।

नेमिना मुनिना यस्मात् पालितं पुण्यकर्मणा ॥६१॥

क्षेत्रं हिमवतः कुक्षावतौ नेपाल सज्ञकम् ।

ततो नारद प्रद्युम्न सहितो मधुसुदनः ॥६२॥

यसकालदेखि नै यस क्षेत्रको नाम नेपाल भयो । पुण्यकर्मयुक्त
नेमि मुनिद्वारा पालित भएका हुनाले हिमालयको कुक्षिभागमा स्थित
यस क्षेत्रको नाम नेपाल हो । यसपछि नारद, प्रद्युम्न (मुनि एवं
सूर्यकेतु नृपसहित) का साथ मधुसुदन जानुभयो भनिएको छ।
(नेपालमाहात्म्य/एघार अध्याय/६१-६२ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ९०)

यसैगरी (भाषा वंशावली भाग-१/पा.नं. २९) मा उल्लेख भए
अनुसार, नेमुनीले विरुपाक्षलाई भन्नु भए अनुसार ईश्वरका
(पशुपतिका) अनुग्रहले मेरो नाम गरी नेपालभूमी नाम भएको र यस

क्षेत्रमा (नेपाल भूमिमा) साढे ३ कोटी तीर्थले युक्त भएको र चतुषष्ठी लिङ्ग (६४ लिङ्ग) पनि विराजमान (दिव्य शिवक्षेत्रको रूपको चित्रण गर्न खोजिएको देखिन्छ)

वाग्मतीको प्रतितीर्थ माहाम्य सुनाई वाग्मतीमा ८९ तीर्थ र ६४ शिवलिङ्ग र उपलिङ्ग, उपतीर्थहरूको मेला भरी क्रमैसङ्ग यात्रा गरी आउँदा आउँदैमा महापातकले ग्रसित भै महारोगले पिडित भएका विरुपाक्षले सिद्धदेखि (नेमुनी) यस्तो उपदेश पाई तीर्थयात्रा गरी पापताप घट्दै गएको थियो केवल पाप मुक्त भै सकेका थिएनन् । पछि नेमुनीकन खुशी गराई उपदेश पाई मणिचुड पर्वत (वज्रयोगिनीमा) आई ईश्वरीकन स्तोत्र, पूजा, भक्ति गरी भावना गर्दा देवीले प्रसन्न भै हे विरुपाक्ष तिम्रो सबै पाप नष्ट भयो तिम्रो पूजाले म सन्तुष्ट भएँ । (भाषा वंशावली/भाग-१/पा.नं. २९)

कथन अनुसार अघिनै १२ वर्षासम्म तपगर्दा माता प्रसन्न भै तिम्रा नामले गरेर नेपाल नेपाल भनी प्रख्यात भै संसारमा सिद्ध भै अन्तमा आफूमा नै (मातामा) वर प्रदान गर्नु भयो । यस क्रममा माताले पशुपति गै अर्चन गरिरहन पनि सल्लाह दिनुभयो । (भाषा वंशावली/भाग-१/पा.नं. ३०) यस्ता वर प्राप्त भएपछि निति बिना मनुष्य लोकमा स्थिति नहुने देखेर (व्यवस्था) धर्मराजलाई सोधनी (सोधेको) गर्नुभएको, कस्ता किसिमले राज्यको पालना गर्ने ? भनेर मुनिले धर्मराजलाई सोध्नु भयो । यस्ता कर्मदेखि प्रसन्न भएका धर्मराजले अनेक उपाय गरी, शुचि, शौच, सत्यआचारमा राख्नु, धर्म-अधर्मको विचार गर्दै अधिनमा राख्नु भन्ने सल्लाह धर्मराजले दिनुभयो । भाषा वंशावली/भाग-१/पा.नं. ३१)

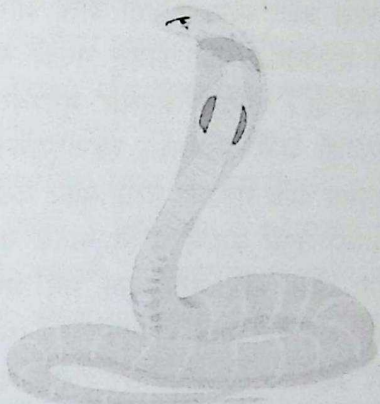
यसरी नै शुद्धमन भएकाहरूलाई सुस्थिर गरी इन्द्रलोक र परलोकमा गति प्राप्त हुन्छ भन्ने भाव प्रकट गरे धर्मराजले । मुक्ति-मुक्ति प्राप्त गर्ला । अन्यथा गरेमा स्थिति हुँदैन । यस्ता दिव्य ज्ञान र निति जानेर फर्कि आफ्नो आश्रममा आई धर्मराजको आज्ञानुसार,

शास्त्रहरुको प्रबन्ध गरी पशुपति क्षेत्रमा आई धर्मपूर्वक पालना गरिकन लोकलाई (सबैलाई) बोध-दिई (थाहा दिई) नियम गराई ब्रतादि, उपवास, गराइरहेका थिए । यसरी यिनले पालना गर्दा नेपाल नामले प्रख्यात भयो । भाषा वंशावली/भाग-१/पा.नं. ३१) विज्ञहरु यि मुनिलाई द्वापर युगको मान्दछन् ।

एउटा कुरा के बुझ्नु पर्दछ भने विभिन्न मुनिहरुलाई स्वयं शास्त्रपुराणहरुले महात्मा भनेको छ अर्थात महान् आत्मा जसमा विभिन्न महान् गुणहरु हुन्थ्यो । यिनीहरुले पछिल्लो समयमा आएर विभिन्न ज्ञान, दर्शन, आचार, ब्रत, अनुष्ठान, उपासना, अर्चना, साधना, योग, धर्म, कर्म लगायतका थुप्रै विषयहरुमा ज्ञान प्राप्त गर्ने गरेको कुरा पनि शास्त्रमा नै चर्चा गरिएको छ । यसरी रहेका ज्ञानी, सिद्ध, तपस्वी, गुरुहरुले पूर्वकालमा भैँ पछिल्ला समयमा पनि धर्मको रक्षा र लोकहितार्थ नाना रुप अवतार (ब्रह्मा, विष्णु शिव लगायत विभिन्न देवीदेवताहरुद्वारा) धारण गरी यो ज्ञानको श्रृङ्खलालाई प्रसारित गर्ने क्रमलाई अपनाएको कुरा शिव महापुराण, बराहपुराण, महाभारतको खिलभाग, वनपर्व, अनुसानपर्व, रामायण (वाल्मीकी), वामनपुराण, मत्स्यपुराण, पदमपुराण, अग्निपुराण लगायतका विभिन्न धार्मिक ग्रन्थ शास्त्रपुराणको गहन अध्ययनबाट थाहा हुन आउदछ ।

श्लेष्मान्तक नाग तथा वन

शेषनागले बेरिएर
रहेको यस श्लेष्मान्तक वन
हो । यस वनको नाम
श्लेष्मान्तक रहनुको कारण
माता पार्वतीको परीक्षाको
लागि महादेवबाट आफ्नो
गलामा भएको शेषनागलाई
नआएसम्म तिमिले यिनको
रक्षा गरी रहनु भनी आफू
मृगको रूप धारण गरी यस वन

विचरण गरी रहँदा शेषनागबाट शरिरले यस वनलाई पुरै घेरी
टाउको गुहेश्वरीमा र पुच्छर आर्यघाटमा रहेको र यस वनलाई
श्लेष्मान्तक नामकरण रह्यो । श्री इन्द्रादिदेवताहरूले कैलाशमा श्री
महादेवको र पार्वतीको समेत दर्शन नपाउँदा खोज्दै आउँदा
पार्वतीलाई भेटे श्री सदाशिव भगवान कहाँ हुनु हुन्छ भनी सोधनी
गर्दा श्री पशुपतिबाट मृगरूप धारण गरी वन विहार गरी रहनु भएको
कुरा थाहा पाई ब्रम्हा, विष्णु, ईन्द्र आदिले मृगरूपी शिवजीलाई घेरी
पक्रन खोज्दा सिङ्गमा पक्रेर समाउँदा सो सिङ्ग ३ टुक्रा भई भाँचियो
र ब्रम्हा, विष्णु र इन्द्रले भयभित भई पुकार गर्दा आकाशवाणी भई
तिमीहरूको हातमा भएको सिङ्गको भाग ब्रम्हाले स्वर्गलोकमा,
विष्णुको पाताल लोकमा र ईन्द्रको हातको मृत्यु मण्डलको गोकर्णमा
लगी स्थापना गर भन्ने आकाशवाणी भए अनुसार स्थापित गरिएको
सोही समयमा लिएको मृगको अवतारको मूर्ति पशुपति आर्यघाटमा
रहेको छ । त्यसै समयमा माता पार्वतीबाट मृगरूपी शिवजीलाई
खानको लागि १०० किसिमका अन्न गेडा गुडी, फलफूल आदि
मिलाई सद्बीज छर्ने भन्ने परम्परा रहेको छ । जसलाई वाला

चतुर्दशी पर्व भनिन्छ। सम्पूर्ण नेपालीहरुले यस दिन आफ्नो दिवंगत पितृको नाममा यस पाशुपत क्षेत्र यहीं र सेसमान्तक वनखण्डमा र कैलाश आदि स्थानमा बत्ती बाली जागरण बसी सद्बीज छन् गर्दछन्। श्री महादेवबाट पानी पिउनु भएको सम्पूर्ण यस क्षेत्रमा कुण्डको रुपमा रहेको छ। मान्यता अनुसार मृगेश्वरको मूर्तिलाई अंशुवर्माले स्थापित गराएका भन्ने मानिन्छ। स्कन्दपुराणको हिमवत् खण्डमा उल्लेख भए अनुसार अघि गरुडको डरले लुकेर बसी शिवको तपाचारमा रत रहेका र यिनको तपले प्रसन्न भै यि नागकै नामले त्यो (सिद्ध वन) श्लेष्मान्तक वन हुनेछ भनि वर प्रदान गर्नु भएको। वासुकी नाग समान हुने आशिर्वाद दिनु भयो भनिएको छ। (स्कन्दपुराण हिमवतखण्ड/श्लेष्मान्तक वर प्रदान/७९ अध्याय/७-९ श्लोक/पा.नं. ३३०-३३१)

यसका साथै श्लेषमान्तक नाग, गोपदतीर्थ, विनायक, क्षेत्रपाल, गृह्यनामक योगिनीदेवी, यसका साथै गृह्यश्वरीका समिपमा कोटीगण वेष्टित छन्। ब्राम्ही, कौमारी, माहेश्वरी, वाराही, नारसिंही र शिवदुतीहरु सधैं रहनु हुन्छ। हिमवतखण्डकै अर्को अध्यामा यो चर्चा रहेको पाइन्छ। यसका साथै नेपालमाहात्म्यमा वर्णन भए अनुसार

श्लेष्मान्तक वनं तस्य पुरानाम प्रतिष्ठितम् ।

शालेस्तालैस्त मालैश्च हिन्तालै परिपुरितम् ॥

यस प्राचीन तीर्थको नाम श्लेष्मान्तक वन थियो। यो शाल, ताल, तमाल, हिन्तालका रुखहरुले पुरित थियो भनिएको छ। (नेपालमाहात्म्य/प्रथम अध्याय/७ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. २) यसैगरी शिवलाई खोज्दै जाँदा तिनीहरु मुनिगणहरु सहित शंकरमा चित्त लगाउँदै पर्वतराज हिमालयको प्राङ्गणमा पुगे। त्यो स्थान हिमालयका मध्यस्थल, सुन्दर श्लेष्मान्तक वन थियो भनिएको छ। यसैगरी बराहपुराणमा उल्लेख भए अनुसार ब्रह्माद्वारा वर्णन गर्ने क्रममा, हिमालय पर्वतको पार (पर) तिर पर्वतहरुको स्थानमा तपोवनको गुणले युक्त पृथ्वीको एकस्थान रहेको र यस स्थानमा श्लेष्मान्तक

नामको एक विशिष्ट सर्प रहेको र यो मुक्ति स्थल यिनकै नामबाट नै प्रसिद्ध रहेको र त्यही श्लेषमान्तक नामले चिनिएको वर्णन रहेको छ । (बाराहपुराण/२१२ अध्याय/२३-२७ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १०७४)

यसका साथै देवमाला वंशावलीमा (वासुकी नागोत्पत्ती/पा.नं. १७) उल्लेख भए अनुसार अधि गरुडले मार्न लखेडदा (श्लेषमान्तक नाग) लाई (भागेर यस ठाउँमा आई शिवको तप गरी प्रसन्न तुल्याई वर प्राप्त गरेका थिए) पनि अधि तपदेखि प्रसन्न भै वासुकी सँगै यसै स्थानमा रहन पशुपतिको आज्ञा भएको र त्यहाँदेखि नै श्लेषमान्तक क्षेत्र भनि प्रख्यात भएको हो । यसैगरी गोपालराज वंशावलीमा उल्लेख भए अनुसार श्लेषमान्तक वनमा भृङ्गेश्वर महादेव विहार गरी रहन लागे भनिएको छ । (गोपालराज वंशावलीको ऐतिहासिक विवेचना/पा.नं. १४१) श्लेषमान्तक मात्र नभई विभिन्न अन्य नागवंशीहरु पनि शिवको उपासक रहेको संकेत प्रष्ट गरेको छ । जस अनुसार, सम्पूर्ण नागगणहरु पनि शिवका परमभक्त थिए । यिनीहरु शिवलाई आफ्ना प्रधान देवताको र रक्षकको रूपमा मान्दथे । धृतराष्ट्र, तक्षक, महादपदम, अनन्त र अन्य नागगण शिवको सेवामा रहन्छन् । महाप्रभायुक्त वासुकी उनका कण्ठमा हाररूपले शोभायमान छन् । यसरी नै कम्बल, अश्वतर, तक्षक, कलीरक, शंख, पदम, दम्भ, सुदन्त, कराल, भीषण आदि अनेक नाग, सर्प, शिवकै जटा र अङ्गहरुमा भूषण रूपमा विराजमान रहने गर्दछन् । यि सबै सर्प, विद्वान, शोभन् अमितप्रभायुक्त, मणिमण्डित, हार भूषणादीले युक्त रहन्थे र शिवका आभूषण स्वरूप शोभितन रहन्थे । (स्कन्दपुराण/प्रथममाहेश्वर खण्ड/२९-४६ श्लोक/पा.नं. २९१-२९२) यसका साथै विभिन्न ग्रन्थान्तरमा श्लेषमान्तकको अर्थ लसुँडा फल (लप्सीको फल) पनि हो भन्ने उल्लेख छ तर हिम्वत खण्ड, नेपालमाहात्म्य, बाराहपुराणमा उल्लेख भएका घटनाक्रमले भने श्लेषमान्तकको संकेत नाग नै रहेको प्रष्ट उल्लेख गर्दछ । यसमा दुविधा लिनु पर्ने देखिदैन ।

श्री पशुपतिनाथको पंचब्रह्मको स्वरूप र यिनको चारै मुहारको वर्णन

स्कन्द पुराणको
हिम्बतखण्ड श्री
शिवपुराण, लिङ्ग पुराण,
बराह पुराणमा उल्लेख
भए अनुसार श्री
पशुपतिनाथको महिमा
गान अवर्णनीय रहेको
छ। श्री पशुपतिनाथलाई
हिन्दु मात्रको सर्वोच्च
कुल देव एवं संसारका
सम्पूर्ण प्राणीहरूको
प्राणेश्वरको रूपमा
आराधना गरिन्छ। वेद,
पुराण र उपनिषेदहरूमा

विभिन्न रूपमा श्री को पंचवक्र स्वरूपको नाना मन्त्रले स्तुती
गरिएको पाइन्छ। वेदमा पनि पंच ब्रह्म स्वरूपको स्तुती गर्दै, ईशान,
तत्पुरुष, वामदेव, अघोर, सद्योजात भनिएको छ। यसैगरी भगवान
शिवका अनेक उपनामहरू छन्। पृथ्वी, अग्नि, जल, वायु, आकाश,
जीव, सूर्य, चन्द्र जस्ता आठ महातत्त्वहरूलाई पनि शिवकै विभिन्न
स्वरूप मानिन्छ। तैत्तिरियोपनिषदमा उल्लेख भए अनुसार

स घाता स विघाता वार्युनम् उच्छिच्छम् ।

सोऽयर्मा स वरुणः सः रुद्रः स महादेवः ॥

(तैत्तिरियोपनिषद/पहिलो शिक्षा बल्ली/प्रथमोऽनुवाद/
व्याख्या/पा.नं. ७)

तिनै परमात्मा नै धाता, विधाता हो, तिनै वायु र उत्कृष्ट मेघ हो । तिनै अर्यमा, तिनै वरुण, रुद्र तथा महादेव हो भनिएको नै छ । त्यसैगरी अवतार भेदले गर्दा परमात्मा परब्रम्ह पशुपतिनाथको पाँचवटा पंच ब्रह्मात्मक विशेष रुपहरु रहेका छन् । शास्त्र पुराणहरुमा पंचब्रह्म स्वरुपको जे जस्तो रुपमा चर्चा गरिएको छ । त्यस पक्षलाई मध्यनजर गर्दै चिन्तन गर्ने हो भने पंचब्रह्म तत्वको व्याख्या, विवेचना गर्नु सम्भव हुँदैन । अत्यन्त विस्तृत र व्यापक रुपमा पंचब्रह्म तत्वको धेरै विशाद् रुपमा वर्णन भइरहेको पाउन सकिन्छ । ज्ञानको भेदले, कर्मको भेदले, उपासको भेदले पंचब्रह्मको अर्थ भिन्ना भिन्नै स्वरुपमा रहेको पाउन सकिन्छ । तन्त्र शास्त्रमा उल्लेख भएका आख्यानहरुलाई नियाल्दा सम्पूर्ण ज्ञानको प्रवर्तक र सम्पूर्ण गरिने कर्मको समर्पण पनि यिनै पंचब्रह्मकै विविध रुप भेद कै लागि गरिएको छ । जसरी पंचवक्त्र शिवको स्वरुपको वर्णन रहेको छ । त्यही रुपमा शक्ति स्वरुपिणी महादेवीलाई नै पंचवक्त्रेश्वरी कै रुपमा शिवको अभिन्न शक्तिको रुपमा उपासना गरिएको पक्ष तन्त्र शास्त्रको एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । तन्त्रको मान्यता अनुसार शिवलगायत भएका सबै देवीदेवता र नरहरुसम्म पनि शक्तिको प्रभाव र सामर्थ्यले गर्दा संचालित रहेको मान्ने गरिन्छ । तन्त्र शास्त्रहरुमा । सम्पूर्ण लिलाको पछाडि शक्तिकै प्रमुख आधार रहेको मान्ने गरिन्छ ।

आराध्यदेव भगवान श्री पशुपतिनाथ पनि यस पाशुपत पुण्यभूमिमा आफ्नो शक्ति सहित नै विराजमान रहनु भएको छ । अर्चनाको क्रममा पनि वक्त्रको भेदानुसार शक्तिको पनि समानरुपमा अर्चना उपासना गर्नुपर्ने परम्परा रहेको छ तन्त्र विधानमा । पुराणहरुमा र तन्त्र शास्त्रहरुमा उल्लेख भए अनुसार परमात्मा शिवको सकार र निराकार दुवै भेद रहेका छन् र जस्तो रुपमा

उपासना गरी प्रसन्न गर्न सके सोही भावानुसार गति र फल प्रदान गर्ने गुण परमेश्वरमा रहेको हुन्छ ।

पुराणहरुमा उल्लेख भए अनुसार, परमेश्वर शिव संसारी जीवहरुभित्र हृदयमा साक्षात् सकल (सगुण) रुपले विराजमान रहनु हुन्छ । तिनै जगन्मय देव योगी र ज्ञानीको हृदयमा निष्कल निगुण रुपमा विराजमान रहन्छन् भनिएको छ । यही सन्दर्भमा हाम्रो देशमा विराजमान रहनु भएका आराध्यदेवलाई पनि सकार मुख लिङ्ग भावले वा निराकार मुखरहित आत्मभावले जस्तो रुपमा साधना गरेता पनि उही रुपमा व्यक्त हुने प्रभुको लिला ज्यादै अनौठो नै रहेको बुझ्न सकिन्छ । हिम्वतखण्डमा पनि उल्लेख भए अनुसार, ब्रह्मा, विष्णुले पनि परमात्मा पशुपतिको साकार र निराकार दुवै रुपको दर्शन प्राप्त गरेको चर्चा रहेको छ । यसर्थमा हामीले के बुझ्नु पर्दछ भने सगुण सकार वा निर्गुण निराकार जस्तै रुपमा पनि भक्तले पशुपतिको भाव सायुज्य प्राप्त गर्न सक्ने देखिन्छ ।

यसरी यस पवित्र पाशुपत भूमा विराजमान पशुपतिको मुखलिङ्ग दर्शनक्रमको पनि आफ्नै एक विधि रहेको छ । आफुले जानेको र थाहा भएर बुझे अनुसार परमात्मा जगदपिता पशुपतिको मुखविग्रहको दर्शन जसको दर्शनक्रमलाई निम्नानुसार चर्चा गर्न सकिन्छ । दक्षिणद्वारबाट पसी दक्षिण मुखलाई नमस्कार गरी सर्वप्रथम इशान उर्ध्वमुख पहिलो दर्शन गरिकन अधि बढ्नु । यस उर्ध्व मुखलाई सबै चराचर र सम्पूर्ण जीवात्माको अन्तर-आत्माको अधिष्ठात्री देवताको रुपमा लिइन्छ । श्री पशुपतिनाथको उर्ध्व मुहार ईशानलाई अभिन्न पाराको शक्ति मानिन्छ । पूजाको क्रममा ईशानलाई सबै विधाका मालिका प्राणीहरुका नायक ब्रम्हाण्डका स्वामी राजराजेश्वर सबैका अधिपति परब्रम्हको रुप मानिएको हुँदा चारै वेदको मन्त्र एवं तन्त्रिक विधि विधानले अग्र पूजा गरेर मात्र अरु पूजा हुन्छ । त्यसकारण अंगप्रत्यङ्गका देवीदेवता समेतको पूजा

गर्न वासुकी भट्ट लगायत पाँच भट्ट राखिएको थियो । यसपछि पूर्वमुख तत्पुरुष धर्म र ज्ञान शक्ति स्वरूपका रहनु भएका यिनको दर्शन पूजनले ज्ञानसिद्धी प्राप्त हुने मानिन्छ ।

तेश्रो स्थान दक्षिणपट्टीको अघोररुपले लिएको छ । यसलाई धर्म आदी आठ अंगयुक्त देवताको रूपमा लिइन्छ । यो श्री पशुपतिनाथको अत्यन्त पुजनीय रूप हो । यिनको निर्दोष स्वरूपलाई मोक्षकर्ताको रूपमा पनि मानिएको छ । चौथोमा पश्चिमपट्टीको सद्योजातको रूपलाई लिइन्छ । यसलाई मनको अधिष्ठात्री देवताको रूपमा लिइन्छ । यिनको मुहारको स्वरूपलाई अर्थसिद्धीदायक पनि मानिएको छ । पाँचौ उत्तरपट्टीको वामदेवको रूपलाई लिइन्छ र यस रूपलाई आगमशास्त्रका ज्ञाता देवताको रूपमा पूजा गरिन्छ । यिनको विधिवत् दर्शन उपासनाले सम्पूर्ण कामनाहरु सिद्धीदायकका रूपमा मानिएको छ । श्री पशुपतिनाथको छैठौँ मुखलाई कालाग्नि रुद्र वा हाटकेश्वर भन्दछन् । यिनी काल र अग्नि समान अत्यन्त भयदायक हुनुहुन्छ । षड्आम्नाय मध्ये यो पनि एक हो जसलाई आत्म आम्नाय भन्दछन् । चलनचल्लीमा यसलाई अधः (तल) पातालाम्नाय पनि भनिएको छ । श्री पशुपतिनाथको ६ मुखको स्वरूपको सम्बन्धमा यो पनि मान्यता रहेको छ कि सद्योजात शंख जस्तै पाण्डुर वर्ण जटामुकुट मण्डित ४ मुख ४ बाहु १२ आँखा विभिन्न आभुषण धारण गरेका यसैगरी वामदेव जपा पुष्प जस्तै रातो आभा जटामुकुट मण्डित चार मुख ८ बाहु, १२ आँखा रातो वस्त्र, रातो चन्दन रातै माला जगतलाई वशीभूत पार्ने अपूर्व शक्ति बढी नारायण, केदारनाथ अघोर गाजल जस्तो कालो वर्ण अनन्त भयंकर रूप जटा मुकुट मण्डित ४ मुख ४ बाहुबाट आँखा दाँत किटेको, बाघको छाला लाएको यहि नै ओडेको पाउँमा नुपुर सम्पूर्ण आभरण दिव्य गन्ध दिव्य पुष्प सम्पूर्ण शत्रु विजय गर्ने शक्ति र यसमुखलाई रामेश्वरको रूपमा पनि मानिन्छ । ईसान : स्फटिक जस्तो वर्ण जटा मुकुट ४

मुख १२ आँखा सेतो वस्त्र र सेतै उपर्ना दिव्य पुष्प र दिव्य गन्ध अनुलेपन मोक्षका प्रदाताका रूपमा र यस मुखलाई महा त्रिपुर सुन्दरी पनि ५चै मुखको एक स्वरूप चाँदीको जस्तो सेतो वर्ण सिरमा चन्द्रमा रत्नमय उज्ज्वल अंग प्रत्यङ्ग ४ हात हातमा चार आयुध परशु, मृग, बरद, अभय, प्रसन्न अवस्था बाघको छालामाथि पद्ममासन गरि बसेका विश्वका आदि कारण विश्वको बन्दनीय सम्पूर्ण भएर त्रासका विनासक त्रिनेत्र भएका महादेव पशुपति शक्तिसहित सम्पूर्ण गणवाहनहरुका साथमा षडवक्र जगदिश्वर आफ्नै नानारूप र गुणसहित यस पाशुपत क्षेत्रमा विराजमान रहँदै आउनु भएको छ भन्ने कुरा हिम्वतखण्डमा वर्णित रहेको छ ।

स्कन्दपुराणको हिम्वतखण्डमा उल्लेख भए अनुसार अधि यो सम्पूर्ण पृथ्वी नै समुद्रमा डुबेकी समयमा नै ब्रह्मा विष्णु विचमा विवाद पर्दा नै द्विदेवको अहमलाई हटाउन आदिपुरुषले (शिवले) उत्पन्न हुने इच्छा गरिकन अव्यक्त, अनादी रूपको ज्योतिर्लिङ्गको रूपमा उत्पत्ती हुनु भयो भनिएको छ । (स्कन्दपुराण/हिम्वतखण्ड/७४ अध्याय/४, २१, २३, २४, २५ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ३१३-३१४) यहाँ वर्णन भएको आख्यानलाई हेर्दा जगतको सृष्टि पूर्व नै पशुपति उत्पत्ति भएको संकेत गरेको देखिन्छ ।

श्री पशुपतीनाथको पंचवक्रको सन्दर्भमा, स्वयं पुराणले नै भनेको वर्णन अनुसार गाईले दूध दिइकन जाने गरेको देखि एक म्लेच्छले चियो चर्चा गर्दा सहन गर्न नसकिने ज्वाला र तेजयुक्त ज्योतिर्लिङ्ग देखेर आश्चर्य चकित भयो त्यहाँ खन्न अधि बढेका धेरै मानिसहरु समाप्त भए अर्थात (सबै शिवकै ज्योतिले डढेर मरे) हेर्न आएका सबै म्लेच्छहरु पनि शिवमा नै मिल्न गए । त्यो घटना ब्रह्माजीले थाहा पाउनु भयो र विष्णुलाई बोलाई जहाँ तेजोमय लिङ्ग थियो त्यहाँ पुगेर शिलाको लिङ्ग बनाई स्थापना गरी प्रणाम गर्नुभयो । लिङ्ग बौद्धिक पाँचमुखको, सबै लक्षणले युक्त भएको लिङ्गलाई

भक्तिपूर्वक ज्योर्तिलिङ्गकै माथि स्थापना गरे भनिएको छ । (३०-४० श्लोक/व्याख्या सारोद्वार/७७ अध्याय/पा.नं. ३२४-३२५/हिम्बतखण्ड/पशुपति स्थावरलिङ्गोत्पत्ति) यसले एकर्थमा प्रष्टरूपमा पशुपति शिवको मूर्ति प्रारम्भमा स्वयं देवता (ब्रह्मा, विष्णु) ले स्थापित गरेको देखिन्छ नकी कुनै मानवले यसर्थमा स्वयं ब्रह्मा, विष्णु, शिवात्मकम् पनि मानिएको देखिन्छ । जसमा यिनको दर्शनले त्रिदेवकै दर्शन फल प्राप्त हुने संकेत गरेको मान्न सकिन्छ ।

यसका साथै, देवताका हजारौं वर्षसम्म यो सुवर्णपुरमा (पाशुपत क्षेत्र सहित नेपाल) मा दुई हजार लिङ्गको देवताले सेवा गरे भनिएको छ । (हिम्बतखण्ड/७७ अध्याय/११-१२ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ३२४) ज्योर्तिलिङ्गको रूपमा प्रकट भै सक्नु भएपछि ब्रह्मा विष्णुद्वारा स्तुती गर्ने क्रममा प्रसन्न भएका शिवले चारैतिर जलैजल व्याप्त भएको भएता पनि पन्चमुखको दर्शन दिनु भएको वर्णन रहेको छ जस अनुसार पानीबाट खिँचेर स्तम्भ स्वरूप, तेजिलो, लामो पाँचमुख भएको लिङ्गधारण (स्वरूप) गर्नुभयो । यही क्रममा पुनः ब्रह्मा विष्णुको स्तुती गर्दै नागकै फेटा, नागकै माला, राम्रो कानमा नागकै कुण्डल, नाग कङ्कण कल्किने शोभायमान, चन्द्रमा, सूर्य र अग्निकारूपमा तिन आँखा, जटाको जुरोमा चन्द्रमाको भूषण, पन्च रङ्गले शोभित शरिर, यस्तो अद्वात्मा रूप दर्शन दिएर सगुण भएपनि निर्गुण रूपले दर्शन दिनुभयो भनिएको छ । (स्कन्दपुराण/हिम्बतखण्ड/७६ अध्याय/४१-४६

श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ३२१) यसैगरी यसै अध्यायमा पशुपतिको स्वरूप पंचवक्रले नै ब्रह्मालाई सृष्टिकर्ता, विष्णुलाई पालनकर्ता हुने भन्ने वर दिएको चर्चा गरिएको छ । (स्कन्दपुराण/हिम्बतखण्ड/७६ अध्याय/४१-४६ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ३२२) यसैगरी साक्षात् ५ मुख भएका पशुपतिलाई स्पर्श गरेमा पशुजन्म हुँदैन भनिएको छ । यसरी हेर्दा पुराणहरुमा शिवको पाँचवक्रको चर्चा भएको पाईन्छ ।

विश्वको आश्रम सर्वाधार सम्पूर्ण विश्व ब्रह्माण्डलाई अडाएर राख्ने महाशक्ति सम्पन्न सेतो शरिर रातो मुख मण्डल दुई बाहु माथि उठाएर विश्व ब्रह्माण्डलाई धारण गरेको कालाग्नि रुद्र मानिन्छन् । हुन त बौदिक र तान्त्रिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा षडवक्र शिवको षडशक्ति कै स्वरूपलाई पनि मान्ने गरिएको छ । जसको मन र आम्नाय अनुसार रहने मानिने देवीदेवताहरु, भैरव-भैरवी, लिङ्ग-लिङ्गिनी लगायतको पनि आफ्नै एक विशेष क्रम रहेको हुन्छ । यसमा पनि षडवक्र शिव शक्ति सहित नै हुने चर्चा विशेष रूपमा शास्त्रको अध्ययनबाट थाहा हुन्छ । यसमा पनि ति विविध रूपमा रहेका देवीदेवताको आ-आफ्नै पूजा विधान र गरिनु पर्ने विभिन्न कर्महरु आपसमा सम्बन्धित भएर रहेका हुन्छन् । तैपनि साधारण तथा मान्यता अनुसार षडवक्र शिवको स्वरूपको शक्तिको चर्चा गर्दै, जसमा पूर्वको तत्पुरुषावतार शिवको शक्ति भुवनेश्वरी र पुर्णेश्वरी दक्षिणमा अघोरावतार शिवको शक्ति दक्षिणकाली र निशिश्वरी पश्चिममा सद्योजातावतार शिवको शक्ति कुब्जिका देवी उत्तरमा वामदेवावतार शिवको शक्ति सिद्धीकाली वा गुह्यकाली उर्ध्वमा ईशान त्रिपुर भैरवातार शिवको शक्ति पूर्णेश्वरी वा निशिकाली, त्रिपुरासुन्दरी, कामेश्वर-कामेश्वरी, अधः मा कालाग्नि रुद्रावतार शिवको शक्ति वज्रेश्वरी वा तारेश्वरी तारा भनि मानिने गरेको पाइन्छ । यसभित्र पनि समयाचार, दक्षिणचार, वामाचार, कौलाचार, मिश्राचारमा आवद्ध रहेकाहरुको आ-आफ्नै कुल-सम्प्रदाय अनुसार नै महाशक्तिको विविध नाम रूपमा उपासना, अर्चना गरिने क्रमहरु पनि रहेको छ ।

अग्निपुराणमा उल्लेख भए अनुसार भगवान शेषको श्वासबाट कालाग्नी रुद्रको प्रादुर्भाव हुन्छ । यिनले त्रिलोक भष्म गर्न सक्दछन् भन्ने उल्लेख रहेको छ । परमात्मा पशुपतिको पंचब्रह्म स्वरूपलाई विभिन्न रूपमा चर्चा गरिएको छ । लिङ्गमहापुराणमा वर्णन

भए अनुसार १९औं श्वेतलोहित नामक कल्पमा ब्रह्माले ध्यान गर्दा, शिखाधारी श्वेत लोहित वर्णको एक कुमार प्रकट भए र यिनी सद्योजात भनिएको चर्चा छ । (लिङ्गमहापुराणमा/११ अध्याय/पा.नं. ५१) यसरी नै १३ औं कल्प रक्तकल्प नामक कल्पमा ब्रह्माले ध्यानगर्दा रक्तवर्णको भुषण, रक्तवर्णको वस्त्र, रातै नेत्र भएका एक कुमार प्रकट भए र यिनी वामदेव भनिएको छ । (लिङ्गमहापुराणमा/१२ अध्याय/पा.नं. ५३) यसरी नै ३१ औं पितवासा नामक कल्पमा ब्रह्माले ध्यान गर्दा पीतवस्त्र धारि, महातेजस्वी, पितवर्णको माला र पीत परिधान शरिरमा पहेंलो गन्ध लगाएका, पहेंलो फेटा र सेतो जनै लगाएका धारण गरेको एक कुमार प्रकट भएर यिनी तत्पुररुष भनिएको छ । (लिङ्गमहापुराणमा/१३ अध्याय/पा.नं. ५५) यसरी नै, असित नामको कल्पमा ब्रह्माले ध्यान गर्दा (यहाँ चारैतिर जलैजल रहेको र ब्रह्माले पूजा सृष्टिको इच्छा गरी विचारमग्न रहेका थिए भनिएको छ), कालो वर्ण भएको, महान विर्य सम्पन्न आफ्नो स्वतेजले देदीप्यमान, कालो वर्णको वस्त्र, फेटा र जनै धारण गरेका, कालै मुकुटले शोभित कृष्णमाला (कालोमाला) धारण गरेका एक कुमार प्रकट भए र यिनी अघोर भनिएको छ । (यहाँ यिनको पिङ्गलवर्णको आभाले युक्त, अघोररूपलाई ब्रह्मस्वरूप मानेर ध्यान गर्नु भयो भनिएको छ । (लिङ्गमहापुराणमा/१४ अध्याय/पा.नं. ५७-५८) यसैगरी, विश्वरूप नामको कल्पमा ब्रह्माले ध्यान गर्दा, सम्पूर्ण विश्वको रूप भएका, शुद्ध स्फुरिकमणि भै आभायुक्त, तथा सबै आभुषणले शोभायमान, सर्वेश्वर, सर्वव्यापी, सर्वसर्मथ, परमात्मा ईशानदेवको मनैले ध्यान गरि वन्दना गर्न लागे भनिएको छ । (लिङ्गमहापुराणमा/१६ अध्याय/पा.नं. ६२-६३)

यसरी नै पंचवक्र, सदाशिवको वर्णन गर्दै भनिएको छ कि,
**मुक्तापीत-पयोदमौक्तिकजवावर्णेमुखैः पञ्चभिः त्रयक्षैरञ्चित मीश
 भिन्दुमुकुटं पूर्णेन्द्रकोटिप्रभम् ।**

शुलं टङ्कृपाण बज्रदहनान्नागेन्नागेन्द्र घण्टाङ्कुशान् पाश भीतिहरं
दधानममिताकल्योज्ज्वलं चिन्तयेत ॥८५॥

मोती समान माथिको मुख, पितवर्णको पूर्वमुख, नीलवर्णको दक्षिणमुख मुक्तावर्णको पश्चिममुख, विदुम समान उत्तरमुख यसप्रकार ५ मुख तीन नेत्रले युक्त, चन्द्रजडित मुकुटले मण्डित, करौडौ पूर्णचन्द्रभै समान प्रकाश भएको हावामा त्रिशुल, परशु, कृपाण, बज्र, अग्नि, सर्प, घण्टा, तथा अंकुश पाश तथा अभय धारण गर्ने तथा उज्ज्वल कान्तिले युक्त सदाशिवको म ध्यान गर्दछ, भनिएको छ । (शारदातिलक तन्त्रम्/अष्टादश पटल/८५ श्लोक/पान.नं. ८५८/प्रासादध्यानम्)

यसका साथै

ईशान शिवरुपश्च गरीयान्प्रथमः स्मृतः ।

भोक्तारं प्रकृतेः साक्षत्क्षेत्र जमधितिष्ठती ॥४०॥

शैवस्तत्पुरुषाख्यश्च स्वरूपो ही द्वितीयकः ।

गुणाश्रयात्मकं भोग्यं सवेज्ञमधितिष्ठती ॥४१॥

धर्माय स्वाङ्गसंयुक्तं बुद्धितत्त्वं पिनाकिनः ।

अघोराख्य स्वरूपो यस्तिष्ठत्यन्त स्तृतीयकः ॥४२॥

वामदेवाह्वयो रुपश्चतुर्थः शङ्करस्य ही ।

अहङ्कृतेरधिष्ठानो बहुकार्य कर सदा ॥४३॥

ईशानाध्वस्वरूपो हि शङ्करस्यश्वरः सदा ।

श्रोत्रस्य बचसश्चापि विभोर्व्योम्नस्तथैव च ॥४४॥

ईशान भनेको शिवस्वरूपको सबभन्दा ठूलो पहिलो अवतार हो । उहाँ साक्षात्प्रकृतीको भोग गर्नुहुन्छ र क्षेत्रज्ञमा रहनु हुन्छ । भगवान् शिवको दोस्रो अवतार तत्पुरुष हो । उहाँ गुणहरुको आश्रय हुनुहुन्छ र भोग्य सर्वज्ञमा रहनुहुन्छ । पिनाकधारी शिवको तेश्रो स्वरूप अघोर हो । उहाँ धर्मका लागि अङ्गसहित बुद्धितत्त्वको विस्तार गरेर सबैका अन्तरहृदयमा रहनु हुन्छ । शिवको चौथो रुप वामदेव

हो । उहाँ अहङ्कारको अधिष्ठाता भएर धेरै काम गर्नुहुन्छ । शिवको पाँचौ रुप ईशान हो । उहाँ श्रोत्रेन्द्रिय, वागिन्द्रिय र सर्वव्यापक आकाशका समेत अधिश्वर हुनुहुन्छ भनिएको छ । (शिवमहापुराण/शतरुद्र संहिता/प्रथमोध्याय/शिवस्य पंच ब्रह्मावतार वर्णन/४०-४४ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १३८५-१३८६)

यिनको पंचवक्रस्वरूपको वर्णन गर्दै उर्ध्वमुखलाई ईशान भनिएको छ । यिनी श्यामवर्ण तथा नित्य सदाशिव हुनुहुन्छ । यिनको पूर्व मुखलाई तत्पुरुष स्वरूप भनिएको छ । यिनी रक्तवर्ण स्वरूपका भनिएका छन् । दक्षिण रुपलाई अघोर भनिएको छ । यिनी नील वर्ण स्वरूपका तथा भयप्रद हुनुहुन्छ । पश्चिम मुखलाई सद्योजात भनिएको छ । यिनी निर्मल र स्फटिक समान शुद्ध हुनुहुन्छ । उत्तर मुखलाई वामदेव भनिन्छ । यिनी पितवर्ण स्वरूपका सौम्य तथा मनोहर हुनुहुन्छ भनिएको छ । (कालिपुराण/५१ अध्याय/१४३-१४६ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ५०७)

यसैगरी महर्षि वशिष्ठद्वारा पंचवक्रको स्वरूपलाई वर्णन गर्दै, यिनी (पंचमुख) महाकाय, जटाजूटधारी, चारु चन्द्रकलाले शोभित, सर्पगणले वेरिएको मस्तकभएका, दशभुजधारी, व्याधचर्मधारी, विषपूर्ण कण्ठ, फणिभूषण, प्रत्येक मुखमा तीन-तीन नेत्र भएका, यसप्रकार पन्ध्र नेत्र भएका, षड्ज्योतिपूर्ण वृषावाहन महेश्वर हात्तीको चर्मले आच्छादित छन् । किरिट बन्धन, बाहुभूषण नागको यिनको अङ्ग भष्म लिप्त छ । यि वृषभमा चढेका तथा हस्तिचर्मको परिच्छदले युक्त छन् भनिएको छ । (कालिपुराण/५१ अध्याय/१३७-१४१ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ५०८)

यसरी नै पंचब्रह्मको वर्णन गर्दै, ईशान-आकाशरूप, तत्पुरुष-सर्वत्रव्यापत वायु, अघोर-अग्निरूप, वामदेव-जलरूप, सद्योजात-पृथ्वी रूप (लिङ्गमहापुराण/१४ अध्याय/पंच ब्रह्म कथन/उत्तरभाग/२३-३३ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ६८३-६८४)

पृथ्वीको मध्यमा स्थित यस जम्बुद्वीप स्थानमा आदिकालमा भगवान श्री पशुपतिनाथको द्वादश तेज उत्पन्न भएको थियो र अनादिकालमै विष्णु भगवान आई ज्योतिर्मय लिङ्ग स्थापना गर्नु भएको थियो भनेर पहिलेका विद्वानजनहरु भन्ने गर्दथे ।

वक्रको क्रमानुसार श्रीमुखको श्री पशुपतिनाथको पूर्व मुहारको नाम तन्तपुरुष हो । दक्षिण पट्टिको मुहारको नाम अघोर हो त्यसै गरी सद्योजात पश्चिमपट्टीको र वामदेव उत्तरपट्टीको मुहारको नाम हो र पशुपतिनाथको उर्ध्व मुहारको नाम ईशान हो । चारै वेदको मन्त्र र तान्त्रिक विधि विधान अनुसार उपर्युक्त पाँच मुहारहरुको पूजा हुन्छ । यी वाक्शक्ति रूपीणी सरस्वती, प्राणशक्तिरूप गङ्गाका साथै शक्तिहरुले युक्त मुहारहरु हुन् । यी पशुपतिनाथ आठ बाहुले प्रकट हुनुहुन्छ । भगवानको श्रृंगार उतार गरेको समयमा शुद्ध ध्यान दृष्टि भावले विचार गर्दा शिवशक्तिको वा अर्ध नारेश्वरको रूपमा दर्शन हुने मान्यता छ । साधारण अवस्थाका संसारी मनुष्यले भने सधैं नित्य दर्शनको क्रममा पनि सर्वप्रथम दक्षिणको मुहार त्यसपछि क्रमशः पूर्वको मुहार, उत्तरको मुहार र अन्तिममा पश्चिमतर्फको मुहारको दर्शन पनि गर्न सक्छन् ।

श्री पाशुपतिनाथको मुहारको दर्शन गर्ने परम्परा अनुसार दक्षिण ढोकाबाट दक्षिणबाट सर्व प्रथम ईशान मुख माथि सिरको भागको दर्शन गरी पूर्व तत्पुरुष मुहारको दर्शन गरी पुन दक्षिण अघोररूप दर्शन गरी तत्पश्चात पश्चिम सद्योजात मुहारको दर्शन गरी उत्तर वामदेव मुहारको दर्शन गरी पुनः पश्चिम अधराम्नायका स्वामी अघोमुख कालाग्नी, रुद्र स्वरूपको दर्शन गर्नु पर्छ । त्यस क्रममा मन्दिरको ढोका बाहिर रहेको चाँदीको तोरणमा रहेको मूर्ति सहित अष्ट भैरव सहित दर्शन गर्न परम्परा रहेको र श्री पाशुपतिनाथको ४ मुहारलाई ४ धामको रूपमा पनि पूजित रहनु भएको छ । जस अनुसार पूर्व मुहारलाई श्री जगन्नाथ स्वामी दक्षिण

दिशामा श्री रामेश्वर, पश्चिम दिशामा श्रीद्वारका नाथ, उत्तर दिशामा केदारनाथ तथा बट्टीनारायणको साक्षात् स्वरूपमा समेत रुपमा पूजीत रहनु भई सबै तीर्थको सिरभाग श्री पाशुपतिनाथलाई मानी श्री यन्त्रमा वैदिक तथा तन्त्र दुवै विधानबाट श्री पाशुपतिनाथको प्रमुख अर्थक, सहित अन्य ४ भट्टहरु कर्णाटक, द्रविण, आदि जातिका ब्राम्हणहरुद्वारा अर्चना-उपासना हुने गरिन्छ। त्यसभन्दा पनि आगम पद्धतिद्वारा कुल परम्परा अनुसार साम्ब सदाशिवको भट्टका वंशजका सन्तानबाट श्रीका आगमदेवता रहेको स्थानमा पनि कुल क्रमानुसार नै गर्नु पर्ने विधानबाट आगमदेवता तथा परिवारदेवताको पूजा गर्ने गरिन्छ। अद्यावधि यो कार्य चलेकै छ। यहाँ पनि आम्नायलाई नै प्रधान मानि कार्य गरिन्छ। आगममा हुने आम्नायको चर्चा गर्नु उपयुक्त हुँदैन। यसका साथै पूजा आजा विविध धार्मिक अन्य कार्यको लागि राजोपाध्याय, कर्माचार्य, भण्डारी, बिसेट, जोशी आदिद्वारा विभिन्न रुपमा मन्दिरमा आफ्नो परम्परा बमोजिम गरिदै आएको कार्य र क्रमानुसार नै देवार्चन आदि सम्पन्न गरिन्छ।

आम्नाय :

आम्नायको पूर्ण व्याख्या र विवेचना गर्नु ज्यादै कठिन रहेको देखिन्छ। विभिन्न जात-जाती र तिनका धार्मिक परिपाटीमा रहेका देवीदेवताको क्रमलाई हेर्दा षडाम्नाय मध्येकै विभिन्न आम्नायहरुलाई आधार मानेर गरिएको हुन्छ। आम्नायलाई साधारण शब्दमा भन्नुपर्दा, अभ्यास भनिएको पाइन्छ। आम्नायका पूजाका क्रमहरु र यसका गुप्त भेदहरु प्रकट गर्नु वास्तवमा स्वीकार्य मानिदैन तैपनि ज्ञानको प्रचारको हिसाबले हुनेसम्मका सतही केही चर्चा भने गर्नु सान्दर्भिक नै हुने हुन्छ कि ? तैपनि विषयमा केन्द्रित भई भन्नु पर्दा, षडाम्नाय विद्या अत्यन्तै गहन विद्या हो। अन्तरात्मालाई नै महाआनन्द प्रदान गर्ने स्वभावको रुपको कारण यसको सम्बन्ध धेरै

पक्षहरसँग रहेको देखिन्छ। आम्नायले उपासकमा अर्न्तमुखी भै निवृत्तीक्रममा स्थापित रहन पनि सहायता गर्न सक्ने सम्भावना रहेको मान्न पनि सकिन्छ। किनभने आम्नायको साधनाले साधकलाई क्रमैसँग शक्ति र चेतनाका विविध अवस्था र स्वरूपको अनुभूति गराउने विशेष गुण पनि आम्नाय क्रममा रहेको मान्न सकिन्छ। यो एक अनुभूतिगम्य तत्व हो। यसका साथै आम्नायको ज्ञानमात्र भएर पुग्दैन यसलाई साधन त्यती सहज पनि छैन। उचित गुरुको अभावमा आम्नायलाई कदापि पनि साधन सकिदैन। अन्य रुपले कुनै उपाय छैन। यसर्थमा, कुनै पनि उपासक जो आम्नायको क्रममा आवद्ध रही कर्म गर्दछ, उसलाई आफ्नो आम्नाय अनुसार नै रही आफ्नो नित्य, नैमित्य र काम्यकृत्य कर्महरु सम्पन्न गर्नु पर्दछ। यो सर्वत्र स्विकार गरिएको एक सामान्य मान्यता मात्र हो।

प्रत्येक आम्नायमा आवद्ध रहेका देवीदेवताहरुको भिन्नताले गर्दा तिनको अर्चना-उपासना गर्ने क्रममा पनि विभिन्न आम्नाय अन्तर्गत रहेका इश्वर, ईश्वरी, लगायतका सबै देवीदेवताको आ-आफ्नै पूजा गर्ने आचारानुसार कै क्रमहरु रहेको हुन्छ भन्ने पक्षलाई कदापि भुल्नु हुँदैन। यसमा पनि आम्नायगत रुपमा र आचारगत रुपमा हेर्दा धेरै नै भेदाभेद पनि रहेको अनुभव गर्न सकिन्छ। हामीले जे-जस्तो रुपमा आफ्नो संसारी कर्महरु गर्ने गरेको भएता पनि साधना-उपासनामा भने परिस्थिति भिन्न नै रहन्छ र धेरै पक्षको विधि-निषेधहरु पनि रहेका हुन्छन्।

पूज्य गुरुदेव विद्यानाथ भट्टको पुस्तकमा उल्लेख भए अनुसार सद्योजातको शक्ति कुब्जेश्वरी अथवा कुब्जीका देवी वामदेवको शक्ति सिद्धीकाली, गुह्यकाली, तत्पुरुषकी शक्ति, पुर्णेश्वरी अथवा भुवनेश्वरी अघोरको दक्षिणकाली निसिश्वरी, ईसानको शक्ति पूर्णेश्वरी अथवा निसिकाली त्रिपुरा सुन्दरी कालाग्नी रुद्रीकी बज्रेश्वरी अथवा तारेश्वरी तारा जति पनि शिवका रुप छन् उत्तिनै शक्तिको

पनि रुप रहेको छ । शक्ति विहिन शिव सबमात्र हुन् भन्ने मान्यता तन्त्रमा रहेको छ । शिवशक्तिमा कुनै भेद छैन ॐ नमः शिवाय यस मन्त्रलाई शिवशक्ति दुबैको रुप मानिन्छ । यसैबाट योग सिद्ध पनि गर्न सकिन्छ । विभिन्न देवीदेवता, ऋषिमुनी, असुर र उपासकले यही पन्चाक्षरी मन्त्रको साधना गरी अनेक दुर्लभ वर शक्ति प्राप्त गरेको चर्चा पुराणहरुमा रहेको पाइन्छ । लिङ्गलाई तिन प्रकारमा विभक्त गरिएको छ । भाषा लिङ्ग प्राणलिङ्ग, दिष्टी लिङ्ग, भाव लिङ्ग जसलाई भावबाट मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ यो (परातीपर) परभन्दा पनि पर रहेको छ । प्राणलिङ्ग मनोग्राह्य छ । यो सम्पूर्ण प्राणीको आत्मारुप हो दिष्टी लिङ्ग जसलाई बाहिरी आँखाले देख्न सकिन्छ यसको आराधनाबाट सम्पूर्ण ईच्छा प्राप्त गर्न सकिन्छ । (तन्त्रविद्या लोक/विद्यानाथ भट्ट/पा.नं. २५२-२५३)

प्रत्येक आम्नायमा गरिने उपासनाका क्रमहरु देश-देशान्तरको भेदले गर्दा विभिन्न रुपमा गरिएको पाउन सकिन्छ । षडाम्नाय प्रधान भएको भएता पनि यस भित्र पनि विभिन्न भेदहरु रहेको मानिन्छ ।

आम्नायलाई तन्त्रविज्ञहरु एकर्थमा व्यवस्थित र विधिवत् अभ्यास पनि मान्दछन् । अभि चर्चा गर्दै भन्नु पर्दा जसको तात्पर्य गरिनु पर्ने कर्म र अन्य सबै विधिपद्धतीहरुसँग सम्बन्धित रहेका हुन्छन् । यस्ता विधिपद्धतीहरु देवताको अर्चना, उपासना, साधना र विशेष कार्यका लागि प्रयुक्त गरिएका हुन्छन् । यस्ता पद्धतीहरुनै अनुसरण गरेर हामी उपासना गर्नेहरु विभिन्न वर्षभरी आइरहने कार्यहरु गर्दछौं । यतिमात्र नभई आम्नायमा आबद्धभै साधना गर्नु भनेको हामी तन्त्रीहरुको दृष्टिकोणमा ज्यादै नै महत्वपूर्ण हुने गर्दछ । अर्थात् परम्परादेखी चल्दै आएको कुलको चलन वा रिती, परम्परा पनि विभिन्न आम्नाय अन्तर्गत रहेका देवीदेवताहरु र यिनको

पूजाको क्रमहरु पनि मूल आम्नायगत पद्धती र उपासना, अर्चनाको नै क्रमकै विभिन्न अंशहरु मानिएको पाउन सकिन्छ ।

विभिन्न प्रचलित तान्त्रिक दर्शन र सिद्धान्तको मनन गर्दा आम्नायको सम्बन्धमा भन्नु पर्दा एकर्थमा अकुलबाट कुलमा आवद्ध हुनु पनि रहेको मानिन्छ जसमा दिक्षा पश्चात् कुनै एक उपासक विशेषले कुनै मत र सम्प्रदाय अनुसार नै कुनै प्राप्त भएको निश्चित आम्नायको उपासना गराइने गरिन्छ । विशेषतः भन्नु पर्दा षडाम्नाय र यसको चर्चा बिना दिक्षा र कुलक्रममा (एथा मत सम्प्रदाय भेद अनुसार गुरु शिष्यकै क्रममा रहेर प्राप्त हुनु पर्ने ज्ञान) आवद्ध नभई गर्नु शायद राम्रो मानिदैन । यसर्थमा दिक्षा पश्चात आम्नायगत रुपमा अर्चना उपासना गर्ने अधिकार साधकलाई हुन्छ ।

शैवमत शक्तिमा मात्र नभई अन्य विभिन्न मत सम्प्रदायमा पनि आम्नायका धेरै भेद र उपभेदहरु रहेको पाइन्छ । स्वयं तन्त्र शास्त्रमा पनि विभिन्न शाखा र ब्रताचारी अनुसार आम्नायका देवीदेवता र तिनको अर्चना उपासना गर्ने क्रममा केही विविधता नै रहेको हुन्छ । तन्त्र र आगमका विभिन्न ग्रन्थ र यसका उपासना पद्धतीमा पनि केही समानता त केही भिन्नता नै रहेको पाउन सकिन्छ । यसका साथै सम्प्रदायगत भेद अनुसार नै हेर्दा, आम्नाय अनुसार नै पूजा विधि र अन्य कर्महरु विधिक्रममा पनि अन्तर रहने हुन्छ ।

तन्त्र शास्त्रहरुमा अत्यन्त गहन रुपमा शिवको षडवक्र र ग्रन्थान्तरमा पंचवक्रको बृहद र गहन रुपमा व्याख्या चर्चा भएको पाउन सकिन्छ । सम्पूर्ण चराचर र देहोपाधी धारण गर्नेकाहरुका एकमात्र प्राणका अधिश्वर र अधिश्वरी शिवशक्तिको महिमाको वर्णन गर्दै सबै देखिने दृष्यवान र नदेखिने सबै इहलोक र अन्य सबै लोकका स्वामी र सम्पूर्ण अनन्तकोटी ब्रह्माण्डकै रचना र यो देखिने विश्व विनोद लिला र सम्पूर्ण सत्य र प्रपञ्चका प्रवर्तकका रुपमा

शिवशक्ति कै लिला रहेको मान्दै तन्त्रले सम्पूर्ण रुपमा जगतको गतिशिलता, संचालन र नियन्त्रण शिव-शक्तिकै सामर्थ्यले भएको भन्ने पक्षलाई स्विकार गरेको पाउन सकिन्छ ।

अझ भन्नु पर्दा, सदाशिव परमात्मा पशुपतिलाई षडाम्नायका प्रवर्तक र व्याख्याताका रुपमा तन्त्रले स्विकार गरेको छ । पंचवक्र शिवकै मुखारविन्दबाट बेदागमकै उत्पत्ती भएको पक्षलाई तन्त्रले स्विकारी मानेको देखिन्छ । यसैगरी आम्नायको अर्थलाई खुलाउँदै भनिएको छ की,

आदित्वात् सर्वमार्गणां मनोल्लास प्रवर्द्धनात् ।

यज्ञादिधर्म हैतुत्वादाम्नाय इति किर्तितः ॥४८॥

(कुलार्णवतन्त्र/१७ उल्लास/पा.नं. ४१०)

सबै मार्गको आदिरुप भएको जुन मनको उल्लासलाई प्रवर्द्धन गर्ने, यज्ञादि धर्मको जो हेतु (कारण) छ । यि अर्थहरुले समन्वित आम्नाय शब्द आदिको "आ" मनको उल्लासको "म्ना" र यज्ञको "य" यि तीन अक्षरको योगले "आम्नाय" शब्द बन्दछ भनिएको छ । आम्नायलाई अझ विस्तृत रुपमा वर्णन गर्दै, ज्ञानको षड्धारा नै षडाम्नायको रुप हो जसमा पूर्व, दक्षिण, पश्चिम, उत्तर, उर्ध्व र अधः (पाताल) को रुपमा मानिएको र समयानुसार नै यसको षडाम्नायको परम्परा पनि विकसित हुँदै आएको मान्न सकिन्छ ।

येन वक्रेण यज्जप्तं स एवाम्नाय ईरितः ॥

जुन मुखले जसको जप गर्दछ त्यसलाई आम्नाय भनिएको छ । (शक्ति-सङ्गम तन्त्र/५ पटल/५९ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ९४)

तन्त्रमा उल्लेख भए अनुसार उत्तराम्नाय सदाशिवको उत्तर बामदेव (अर्धनारेश्वर) वक्रबाट उत्पन्न ज्ञान, विद्या, शास्त्र वा तन्त्रलाई उत्तराम्नायको विद्या मानिएको छ । यसैगरी उर्ध्वाम्नाय सदाशिवको उर्ध्व (ईशान) वक्रबाट उत्पन्न ज्ञान, विद्या, शास्त्र वा तन्त्रलाई उर्ध्वाम्नायको विद्या मानिएको छ । यसैगरी दक्षिणाम्नाय

सदाशिवको दक्षिण अघोर वक्रवाट उत्पन्न ज्ञान, विद्या, शास्त्र वा तन्त्रलाई दक्षिणाम्नायको विद्या मानिएको छ । यसैगरी पश्चिमा्म्नाय सदाशिवको पश्चिम सद्योजात वक्रवाट उत्पन्न ज्ञान, विद्या, शास्त्र वा तन्त्रलाई पश्चिमा्म्नायको विद्या मानिएको छ । यसैगरी पूर्वाम्नाय सदाशिवको पूर्व तत्पुरुष वक्रवाट उत्पन्न ज्ञान, विद्या, शास्त्र वा तन्त्रलाई पूर्वाम्नायको विद्या भनिएको छ । यसैगरी अधराम्नाय (पातालम्नाय) सदाशिवको अधः कालाग्नि रुद्र वक्रवाट उत्पन्न (प्रकट) ज्ञान, विद्या, शास्त्र वा तन्त्रलाई अधराम्नायको विद्या मानिएको छ । यसकै आधारमा आम्नायको क्रमलाई मानेर साधना, अर्चना, उपासना गर्नुपर्ने अवस्था रहेको हुन्छ ।

यसका साथै परम्परागत आम्नायहरु सँगै मिलेर स्थित रहेको हुन्छ । गुरु शिष्य परम्परामा आबद्ध हुने क्रममा मत-सम्प्रदाय अनुसार नै चल्दै हुँदै आएको यो अभ्यासको क्रममा यसले युगौदेखि नै सबैलाई (उपासक, साधक) लाभान्वित गर्दै नै आएको मान्न सकिन्छ । यसैगरी तन्त्रमा उल्लेख भए अनुसार साधारण तथा सबै दर्शनहरुका छ नै वटा आम्नायहरु रहेको उल्लेख रहेको छ । यसमा पनि देवताको स्वरूप र उपासना गर्ने क्रमको दृष्टिकोणले विभिन्न रुपमा इश्वर, इश्वरी, परक रहेको देखिन्छ । जसमा उपासनाकै भेदले कालि, सुन्दरी, तारा आदि विभिन्न रुपमा विभाजित रहेको छ । जसमा कालान्तरमा विभिन्न देवीदेवता, ऋषिमुनी, साधक, उपासक आदि लगायतकाहरुले साधेर सिद्ध गर्ने क्रममा जे जस्तो रुपमा अर्चना-उपासनाको क्रम चल्यो सोही अनुसार पछिका समयमा यस आम्नाय विद्याको अनुसरण गर्ने क्रममा विभिन्न किसिमका विधि पद्धती र कृत्यकर्महरुको पनि सम्पादन गर्ने क्रममा धेरै विविधता हुँदै ग यो र यसबाट भिन्न भिन्न रुपमा विभिन्न विद्या र शास्त्र आदि लगायत धेरै धार्मिक पक्षको पनि पृथक-पृथक रुपमा समाजमा

यसको प्रथा चल्थो जसको परिणाम साधनाका विभिन्न क्रमहरु र अवस्थाहरु सृजना हुँदै गयो ।

प्रत्येकं तु षडाम्नायां दर्शनिष्वेव पार्वती ।

इति दर्शन पर्यार्यः शाक्ते वैदिक दर्शने ॥५४॥

हे पार्वती ! दर्शनमा प्रत्येकको षड (६) आम्नाय भनिएको छ । शक्ति र वैदिक दर्शनमा मात्र यही दर्शनको पर्याय (क्रम/सिलसिला) भनिएको छ भन्ने प्रष्ट वर्णन नै रहेको छ । (शक्ति-सङ्गमातन्त्र/७ पटल/५४ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १३८) यसका साथै पृथक रुपमा चर्चा गर्दै, महाकादीमतमा ९ आम्नायको पनि चर्चा गरिएको छ । नवाम्नायो महेशहानी महाकादिमते भवेत् । महाकादीमतानुसार ९ आम्नायको उल्लेख छ । (शक्ति-सङ्गमातन्त्र/७ पटल/७३ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १४१) यस्ता आम्नायका भेदहरु शिवको वक्रक्रमानुसार नै भएको चर्चा पनि रहेको छ ।

आम्नाय भेदो देवेशी एतद्भेदप्रगोचरः ।

षडवक्रपन्चवक्त्राख्यभेदेन भेद भोजनम् ॥७६॥

हे देवेशी ! आम्नायको भेद मात्र यति देखिन्छ । यो पंचवक्र र षडवक्र भेदको भाजन (आधार) हो भनिएको छ । (शक्ति-सङ्गमातन्त्र/७ पटल/७६ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १४१)

यसरी हेर्दा षडाम्नायलाई नै मुख्य रुपमा सर्वत्र मानिएको र यस बाहेकका उप-आम्नायहरु पनि रहेको र तीनको पनि क्रमानुसार आफ्नै भेद रहेको वर्णन पनि तन्त्रान्तरमा उल्लेख भएको पाउन सकिन्छ ।

यसका साथै भिन्नै रुपमा आम्नायको चर्चा गर्दै,

पूर्वाम्नायः सृष्टिरुपः स्थिति रुपश्च दक्षिणः ।

सहारः पश्चिमो देवि उत्तरोऽनुग्रहो भवेत् ॥४९॥

(कुलार्णवतन्त्र/३ उल्लास/४९ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ६२)

शिवद्वारा वर्णन गर्ने क्रममा, स्वयंकै वक्रहरुबाट नै
आम्नायको प्राकट्य गरिएको चर्चा गर्दै,

मम पञ्चमुखेभ्यश्च पञ्चाम्नायः समुद्गताः ।

पूर्वश्च पश्चिमश्चैव दक्षिणश्चोत्तरस्तथा ।

उद्ध्वाम्नायि पञ्चैते मोक्षमार्गाः प्रकीर्तिताः ॥७॥

मेरै यि पाँच मुखहरुबाट पाँच आम्नाय समुद्भूत भए ।
पूर्वाम्नाय, पश्चिमाम्नाय, दक्षिणाम्नाय, उत्तराम्नाय यि पाँचै
मोक्षमार्गका लागि हुन् । (कुलार्णवतन्त्र/३ उल्लास/७
श्लोक/व्याख्या/पान.नं. ५७)

यसका साथै तन्त्रान्तरमा उल्लेख भएर वर्णन भए अनुसार
शिवकै षडवक्रबाट आम्नायको व्याख्या भएको चर्चा गर्दै रुद्रयामल
तन्त्रमा उल्लेख भए अनुसार, पूर्वप्रमुख तत्पुरुषबाट पूर्वाम्नाय,
दक्षिणमुख अघोरवक्रबाट दक्षिणाम्नाय, पश्चिममुख सद्योजातवक्रबाट
पश्चिमाम्नाय र उत्तरमुख वामदेवबाट उत्तराम्नाय, उर्ध्ववक्र
इशानबाट उर्ध्वाम्नाय र छैठौँ गर्भमा विराजमान (अधः तल पाताल
भाग) को कालाग्निरुद्रका वक्रबाट अद्यराम्नायको आर्भिभाव (उत्पत्ती)
भएको वर्णन तन्त्रहरुमा रहेको छ । (रुद्रमायल
तन्त्र/२पटल/व्याख्या/धर्म र दर्शन/ उत्तर तन्त्र/पा.नं. २८-३०)
यसैगरी परमचैतन्यरूपी चिन्मयशक्तिकै विद्या पनि मानिएको र
शिवका पंच वक्रबाट पाँच आम्नायको उत्पत्ती भएको चर्चा छ ।
जसमा पंचवक्रबाट क्रमशः पूर्वाम्नाय, पश्चिमाम्नाय, उत्तराम्नाय,
दक्षिणाम्नाय र उर्ध्वाम्नाय भनिएको छ । (
परशुरात्मकल्पसुत्र/प्रथमोभाग/ प्रथमोखण्ड/ पा.नं. २३)
पूर्वाम्नायको पूर्ववक्र तत्पुरुष स्वरूपमा शक्ति भुवनेश्वरी र यिनको
भैरव सदाशिव/दक्षिणाम्नायको दक्षिण वक्र अघोर स्वरूपमा शक्ति
दक्षिणकाली र यिनको भैरव महाकाल, पश्चिमांन्याको पश्चिमवक्र
सद्योजात स्वरूपमा शक्ति कुब्जिका देवी र यिनको भैरव

कुब्जिकेश्वर, उत्तराम्नायमा उत्तर वत्र वामदेव स्वरूपमा शक्ति सिद्धीकराली र यिनको भैरव (गुह्येश्वर) उर्ध्ववाम्नायको उर्ध्ववक्र ईशान वक्रस्वरूपमा शक्ति बाला महात्रिपुरासुन्दरी त्रिकृत्य महात्रिपुरसुन्दरी र यिनको भैरव त्रिपुरेश्वर/कामेश्वर, अधराम्नाय (पातालाम्नाय) अधः वक्रकलाग्नि रुद्र स्वरूपमा शक्ति तारा र यिनको भैरव अक्षोम्य भनिएको छ ।

ईशानायको देवी तारा र यिनको भैरव अक्षोम्य,
आग्नेयाम्नायको महाकाली र यिनको भैरव रुद्र,
वायव्याम्नायको महासरस्वती र यिनको भैरव ब्रह्मा,

नैकृत्याम्नायको त्रिशक्ति चामुण्डा र यिनको भैरव भिषण भैरव भनि उल्लेख गर्नु भएको छ । (त्रिचक्रको उपासना र क्रमादेक्षा दान रहस्य/धन शम्शेर ज.ब.रा/पा.नं.)

यसरी हेर्दा विभिन्न आम्नाय अनुसार रहेका देवीदेवताको मात्र नभई तिनको अर्चना-उपासना गर्ने क्रममा प्रयुक्त हुने मार्ग (आचार र पद्धतीहरु) को उल्लेख पनि पृथक रूपमा तन्त्रमा गरिएको पाइन्छ । जस अनुसार

पूर्वाम्नाये दक्षबामौ दक्षिणे दिव्यवामके ।

कौलदक्ष्यौ पश्चिमे तु कौलबामो तथोत्तरे ॥८३॥

उर्ध्वे दिव्योमहेशानी पाताले वाम एव च ॥

पूर्वाम्नायमा दक्षिण र वाम दुबै मार्गको प्रयोग हुन्छ । दक्षिणाम्नायमा पनि दिव्य र वाम दुबै मार्गको प्रयोग हुन्छ । पश्चिमाम्नायमा कौल र दक्षिण मार्गको प्रयोग हुन्छ । उत्तराम्नायमा कौल र वाम दुबै नै प्रचलित छन् । हे महेशानी ! उर्ध्वाम्नायका दिव्य मार्ग र पातालाम्नायमा केवल वाम मार्ग नै प्रचलित छन् भनिएको छ । (शक्ति-सङ्गम तन्त्र/६ पटल/८३ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १२४)

हुन त यौगिक र षडचक्र साधनाको दृष्टिकोणबाट आम्नायलाई चक्रसाधना (षड्चक्रसाधना) को क्रमसँग स्थापित गर्दै

स्वयं हामी मानवको देहमा रहेको कुण्डलिनी रुपी महाशक्ति कै ६ वटा प्रमुख चक्रको (षडचक्र) विभिन्न स्थानमा रहेको पनि मानिसको छ जस अनुसार चक्रकै क्रमानुसार हेर्दा पनि मूलाधारमा अधराम्नाय, स्वाधिष्ठातमा पूर्वाम्नाय, मणिपुरमा दक्षिणाम्नाय, अनाहतमा पश्चिमाम्नाय, विशुद्धमा उत्तराम्नाय र आज्ञाचक्रमा उर्ध्वाम्नायको अवस्थिति रहेको हुन्छ भन्ने प्रष्ट वर्णन रहेको छ र यहाँ चक्रानुसार रहेको आम्नायहरु र तीनका धिष्ठात्री देवीहरु पनि रहेको चर्चा भएको पाइन्छ जस अनुसार मूलाधार-महोग्रतार, स्वाधिष्ठात-भुवनेश्वरी, मणिपुर-दक्षिणकाली, अनाहत-कुब्जिका, विशुद्धि-गृह्यकाली, आज्ञा-बाला महात्रिपुरासुन्दरी भनिएको छ । (रुद्रयामल/२ पटल//व्याख्या/धर्म र दर्शन/ उत्तर तन्त्र/पा.नं. ३१)

आम्नायगत रुपमा सम्प्रदायमा आधारित गुरु शिष्यको क्रममा रहेर ज्ञान प्राप्त गरी साधनाको सर्वोच्च सामरस्यमय, आनन्दमय धरातलमा आफुलाई लगी स्थापित गरी सोही अनुसारको साधना र कर्म सम्पादन गरी निष्ठापूर्वक परमेश्वरी-परमेश्वरप्रति भक्तिमय भै आनन्दमा रहनु अवश्य पनि सहज होइन । आम्नायमा आवद्ध भएपछि नानाभेद वृद्धि गरिनु हुँदैन पूर्ण रुपेण अद्वैत भावले सबै पक्षलाई महाशक्तिकै लिलाहरु मान्दै रहनु पर्दछ । वास्वतमा (विद्याको अभ्यास) आम्नाय अत्यन्तै गहन पक्षहरु हुन् । व्यक्ति वा उपासकलाई शक्तिको बोध र सायुज्यभाव प्राप्त गरी आफ्नो कर्ममा निरत रहन आम्नायको ज्ञान हुनु ज्यादै नै अनिवार्य मानिन्छ । विभिन्न रुपमा आम्नायको व्याख्या र वर्णनहरु स्वतः तन्त्र शास्त्रहरुमा रहेको छ तर यसका व्यवहारिक पक्षहरु भने ज्यादै गोपनीय, श्रद्धाभावले पूर्ण र अनुशासनमय नै रहेको पाउन सकिन्छ ।

आम्नायगत रुपमा हेर्दा पनि षडाम्नायकै आ-आफ्नै शिवशक्तिको स्वरूप, सोही अनुसारको, शिव-शक्तिकै विभिन्न भेदहरु विद्यमान रहेको पाउन सकिन्छ जुन आम्नाय अन्तर र क्रमानुसार नै

इश्वर, इश्वरी, शुद्धि, न्यास, ध्यान, यन्त्र, मन्त्र, मुद्रा, कुण्डलिनी जागरण आदि विविध पक्षहरु यसमा समावेश रहेका हुन्छन्। हरेक आम्नायको आफ्नै एक विशेष गुण पनि रहेको हुन्छ। मनोन्मनी शक्तिको जागरण गराउन सक्ने क्षमता रहेको कारण नै आम्नाय विद्याको अत्यन्तै विशेष महत्व रहेको हुन्छ। यसका साथै यसको विभिन्न भेदहरु पनि रहेको हुन्छ।

आम्नायले निश्चय पनि व्यक्तिलाई साधनाको पृथक धारमा लग्दछ र साधनालाई उच्च स्तरमा पुऱ्याई दिन्छ। यसक्रमबाट आर्जित गरिएको उर्जा शक्तिले उपासक वा साधकले अगाडि बढ्दै जाने मार्गलाई विस्तार गर्दै लग्ने एक अवस्था पनि उत्पन्न हुन सक्ने हुन्छ।

जे जति चर्चा गरेपनि के पनि एउटा सम्भावना रहेको हुन्छ भने यदि साधक वा उपासकको हृदयाकाशमा आवरण कोमलले ढाकिएको छ भने जुन सुकै आम्नायको अनुसरण गरेपनि यसले उचित प्रभाव दिन सक्दैन। यसकारण आम्नाय साधनाको लागि आत्मशुद्धि एक महत्वपूर्ण पक्षको रुपमा रहेको मानिन्छ। चित्त शुद्धि नभएकाहरुले आम्नाय विद्या ग्रहण गर्न नमिल्ने मान्यता आम्नाय सिद्ध ज्ञाताहरु भन्ने गर्दछन्। यदि ग्रहण गरेर विद्याको अनुसरण गरेता पनि यसले उचित रुपमा अद्वैतभाव प्रदान गर्न नसक्ने हुन सक्दछ।

आम्नायको सन्दर्भमा पनि कुनै पनि विशेष क्रमले प्राप्त भएको वा लिएको ज्ञानको सन्दर्भमा भने यदि जीवन पर्यन्त उक्त आम्नायमानै आफ्नो भक्तिभाव समर्पण गरी अद्वैत रुपले आफ्नो कार्य निष्काम भावले सम्पन्न गर्दै जानु पर्ने हुन्छ। आम्नायगत रुपमा हेर्दा यो सर्वत्र मान्य एक नियमनै हो भन्नु पर्दछ।

सम्प्रदायगत रुपमा आम्नायको उपासक भैसकेपछि सकेसम्म वा पूर्णरुपेण गुरुद्वारा निर्देशित मार्गकै अनुसरण गर्नु पर्दछ। अन्यथा गर्नु हुँदैन यसको प्रभाव नकारात्मक हुन्छ। ब्रह्म चर्चा शुद्धभाव

सम्पन्न, अद्वैत मती, यम, नियम, आसन, प्राणायामा, आहार, प्रत्याहारदेखि धेरै पक्षहरुलाई आम्नायमा आवद्ध भएपछि राम्ररी पालना गर्नु पर्दछ । यसमा पनि (दिव्य, विर, पशु) भावावस्थाको पूर्ण विचार गर्नु पर्दछ । साधना गर्दा सबै कुरा राम्ररी जानेर गुरुमुखी भै ज्ञान लिई गरेमा मोक्ष कदापि पनि दुर्लभ छैन । आसक्ति र अज्ञान जनित पिडा र भेदबुद्धि, भ्रान्तिमती, अज्ञान, ज्ञान र कर्मको पाश र बन्धनबाट पनि उम्किन मद्दत गर्दछ । यसकारण आम्नाय साधना गर्दा स्वयं व्यक्तिको गुणको बृद्धि गरी दोषलाई नै विस्तारै शमन गर्न पनि मद्दत गर्दछ ।

पराभावले भावित रहन पनि एकर्थमा आम्नाय विद्याले सहायता गर्दछ । यसकारण ठूलो महौषधि कै रुपमा जानेर यसको सेवन साधकले गर्न सक्नु पर्दछ । वास्तवमा के छ, भन्ने आम्नाय जस्तो रुपमा रहेको भएतापनि वास्तवमा मान्नु पर्ने उनै एक परब्रह्मस्वरूपीणी महाशक्ति नै हुन् । अद्वैत भावले चितको स्थिरता र स्थिति अविचलित गराई रहनु पर्दछ । उनकै नाना रुप र शिवको (पञ्चवक्त्र र षडवक्त्र) भेदकै विभिन्न रुपमा भेदित भै प्रकाशित भएको हुन्छ र तिनै प्रकाशित नाना रुप, गुण, भेदयुक्तको अर्चना उपासना नै हामी आम्नायमा आवद्ध भई गर्ने गर्दछौं । आम्नायको पनि एक महत्वपूर्ण नियम रहेको हुन्छ जस अनुसार आम्नायगत् रुपमा मूल महाशक्ति र (मान्यता) तिनका विभिन्न स्वरुपमा कुनै भेदाभेद नगरी अद्वैत रुपले एक नै सबै हो र सबै नै एक हो भन्ने भावले आम्नायको उपासना गरेमा क्रमशः परमानन्द रुपी महाभावमा रहिरहन निश्चय पनि ठूलो पथ प्रदर्शक बन्न सक्दछ । वैदिक, तान्त्रिक, यौगिक, लगायत सबैले यो अद्वैत पक्षलाई आत्मसात गर्नु पर्दछ ।

श्री चक्र वा श्रीयन्त्र (यन्त्रराज) एक चर्चा

॥ श्री गणेशायः नमः ॥

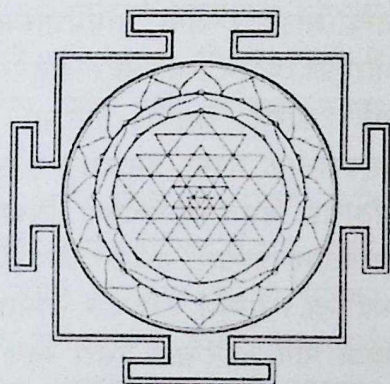
बिन्दुत्रिकोण बसुकोण दशारयुग्ममन्वसनागदल सयुतषोडशारम् ।

बृत्तत्रय धरणीसदनत्रयञ्च

श्री चक्रराज मुदितम परदेवतायाः ॥

श्री चक्रराजाय नमः

श्री विद्या आफैमा
व्यापक, गहन अर्थ र भावले
युक्त विद्या हो । यो सबै
विद्याहरुको राजा पनि भनिन्छ ।
आत्माको साक्षात्कार गरी
परब्रम्हस्वरूपिणीको परमपदमा
पुगेर आत्मानन्द प्राप्त गर्नु नै
यसको प्रमुख ध्येय हो ।

श्री विद्या सहजैरुपमा प्राप्त गरिने विद्या होइन । यसलाई सम्पत्ति प्रदायिनी विद्या पनि भनिन्छ जसको तात्पर्य कुनै भौतिक सम्पत्ती नभई आत्मज्ञान र ब्रम्हपदको दर्शन रुपी सम्पत्ती हो जुन कदापि नासिदैँन समाप्त हुँदैँन । यो विद्यालाई सबै सम्पत्तीहरुमा पनि ठूलो धन कै रुपमा लिइन्छ ।

श्री विद्या सहजै प्रकाशित भएको विद्या होइन । यसको भेउ पालन स्वयं देवीदेवताहरुले पनि सकेका थिएनन् । यो विद्याको शुद्ध उपासना गरेमा धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष सबै कुरा अवश्य नै प्राप्त हुन्छ । यो विद्याको साधनाको क्रममा धैर्यता अति नै महत्वपूर्ण र अनिवार्य पक्ष हो । श्रीचक्र उपासना क्रम अतिनै सर्वश्रेष्ठ क्रमको रहेको छ । चक्रविद्या उपासनामा चराचरमा रहेको सबै वस्तुको अनुष्ठान गरिन्छ । आधारबिना कुनै वस्तुको अस्तित्व नरहने हुनाले

सम्पूर्ण चराचरको आधार नै श्रीविद्यालाई नै मानेर शिवशक्तिको उपासना गर्नु पर्दछ। यस चराचरमा जेजति दृष्यवान् र अदृष्यवान् तत्वहरु छन् ती सबै यही अखण्डमण्डलकार (श्रीचक्र) कै रूप हो।

श्रीविद्याको साधना गर्दा विशुद्ध रूपमा निष्कामभावले गर्नु पर्दछ। भक्ति, प्रेम,, भय, विश्वास जस्ता विभिन्न क्रमलाई आफुले अनिवार्य पालना गर्नु पर्दछ। श्रीविद्याको क्रममै हेर्दा, यो विद्यालाई तन्त्र शास्त्र र अन्य आगमशास्त्रहरुमा अत्यन्तै विशेषरूपमा वर्णन गरिएको पाउन सकिन्छ। चेतनाको स्तरलाई व्यापक रूपमा वृद्धि गर्ने कारण यसलाई परमा चैतन्यविद्यापति मानिएको छ। भावनात्मक रूपमा अमृतपान र स्नानको भावनाभूती गराउने कारण यसलाई अमृत आनन्दरूपी विद्यापति मानिन्छ। उर्ध्व भन्दा पनि उर्ध्वतत्त्व बोधित गराउने कारण यो सिद्धी र मुक्तिको विद्यापति मानिन्छ। सम्पूर्ण ऐश्वर्य र सम्पत् प्रदान गर्ने कारण सम्पत्प्रदायिनी विद्या पनि मानिन्छ। यसरी स्वयं धेरै रूपमा आ-आफ्नै कुलक्रम र गुरु-शिष्य परम्परामा आधारित रहेर यसको चर्चा गर्ने क्रम रहन्छ र यो गुप्त नै रहन्छ। बाध्यरूपमा यसको कुनै चर्चा नै गर्नु सम्भव हुँदैन। श्री विद्यालाई विभिन्न रूपमा परिभाषित गरिएको पाउन सकिन्छ। जस अनुसार, श्री विद्या नै मुक्तिको विधा हो। यसबाटै आत्मदर्शन हुने र अन्ततः जीव ब्रम्ह र परब्रम्ह स्वरूपिणीको साक्षात्कार गर्न सकिने पक्षलाई तन्त्रले महत्वपूर्ण रूपमा focus गरेको देखिन्छ। चक्रसाधकले पाश र बन्धनहरुलाई छेद गर्न पूर्णरूपले महामैथुनानन्द भावमा आफुलाई राख्न सक्नु पर्दछ। ज्ञानको बोधात्मक प्रकाश (तच्चानुभवको) प्राप्त भएपछि यस्ता उपासकलाई अन्य बाह्य कर्मले प्रभावित गर्ने सक्दैन। क्रियमाण कर्म गरिँदा पूर्णरूपेण देवभावले स्वात्मलाई समर्पित गरिनु पर्दछ। जस्तै जल र कमलको सम्बन्ध रहेको छ। यही श्रीविद्यालाई परमकला, कामकला, आदि नामले पनि चिनिन्छ। श्रीयन्त्र भगवतीकै यन्त्रवत मूर्ति पनि

मानिन्छ । मान्यता अनुसार अन्य यन्त्रहरुको उत्पत्ती पनि श्रीयन्त्रकै अंशबाट हुँदै गएको हो । यसलाई भैरवी चक्र वा कुलचक्र पनि भनिएको छ । (कुलार्णवतन्त्र/८ उल्लास/४५-१०३ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १९८) चक्रपूजामा बिन्दु पूजा पूर्वक पर्दछ वा भनौं । शिव शक्यात्मक रुपमा सम्पन्न गर्नु पर्दछ । कुनै एकको अभावमा अचनादी सिद्ध हुँदै हुँदैन । बिन्दुपर्यन्त सम्म आराधना गरिदैन बल्ल बिन्दु भित्र प्रवेश गरी परमानन्दको अवस्थाको अनुभूती लिने क्रमको थालनी पनि बिन्दुबाटै शुरु हुन्छ । यो बिन्दुलाई नै हाम्रो आत्माको रामण गर्ने, आनन्द प्राप्त गर्ने स्थानको रुपमा तान्त्रिकहरु स्वीकार गर्दछन् ।

श्री विद्यालाई तत्त्वदर्शन गर्ने विद्याको रुपमा पनि स्वीकारिएको छ । यो यसर्थमा की यदि साधकले सिद्ध र शुद्ध भावले चक्रसाधना गरेको खण्डमा उसले सवैले परातिपर भनेको तत्त्वको दर्शनानुभूती र सायुज्य समेत प्राप्त गर्न सक्दछ जसले आत्मालाई आनन्दीत बनाउँदछ भन्ने मानिन्छ । परमार्थ भेदन गरी तच्चबोध गराउने क्षमताले युक्त भएको कारण यसलाई परम विद्या पनि भनिन्छ । अद्वैत तत्त्वबोध र द्वैताद्वैत भावको समाप्ती पनि यस चक्र साधनमा हुन्छ ।

यसैगरी विज्ञ तान्त्रिकहरु श्री विद्यालाई पराविद्याको रुपमा पनि मान्दछन् । यो यसर्थमा कि जुन तत्त्वको भेद स्वयं वेदले पनि प्राप्त गरेको छैन त्यो भन्दा पनि पररहेको प्रकाशमय तत्त्वको स्वात्मानुभूतीद्वारा बोध गराउन सक्ने क्षमता र गुण भएका कारण पनि श्री विद्यालाई पराविद्याको रुपमा स्वीकार गरिएको पाईन्छ । यत्तिमात्र नभई अन्य विभिन्न रुपमा पनि श्री विद्यालाई व्याख्या गरिएको पाउन सकिन्छ । यसैगरी अर्को मान्यता अनुसार, यन्त्र एकर्थमा परमेश्वरीको गृह पनि हो तथा बिन्दुपुरमा भगवती विराजमान रहनुहुन्छ । बिन्दुलाई नै सर्वतच्चमयी शक्तिको रुपमा

उपासना गरी मान्नु पर्दछ । यो विद्यालाई परमाविद्या र यन्त्रराजलाई परमदिव्य यन्त्र पनि हो भन्ने जान्नु । यसलाई परमप्रधान यन्त्र र यन्त्र राजाधिपति पनि भनिन्छ भन्ने उल्लेख रहेको छ ।

जस्तै, श्री विद्यालाई पाशुपत विद्या भन्दा पनि माथिको विद्या मानिन्छ । पाशुपत व्रतक्रमबाट आफूलाई स्वयं शिवरूपमा (भावमा) स्थापित गरेपछि शक्ति नै स्वात्म अनुभव गर्नलाई उर्ध्वतत्त्व (शक्ति तत्त्व) कै उपासना गर्नु पर्ने एक पक्ष देखिन्छ । आगमिक मतमा एकर्थमा, उर्ध्वमार्गमा निरत गराउन सक्ने क्षमता भएको कारण उर्ध्व विद्याकै रूपमा श्री विद्यालाई मानिएको पाइन्छ । यहाँ बुझ्नु पर्ने कुरा के छ भने पाशुपत व्रतक्रमले जब उपासक वा साधक आफ्नो गतिको उच्चावस्थामा रहन्छ तब अनायासै साधक शक्ति साधनाको मार्गमा लाग्दै जाने परिपाटी रहेको देखिन्छ । जस अनुसार तत्त्वको बोध गराउने क्षमता शक्तिकै लिलाले र प्रभावले हुने क्रम रहेको हुँदा उपासक अनायासै शक्ति साधनामा जाने सम्भवना पनि रहने हुन सक्छ । यसका धेरै दृष्टान्तहरुको उल्लेख भएको पाउन सकिन्छ । जस्तै प्रारम्भमा यज्ञ-यज्ञादीको क्रमको उपासनामा रहेका अनुयायीहरु क्रमशः विभिन्न विशेष र गुप्त विद्याको ज्ञान प्राप्त गर्न थालेपछि विस्तारै त्यही अनुरूप उपासना र आराधनाको क्रमलाई पछ्याउन थालेको भन्ने पुष्टि तन्त्र शास्त्रको अध्ययनबाट पुष्टि हुन्छ । विभिन्न तन्त्रमा उल्लेख भए अनुसार विभिन्न देवीदेवतादेखि लिएर असुरसम्मले शक्ति साधना गरी विभिन्न लाभ प्राप्त गरेको चर्चा प्रसस्त रूपमा शास्त्रहरुमा रहेको पाइन्छ । नव व्युह वा नवचक्र (आवरण) को पनि आफ्नै नाम रहेको छ । यसमा विराजमान रहने श्री देवीदेवतालाई क्रमैसँग आवरण अनुसार विधिपूर्वक पूजा गर्नु पर्दछ । बिन्दु स्थानसम्मका विभिन्न आवरण वा व्युहहरुमा गरिने अनुष्ठान र साधनाको आनन्दको वर्णन गर्नु सम्भव हुँदैन । वास्तवमा शास्त्रमा नै मेरुपुष्ठको क्रम, कैलाशपृष्ठ क्रम र

भूपृष्ठ क्रमको विधिले निर्माण गरिन्छ । जसमा गृहस्थ, सन्यासी, ब्रह्मचारी आदिको अवस्थामा भूपुरदेखि बिन्दुपर्यन्त विभिन्न अवस्था अनुसार सृष्टि, स्थिति र संहार क्रमको स्थितिमा रही अर्चना, उपासना गरिने क्रम रहन्छ । (बजारमा प्राप्त हुने पुस्तकमा विभिन्न रुपमा यसको चर्चा भएको पाइएता पनि हामीले आफ्नो विधि क्रमको उल्लेख गर्नु उचित हुँदैन) यसमा पनि वैदिक आचार वामाचार, कुलाचार, समयाचार, दक्षिणाचार, मिश्राचार आदिको क्रममा पृथक पृथक रुपमा नै पूजा-आजा हुने गरिन्छ । यसका साथै विभिन्न रुपमा श्री चक्रको प्रार्थना पनि गर्ने गरिन्छ । जस्तै

चक्रराजाय यन्त्राणाम् भ्रान्ती चक्र हरम परमं

आधी व्याधि हरेनृणाम मृत्यु दारिद्र नासनम्

त्रिकोणमध्य निलया सटकोणापुर बासीनी

मध्यकोणा पूरामबसा बिन्दु स्थान समन्वीतम्,

त्रिपुरा, त्रिपुरेसीय सुन्दरीपुर बासिनी

श्रीकालिनी सिद्धाम्बा महात्रिपुर सुन्दरी,

भनि आगम शास्त्रमा उल्लेख गरिएको छ । श्री यन्त्र नै सबैभन्दा श्रेष्ठ यन्त्र मानिन्छ । यसरी प्रार्थना भैरहेको पाईन्छ । (गुरुवाक्य)

साक्षात् परब्रम्ह शक्तिस्वरूपीणी, परम महामाहेश्वरी, रुद्रात्मिका त्रैलोक्यमोहिनी देवी त्रिपूरासुन्दरी ललिता भवानी नै सर्व चराचरका सृष्टिरूपीणी र परम आधार शक्ति हुनुहुन्छ । वहाँबाट नै सम्पूर्ण तत्त्वको श्रृजन हुन्छ भन्ने कथन शास्त्रमा रहेको पाईन्छ । नाना गुणयुक्त रुप धारण गरी परमेश्वरी स्वयंकै लिलाले सबै तत्त्वको उत्तपति र यो जगत सृष्टि प्रपञ्च रचिएको मानिन्छ । देवी ललिता त्रिपूरासुन्दरीलाई जान्ने र शक्तितत्त्वको व्यापकतामा आबद्ध गराउने विद्या चक्र श्री यन्त्रको बारेमा रहेको विद्या नै श्रीविद्या हो । तान्त्रिक रुपमा नै महत्त्वपूर्ण मानिएको श्रीयन्त्रको चर्चा भने तन्त्रमा व्यापक रुपमा रहेको पाउन सकिन्छ । स्वयं शास्त्रले नै परमविद्याको

रूपमा स्वीकार्दै यसको अर्चनले सबै इच्छाफल प्राप्ति हुने कथन गरेको छ । नाम, रूप र भेदान्तर अनुसार, यी यन्त्रलाई परमेश्वरी महाकालीको गृह पनि मानिन्छ । विन्दुमा नै प्रधान परमेश्वरी विराजमान रहनु हुन्छ । तन्त्रमा उल्लेख भए अनुसार, विन्दु नै परब्रम्ह स्वरूपीणी रूप हो भन्ने जान्नु अतः विन्दुको शुद्ध ध्यान गर्नुपर्दछ ।

अन्तपुरमा परमानन्द प्रदान गर्ने, मनोनमयी रूपमा तत्त्वबोध गराउने आनन्दमय शक्तियुक्त भएकाले आत्ममुक्ति विद्या पनि मानिन्छ । यसलाई महाभैरवी चक्र वा कुलचक्र पनि भनिन्छ । यसरी हेर्दा, श्री विद्या आफैमा विशेषति विशेष विद्या हो तर नजानेमा अगम्य विद्या भएको कारण सहजै रूपमा यसको शब्दमा वर्णन सम्भव छैन ।

यो अत्यन्त गुप्तातिगुप्त विषय भएकाले यसको विषयमा अन्यथा भावले युक्त भएर कथन र चिन्तन गर्नु नै आफैमा घातक हुन्छ । विधिवत् रूपमा यो यन्त्रराजको ज्ञान गुरुबाट प्राप्त गरेर मात्र यसको साधना, अर्चना-अनुष्ठान गर्नु पर्दछ । अन्यथा यसले विपरित फल पनि प्रदान गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ ।

विधिवत् रूपमा हेर्दा, चक्रको पूजा गर्ने अर्चक, आचार्य वा आफ्नै गुरु, नाता वा स्वयं नै भएपनि सकेसम्म गुप्त विधानले नै गर्नुपर्ने परम्परा रहेको छ । यसमा दिक्षा पूर्व जस्तो अवस्थामा रहे पछि दिक्षा पश्चात स्वयं उपासकले आफ्नो साधनालाई कुनै रूपमा खण्डित हुन नदिई स्वयंको कर्मयोग, ज्ञानयोग र तपोयोगको बलले साधनाको अवस्थालाई बृद्धि गर्दै लैजानु पर्ने हुन्छ ।

श्रीचक्रको पूजनक्रममा (अर्चनमा) योगिनी र भैरवहरुलाई पूजन, स्मरण अवश्य गर्नु पर्दछ । भक्तिपूर्वक श्री चक्रको स्मरण मात्र गर्नाले पनि देवकृपा प्राप्त हुन्छ । पूर्णरूपले पवित्र (भिन्न-बाहिर)

पवित्र भै, शुद्ध द्रव्य (सामाग्री) हरुले सम्बन्धित भै श्रीचक्रको पूजन गर्नु पर्दछ ।

चक्रको उपासनमा अध्ययन गरी हेर्दा, अर्चक वा उपासकले परम्परादेखि नै प्राप्त आफ्नो आम्नाय अनुसारको कुलक्रम, कुलमर्यादा, कुलाचार, दिक्षा, मन्त्र, कर्म, उपासनादीको क्रमहरु आफ्नो स्विकृत गुरुकै मुखबाट आफ्नो पात्रता सिद्ध गरी प्राप्त गर्नु पर्दछ । अन्यथा छलकपट वा छद्मप्रवृत्तीबाट प्राप्त गरी प्रयोग गरेमा स्वयं घातक सिद्ध हुन सक्दछ ।

पारम्पर्यागमाम्नायं मन्त्राचारदिकं प्रिये ।

सर्वं गुरुमुखाल्लब्धं सफलं स्यान्न चान्यथा ॥ ४६ ॥

परम्परबाट प्राप्त आफ्नो आम्नाय अनुसार आगमिक ज्ञान र मन्त्राचार आदि सबै ज्ञान गुरुको मुखारविन्दबाट प्राप्त भएमा मात्र फलप्रद हुन्छ । अन्यथा यो फलप्रद हुँदैन भनिएको छ । (कलावर्णतन्त्र/४६ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. २६१)

चक्रलाई पनि शक्ति (गक्ष) अनुसार अर्चन र सत्कार गर्नुपर्ने अवस्था हुन्छ यसमा शठ्ता उपयुक्त हुँदैन । श्रीविद्याको उपासनाबाट मानवले वा कोहिले इच्छित भुक्ति-मुक्ति प्राप्त गर्न सफल हुन्छ । चक्रार्चन गर्दा तिथि, वार, नक्षत्र, योग, मास, ऋतु, पक्ष, द्विप, द्विपेश, र कुलचक्रको ध्यान भने अनिवार्य राख्नु पर्दछ । श्री विद्या (चक्र) सङ्ग सम्बन्ध भएका आचार, कुलक्रम, कुलाचार, मन्त्रभेद, पादुकामन्त्र साधना, चरण त्रितय (उल्लास, चरमक्षण हास) आदि क्रियाको ज्ञान पछि मात्र चक्राचनमा सलग्न हुनु पर्दछ । मन्त्र, मुद्रा आदिको पनि ज्ञान हुनु पर्दछ र यसको विशेष अभ्यास पनि गर्नु पर्दछ ।

चक्रको रचना र मण्डल निर्माण विविध रूपमा र मतानुसार गर्न सकिन्छ । यसको रचना पनि स्वर्ण पट्ट, रजतपट्ट, ताम्रपत्र, स्फटीक, काष्ठ, शिला वा शुद्ध भूमिमा लेपन गरी चित्रवत गरी

स्थापित गरी विधिवत् रुपमा अर्चना गर्न सकिन्छ । यद्यपि शिलामा कतिपय स्थितिमा यन्त्रको विचार गर्नु नपर्ने हुन्छ । परमेश्वरी श्री विद्यादेवीको उपासकमा स्वयं पाँचप्रेतादी पनि रहेको हुन्छन् । (ब्रम्हा, विष्णु, रुद्र, इश्वर, सदाशिव) यि पञ्चप्रेतलाई परमेश्वरीकै पंचकला पनि भनिन्छ ।

कुलक्रमानुसार र विविध दिक्षापद्धतीद्वारा योग्य पात्रताको पूर्णपरीक्षण गरी विधिवत् रुपमा कुलक्रमको विधिपद्धती हस्तान्तरण गरिन्छ । विशेषतः पारम्पर्य विद्या पनि भनिएको हुनाले गुरु-शिष्यको क्रममा रहेर यो विद्या प्राप्त गर्नु पर्दछ र यो सम्भव छ तर यसको लागि लामो यात्रा तय गर्नु पर्दछ र इश्वरीको आशीर्वाद पनि रहनु अत्यावश्यक हुन्छ अन्यथा विद्याले उचित तत्त्वानुभूती प्राप्त नहुन पनि सक्छ ।

शास्त्र र आगमोक्त विधान अनुसार बुद्धि भन्नु पर्दा यन्त्र विनाको पूजन त्यति फलदायी मानिदैन । विभिन्न मत र आचार अनुसार अर्चनाको क्रम पनि पृथक नै रहन्छ । यसका साथै श्रीचक्रविना पूजनको कुनै अर्थ हुँदैन । आवरणात्मक रुपमा गरिने श्री चक्रपूजा पूजाकै राजा मानिन्छ । यो नै सर्वश्रेष्ठ रहेको र यसको कुनै तुलना गर्न सकिने पक्ष नै नरहेको पाउन सकिन्छ । चक्रपूजनमा सम्पूर्ण आवश्यक द्रव्य र सामग्रीको विधिवत प्रयोग अनिवार्य मानिन्छ ।

आत्मबुद्धि कुनै सहज शुद्धि होइन । यसलाई जितेर समावस्थामा लिप्त रहनु अवश्य पनि कठिन क्रिया हो । चक्रसाधना र कुण्डलिनी जागरण क्रमशः आत्मशुद्धिको क्रमलाई पोषित र सिंचित गर्ने माध्यमको रुपमा पनि अवश्य रहेको छ ।

अर्चनको क्रममा हुने सबै कार्यहरु, तत्त्वसामग्रीहरु, अवस्थाहरुलाई शिवशक्तिकै आनन्दको भावले सम्मान गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ । अमानवीयता कदापि प्रदर्शन गर्नु हुन्न अन्यथा

कार्य निष्फल हुने शंका रहन्छ । निश्चितमर्यादा र नियममा आवद्ध भएर मात्र चक्रानुष्ठान गर्नु पर्दछ ।

सम्पूर्ण चराचरको सृष्टि, स्थिति र संहार सबैका हर्ता, कर्ता, भर्ताको रूपमा मुल महाशक्तिको रूपमा पनि मानेर अचर्ना गरिन्छ चराचरमा भएका सम्पूर्ण तत्वहरु यसमा नै रहेको मानी उपासना गरिन्छ ।

तन्त्र शास्त्रमा उल्लेख भए अनुसार स्वयं शिवद्वारा सहस्रकोटी समयसम्म स्वयं शिवद्वारा ज्यादै दारुणतप र विमल व्रतगरी यो विद्या प्राप्त गर्नु भएको र पछि कालान्तरमा विभिन्न देवगणलाई यो विद्या प्रसारित गरेको उल्लेख रहेको छ । निकै समयसम्म यो विद्यालाई कसैले जानेका नै थिएनन ।

तन्त्रमा उल्लेख भए अनुसार, स्वयं शिवले ३० अर्ब ९६ करोड वर्षसम्म कालि हराउँदा (अर्न्तध्यान) हुँदा यो भगवती कै आज्ञा अनुसार शिवलाई ध्यान गर्ने आज्ञा भयो । यहि क्रममा शिवको मनमा कालिको यन्त्रवत् पूजन गर्ने बुद्धि (ज्ञान) उत्पन्न भयो जसको भावले स्वयं शिव श्री चक्रको प्रस्तारको (रचनाको) क्रममा अभ्यासरत् हुनु भयो ।

यसरी यन्त्र (चक्र) को पार पाउन करोडौं अबुर्द वर्ष बित्यो यसको परिणामस्वरूप महा श्री चक्र नायिकादेवी यसको बिन्दु स्थलमा अत्यन्तै सुन्दर परब्रह्मको स्वरूप धारण गरेकी महादेवी, महासाम्राज्य रूपमा प्रकट भइन् । अर्धरात्रीको मध्यमा श्रृङ्गार बिना नै महेश्वरी महादेवी प्रकट हुनुभयो भनिएको छ । (उपरोक्त व्याख्या कादि मतानुसार रहेको छ) (शक्ति सङ्गम तन्त्र/५ पटल/९१-१०४ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ९८-१००)

यसका साथै तन्त्रमा नै वर्णन भए अनुसार, ब्रम्हा, विष्णु, रुद्र, इन्द्र, वरुण, कुबेर, देवेश्वर, यम, अष्टबसु, एकादश रुद्र, सूर्य, चन्द्र, दश दिम्पाल, मनु, तारा, ग्रह, नक्षत्र, माकण्डेयादी मुनि,

वशिष्ठादी, ऋषि, सनक, सनन्दन, सनत्कुमार, व्यास, परशुराम, काश्यप, जैमिनी लगायत सबै सिद्ध, मुनि, सन्यासी, दण्डी, जटी, मुण्डी, शिखी आदि यक्ष, गन्धर्व, किन्नर, विद्याधर, गुह्यक भनिएको छ । यि सबै जीवनमुक्त थिए भन्ने छ र यिनले पराप्रासाद मन्त्र श्री विद्याकै अनुसरण गरेको संकेत गर्दछ । (कुलार्णव तन्त्र/३ उल्लास/५५-६० श्लोक/पा.नं. ६७, ६८) यसका साथै राम, कृष्ण, पाण्डव, असुर, मानवादी लगायत सबै देवीदेवता श्रीविद्या उपासका थिए । यसैगरी, वैष्णवदेखि पाशुपतसम्म सबै नै श्रीविद्याको उपासक रहेका र नाना विधि विधानले चर्काचन गर्ने गर्दथे भन्ने रहेको छ । यसका साथै ईश्वर, सदायिशव, महाकाल, अक्षोम्य, ब्रह्मा, बिष्णु, सूर्य-चन्द्र, कुबेर, मनु, अग्नि, लोपामुद्रा, कामराज, अगत्स्य, धर्मराज, इन्द्र, स्कन्ध, दुर्वासा, गुरु दत्तात्रेय (गुरु दक्षिणामूर्ति) भैरव, भैरवी, पाशुपत, कापालीक, दण्डी, सन्यासी, आदि आनन्दभैरव, बटुक भैरव, क्षेत्रपाल, विरुपाक्ष, कुलमत, आदि जस्ता विविध देवी-देवतादीहरु विधि विधान अनुसार मान्दथे भनेर यसको अर्चनाको विविधतालाई प्रष्ट्याउँदै गरेको देखिन्छ । जस अनुसार, यन्त्र निर्माण र प्रस्तारको क्रममा विविध मत र परम्परा अनुसार आ-आफ्नै भेद पनि रहेको उल्लेख रहेको छ । (शक्ति-सङ्गमतन्त्र/८ पटल/१५९-१८४ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १७८-१८७) यसका साथै नागवंशीहरु (शेषनाग, कर्कोटक, महापदम, वासुकी लगायतका नागहरु र तिनका पत्नीहरु पनि ललिता देवी कै अर्चना उपासना गर्ने गर्दछन् भनिएको छ । ब्रह्माण्डपुराण/३३ अध्याय/३६-३८ श्लोक/व्याख्या/दोस्रो भाग/पा.नं. ११९०) यसका साथै अन्य विविध सिद्धाचार्यहरु पनि क्रमानुसार श्री विद्या, उपासना र चक्रा-अनुष्ठान गर्ने गर्दथे । सबै देवता श्री विद्या उपासक थिए भनिएको छ । यही यन्त्रराजकै मूलदेवीको अनुकम्पाले ब्रम्हाले सृष्टि, कर्तृत्व विष्णुलाई पालनशक्ति, तथा शिवलाई संहार भक्ति प्रदान गर्नुका साथै त्रिदेव लगायत सम्पूर्ण

चराचरमा ज्ञान-विज्ञानको चैतन्य चेतना प्रदान भएको मानिन्छ । यसकारण यिनको पूजनले सबै देवी-देवतादी प्रसन्न हुने विश्वास गरिन्छ । रौद्रको रौद्री, ब्रम्हाको वामा, विष्णुको ज्येष्ठा सबै चक्रकै नायिकाको शक्तिले उत्पन्न भएका हुन् भनेर प्रष्ट उल्लेख रहेको छ । यसरी हेर्दा श्री विद्या देवताको समयदेखि चलेको विद्याको रूपमा मान्न सकिन्छ । बुझेर भन्नु पर्दा, श्री यन्त्र नै सर्व प्रधान यन्त्र भएको र यस मन्त्रमा ३३ कोटी देवीदेवता भैरव, भैरवी, योगिनी, विभिन्न गणेश, क्षेत्रपाल भैरव, बटुक भैरव, नवग्रह आदिको निवास रहन्छ । ज्ञान प्राप्त भैसकेपछि श्रीको (देवी) विधिवत् रूपमा अर्चना-अनुष्ठान गर्ने साधकले सबै प्रकारको बन्धन पार गरेर जीवनमुक्त हुन्छ । सामान्य साधक र ब्रतीहरुको मुक्तिको लागि काशी र आफ्नो घरको जुन भेद छ त्यो पनि रहदैन । जहाँ मरेपनि जीवन मुक्ति प्राप्त गर्दछ भनिएको छ ।

हाम्रो देश नेपालको सन्दर्भमा गोपाल वंशको समयको हिम्वतखण्डमा वर्णन भए अनुसार यदी नेमुनी र विरुपाक्षको घटनाक्रमलाई विचार गर्ने हो भने यो नेपालमण्डल एक तीर्थस्थलकै रूपमा रहेको मान्नु पर्ने हुन्छ । पशुपतिमा श्री चक्रार्चनको क्रमलाई विचार गर्दा लिच्छवी शासकहरुले अर्चना उपासनाका धेरै विधि विधानहरुलाई यस उपत्यकामा भित्र्याएको मानिन्छ । यही सन्दर्भमा लिच्छवीकालमा नै यस्ता यन्त्रोपासनाको क्रम पनि स्थापित भएको मानिन्छ । यस समयमा प्रत्यक्षमार्ग (पंचमकार) र कौलमार्गबाट चक्रानुष्ठान गरिन्थ्यो । राजा निमिषको समयपछि नै यो क्रम स्थापित भएको विश्वास गरिन्छ । महास्नानको क्रम र अन्य विधिपूर्वक तन्त्रोक्त कर्महरु सम्पादन गरी नरवली समेत प्रदान गरी नरमाँसको आहुती प्रदान गरी हवनादी समेत गरिन्थ्यो । पछिका लिच्छवी राजाहरुले पनि आफ्ना पूर्वजको कृति र स्थापित गरिएका क्रमलाई कुनै बन्देज नगरी चल्न दिई रहेका थिए । शासक परिवर्तन

भएता पनि विधि-परम्परालाई कसैले सहजै रुपमा जथाभावी गर्दैनथे । समाज र धार्मिक अवस्था अनुसार धार्मिक व्यवस्थाहरु कायम गरिन्थ्यो । यही क्रममा हेर्दा, पछिल्लो समयमा मल्लकालमा पनि शासक र सत्ताको स्वरूप परिवर्तन भएता पनि कतिपय मठ-मन्दिरमा गरिने धार्मिक कार्यमा खासै हस्तक्षेप गरी परम्पराहरुलाई रोकिएको थिएन । पछि शंकराचार्यको आगमनपछिका समयमा आएर मात्र नरबलीको क्रमलाई हटाई रोकी अन्य क्रमलाई पूर्ववत् रुपमा नै गराए । श्रीयन्त्र वा श्री विद्या साधनाको ज्ञान प्राप्त गर्न सबैभन्दा प्रथमतः स्वयंको पात्रता सिद्ध गर्नु पर्नेहुन्छ । यसर्थमा, सहजै रुपमा कस्ता दिव्य गुणयुक्त शिष्यको प्राप्ति गर्नु पनि आफैमा कठिन चुनौती थियो । उचित रुपमा विद्याको ज्ञान दिने आचार्य वा गुरुको पनि सम्भवतः अभावै थियो वा रह्यो । यस कारण सम्भावित रुपमा हेर्दा, विभिन्न राजा महाराजा भएता पनि सबै श्री विद्याको ज्ञानका ज्ञाता हुन्थे भन्ने पनि देखिदैन । तैपनि विद्याको ज्ञान लिनु परेमा दूर देशबाट योग्य व्यक्ति बोलाई वा यस्ता कुनै सिद्ध ज्ञानी आएका समयमा तिनको प्रभावमा परी उचित परामर्श र ज्ञान पनि लिने गर्दथे । काठमाण्डौ उपत्यका स्वयं आफै एक transitpoint कै रुपमा रहेको हुँदा तिब्बत र भारतका मानिसहरु आवत-जावत गर्न सक्ने सम्भावना प्रबल रहेको छ । यसका साथै उचित व्यवस्था र आवश्यक धार्मिक परिपाटीको व्यवस्था कायम गरिदा आवश्यक श्रोत-साधन (गुठी आदी व्याख्या) पनि मिलाई दिने व्यवस्था लिच्छवीकालमा चलेकै पाउन सकिन्छ ।

यद्यपि यसलाई जान्न चाहने साधन भने निकै कम हुन्थे । यसकारण यो विद्या लोकमा गम्य थिएन । गुप्त नै राखिन्थ्यो । पछिसम्म पनि यो क्रम रह्यो । केवल विशेष व्यक्तिहरु मात्र यसका ज्ञाता हुन्थे । विभिन्न राजाहरुमा यो विद्याले विस्तारै ख्याती प्राप्त गर्दै गै सकेको अवस्था पनि थियो । यसर्थमा यो विद्यालाई

लिच्छवीहरुले चलाएको मान्नुमा कुनै नौलो विशेषता होइन । सहजरूपमा सर्वसाधारण मानवले भने सहजै यो विद्याको ज्ञान प्राप्त गर्नु सम्भव थिएन । यसर्थमा यो एक विशिष्ट विद्या पनि थियो । तन्त्रमा पनि वर्णन भए अनुसार, राजाले श्रीचक्रपूजा गरेमा चारै समुद्रपर्यन्तको राज्य भोग प्राप्त गर्ने र नरेश बन्ने हुन्छन् । जीवन शान्त र ऐश्वर्यमय हुनेछ । यसर्थमा लिच्छवी शासकहरुले श्री विद्याको उपासना गरेनन् होला भन्नु युक्ति संगत मान्न सकिदैन ।

लिच्छवी शासकहरुले नै यो विद्यालाई प्रसारित गरेका हुन् भन्ने मानिन्छ । राजा निमिषदेखि पछिल्लाकालमा शासक श्रीचक्रका उपासक नै थिए । लिच्छवीको आधारमा रहेर मल्लहरुले यस विद्यालाई त्रयाशक्तिपूर्वक अनुसरण गरेको मानिन्छ । अंशुवर्मा त चक्रविद्याका परम उपासक नै थिए । यिनीद्वारा रितीथितीलाई निरन्तरता नै दिइयो ।

श्री यन्त्रको महिमाको वर्णन गर्दै, करोडौं यज्ञ, कोटीदान, उत्तमतप, सबै तीर्थ, सहस्रकोटी व्रत र अनेकानेक शिर्वाचनको फल प्राप्त हुने मानिन्छ । श्री चक्र पूजनले समस्त देव प्रसन्न हुने, प्रियपात्र हुने, चित्त निर्विकल्प हुने (अद्वैत भावयुक्त हुने) पनि मानिन्छ । श्रीचक्रको महत्व दर्शाउँदै, कुनै पनि यज्ञ, व्रत, तीर्थ, तप, धर्म, ध्यान, दान, क्रिया, चर्चा, ज्ञान, मोक्ष, प्राप्ती (प्रकृती) निवृत्ती लगायतका तत्त्वहरु श्री चक्रको पूजन भन्दा उत्तम नरहेको चर्चा तन्त्रमा रहेको पाइन्छ । यसको अर्चना गर्ने अर्चकले राज्यदान, सर्वस्वदान, आत्मदान, अन्न, तिल, भूमी, स्वर्ण, गृह, रजत, वस्त्र, अश्व, गौ, वृषभ, धान्य, ब्रम्हविद्या आदि लगायतका जस्ता अनेक दानको फल यसको पूजन र दर्शनले प्राप्त हुने मानिन्छ । (कुलार्णव तन्त्र/५ उल्लास/६४ श्लोक/पा.नं. ११९) सबैप्रकारको विघ्न शान्त गर्न, ज्ञानप्राप्ती हेतु, षडकर्मादी हेतु, विजय प्राप्ती हेतु, सन्तान

प्राप्ती हेतु, रक्षाको लागि, पशुधनको वृद्धि हेतु पनि श्रीचक्रको पूजा गरिने क्रमको उल्लेख छ । (परशुराम कल्पसुत्र)

श्रीयन्त्रको पुजनले अपमृत्यु, असाध्यरोग, जटा (वृद्धावस्था) मरणले हुने भय, ग्रहबाधा-भय, अपस्मार, बेताल, भूत, उन्माद, पागलमपन आदि जस्ता भिषण रोगीलाई श्री चक्रको पूजन गराएमा ज्वर, शूलरोग, वातरोग, ग्रन्थिरोग, मुत्रकच्छ आदि महारोग, असाध्यरोग, नाश भै अतुल सौभाग्य प्राप्त हुन्छ भन्ने चर्चा रहेको छ । (कुलार्णव तन्त्र/१६ उल्लास/६०-६८ श्लोक/पा.नं. ३८८-३९०) चक्रार्चनको क्रमपछि विधिपूर्वक बुटि बनाई धारण गरेमा आयु, आरोग्य, ऐश्वर्य, यश, जप तथा सबै मनोकान्छित सिद्धि प्राप्त हुनेछ । ग्रहको वेग, द्वेष, कुप्रभाव, क्रोधपूर्ण दृष्टि आदि शमन गर्न पनि चक्रार्चन गराउनु पर्दछ । जहाँ श्री विद्याको साधना गरिन्छ त्यस स्थलमा सदैव लक्ष्मी बास गर्नु हुने, निरोगी शरीर (सुक्ष्म शरीर) प्राप्त हुने, वस्तुको कुनै अभाव नरहने, दुर्गतीहरण हुने, जस्ता अनेक सहज लक्षणहरु रहेका हुन्छन् ।

श्री चक्रको उपासनाको क्रममा आवद्ध भै सकेपछिको क्रममा (दिक्षा प्राप्त गरी आत्म निवेदन र आराधनाको अवस्थामा) अर्चक वा पूजारीले धेरै कुराको अनुशासनमा रहनु पर्ने हुन्छ । यो एक अनिवार्य पक्ष हो । जथाभावी बाध्य रुपमा पशुवत्, कर्म र भावाचरण बर्जित हुन्छ ।

श्रीचक्रका उपासकहरु पाशवद्धतामा आवद्ध भएका अनि विषयमा लिप्त रहेकाहरुको सङ्गती नगर्नु र जितेन्द्रीयवत् स्वयंकै गुरुकै आश्रयमा रहेर मुक्ति मार्गमा लाग्नु पर्ने धार्मिक आचरणले युक्त रहनु पर्ने धार्मिक नियम रहेको छ । यसर्थमा श्री चक्रार्चन र श्रीविद्याको दान र ग्रहणको विषयमा नास्तिक, पाशुवत् बुद्धि भएका, मुख र कुनै कुल सम्प्रदायमा नभएकाहरुलाई यो विद्या जान्ने र ग्रहण गर्ने अधिकार हुँदैन भनिएको छ । (निल सरस्वी तन्त्र/९

पटल/व्याख्या/१८-२० श्लोक/पा.नं. ३९) केवल क्रमानुसार आवद्ध भएका समक्षमात्र यसको चर्चा गर्नु उपयुक्त मानिन्छ। गुप्त भन्दा पनि परम गुप्त पनि यसलाई यसर्थमा भनिएको छ।

यस विद्याको साधना गर्ने क्रममा दिक्षा लिई सकेपछि अनुशासन र क्रमको पालना गरी आफुलाई आत्मस्थिर बनाउनु पर्ने हुन्छ। संसारमा व्यवहार गर्दा आफुलाई भिन्त रुपमा जानेर आफ्नो कर्महरु सम्पादन गर्नु पर्ने हुन्छ। भिन्त यसर्थमा रहेको छ कि विद्याको क्रममा कुलवत् भै स्थापित भैसकेपछि अन्य पशुवत् जीव र मानवले भै यिनै आचार-व्यवहार गरेर वस्न वर्जित रहेको हुन्छ। आत्मीय रुपमा मूल देवभावकै भावले भावित भएर आफ्नो दैनिकी सम्पादन गर्नु पर्ने हुन्छ। बाह्य समाज र व्यवहारमा आवद्ध रहेको क्रममा पनि आफुलाई भिन्त रुपले व्यवहार गर्दिने हुन्छ। अर्थात् स्वात्म चित्तलाई निष्काम भावले पूर्ण रुपेण परमेश्वरीमै चित्त स्थिर गराई आफ्नो भावसुद्धि गर्नु पर्दछ र देवताको पाद स्मरण गर्दै आफै रमाउनु पर्दछ। सकेसम्म कसैलाई कुनै पनि अहित, अकिर्ति, र अधर्म गर्नु हुँदैन। निष्काम भावले साधना गर्दै शुद्ध भावानुरागी भै कर्ममा नीरत रहनु पर्दछ।

पशुपतिनाथ मन्दिर पनि सम्भवतः श्री चक्रविधिबाट नित्य अर्चना-उपासना हुने विश्वमै दुर्लभ पीठहरु मध्ये पर्दछ। नेपालको सन्दर्भमा त यसलाई एकमात्र नै मान्नु पर्दछ। दक्षिण भारतबाट पाशुपत क्षेत्रमा आगमन गरेपछि कर्म, तप, निष्ठ ब्राह्मणलाई विधिवत् रुपमा दिक्षा प्रदान गरी चक्रार्चनको क्रममा स्विकृत गरी आवद्ध गरिन्छ। एकातिर कठिन अनुशासनमा रहेर हुर्केर आउनुभएका गुरु श्रेष्ठहरुले यस क्रम पश्चात् अन्य धेरै जिम्मेवारी पनि वहन गर्नु पर्ने हुन्छ।

पशुपतिमा पुजारी नियुक्तीको लागि जुन ब्राह्मणलाई ल्याईन्छ वहाँले पनि श्री चक्र पूजाको लागि विधिवत् दिक्षा प्रदान

गर्नु नै पर्ने परम्परा रहेको छ । हाल यो श्री का मूल अर्चकद्वारा नै दिइने गरिन्छ । मन्दिरमा पूजा सामाग्री ल्याउने सघाउने कार्यमा गर्ने गरेता पनि पूजाको कार्य भट्टहरुद्वारा नै शास्त्र पद्धती अनुसार यन्त्र निर्माण गरेर नै गरिन्छ । आराध्यदेवको श्रृङ्गार उतार गर्ने देखि लिएर पुनः श्रृङ्गार लगाउने सम्मका कार्यमा सहायक भट्ट ज्यूहरुले सहायता गर्दछन् भने मुल मन्त्र पूजा मुलभट्टज्यूद्वारा नै गरिन्छ ।

हाम्रो देशका विभिन्न स्थानमा रहेका मन्दिर र काठमाडौँका मठ-मन्दिरहरुमा पनि पीठको देवताको को प्रधानता अनुसार नै यन्त्रवत् रुपमा देवीदेवताको पूजा-आजा गरिने परम्परा ज्यादै पुरानो हो । अधि पूर्वजका समयदेखि नै यो क्रम स्थापित रहेको पाउन सकिन्छ । यसै सन्दर्भमा, यस पशुपति क्षेत्रमा रहेका विभिन्न मठ मन्दिरमा रहेका देवीदेवताको अर्चना-उपासनाको क्रममा पनि यन्त्रवत् नै गरि पूजा गरिने गरिन्छ । विशेषगरी र वरपर रहेका ९ वटै इश्वरीको पीठमा यो क्रम परम्परादेखि नै रहेको मानिन्छ । तन्त्रको विधान अनुसार बिना यन्त्र पूजन कुनै पूजा नगर्नु भनिएको छ । पशुपति क्षेत्रमा श्री यन्त्रको पूजा मात्र पशुपतिनाथमा र आगमघर (श्रीका आगमघरमा) गरिन्छ । अन्यलाई यो कर्मको अधिकार दिइएको छैन । यद्यपी आगममा गरिने पूजा पद्धतीमा कुलक्रमानुसार कुल द्रव्य (पचमकार) पनि विधि पद्धती अनुसार स्विकृत रहेको छ । उपत्यकाको सन्दर्भमा भन्नु पर्दा, विधिवत् रुपमा श्री यन्त्र लेखन गरी राजोपचारले नित्य आराधना स्तुती गरिने नेपालको एकमात्र मन्दिर आराध्यदेवको हो यसमा पनि श्रीका आगमघर पनि रहन्छ । जहाँ नित्य रुपमा श्री यन्त्रको पूजन गरिन्छ । यो एक गुप्त विधान भएकाले श्रीका आराध्यदेवमा पनि यन्त्र पूजन हुँदा प्रधान अर्चकद्वारा नै गुप्त रुपमा तन्त्रोक्त रुपमा नै गरिन्छ । यहि क्रमले श्रीका आगमघरमा गुप्त रुपमा गरिने परम्परा रहेको छ । परम्परा अनुसार जे जस्तो रुपमा गुरु-शिष्य क्रमले मत, आचार

र ज्ञानको क्रम चलेको हुन्छ सोही अनुसार नै कर्म सम्पादन गर्नु पर्ने हुन्छ । यो शास्त्र सम्मत सर्वमान्य मान्यता हो र भएको अवस्थाको विपरित कर्म गर्नु शास्त्रले वर्जित गरेको छ । शास्त्रमा उल्लेख भए अनुसार, कुलक्रममा रहेपछि आगमोक्त विधिना (आगमकै विधि अनुसार) गर्नु पर्ने हुन्छ ।

अन्तमा भन्नुपर्दा, श्री विद्याको प्रभाव प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष दुवै रुपमा अनुभव गर्न सकिन्छ । निष्काम भावले गुरु-शिष्य परम्परामा आवद्ध भै महादेवी स्वयं साक्षात् परब्रम्ह स्वरूपीणीको अर्चना-उपासनाको अत्यन्त सर्वाच्चतमे क्रम नै चक्रको क्रम हो । यदि शुद्ध भावले विद्याको साधना गरेमा मनोइच्छिक फल प्राप्ती हुने कुरामा कुनै शंका नै छैन ।

सालोक्य, सायुज्य, सारूप्य, कैवल्यरूपी जस्ता चारै मुक्तिका अवस्था विशेषका भाव प्रदान गर्ने सामार्थ्य रहेको श्रीविद्या आफैमा जस्तै पशुमय जीवनलाई पनि रुपान्तरण गर्न सक्ने विद्या हो । बाह्यरुपमा जे-जस्तो हुने भएता पनि आन्तरिक रुपमा उपासकलाई असिम आनन्द प्रदान गर्दछ । सहज र साधारण सांसारिक भावावस्था विशेषवाट पर रही स्वयं साधकले आफ्नो आत्मावस्थालाई शिवभावमा स्थापित गरी शक्ति देवीको अनुष्ठान गर्नु पर्ने अवस्था हुन्छ जसमा व्यक्तिले आफ्नो भौतिक देहरूपी अस्तित्वलाई क्रमशः शनै शनै समाप्त पारि क्रमशः सूक्ष्म देहमा आत्मरुपमा रहेको आत्मपुरुषलाई सृजन गरी आफ्नो साधना र उपासनारम्भ गर्नु पर्दछ । एकरुपमा भन्ने हो भने आत्मदर्शन वा आत्मज्ञानको बोधात्मक अवस्थालाई बुझेर त्यसभन्दा पृथकरुपमा आफुलाई (श्रीविद्याको उपासनाको लागि) सज्जा (तयार) गर्नुपर्ने हुन्छ । यो नै अहम् ब्रम्हासिमको एक अवस्थाविशेषको क्रम हो ।

श्रीचक्र साधनाको लागि हामीले जुन स्तरको भाव र दृष्टिकोण प्राप्त गर्नु पर्ने हो त्यो सहजै पाशवद्धावस्थामा सम्भव

रहदैन यसकारण यसको विषयमा चर्चा सहजै सर्वत्र गरिदैन । एकान्तमा निष्काम भावले निर्विषयी भै चक्रोउपासना र साधना गर्नाले साक्षात् सायुज्य भावको प्राप्ती सम्भव हुने हुन्छ । यसका लागि विधिवत् रुपमा धेरै यम-नियम र अनुशासनको पालना गरी आत्मरती भै स्वयंलाई देहभावबाट पर राखी आत्मानुष्ठान गर्नु पर्दछ । हुन त चक्रमार्ग आफैमा अनुशासनको मार्ग पनि हो । श्रीविद्याको सिद्धिप्राप्त (यसको आनन्दको बोध प्राप्त गर्न) गर्न अनुशासनमा रहेर मात्र तत्त्वप्राप्ती र अवस्थाको भेदन गरी परमपदको दर्शनानुभूती लिन सकिन्छ ।

कुलक्रमानुसार दिक्षा प्राप्त भइसकेपछि विधिपूर्वक विद्याको उचित अनुशासनमा रहेर साधना गर्ने क्रमलाई अत्यन्त संवेदनशील भएर सम्पन्न गर्नु पर्ने हुन्छ । कुनै पनि किसिमको कायिक, वाचिक, मानसिक रुपमा विकार उत्पन्न गरेर आत्माको साधनालाई हानी गर्नु हुँदैन । अधि माथि उल्लेख भएभै पुनः पद्धतीद्वारा योग्य पात्रताको पूर्णपरीक्षण गरी विधिवत् रुपमा कुलक्रमको विधिपद्धती हस्तान्तरण गरिन्छ । विशेषतः पारम्पर्य विद्या पनि भनिएको हुनाले गुरु-शिष्यको क्रममा रहेर यो विद्या प्राप्त गर्नु पर्दछ र यो सम्भव छ तर यसको लागि लामो यात्रा तय गर्नु पर्दछ र इश्वरीको आशीर्वाद पनि रहनु अत्यावश्यक हुन्छ अन्यथा विद्याले उचित तत्त्वानुभूती प्राप्त नहुन पनि सक्छ ।

श्री यन्त्रको उपासकले कुण्डलिनीको उचित जागरण गरेर मात्र अन्य भूतशुद्धी न्यास ध्यान आदि कार्यहरु गर्नु पर्दछ । कुण्डलिनी जागृत नगरी कर्म गर्नु भनेको मृत शरिर समान हुनु नै मानिन्छ । यसर्थमा श्री यन्त्रका उपासकले विधिपूर्वक नित्य कुण्डलिनीको जागरण गर्नु उचित मानिन्छ । यस चक्रको साधना स्थूल र सूक्ष्ममा गर्दा उचित हुने मानिन्छ । मुलतः कर्महरुलाई भावनात्मक र मानसिक रुपमा शुद्धचित्त भै कार्यलाई आत्मिय रुपमा

सम्पन्न गरिन्छ । (विधिवत् रुपमा पद्धतीहरु (विधानहरु) को अनुसरण गरेर गरिने क्रम रहन्छ)

साधारण शब्दमा भन्नुपर्दा, हाम्रो देह (शरीरमा) मूलाधारदेखि ब्रम्हारन्ध्र पर्यन्त (सम्म) विशिष्ट चक्रहरु सूक्ष्म रुपमा रहेका हुन्छन् । यिनलाई कमलदल वा पदमदल पनि भन्नुपर्दछ । यसका पदमपत्रको संख्या फरक-फरक हुन्छन् । २ देखि सहस्र पदमपत्रको संख्या हुने हुन्छ र प्रत्येक पदम र चक्रको गुण र कार्य विशेषले गर्दा गति र क्रियाशिल रहन्छन् जीवात्मा र अन्य तत्त्वहरु यसकै शक्तिले सबै गतिशिल जीवजगतले आफ्नो जीवनयात्रा तय गर्दछ भनिएको छ (कुलार्णव तन्त्र/१३ उल्लास/व्याख्या/९४ श्लोक/पा.नं. ३२३) तर चक्रकै प्रभावमा प्रभावित भै रहने कारण यस क्रममा सबैलाई यो कुराको ज्ञान नहुन पनि सक्छ । केवल गुरुद्वारा यसलाई प्रयासपूर्वक जान्नु पर्दछ । तर यसलाई जानिसकेपछि नियमपूर्वक आत्मासाधना (आत्मासाधना) को क्रमलाई शुद्ध प्रयास गरी बृद्धि गर्दै लैजानु पर्दछ । यो अनादी शक्ति हो । यसले आत्मज्योति प्रकाशित गर्न सबभन्दा ठूलो र विशेष भूमिका खेल्ने गर्दछ । यसकारण कुण्डलीनी साधकको कर्मशुद्धि अनिवार्यता रहन्छ यसले पनि कुण्डलिनी शक्तिलाई उर्जा प्रदान गर्दछ ।

श्रीचक्र अर्चनमा अनिवार्य रहने अर्को पक्ष हो कुण्डलीनी विद्या यसको अभावमा साधकले आत्मदर्शन गर्नु कदापि सम्भव नै हुँदैन । साधक र शक्तिको मैथतु नै यही विद्याबाट सम्भव छ यसको कुनै विकल्प नै रहेको छैन । यस विद्यामा अद्वितीय र विलक्षण गुण रहेको हुन्छ । जसको कारण तत्त्वसङ्ग भावित हुने उर्जा यसले प्रदान गर्दछ । अझ भनी भने श्रीविद्या रुपी अग्निलाई प्रज्वल्लीत गर्न कुण्डलीनी रुप समिधा अत्यावश्यक तत्त्व हो । शास्त्रमा भनिए अनुसार कुण्डलिनी शक्ति जागृत नभएसम्म (नगरी) गरिएका तन्त्र, मन्त्र, यन्त्र, जन्त्र आदि लगायतका कुनै पनि कर्म, पूजा आदि सिद्ध नहुने चर्चा प्रष्ट रहेको छ । (यसले तन्त्रोपासनामा चक्र जागरण गर्ने

अनिवार्यता प्रष्ट पार्दछ) (गन्धर्व तन्त्रम्/६ पटल/३६ श्लोक/व्याख्या/पा.नं.७८) यसका साथै चक्रोपासना गर्दा गरिने भावक्रम अनुसारको अवस्था र यसको प्रभाव र परिणामलाई पनि व्यक्त गर्ने क्रममा श्री को अर्चनाको क्रममा पनि पशुभाव, विरभाव, दिव्यभाव हुन्छ तर शास्त्रमा वर्णन भए अनुसार, श्री चक्रको उपासना र अर्चनाको क्रममा पनि सकेसम्म विरभाव, दिव्यभाव आदिको भावभन्दा माथि उठदै रहनु पर्दछ भन्ने पनि चर्चा रहेको छ । (कुब्जिका तन्त्र/७ पटल/पूर्ण पाठ सारोद्वार/पा.नं. ५८-५९)

विद्याको शुद्ध साधना गरेपछि साधकमा स्वभाविक रुपमा कायिक, मानसिक परिवर्तनहरु पनि आउँदछन् र यस क्रममा ज्ञानको क्षुधा उग्र हुने हुन्छ तथा मनोआवेगहरु स्वतः उठ्ने गर्दछन् । यसकारण साधनाको क्रममा गुरुमुखी भै गुरुमार्गको पूर्ण पालना गर्नु पर्दछ । अनावश्यक रुपमा उत्पन्न हुने असिद्ध भावलाई हनन गर्दै व्यक्तिगत अनुभवको लागि अन्य मार्गद्वारा चक्रविद्यालाई प्रयोग गर्नु हुँदैन यसले साधकलाई नै नरकगामी बनाउँदछ ।

चक्रार्चनको क्रममा विधिवत् रुपमा स्वयंको देहलाई नै यन्त्र मानेर देहमा नै पूजा गरी शरिरभावबाट माथि उठेर अर्चना गर्नुपर्ने हुन्छ । चेतनाको विविध स्तर र अनुभूति गर्न सकिने भएता पनि मायाशक्तिको प्रबलताले गर्दा कुनै बेला परिक्षाको घडि पनि आउन सक्दछ । यस समयमा धैर्यपूर्वक गुरु र देवताको स्मरण भावले स्थितिलाई जित्ने पर्ने हुन्छ अन्यथा साधना क्षय हुन सक्दछ ।

यसका साथै तन्त्रमा उल्लेख भए अनुसार श्री यन्त्रलाई विधिवत् रुपमा बुटि बनाई धारण गरेमा, आयु, आरोग्य, ऐश्वर्य, विद्या, यश, जय, लाभ भै मनोकान्छित सिद्धि हुनेछ । अनेक असाध्य र दुर्लभ सिद्धी प्राप्त हुने, विविध तान्त्रिक प्रयोग पनि यसबाटै सिद्ध हुने, ग्रहको वेग, कुप्रभाव, क्रोधपूर्ण दृष्टि आदि पनि शमन हुने तथा अन्य धेरै विपत्तिहरु हरण हुने आशय प्रष्ट रहेको छ । (कुलार्णव तन्त्र/१६ उल्लास/९२-९८ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ३९४-३९५)

आगम एक चर्चा

आगमलाई धेरै, थरिमा अर्थयाइएको पाइन्छ। आ-आफ्ना क्रम र परम्परा अनुसार आगमको परिभाषामा पनि केही भिन्नता नै पाइन्छ। आफ्ना परम्परामा भएका देवताहरुलाईनै प्रधान मान्दै व्याख्या गरिने परम्परा रहेको छ। यो एक स्वाभाविक प्रकृया हो। आगम विद्या ज्यादै गहन विद्या हो। यसको क्रममा रहेर उपासना गर्दा यो कति व्यापक छ भन्ने कुराको वर्णन शब्दमा गर्न सकिदैन। यसर्थमा, आगमविद्या

साधारण जनलाई गम्य नरहन पनि सक्छ। गुरुद्वारा दिक्षा प्राप्त गरी, अनुशासनमा रहदै कुल वंशले प्रतिपादित गरिएको विधिले पूजा गरी आफ्नो योग, दर्शन, क्रिया आदिमा तिरत भै रहन्छन् यही नै आगममा प्रतिपादित गरेको एक अवस्था हो। यो अनिवार्य रुपमा पालना गर्नु पर्दछ।

शक्तिको सैद्धान्तिक मान्यता अनुसार यस सृष्टिमा र यसबाट पर रहेका सबै शक्तिकै व्यक्ताव्यक्त रुपमा लिलामय प्रपञ्च नै मानिन्छ। शक्तिको आधार शक्ति नहुने हो भने सर्वत्र कोलाहल, सर्वनाश हुन्छ केही तत्वको पनि अस्तित्व रहदैन। शक्तियुक्त रुपमा मात्र त्रिदेव लगायत कार्य गर्न सम्भव हुनेमा शास्त्रज्ञहरु मान्दछन्। सम्पूर्ण देवी-देवता र तिनका लिलाहरु नै वस्तुतः शक्तिकै अन्तरनिहित क्रियाको रुपमा विभिन्न नाम, रुप, गुण, भेदले युक्त भै व्यक्त भैरहेको भन्ने पक्षलाई शाक्तहरुले मान्ने गरेका छन्।

वास्तवमा भन्नु पर्दा आगम र निगम दुवै परम्परागत रुपमा अधिदेखि प्राप्त हुँदै रहेको दिव्य ज्ञान राशीको रुपमा लिइन्छ । आगमको क्रम अत्यन्त जटिल क्रम हो । आत्मा अनुशासनमा रहेर गुरुकमानुसार प्राप्त दर्शन र मार्गको अनुशरण गर्दै दिइएका सम्पूर्ण विधि-पद्धतीहरूलाई आचरणमा रहेर पालना गर्दै जानु पर्ने स्थिति आगमाचारको एक पक्ष हो । अर्चना-उपासना आदिको विभिन्न चरण र अवस्थाहरूको सहजै रुपमा चर्चा सम्भव हुँदैन । सैद्धान्तिक र व्यवहारिक रुपमा अध्ययन गर्दा स्वयं तन्त्र शास्त्रमा नै यसको बृहद रुपमा आगमको क्रमको उल्लेख भएको पाईन्छ । सम्पूर्ण जीवको उद्धार गर्न नै तन्त्रशास्त्र बनाइएको चर्चा छ । आगम एक परम्परा हो भने तन्त्र भनेको पद्धतीहरू हो । जसद्वारा शक्तिको उपासना गरिन्छ । तिनै शक्ति स्वरूपीणीलाई सम्पूर्ण जीवात्माको हृदय कमलमा बस्ने सकल- निष्कल, तेजोमय, अचिन्त्य, नाना नाम, गुण, रुपयुक्त, सत्-चित्-आनन्द स्वरूपीणी महामाया, महाशक्ति, परममाहेश्वरी, ललिता भवानी, महात्रिपुरासुन्दरी, परममाहेश्वरी भनी मान्ने गरिन्छ । यिनैलाई परममहाभट्टारिका पनि भनिएको छ ।

आगममा अर्चनाको क्रममा, देवतासँग सम्बद्ध रहेका विभिन्न देवीदेवता, भैरव-भैरवी, योगी-योगिनी, गण, वाहन, आदिलाई पनि विधिवत् रुपमा यथोचित पूजन, सत्कार गर्नु पर्दछ । आगममा वा तन्त्रमा नाना द्रव्य, सामाग्री सहित सबै आबद्ध हुने देवीदेवता र मूल देवताको पूजा गरिसकेपछि विधिवत् रुपमा भैरबलाई बलिदान गर्नु पर्ने हुन्छ । (विभिन्न तन्त्र शास्त्रमा बलिको चर्चा प्रशस्त रहेको छ) अर्चना उपासनाको क्रममा आबद्ध भएका मानवरूपी देवगणहरूको पनि उत्तिकै उचित सम्मान र सत्कार गर्नु पर्दछ । पूजा समाप्त भएपछि जे गरे पनि पूजनको क्रममा आबद्ध भएको समयमा कुनै प्रकारको निन्दा चर्चा गर्नु अनुचित मानिन्छ । आगममा नै शक्तिको

सकल र निष्कल दुवै अवस्थाका विभिन्न नाम, रूप, भेदको उपासना गरिन्छ ।

विभिन्न दर्शनको मूल्य मान्यता विचार अनुरूप यसले व्यवहारिक रूपमा विभिन्न पक्षलाई समावेश गरेको पाइन्छ जसमा विभिन्न कर्महरु पनि सम्पादन गर्नु पर्दछ । यही सन्दर्भमा आगममा पनि सोही अनुसार ज्ञान, कर्म, उपासना आदिका विविध क्रमहरु रहेको हुन्छ । आगमको परम्परागत मूल्यमान्यता अनुसार यसले व्यापक रूपमा ज्ञान (Philosophy and spiritual knowledge), योग (inner mental discipline and meditation), क्रिया (ritual and rules) चर्या (away of worshipping and knowing the true path and religious rites and festivals) जस्ता गहन पक्षको पनि ज्ञान लिइन्छ । यसमा पनि क्रिया (rituals) अन्तर्गत नै हामीले सम्पन्न गर्ने आफ्नो कर्महरु हुन् । यसकै आधारमा रहेर हामीले विधिक्रम, यन्त्र, मन्त्र, जन्त्र, मुद्रा आदिद्वारा अर्चना-उपासनाको क्रमलाई निरन्तरता दिने गर्दछौं । चर्याको क्रमलाई विभिन्न मत-समुदायमा पनि उत्तिकै महत्त्वपका साथ स्विकारिएको पाइन्छ । अर्चनादि सबै क्रमहरुबाट क्रमबद्धरूपमा चित्तशुद्धी गरी परमेश्वरी प्रति लाग्ने प्रमुख माध्यम हो । यसमा पनि अर्चन क्रमलाई व्यापक र विस्तृत नै मान्नु पर्दछ । उपरोक्त पक्षहरुलाई पनि विद्या वा शास्त्रमा एक विश्वास र आधारको रूपमा मानिन्छ ।

बौद्धिकरूपमा स्थापित भएका मठ-मन्दिरमा जेजस्तो रूपमा अर्चना-उपासनाको क्रमलाई प्रत्यक्ष देख्न सकिन्छ । त्यसको ठिक विपरितमा कुनै पनि आगममा गरिने क्रियाहरु प्रकाशित गरिदैन । सबै पद्धतीहरु गोप्य नै रहन्छ । यसका साथै चारै वर्णाश्रममा नै कुलक्रम रहेको तथा कुलक्रमबाटै उपासना गरेर सबै इष्ट पूरा गरी प्रसन्न रहने (मानिसहरु) भनेर प्रष्ट वर्णन रहेको छ ।

तन्त्रमा वर्णन भए अनुसार स्वयं पंचबक्र शिवद्वारा नै अनेक रुपमा रही आगम र निगमको व्याख्या चर्चा गरिएको उल्लेख छ । शास्त्रमा शिवद्वारा “कुल-शास्त्र स्वयं मबाट नै प्रवर्तित छन् । मैले नै स्वयं उपदिष्ट पनि गरेको हुँ । यसमा स्वतः प्रामाण्य छन् । अनेक हेतुले यसको हनन् (बिगार्नु) हुँदैन । यो आफै स्वयं प्रमाण भएकोमा पनि सन्देह गर्नु हुँदैन ।” भन्ने प्रष्ट उल्लेख रहेको छ । तन्त्रमा वर्णन भएका आगमका केही परिभाषाहरु ।

आगतः शिववक्त्रचेभ्यो गतश्चत गिरिजाननम् ।

मतः बासुदेवस्य तस्मादागम उच्चते ॥ २ श्लोक ।

(रुद्रयामल उतरतन्त्र/धर्म र दर्शन/प्रथम पटल/आगमनिगम स्वरूप आर्भिभाव/पा.नं. १)

स्वयम् परमेश्वर शिवको मुखारविन्दबाट उपदेश भएको र स्वयम् शक्ति स्वरूपिणी पार्वतीले सुन्नु भएको र यसलाई भगवान् विष्णुले पति मानेर अनुसरण गर्नु भएको शास्त्र नै आगम शास्त्रको रुपमा चलेको हो भनि मान्दै आएको पनि पाइन्छ । यसको चर्चा तन्त्रमा रहेको छ ।

आचार कथनादिव्य गति प्राप्ती निदानतः ।

महात्मतत्त्वकथनादागमः कथितः प्रिये ॥ ४३ ॥

आचारको कथन गर्ने दिव्य गति प्राप्तिको निदान बताउने महत्मात्मतत्त्वको प्रचार प्रसार गर्ने कारण नै आगम भनिन्छ, प्रिये ॥ (महादेवले पार्वतीलाई भन्नु भएको हो) (कुलार्णवतन्त्र/१७ उल्लास/४३ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ४०९)

आगमको तात्पर्य तन्त्र विधानले कर्महरु सम्पादन गर्नु हो भन्ने पनि मानिन्छ । यो तोकिएको निश्चित क्षेत्र वा स्थानमा रहेर मर्यादापूर्वक गर्नु पर्दछ । अन्यथा भएमा उचित हुँदैन यसरी नै आगमलाई परम्परागत् रुपमा वंश परम्पराबाट चल्दै आएको tradition र पारम्पर्य धर्मको रुपमा पनि स्विकारिएको छ । आगमको

अभ्र अर्को गहनपक्षलाई मनन गर्दा एकर्थमा उपासक र देवता विचको विधिवत आत्म सम्वाद (soulful communication) को रूपमा पनि मानिन्छ। यो वैदिक यज्ञको क्रम जस्तो प्रत्यक्ष र दृष्यवान हुने स्वभावको हुँदैन। यसलाई शान्त र गोपनीय रूपमा नै सम्पन्न गर्नु पर्ने हुन्छ। “प्रष्टवा तु भ्रष्टवा गुप्तवा तु भुक्तवा” भन्ने मान्यता लिइन्छ।

आगमलाई परमानन्द र मुक्तिको मार्गको रूपमा विज्ञहरु सहजै स्विकार गर्दछन् यो मार्गबाट पनि आत्म साक्षात्कार हुनेमा ज्ञाताहरु विश्वास गर्दछन्। यसका विभिन्न गहन सैद्धान्तिक व्यवहारिक पक्षले व्यक्तिको आत्मसाधनालाई पृथक अवस्थामा लैजान्छ। जसबाट साधकले आत्मानन्द र शान्ति प्राप्त गर्दछ। यो व्यक्तिको अनुभावगम्य तत्त्व हो। आत्मासाधना गरी साधनामा लाग्ने एक उपाय पनि आगम हो। आगममार्ग बृहद, विस्तृत र महान सामर्थ्ययुक्त विद्याको क्रम र पद्धती भएको हुनाले यसलाई महामार्ग पनि भनिन्छ। आगमलाई वेद भन्दा भिन्न गोप्य भन्दा पनि गोप्य रहेको तथा सबै वेदका सारको अनुसरण गर्ने एक भिन्न पद्धतीको रूपमा नै मानिन्छ। यसरी विभिन्न रूपमा नै स्वयं शास्त्रले नै आगमको परिभाषा दिएको पाउन सकिन्छ।

तर वास्तवमा आगम भनेको नै तन्त्र हो र तन्त्र भनेको नै साधारण शब्दमा गुप्त वा विशेष पद्धतीहरुको सम्पादन विधिवत् रूपमा गरिने क्रम हो यस्तो कर्म सम्पादन गुप्त रूपमा गरिने गृह नै आगम गृह हो। यसको गोप्यताको उल्लेख उचित हुँदैन। यसरी रहेको गृहमा तिथि, पर्व र दिन अनुसार नै नित्य, नैमित्त्य र काम्य कर्महरुलाई गर्ने गरिन्छ। यसरी गुप्त रूपमा तन्त्रको साधना गर्नेलाई नै यस्ता गुप्त घर वा गृहको निर्माण गर्ने गरिन्थ्यो। एकान्त गृहमा पनि शक्ति साधना गर्न सकिने क्रमहरुको चर्चा शास्त्रमा रहेको छ।

एकातिर साधारण रुपमा मात्र साधना-उपासनाको क्रममा आगमोक्त विधानले प्रदान गर्ने उर्जा यति दिव्य र भावनात्मक रुपमा attach गराउने प्रवृत्तिको हुने हुन्छ कि सहजै कुनै व्यक्तिले यसबाट प्राप्त उर्जालाई बहन गर्न पनि कठिन हुन सक्दछ । यस कारण सैद्धान्तिक रुपमा जे-जस्तो देखिए पनि व्यवहारिक रुपमा हेर्दा यो कुनै सहज कार्य होइन । यसको भावनात्मक गहिराई धेरै विशाल र मापन गर्न नसकिने नै हुन्छ । यस बाहेकमा विषय अन्तर्गत रहेर गरिने विभिन्न गोप्य र गहन विधानको प्रभावको व्याख्या शब्दमा सम्भव छैन । यो अनुभव सिद्ध पक्ष हो । यसबाट प्राप्त उर्जा शक्तिलाई स्वविवेक अनुसार उचित रुपमा प्रयोग गर्नु पर्दछ । सकलको तुलनामा निष्कल शक्तिको अर्चना-उपासना अलि कठिन नै रहेको मान्नु पर्दछ ।

मानवको मस्तिष्कको गुण-स्वभावकै रुपमा के कुरा देखिन्छ भने यसले पनि एउटा निश्चित सिमा र परिधीभित्र रहेर मात्र देखिने दृष्यवान् जगतको स्वरुप अनुसार मात्र आफ्नो शक्तिले क्रिया गर्दछ वा भनौ यसको एक mental limitation रहेको हुन्छ । साधना र उपासनाको क्रममा योगमय भै शक्तिको साधना गरिँदा साधनाको उच्च स्तरमा पुगेपछि शून्यभाव र निराकार अवस्थामा रहेको समयमा कतिपय अवस्थामा (योग साधनाको उच्चस्थितिमा रहेको वा पुगेको अवस्थामा) स्वयं हाम्रै मन बुद्धिले पनि कार्य नगरी चेतना नै गुम्न सक्ने सम्भावना पनि रहन्छ । यसलाई एक स्वभाविक मानवीय गुण नै मान्नु पर्दछ । यसकारण गुरुबाट उचित शिक्षा र निर्देशन लिएर मात्र उपासनामा लाग्नु पर्दछ । त्यसैले यस्तो मनोमय भावमय अवस्थामा चित्तको स्थिरताको लागि पनि मन-बुद्धिले स्वरुपमय तत्त्वकै खोजी गर्दछ चाहे त्यो जुनसुकै स्वरुपमा होस् । यसर्थमा पनि निष्कल साधना सहज मानिदैन । यो क्रम मनबुद्धि, इन्द्रिय भन्दा पनि परको क्रम हो । अझ भन्नु पर्दा यो आत्माको

परमात्मासँग एकाकार हुने एक अवस्था पनि हो । यसमा पनि यदि उपासनाको क्रममा कुण्डलिनी विद्यालाई समावेश गरिएको खण्डमा यसले भनै बढि उच्च सर्तकता लिई साधना गर्नु पर्ने अवस्था रहेको हुन्छ । यसकारण आगम पद्धतीलाई एक अर्थमा जीवात्मा र परमात्माको एकाकार हुने वा गराउने विद्याको रूपमा पनि विशेष ज्ञाताहरु मान्ने गर्दछन् ।

यस तन्त्र विद्याको अनुसरण गर्ने क्रममा रहेको पक्षलाई प्रष्ट्याउने धार्मिक आख्यान अनुसार, शिवदेखि राक्षसहरुसम्म पनि सबैले तन्त्रशास्त्रको विभिन्न पद्धतीहरु अपनाई पूजा आजा गरी आनन्द प्राप्त गरेको भन्ने चर्चाहरु तन्त्रशास्त्रमा प्रष्ट रहेको छ ।

आगम शास्त्रको प्रादुर्भावको सम्बन्धमा (विद्याको उत्पत्ती वा रचना) कस्तो अवस्थामा भयो भन्ने सन्दर्भमा हुनत सत्य युगमा सबै कर्महरु उचित रूपमै चलिरहेकै थियो । धर्मको चारै पाद व्याप्त रहेको थियो तर पछि त्रेता र द्वापर युगमा आईपुग्दा परिस्थिति अर्कै भएको वर्णन तन्त्र र पुराणहरुमा रहेको छ । वैदिक कार्यलाई सिद्ध गर्नका लागि धेरै नै सामाग्रीहरुको आवश्यकता रहेको, विभिन्न धार्मिक कार्य र यज्ञहरु सम्पादन गर्न नसक्दा सबै व्याकुल भएका थिए । यस स्थितिमा न त कर्मयोगलाई त्याग्न नै सकियो न त सिद्ध गर्न नै (महानिर्वाण तन्त्र/१ उल्लास/३२ श्लोक/पा.नं. ९) अभ्र भन्नु पर्दा कलिकालमा युगानुसार नै ज्यादै विषम प्रभाव रहेको र अवस्था विशेषको कारण कर्महरु नै लोप हुने अवस्थामा आएपछि धर्मको रक्षार्थ र लोकहितको लागि स्वयं पंचवक्र परमेश्वरद्वारा नै विभिन्न नाम-रूपमा तन्त्र शास्त्रको व्याख्या र रचना भयो भनिएको छ । कुमार कार्तिकेयले नन्दिलाई शिवधर्मको व्याख्या गर्ने क्रममा विस्तारपूर्वक अनेक आगमसम्मत धर्म, पाशुपत धर्म र यिनको भाव र नान कापालिक रहस्यहरुलाई स्वार्थरूपले वर्ण गर्नु भयो भनिएको छ । (स्कन्दपुराण/प्रथममाहेश्वर खण्ड) यो दिव्य शिवशक्तयात्मक

ज्ञानलाई स्वयम्श्री वासुदेवले सुनेका र क्रमशः यसलाई गणेशलाई सुनाएका र गणेशले पुनः नन्दीकेश्वरलाई सुनाई परस्परमा व्याप्त गराएको चर्चा रहेको छ । (रुद्रयामल तन्त्र/धर्म र दर्शन/पुरोवाक/प्रथम पटल/पा.नं. ४)

आगमको प्रारम्भिक अवस्थालाई इङ्गित गर्दै भनिएको छ कि प्रारम्भमा केवल शैव, शाक्त र वैष्णवधर्म र यिनका आगमको अभिरभाव भएको र पछि कालान्तरमा यसमै परिवर्तन हुन गई मत र सम्प्रदायगत भेदका कारण विभिन्न रुपमा तत्त्वको व्याख्या गरिने क्रममा विभिन्न मत-मतान्तरको जन्म हुन गयो । सिद्धान्त (दर्शन) योग, कर्म, र क्रियाको विभिन्न खण्डहरूलाई गुरु शिष्य परम्परा लगायतका अन्य माध्यमले विभिन्न नाम र रुप, गुण धारण गरेका मत-दर्शनहरूमा विभाजित हुँदै समाजमा आफ्नो निर्वाह गर्दै गरेका थिए ।

शैव, शाक्त, वैष्णव, सौर, गाणपत्य, चान्द, बौद्ध, माया, महावीर, स्वायम्भु, जैन, कापालिक, पाशुपत, वीर शैव, अवद्युत, जस्ता विभिन्न दर्शन, मान्यता, मत-विचारहरू बोकेका विभिन्न धार्मिक सम्प्रदायहरूको स्थापना क्रमशः समाजमा हुँदै गएको मानिन्छ । (रुद्रयामल तन्त्र/प्रथम पटल/व्याख्या/पा.नं. ५) यसले धार्मिक रुपमा समाजमा भएका विचारधाराहरूको विभाजन र धार्मिक रुपले मानिसहरू विभिन्न रुपमा आफ्नो आस्थालाई धारण गर्ने क्रमको थालनी भैसकेको पक्षलाई उजागर गर्दछ ।)

ग्रन्थान्तरमा वर्णन भए अनुसार, स्वयं सदाशिव र विष्णुद्वारा नै कापालिक नाकुल, लाकुल, वाम, भैरव, पाशुपत आदि लगायतका विद्याको रचना गरिएको थियो भन्ने प्रष्ट वर्णन रहेको छ । यसका साथै, एकबाट दोस्रो, तेश्रो गरी कृति-परम्परा अन्तर्गत नै रही विभिन्न खण्डहरूको व्याख्याहरू क्रमशः प्रकाशित हुँदै आएको थियो भन्ने उल्लेख छ ।

यस्तो असमर्थताको स्थितिमा संहिता शास्त्र, तन्त्र शास्त्र, आगम पद्धती लगायत थुप्रै शास्त्रको प्राकट्य गरेर परमेश्वरद्वारा लोकको उद्धार गरिएको कुरा शास्त्रमा प्रष्ट उल्लेख रहेको छ। यसकारण यस्ता विद्याहरुलाई हेयभावले हेर्ने र निन्दा गर्ने कदापि गर्नु हुँदैन। वाममार्ग र कौलमार्गका प्रवक्तक पनि शिव नै हुन्। वाममार्गको जानकार पनि आदिशिव नै रहेको र यिनकै कृपाले अन्य देवी-देवताहरुले यसको ज्ञानपाएको मानिन्छ। कुनै पनि मार्गको आफ्नै एक विशेष लक्ष्य, अवस्था र क्रम रहेको हुने हुनाले कुनै पनि रुपमा कसैको निन्दा चर्चा गर्नु शास्त्रले वर्जित गरेको छ।

आगम परम्परा वा आगम धर्म शिवले प्रदत्त गर्नु भएकै कारण नै शिवोक्त धर्म पनि हो भनिएको छ। आगमलाई बेदाङ्गकै रुपमा पनि शास्त्रले स्विकार नै गरेको पाइन्छ। अभक्त भन्नु पर्दा कलिकालमा युगानुसार नै विषम प्रभाव रहेको र अवस्था विशेषको कारण कर्महरु नै लोप हुने अवस्थामा आएपछि स्वयं पंचवक्र परमेश्वरद्वारा नै विभिन्न नाम-रुपमा तन्त्र शास्त्रको जन्म भयो भनिएको छ। (महानिर्वाण तन्त्र/१ उल्लास/५० श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १४) अधिका समयका देवताहरुको चर्चा गर्दै, स्वयं राम, रावण, श्रीकृष्ण र यादववंशीहरु, पनि वाममार्गकै अनुसरण गर्ने, पछि कृष्णले अर्जुन लगायत अन्यलाई पनि वाममार्गको ज्ञान दिएको थियो भन्ने जस्ता चर्चा रहेको पाइन्छ। (कामाख्यातन्त्रम्)

हाम्रो देश नेपालको सन्दर्भमा भन्नु पर्दा यहाँ पनि विभिन्न रुपमा रहेका जात-जाति र तिनको धार्मिक व्यवस्थामा आगम पनि भनिदै आएको पाउन सकिन्छ। यही क्रममा, हाम्रो काठमाडौं उपत्यकामा पनि विभिन्न रुपमा आगम देवताको पूजन परम्परा रहेको छ। काठमाडौं, भक्तपुर, किर्तीपुरका विभिन्न स्थानमा यस्ता आगमघरहरु रहेको पाइन्छ। अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा यिनलाई मुँछे

कतै “दँयो छैं” (देवगृह) पनि भनिन्छ । यसरी रहेका गृहमा विभिन्न रुपमा देवी-देवताहरु स्थापित गरिएका हुन्छन् र यिनको विधिवत् रुपमा वर्षभरी आउने विभिन्न तिथि पर्वहरुमा आफ्नो जात-जाति र परम्परा अनुसार नै मान्दै पूजा गर्ने चलन रहेको छ । काठमाडौं उपत्यकामा कुन समयदेखि यस्तो तान्त्रिक पद्धतीका व्यवस्थाहरु बाँधिए र क्रमको थालनी भयो भन्ने सन्दर्भमा किटान गरेर भन्नु असम्भव देखिन्छ । यस विषयमा विज्ञहरुले नै विशेष अध्ययन गर्नु पर्दछ भन्ने देखिन्छ । तैपनि परम्परागत मान्यता अनुसार, लिच्छिवीकालमा शुरु भएको मानिन्छ ।

पशुपति क्षेत्रको सन्दर्भममा भन्नु पर्दा, बाध्य रुपमा रहेको पीठहरुमा जेजस्तो रुपमा मान्ने गरेको भएतापनि आन्तरिक रुपमा हेर्दा १२ जातिकै आफ्नै गुठी व्यवस्था, कुलदेवता, इष्टदेवता रहेको पाइन्छ । विभिन्न तिथीपर्वमा यिनको विधिवत् पूजा गरि दिवाली मनाई भोज समेत खाने गरिन्छ । यो यसको प्रत्यक्ष उदाहरण हो । मुलतः नेपालमण्डल (काठमाडौं) मा जस्तो रुपमा आगमको व्यवस्था रहेको त्यसलाई हेर्दा सबैमा, पंचमकार द्रव्यहरु सामान भएता पनि आफ्नो मन र ब्रतानुसार (नियम) यहाँ विधि-पद्धतीहरुमा केही विविधता रहेको नै पाइन्छ ।

विभिन्न कालखण्डमा आएका विभिन्न जातका मानवहरु र यिनीहरुले आफ्नो बसोबास भएपछि, मान्दै आएका यस्तो विभिन्न प्राचीन देवीदेवताको अध्ययन गर्दा अधिको धार्मिक इतिहास र संस्कृतिको पनि अध्ययन हुने हुन्छ । श्री पशुपतिनाथकै आगमदेवताको रुपमा प्राचीनकाल देखि नै मानिदै आउनु भएको परममहाभट्टारिका परमामाहेश्वरी श्री आगमदेवी आगमका भट्टको मात्र नभई पशुपतिमा अर्चकका रुपमा रहने सबै भट्टजीहरुका पनि कुलदेवी र परम अधिष्ठात्री हुन् । यसको आफ्नै विशेष कारण रहेको छ । मुलतः आगमघरमा गरिने आन्तरिक पूजा अर्चना तथा अन्य

विधि पद्धती सहितका कर्महरु गुरु परम्परा अनुसार गोप्य नै राखिन्छ । विभिन्न रुपमा मन्त्रको सिद्धी गर्न मन्त्रको पुरश्चरण गर्नु पर्ने हुन्छ । यस बाहेक ज्ञान, कर्म, भक्ति आदिको पनि उचित ख्याल राख्नु पर्दछ ।

श्री पशुपतिनाथका आगमघरमा लगि ३ दिन सम्म गुप्त रुपमा मन्त्र, मुद्रा, यन्त्र सहित जप, पाठ आदि गरी १ छाक, शुद्धभोजन गरी वस्तु पर्छ त्यसपछि ३ दिन उपवास बसेपछि नङ्ग, केस आदि काटी बाग्मतीमा स्नान गरी प्रायचित्त गोदान अन्य शरीर, शुद्धी दान आदि गरी श्री पाशुपति मन्दिरभित्र लगि मन्दिर प्रवेश गर्ने वस्त्र धारण गरी ११ वटा महादेवमा लगि बिसेट नाईकेद्वारा जनई, सुपारी, तामाको पैसा भट्टजीको हातमा समाउन लगाई बिसेट नाईकेबाट म श्री पशुपतिनाथको मन्दिरभित्र प्रवेश गरेपछि कुनै किसिमको लोभानी पापानी गर्ने छैन गरेमा यसै महादेव साक्षी राखी पंच महापातक लागोस् भनि सोही कुरा विषेट नाईके ज्यूबाट भन्न लगाई भट्टजीलाई भन्न लगाईन्छ यसलाई धर्म भकाउने (सपथ खुवाउने) भनिन्छ । प्राप्त अभिलेख विभिन्न जातजातिहरुलाई विभिन्न बन्देज अरसारकृत्यको संचालन गर्ने गराई विभिन्न जातजातिलाई एकै सूत्रमा आवद्ध गरिएकोले यस पाशुपत क्षेत्र अन्य क्षेत्रभन्दा आफ्नै किसिमको संस्कृति र परम्परा रहेकोले कुनै एक जातिलाई मात्र पनि छोडेर जाँदा कर्मलाई अपूर्ण मानिन्छ । हाल केही समयदेखि आगममा राख्ने परम्परा लोप हुन गएको छ । जसरी बाग्मतीमा प्रदुषण हुँदा बाग्मतीको जल भगवानमा अर्पण हुन नसकि २०४५ सालदेखि ईनार खनि सोको जल चढाईन्छ तर परम्परा बमोजिम बाग्मतीको जलनै चढाउनु पर्दछ । त्यसै अनुरूप आगमघरमा वर्षभरी गर्नु पर्ने यावत कृत्यकर्महरु आजसम्म पनि निरन्तर रुपमा कुलक्रम अनुसार संचालन भैरहेको छ । यस

आगमघरका अलावा श्री पशुपतिनाथका परम्परा वमोजिम संचालन गर्नु पर्ने विधि विधान अन्यत्र कतै पनि हुँदैन छैन ।

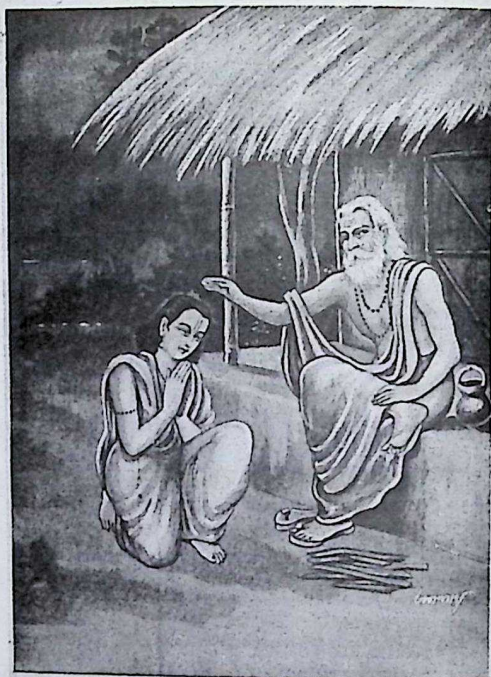
प्राप्त प्राचिन अभिलेख अनुसार दण्डी स्वामी सोडान्यासी शंकराचार्य परम्परा अनुसार नै रहेको र आध्यगुरु शंकराचार्यबाट ४ मठ स्थापना गरी कान्छी कामकोटी पिठमा स्वयं आफु रहनु भएको र वहाँबाट स्थापना गरीएका ४ मठमध्ये जोसीमठ, सारदामठ, सुङ्गेरीमठ, गोबर्धनमठ यी ४ मठमा आफ्ना प्रमुख ४ चेलालाई राखी आफु उत्तरखण्ड हुँदै नेपालमा आई बौद्धमतलाई परास्त गरी विभिन्न देवीहरमा गरिने नरबलि प्रथालाई हटाई वैदिक परम्परा बाँधी पंचबलि कायम गरी दिनु भई कायम रहेको परम्परा दण्डी स्वामीहरुले श्री पशुपतिनाथको पूजा समाप्त भएपछि नमस्कार गनेर ढोने केही पनि गर्दैनन् भन्ने कुरा एगजग्मा जाहेर गर्दा स्वयं राजाबाट आई हेर्दा दण्डीले मात्र छुएको देखि ढोग्न पर्छ भनि भन्दा मन्दिरबाट बाहिर आई चण्डेश्वरलाई ढोग गर्दा चिरा परेर फूटेका त्यहाँबाट कामदेव लकुलिसमा जाँदा सो ढलेको र धर्म शिलामा ढोग गर्दा फुटेको महादेवलाई पनि ढोग्छु भन्दा अर्नथ होला भन्ने जानी बिनय गर्दा त्यहाँबाट यहाँ सालामा आई योग समाधिमा बसी योगबलद्वारा प्राण त्याग गरेकोले उक्त स्थानमा महादेव प्रतिस्थापन गरिएको छ साथै अन्यत्र पनि समाधिस्थ गरेको पाईन्छ । त्यस पछाडि पुनः भट्टको परम्परा कायम भएको भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । शंकराचार्य मतका दण्डी स्वामीहरु श्री यन्त्रका उपासक भएको कुराको प्रमाण प्रत्येक मठमा वैदिक विधि अनुसार श्रीयन्त्र पूजा गर्ने परम्परा आएको छ जो अध्यावधि कायम छ । तान्त्रिक विधिबाट गरिएको छ । आसाम, बंगाल, पंजाब आदिमा अन्य जातिबाट तन्त्र पूजाको क्रमहरुलाई अनुसरण गर्ने गरेको पाईन्छ ।

अधिका समयमा भन्नु पर्दा, विभिन्न किसिमले आगममा दिक्षा (दिव्यता) प्रदान गर्ने परम्परा पनि रहेको हुन्छ । परम्परागत

रुपमा रहेको क्रमलाई आधार मानेर भन्नु पर्दा, यस विधानमा पात्र वा शिष्यलाई विधिवत् रुपमा दिक्षा पनि प्रदान गर्ने गरिन्छ । जसमा पात्र वा शिष्यले गुरुकै निर्देशनमा रहेर गोप्य रुपमा भनिए बमोजिम पुरश्चरणको क्रममा विधिवत् रुपमा त्रिकालदेवपूजन, नियमबद्ध भई गर्नु पर्दछ । नित्य रुपमा मुल मन्त्रको र दिइएको मन्त्रको साधना गर्नु पर्दछ । यसका साथै दशांश होम, दशांश तर्पण, दशांश ब्राह्मण भोजन लगायत विभिन्न कुराहरु अनिवार्य रुपमा गरिनु पर्दछ । यसका साथै अन्य गोप्य विधानहरु पनि सम्पन्न गर्नु पर्ने हुन्छ । जसको चर्चा सम्भव रहदैन । काठमाडौं उपत्यकामा भएका विभिन्न पीठ, मन्दिर लगायतका स्थानमा रहेका यस्ता विभिन्न (Secret house) हरूमा रहेका पूजारीको अध्ययन गर्दा त्यहाँ गरिने कर्मयोगका क्रमलाई अध्ययन गर्दा आ-आफ्नै कुल परम्परा अनुसार नै गुरुमन्त्र दान दिने प्रथा सर्वत्र नै रहेको पाइन्छ ।

पाशुपत क्षेत्रमा रहेका मन्दिर तथा दिक्षाको एक चर्चा

दिक्षा आफैमा एक महत्वपूर्ण विधान हो । हाम्रो धर्मशास्त्र र विभिन्न तन्त्र शास्त्रहरुमा कुनै पनि विशेष धार्मिक कृत्य सम्पन्न गर्न व्यक्ति वा अर्चक दिक्षित हुनु पर्ने पहिलो आवश्यकता हो भन्ने मान्यता लिएको पाईन्छ । विधिवत् रुपमा गुरु-शिष्य क्रममा आबद्ध रहेर मात्र दिक्षा प्राप्त गर्नु पर्छ भन्ने शास्त्रको प्रष्ट कथन रहेको पाउन सकिन्छ ।

दिक्षा एक महत्वपूर्ण मार्ग हो । भुमक्षीहरुका लागि त यो मार्ग, दिपक, ज्योति वा अवस्था पनि हो । दिक्षाले सर्वरूपेण सांसारिक अन्धकार (अज्ञानावस्था विशेष) नष्ट हुन्छ । स्वात्मज्योति शक्तिलाई जागृत गर्दछ हुन्छ । दिक्षा र शुद्धिको एक आपसमा गहन सम्बन्ध रहेको हुन्छ । दिक्षा बिना मोक्षको मार्ग कुनै पनि रुपमा प्रशस्त हुन सक्ने सम्भावना देखिदैन । केवल शुद्धरूपेण ग्रहण गरिएको दिक्षाद्वारा नै स्वात्मको अनुभव गरी विधिवत् रुपमा आत्म साधनाका क्रमहरु र अन्य क्रमहरु गरिन्छ । यसर्थमा दिक्षा आत्माको उद्धार गर्ने मार्ग पनि हो ।

दिक्षालाई आफैमा स्वयं सर्वोत्तम व्रत, आचार, तप, र नियमको रूपमा पनि मानिएको छ। यहाँ गुरुद्वारा शास्त्र सम्मत रूपमा निर्धारित गरिदिएको विधि-पद्धती र आचारको पालना गरिन्छ। दिक्षित व्यक्ति नै स्वयं देवसमान हुने हुन्छ। दिक्षा दिने र लिने (प्राप्त गर्ने) दुवै एक दुर्लभ क्रम हो। जन्म-जन्मान्तरको पुण्यले मात्र यो सौभाग्य प्राप्त हुन्छ। दिक्षा दिने क्रममा पुज्य गुरुले आधिकारिक शिष्यलाई साथमा लिई गर्नु पर्ने सबै विधि देखाइन्छ। यो एक व्यवहारिक क्रम हो भने दिक्षाका लागि आवश्यक ज्ञान प्राप्त गर्नु सैद्धान्तिक क्रम हो। यो क्रममा गुरुले शिष्यलाई भावनात्मक रूपमा र मनोवैज्ञानिक रूपमा गरिनु पर्ने कर्मलाई कुनै पनि अवस्थामा निष्ठापूर्वक विधिवत् सम्पादन गर्नु पर्ने क्रमको लागि योग्य बनाउँदै लगी अतः आचरणगत र भावनात्मक रूपमा पात्रलाई योग्यता प्रदान गर्ने अवस्था सृजना हुन जाने हुन्छ। यसपछि मात्र दिक्षाको कार्य गरिन्छ।

तन्त्र शास्त्रमा उल्लेख भए अनुसार युगान्तरदेखि कै क्रमलाई हेर्दा स्वयं देवी-देवताहरु पनि दिक्षित भै अर्चना-उपासनाको क्रमलाई अनुसरण गरेको चर्चा भएको पाउन सकिन्छ। यसरी शास्त्र सम्मत क्रमवद्ध रूपमा दिक्षाको परम्परामा आबद्ध भएर मात्र देवतार्चन गर्नु पर्दछ। अन्यथा उचित रूपमा नभै विपरित रूपमा परिणाम हुने सम्भावना रहन्छ।

दिक्षालाई स्वयं धर्म शास्त्रमा नै विभिन्न रूपमा अर्थयाइएको पाइन्छ। यसका बावजुद पनि के छ भने वास्तवमा दिक्षा भनेको भाव र अवस्था विशेषमा स्वयंलाई प्रवेश गराउनु हो जसमा रहेपछि साधकले स्वयंको स्वात्मभावलाई परमात्मा भावमा समाहित स्थापित गर्दै गुरुवर्गहरुबाट प्राप्त ज्ञानक्रमानुसार आफुलाई दिव्यावस्थामा लगी स्थापित गर्नु हो र सोही अनुसार आचरणमा रहेर आफ्नो कर्म गर्दै जानु हो।

दिक्षाले साधक वा व्यक्तिलाई दिव्यताको भावरूपी रसानन्दले भावित भै स्वयंलाई ईश्वरको सानिध्य भावमा स्थापित रहन पनि मद्दत गर्दछ । दिक्षाले साधारण व्यक्ति पनि स्वयं देवतुल्य हुने हुन्छ, यसकारण पात्रताको उचित परिक्षण र शोधन नगरीकन कुनै पनि परिस्थितिमा दिक्षा दिने क्रम हुँदैन ।

ज्ञान लिन चाहने पात्र वा शिष्यले दिक्षापूर्वकै आफुले आवद्ध भएको सम्प्रदाय, गुरु शिष्य क्रम र आम्नायका भेदहरु उपासित देवी-देवता, तीनको स्वरूप दर्शन, मत, आचार यन्त्र, मन्त्र मुद्रा, देवीदेवता वा भैरव भैरवी, योगी योगिनी, वाहन, गण, परिवार, लगायत विभिन्न पक्षको पनि उचित जानकारी प्राप्त गरी स्वयंलाई सबै रुपले सक्षम बनाउनु पर्दछ । आचार, क्रिया, चर्चा, योग विधि पद्धति र आम्नाय भेद क्रमानुसार मन्त्र भेद, पादुकामन्त्र, साधना, अवस्थात्रय (उल्लास, चरमक्षण, हास) आदि जस्ता पक्षको उचित जानकारी वा ज्ञान प्राप्त गरी आफुलाई मानसिक रुपमा तयार गर्नुपर्दछ । यसरी साधकले उचित अवस्था हेरेर गुरुसङ्ग उपरोक्त विषय र पक्षहरुमा धैर्यता पूर्वक असल ज्ञान प्राप्त गर्नु पर्दछ । यो दिक्षित हुने पात्रको गृहकार्य जस्तै हो । यसो गरेमा दिक्षित हुने पात्र वा उपासक साधकमा आत्मबलको बृद्धि हुँदै जाने र विषयमा केन्द्रित हुन मद्दत प्राप्त हुन्छ ।

हाम्रो देश नेपालको सन्दर्भमा भन्नु पर्दा, विभिन्न मठ-मन्दिर, पिठ, स्थलहरुमा रहेको पूजारीको क्रम कोही वंशक्रमानुसार नै चलेको त कतै समयानुसार योग्यपात्रलाई अर्चकको रुपमा सम्मानपूर्वक राखिएको पाउन सकिन्छ । यसरी रहेका अर्चकका क्रममा पनि आफ्ना सन्तान वा समुदायका योग्य व्यक्ति, वा गर्न सक्ने योग्यपात्रलाई कुलक्रममा भए अनुसार नै दिक्षा दिई कार्य सिकाईने क्रम रहेको हुन्छ । दिक्षित व्यक्ति जुनसुकै मत जाति, वर्ण, कुल सम्प्रदायको भएपनि उच्च सम्मानको पात्र हुन्छ, यो

कौलिकहरुको मर्यादाक्रम र अनुशासन भित्र नै पर्दछ । हाम्रो देश नेपालको धार्मिक परम्परामा पनि विभिन्न रुपमा रहेका मन्दिर, पीठादिका दिक्षित गुरु, पूजारी, अर्चक, उपासक, आदिलाई सम्मानको दृष्टिले हेर्ने परम्परा वर्तमानमा पनि चलि नै रहेको पाउन सकिन्छ ।

यस क्षेत्रमा बसेका मुख्य जातिहरुको अर्चना-उपासनाको आफ्नै वैदिक र तान्त्रिक परिपाटी रहेको छ जुन गुप्त रुपमा परम्परादेखि नै गरिदै आएको छ । पूजा गरिने विधिमा खासै परिवर्तन भएको पाइदैन । पाशुपत क्षेत्रमा विराजमान प्रमुख पीठहरु जस्तै स्वयंश्री पशुपतिको अर्चक, आगमका अर्चक, गुह्येश्वरीका अर्चक, वत्सलेश्वरी, भुवनेश्वरी, बनकाली, बज्रेश्वरी, छम्केश्वरी, मनमानेश्वरी, तुलजा भवानी, (गुह्येश्वरी) राजराजेश्वरी लगायतका केही स्थानमा रहेका अर्चकवर्गको पक्षलाई अध्ययन गर्दा दिक्षा क्रममा नै आवद्ध भएर परम्परा अनुसार चल्दै आएको पाउन सकिन्छ । प्रत्येक मत सम्प्रदाय र तन्त्रोपासना गर्ने अर्चकको परम्परामा बाध्य व्यक्तिलाई मुल देवताको दिक्षा र यसको क्रियाको चर्चा गर्नु उचित हुँदैन भन्ने मान्यता प्रष्ट रहेको छ । यो शास्त्रसम्मत नियम हो । यस क्षेत्रमा चल्ने तन्त्र परम्परा विश्वमै अद्वितीय रहेको र यसको सहजै भेद प्राप्त गर्न नसकिने प्रवृत्तिको छ ।

शाक्त दर्शन र सम्प्रदायको मतानुसार, शक्तिको व्याप्तीको उल्लेख गर्दै, शक्ति सर्वत्र व्याप्त रहेको, प्रकृतिमा पनि शक्तिकै रुप रहेको, र यही शक्तिले गर्दा नै संसारमा (भरी) सबै तत्वमा एक शक्तिले नै पृथक-पृथक रुपमा रहेर पृथक, पृथक रुपले सबै तत्वलाई संचालित र रुपान्तरित गर्दै रहन्छ । जीवादी तत्वदेखि अनन्त ब्रम्हाण्डादी तत्वसम्म, मानवदेखि देवी-देवतासम्म सबै शक्ति कै सत्ताद्वारा रचित, संचालित र नियन्त्रित रहेको हुन्छ भन्ने मान्यता

शाक्तमतमा रहेको हुन्छ । कुलार्णवतन्त्र लगायतका ग्रन्थमा यसको राम्रो विवेचना गरिएको छ ।

दिक्षाले पाश, बन्धन, अविद्याको शमन गर्ने, मुक्ति र विद्या प्रदान गर्ने स्वभावको दिक्षाको विशेषता रहेको हुन्छ ।

तन्त्रमा उल्लेख भए अनुसार दिक्षाको क्रममा स्वयम् शिवले नै गुरुको माध्यमको प्रयोगद्वारा दिक्षित व्यक्तिलाई ज्ञान सहितको मन्त्र, ज्ञान वा विधि सिकाई वा शिष्यमा रहेको पशुत्वको पाशको विमोचन वा छेदन गर्नुहुने हुन्छ । यसर्थमा गुरुलाई साक्षात् शिवरूप नै मानिन्छ । दिक्षा बिनाको ज्ञान र गुरुमन्त्रले कुनै रूपमा पनि मोक्ष पनि नहुने मानिन्छ । दिक्षाले शिष्यपनि गुरुवत् रूपमा गुरु बन्दछ । योग्यता र पात्रता प्राप्त गर्दछ र साधनापथमा उचित रूपमा निरत हुन सकिन्छ भन्ने मान्यता पनि तन्त्रमा रहेको पाइन्छ ।

दिक्षाकालमा गुरुको सेवा गर्दै, इमान्दारीपूर्वक विभिन्न वा सम्बन्धित क्रमहरूमा आबद्ध रहँदै पुरश्चरण देखि पूर्णाभिषेकको क्रमलाई पनि पुरा गर्नु पर्दछ । यसमा पनि कुलक्रममा आबद्ध रहने वर्ग र समुदायहरूका लागि दिक्षापरान्त पूर्णाभिषेकको क्रम अपरिहार्य रहन्छ । बाह्य र आन्तरिक रूपमा दिक्षाको प्रभावलाई हुने हुँदा बाह्यक्रमको दिक्षामा कर्म र क्रियाको रूपमा सम्पादन गरिन्छ भने आन्तरिक क्रममा व्यक्तिगत आत्मीय उपासना र अनुष्ठानको क्रमलाई सर्वोपरी मानिन्छ र यो अनिवार्य रहन्छ । अन्तर दिक्षाले क्रमिक रूपमा आन्तरिक र कर्मयोगको शुद्धि हुने हुन्छ भने बाह्य दिक्षाले बाह्य शुद्धिको क्रमलाई सहायता गर्दछ ।

जसरी औषधिले शरिरको रोग शान्त पारी देहको शुद्धि गर्दछ जसरी पारसमणिमा लौह स्पर्श भएपछि स्वर्ण हुन्छ एवं प्रकारले नै दिक्षाले पनि पाश वा बन्धन (अवस्थाजनित भाव) को नाश गर्दछ । यसरी नै दिक्षाले जीवात्मामा र सर्वत्र सर्वरूपेण सर्वदा व्याप्त रहने एक रसमय आनन्दरूपी, आत्मतत्त्वको अनुभव गर्ने क्षमता बृद्धि

गर्दछ । जस्ले गर्दा अनादिमल रुपमा रहेको पशुरूप तत्त्वको (अज्ञान जनित कर्म) पाशबाट पनि मुक्त हुनलाई सहायता गर्दछ । दिक्षाकै प्रभावको विषयमा यो पनि प्रष्ट अनुभूती गर्न सकिन्छ कि जबसम्म पात्रले दिक्षा प्राप्त गर्दै न तबसम्म यसको प्रभाव र शक्तिको बोध र व्यापकताको विषयमा पनि थाहा पाउन सकिदैन । यसकारण पुजारीको क्रममा आवद्ध भएका वा अन्य रुपले अर्चना-उपासना, अनुष्ठान, तपादीमा रत रहेकाहरुलाई त दिक्षाको अनिवार्यता नै रहेको हुन्छ । यसमा पनि आफ्नो मत सम्प्रदाय अनुसार नै आम्नाययगत् रुपमा (षडाम्नाय) वा कुल क्रमानुसार चलेको परम्पराको नै अनुसरण गर्नु पर्ने हुन्छ ।

बिना गुरुमुखी भै दिक्षा लिइ गरिएको सहस्रकोटी उपासना र साधना पनि व्यर्थ हुन सक्ने सम्भावना रहने हुन्छ भन्ने पक्षको चर्चा तन्त्रमा रहेको पाउन सकिन्छ । यसकारण दिक्षा पश्चात स्वयं पात्रले (उपासक) ले आफ्नै स्वयम् तपोबल र कर्मयोगको वृद्धि गर्दै अधि बढ्नु पर्ने हुन्छ । यही क्रममा दिक्षित पात्रले ज्ञानरूपी खडगकै आधार लिएर मायाको आवरणबाट आफुलाई पृथक राख्दै जाने क्रमको वृद्धि गर्नुपर्ने हुन्छ । अतः परिणाम स्वरूप, पात्रको हृदयमा प्रतिफल श्रद्धा र विश्वास, प्रेम, भक्ति, समर्पण, करुणाभावको उदय स्वतःस्फुर्त प्रभावित भै साधक आन्तरिक रुपमा अध्यात्म र उपासनाको, चेतना र भावानुभूतिको एक नविन अवस्थामा प्रवेश गर्ने मात्र नभई नानारूपमा तत्त्वबोध पनि हुँदै जाने क्रम हुन्छ । यसरी नै क्रमबद्ध भै आफ्नो अनन्तको यात्रालाई अधि बढाउँदै लैजाने क्रमको वृद्धि हुँदै जाने हुन्छ । यो अनुभवगम्य पक्ष हो र आचारगत् रुपमा पनि यो कुरा लागु हुन्छ ।

विद्याको अर्चना-उपासना गरी क्रमशः तत्त्व भेदन गरी मोक्षमार्गमा निवृत्त रहने क्रममा रहेकाहरुले सहजानन्दको एक अवस्था विशेषबाट माथि उठेर शिवस्वरूप भावमा भावित भै पुर्णानन्दको भावमा सायुज्यवत् रही बस्ने शक्ति प्रदान पनि हुने

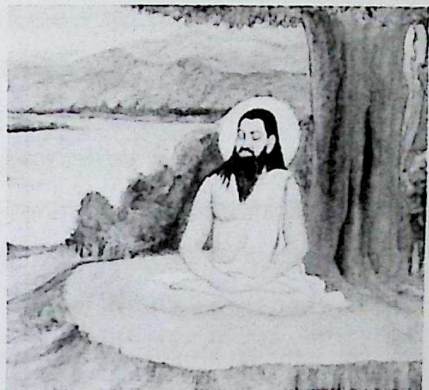
हुनाले दिक्षालाई पाशतत्त्वको छेदन गर्ने एक भावनात्मक अवस्थाको रुपमा पनि स्विकार गर्नु पर्दछ किनभने उपनिषद् र पुराणहरुमा वर्णन भए अनुसार त्यो शुद्ध आत्मा सदा आनन्दमय, एकरूपले रहने, विकाररहित भनिएको छ ।

दिक्षाको लागि पात्रको उचित परिक्षा लिई, परिक्षण र भाव समर्पणलाई अध्ययन गरी परिक्षा लिएर दिक्षा दिनु पर्ने स्थिति रहन्छ । दिक्षाले असिम आनन्दको दिव्य अनुभव गराउँदछ । दिक्षा प्रदान गर्दा वर्ष, अयन, सवासर, मास, तिथि, बार, नक्षत्र, योग, ऋतु, पक्ष, लगायत थुप्रै कुराहरुको गहन विचार गर्नु पर्दछ । यसले दिक्षित हुने पात्रमा आत्मीय उर्जा संचारित गर्दछ । कतै कतै, कुनै-कुनै बेला दिक्षा लिने क्रममा साधनाको अवस्थामा यदि उपासक वा साधनबाट कदाचित ज्ञात अज्ञात त्रुटिहरु (कार्य सम्पन्न गर्दा) हुन सक्ने हुन्छ । यसका लागि पनि न्यास, ध्यान, जप गरि देवतासँग क्षमा याचना गर्नु पर्दछ र आफ्नो साधनालाई पनि निरन्तरता दिनु पर्दछ । कतिपय अवस्थामा त पुरै विधिक्रम नै (पद्धतीहरु) नै देखाइदैन । सम्पूर्ण आवश्यक कृत्य कर्महरु गुरु शिष्यबिच नै सम्पन्न गर्नु पर्ने हुन्छ । यसको कारण रहेको हुन्छ । यसरी सहज रुपमा हेर्दा दिक्षा आफैमा एक दिव्य कर्म हो । क्रममा रहेर विधिपूर्वक दिक्षा प्राप्त गर्नु आफैमा सौभाग्यको कुरा मानिन्छ । दिक्षित व्यक्तिले जीवनपर्यन्त नियम र अनुशासनमा रहेर आफ्नो कार्य गर्दै रहनु पर्दछ । जस्तै परिस्थितिलाई पनि परिक्षाको रुपमा मान्दै आफुलाई संयमित राख्दै आफ्नो कर्म र मार्गमा इमानदारीपूर्वक अगाडि बढ्नु पर्दछ बाँकी इश्वरको इच्छा हो ।

(यो लेख कुलार्णवतन्त्र, शक्ति-सङ्गमतन्त्र, माहेश्वर तन्त्र, रुद्रयामल तन्त्र, भार्गव तन्त्र, महानिर्वाण तन्त्र, परशुराम कल्पसुत्र आदि लगायत विभिन्न ग्रन्थको अध्ययन र पाशुपत क्षेत्रका विभिन्न मन्दिर, पीठको पूजारीहरुको क्रमहरुलाई अध्ययन गरि तयार गरिएको हो ।)

पाशुपत दर्शन : एक चर्चा

पाश र बन्धन एक व्यापक अर्थमा रहेको term भएको कारण, हरेक दर्शन र मत-सम्प्रदाय (philosophy and school and sub-school) हरूमा कुनै न कुनै रूपमा पाशमय तत्वको चर्चा भएकै पाउन सकिन्छ। शास्त्र, पुराणहरुमा धेरै स्थानमा

यसको बृहद र व्यापक व्याख्या भएको कुरा पनि ध्रुव सत्य हो। हामीले चाहेर पनि पाश तत्वको पूर्ण विवेचना गर्नु सम्भव हुँदैन। भिन्न-भिन्नै रूपमा यसको अर्थहरु रहेको पाउन सकिन्छ। सहज रूपमा भन्नु पर्दा (Pashupat philosophy can be called as one of the most higher level discipline of shaivism that leads to Moksha and Paramananda) यसको क्रियागत चर्चा र योगको रूपमा हेर्दा उल्लेख गर्न नसकिने किसिमका यसका गहन पक्षहरु रहेका हुन्छन् जसको अध्ययन र अनुभूती बिना दुखान्तको अन्त्य हुनु सम्भव हुँदैन। यसमा अवस्थामा र परिस्थिति अनुसार आफ्नो गुण-स्वभाव (त्रिगुणहरु र यसबाट उत्पन्न हुने अज्ञान जनित कर्म र पशुभावादी) परिवर्तन गर्नु पर्ने हुन्छ।

वास्तवमा भन्नु पर्दा यावत जिव जति पनि दृष्ट्या-दृष्ट्य स्थावर जंगम जड, चेतन जति पनि यस सृष्टिमा रहेका छन् ति सबै पाशबद्ध रूपमा रहेको पाईन्छ जस अनुसार शास्त्रमा भनिएको छ।

चरन्ती तारा बिचरन्ती मण्डलं चलन्ती मेरु पृथ्वी चलन्ती।

चलन्ती वायु रवि चन्द्रमाय सत्पुरुषस्य वाक्यं न विचरन्ती
धर्म ॥

यसरी प्रष्ट पारिएको छ । काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य, ईष्या, अहंकार, राग, द्वेष आदिलाई नै पाश मानिएको छ । आहार, निद्रा, भय, मैथुन समानरूपमा सम्पूर्ण जिवात्मामा विभाजन गरीएको र ज्ञान धारण गर्न सक्ने क्षमता मात्र मनुष्यमा बढता पाईन्छ । पशु चेतन भएता पनि जडबुद्धीको प्रभावले ग्रसित रही रहने मानिन्छ । विश्वमा रहेका जुनसुकै धर्म मानेता पनि जुनसुकै राष्ट्रमा जन्मेको भएपनि आत्मभावबाट सबै समान मानिन्छ र खाली लिङ्गभेद अनुसार मात्र फरक रहेको छ । जुनसुकै धर्मपनि एक-एक मार्गको रूपमा रहेका र मार्ग विभिन्न भएतापनि गन्तव्य एकै रहेको छ । म मुक्त छु भनी मुक्ती विद्याको अनुसरण गरेमा मुक्त हुन्छ, बन्धनमा छु भनेर बन्धनमा पर्दै गएमा सोही अनुसार भने बन्धनै हुन्छ । यसर्थमा शुद्ध प्रयासद्वारा मोक्ष मार्गको अनुसरण गर्नु पर्दछ । यो नै कल्याणको मार्ग हो ।

त्यसैले भौतिकवादहरु जन्म, मृत्यु र विलयलाई मात्र मान्दछन् । तर अध्यात्मवादहरुले यसै मनुष्य जन्ममा मात्र आत्मसाक्षात्कार गरी ब्रह्मा लिन भएको मानिन्छ । जिव र शिवलाई एकाकार गर्दछन् । बोध हुने कुरा पनि यिनै हुन । मोक्ष मार्गलाई विभिन्न कर्मयोग, अष्टाङ्गयोग, प्राणायाम मन्त्र, जप सहित पञ्च आदि कर्महरु विधिवत् रूपमा गुरुमुखी भई प्राप्त गरिन्छ । तन्त्र शास्त्रमा उल्लेख भए अनुसार,

क्रियाजाल पशु हत्वा पतित्व पूर्णता गतम् ।

यस्तिष्ठेत पशु भावेन स वै पाशुपतो भवेत् ॥ ४२ ॥ (सिद्धान्त पद्धती/६ उपदेश/व्याख्या/४२ श्लोक/पा.नं. ९१)

जो योगी क्रियाजाल रूप पशुको (नाश) गरी अखण्ड रूपमा परात् पर शिवको आराधनामा लिन भै स्वयं नै शिव स्वरूपमा नै प्रतिष्ठित हुने हुन्छन् । ती नै वास्तवमा पाशुपत भनिन्छ । यसैगरी

“पाशवद्ध भवेत जीव पाशुमुक्त सदाशिव” भन्ने जस्ता पौराणिक मान्यताहरु हुन त प्रचलित नै रहेका छन् ।

विभिन्न प्रकार र अवस्थाका ऐषणा र बन्धनबाट पार पाई नाना विषयभोग र यसको प्रभावले प्रभावित नभई मुक्त भैकन आनन्दले सदाशिवास्थामा रहनु नै पाशुपत हुनु हो भन्ने सहज कथन रहेको पाईन्छ । पाशुपत मार्ग नै स्वयम्लाई शिव भावले भावित गर्ने मार्ग हो भन्ने गरिन्छ । पाशुपतहरुको मूल लक्ष्य भनेको नै पाश रहित भै पूर्णरूपमा आत्माद्वारा, आत्माले, आत्मकै लागि श्रीमा एकरसमय भावले रहनु हो भनिएको छ । पाशुपतलाई परम दर्शन, परमधर्म, पनि मानिएको छ । मायाको पाशबाट पर रहेकाले मात्र यो परम धर्ममा लाग्ने अधिकार रहेको पनि वर्णन रहेको छ । पाशुपताचारमा आवद्ध भएका र यस मत सम्प्रदायको प्रवक्तके स्वयं परमेश्वर शिव नै हुनुहुन्छ । यस बाहेक विभिन्न तन्त्र र आगमशास्त्रमा नै पशुपति विषयक ज्ञान र व्रतको एक अलगै रुपमा वर्णन भैरहेको पाईन्छ । जस अनुसार पाशुपतिहरु साक्षात शिव सामान हुने कथन छ ।

तृषेण बद्धो ब्रिहिः स्यात् तृषाभावे तु तण्डुलः ।

कर्मबद्धो भवेज्जीवः कर्ममुक्त सदाशिव ॥ ३ ॥

(निलसरस्वती तन्त्र/२० पटल/३ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १३४)

जसरी भुसामा रहँदो (आबद्ध) हुँदा त्यो धान हुन्छ र जब यसबाट भुस हटाईन्छ तब त्यो चामल हुन्छ । यस प्रकार नै कर्मबद्ध हुँदा त्यही नै जीव हुन्छ र कर्मयुक्त भएपछि त्यही नै सदाशिव हुन्छ भनिएको छ ।

पाशुपत दर्शन शैवाचारको उत्कृष्ट दर्शन र शिव सायुज्य प्रदान गर्ने परमोत्तम मार्ग हो । अन्य शैवाचारको क्रममा भन्दा यसमा व्यक्तिले आफुलाई नै परिवर्तन र रुपान्तरित गर्नु पर्दछ । यस विद्याको एक उद्देश्य पनि व्यक्तिको भावनात्मक र मानसिक परिवर्तन हो । यसले

व्यक्तिलाई सहजै रुपमा शान्त हुन प्रेरित गर्दछ । व्यक्तिभिन्न रहेर सर्वदा आफ्नो नियन्त्रणमा राख्ने इन्द्रियशक्तिहरु जस्ता तत्वहरुलाई पनि पाशुपतीहरु सहजै जिती जितेन्द्रिय भावमा स्थित रहन सक्दथे । परिस्थितिले बनाउने अवस्था र भावको विकारले पनि पाशुपतहरुलाई सहजै पराजित गर्न सक्ने स्थिति बन्न सक्दैन । (अर्काथरी सम्भावना अनुसार, पाशुपतब्रतीहरु स्वयंको व्रतशक्तिको प्रभावले पाशुपत भैसकेपछि सम्भवतः शक्तिको उपासना गरी उत्तिकै लाभान्वित पनि रहने गर्दथे) यस्ता ब्रतीहरु शिवशक्तिको प्रभावलाई पनि राम्ररी जान्दथे र सोही अनुसार आफ्नो कर्म सम्पादन गर्दथे । यो पनि पाशुपतहरुको विशेषता रहने गर्दथ्यो । यिनीहरु विभिन्न नाम रुपमा शिव-शक्तिकै आराधना गर्दथे ।

पाशुपत व्रताचारलाई वास्वमा शैवाचारको एक परमोच्च रुप मान्न सकिन्छ । अन्य दर्शनका पूजन क्रममा भै पाशुपतहरुको व्रताचार क्रममा यन्त्र पूजन पनि अनिवार्य मानिन्छ जुन बेदोक्त र आगमोक्त (तन्त्रोक्त) दुवै रुपमा रहेको हुन्छ । जसमा देवपूजामा प्रयुक्त हुने द्रव्य र विधान पनि पृथक र धेरै किसिमको हुन सक्ने हुन्छ । यसको संकेत गर्दै प्रष्ट रुपमा भनिएको छ कि, पाशुपत मतमा ९ तन्त्र र ६ उपतन्त्र उल्लेख छ । (शक्ति-सङ्गमतन्त्र/७ पटल/१०६ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १४५)

पाशुपतावस्थामा प्रवेश गर्नु भनेको स्वयं शिव भाव प्राप्तीको रुपमा लाग्ने एक मार्गको रुपमा पनि मानिदै आएको अर्थम पाशुपतलाई महाब्रती र महामार्गी पनि भनेर सम्बोधन गरिएको पाईन्छ । सम्पूर्ण आशक्तिलाई हटाउँदै विशुद्ध आत्मभावले ब्रह्मभावमा रही रमणानन्द प्राप्त गर्नु नै महामार्गीको एक लक्ष्य रहने गर्दथ्यो । उपनिषदहरुमा वर्णन भए अनुसार नै महाब्रतीहरु मधु विद्याका उपासक हुन्थे भन्ने चर्चा गरिएको छ । (विषय पाशुपत रहेकोले उपरोक्त कथनको चर्चा एकांश गरिएको हो)

बहुरूपममा जगतको रचना र प्रस्तार (विस्तार) शक्तिको प्रेरणाले अनेकानेक रूपमा भासित गरी लिलारत् रहनु तथा यही क्रममा लोकहितको कामना गरी अनेक मर्यादा र ज्ञानको प्रसार गर्नु शिवशक्ति कै लिलाको एक प्रमुख विशेषता नै रहेको मान्न सकिन्छ ।

यसका साथै अनेक युग युगान्तरमा पनि विभिन्न किसिमका योगेश्वरको आध्यवतार धारण गरी धर्म रक्षार्थ लोकहितका लागि ज्ञानको प्रसार गर्नु नै यस्ता सिद्धयोगावतारीहरुको प्रमुख ध्येय हुन्थ्यो र यसको उल्लेख पनि शास्त्र, पुराणहरुमा रहेको पाउन सकिन्छ । (कूर्मपुराण/५१ अध्याय/२८-२९ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. २४४-२४५) पाशुपत दर्शन र मतको प्रचार प्रसार गर्न स्वयं शिवद्वारा नै प्रत्येक युगमा योगाचार्यको अवतार लिई स्वयं यस दर्शन र मतको निरूपण गर्ने गरियो भनिएको छ । यसको दृष्टान्त आद्य लकुलिश, नकुलीश, आध्यशैव, पाशुपत शैव, कापालिक शिव लगायतका थुप्रै दर्शनको युगानुसार नै बुभ्न सहज होस् भन्ने हेतुले ज्ञानको प्रकाश गरिएको वर्णन छ । यसका साथै उल्लेख भए अनुसार ,

तीर्थे कायावतारे स्याद् देवशो नकुलीश्वरः ।

बैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशुलिनः ॥९॥

अष्टाविंशतिराख्याता हयन्ते कलियुगे प्रभोः ।

तीर्थे कायावतारे स्याद् देवेशो नकुलीश्वरः ॥१०॥

(कूर्मपुराण/५१ अध्याय/९-

१० श्लोक/व्याख्या/पा.नं. २४३)

अन्तिम कलियुगमा कायावतार नामक तीर्थमा देवश्वर (शिव) नकुलीश्वर वैवश्वतको अन्तरमा रूपमा महादेव कै अवतार हुन् । यिनका ४ प्रधान शिष्यहरु भए भनिएको छ । यसका साथै पछिल्लो समयमा आएर पाशुपत दर्शनको पुर्नव्याख्या र संस्थापक नकुलीश (लकुलिश) थिए । मुलतः यिनलाई द्वापरान्त र कलिको आरम्भ समय वा सन्धिकालमा कुनै मृत व्यक्तिको शरिरमा (परकाया

विद्या) द्वारा प्रवेश गरी देह धारण गरेको कारण नै लकुलिश वा नकुलिश भनिएको पाईन्छ । यिनको जन्म गुजरातको कच्छजीलाको सिद्धक्षेत्र (भचौड) भन्ने स्थानमा भएको मानिन्छ । यस समयदेखि नै यो शैवक्षेत्रको रूपमा चलियो । शिवपुराणमा पनि नकुलिशको चर्चा रहेको छ ।

मायाको विविध सन्तानहरु मध्ये अविद्या पनि एक हो । वास्तवमा माया तत्व र यसको प्रभाव अति दुर्गम, गम्भिर र विचित्र, कथन गर्न नसकिने, भएको हुनाले, माया भन्दा पर रहेर प्रकाशित हुने आत्मतत्वको बोध नगराई (नभएसम्म) मायाको प्रभावबाट पनि कदापि निवृत्ती सम्भव छैन भनेर प्रष्ट वर्णन भएको पाउन सकिन्छ । पाशत्वले व्यक्तिलाई सहजै रूपमा आफ्नो वशमा पारेर सुख दुःखको संसार रूप तत्वमा भोग गर्न लगाउने गुण रहेको हुन्छ । यसर्थमा यो सम्पूर्ण संसारिक क्रियालाई पनि पाशमय अवस्थाको रूपमा पनि चित्रण गरिएको पाउन सकिन्छ ।

जसरी मृगतृष्णामा देखिने जलले भूमिलाई कदापि उर्वर बनाउन सक्दैन ठीक त्यही प्रभावले पाश र बन्धनमा बाँधिएको भौतिक देह पिण्डले कदापि पनि प्राप्त सुख र क्षणिक आनन्दको भावले परमानन्दको पद प्राप्त गराउन सक्दैन । यसका लागि व्यक्तिको आत्मीय सोच र सूक्ष्मबुद्धिमा स्व-परिवर्तन हुनु अनिवार्य हुन्छ । व्यक्तिको आत्मीय सोच र सूक्ष्मबुद्धिमा स्व-परिवर्तन हुनु अनिवार्य हुन्छ । यसकारण स्वयंको आत्मतत्त्वलाई जबसम्म जानिदैन तबसम्म परमार्थ तत्वको ज्ञान प्राप्त हुन सक्दैन । यस बिच गरिएका सबै प्रयासहरु (प्रयत्न) पनि व्यर्थ हुन सक्ने हुन्छ ।

मायाशक्तिले प्रकृतिका सबै जीवात्मा (देहोपाधी धारी) हरुलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्न नै पाशको सृजन गर्दछिन् । मायालाई कालशक्तिको रूपमा पनि स्विकार गरिएको छ जस अनुसार माया सृष्टि-स्थिति-संहार-प्रलय-अनुग्रह यी सबै कालकै अधिनमा

रहेर हुने घटनाक्रमहरु हुन् तथा काललाई चलाउने नै काली हुन् । माताकै शक्तिको कारण यो सम्पूर्ण विश्व-प्रपञ्च र लिलाहरु हुने गर्दछन् । यसकारण मायालाई महाकाली कै एक लिलांश मानिएको पाउन सकिन्छ । (कलिपुराण)

यही क्रम पाशवद्धको अवस्थामा पनि रहेको हुन्छ । मायाको अनन्त आवरणले युक्त भै रहँदा जो कोहीले आफुलाई पनि सहजै ईश्वरमा पूर्ण रूपेण समर्पण गर्नु । समर्पित हुनु सबैका लागि सहज नहुन सक्छ । ब्रम्हचारी, गृहस्थी, सन्यासी सबैको आ-आफ्नै निश्चित धर्म र कर्तव्य रहेको हुन्छ जसको पालना गर्ने स्वयं शास्त्रले नै निर्देशित गरेको हुन्छ । यसरी निर्देशित गरिएको पक्षलाई अनुसरण गर्दै आफ्नो कर्म गर्दै गएमा एकदिन अवश्य पनि स्वात्मबोध प्राप्त भै नरले परमानन्दमय पदको अनुभूती गर्दछ तर नियमबद्ध रूपमा आफ्नो कर्म गरि रहनु पर्ने हुन्छ ।

पाशुपव्रती हुनु वा व्रताचारको पालना गर्नु एक दुर्लभ-क्रिया हो । यसमा गरिने प्रत्येक कार्य ईश्वरमा निष्काम भावले समर्पित गरिएको हुन्छ । स्थूल व्यक्तिभित्र आफ्नो तपोबलले सुक्ष्म व्यक्तिलाई (आत्मरूपलाई जानी पुनः ध्यान योग बलकै आचरणद्वारा) सृजन गरी त्यसलाई आफ्नो क्रमानुसारले साधेर (चैतन्य पुरुषलाई) पोषित, सिंचित र रक्षित गर्दै, त्यसैको भावले स्वयंलाई स्नानमय गरी ब्रम्हकर्मरत हुनु पर्दछ । पाशुपत व्रतीहरुमा यो क्रम पनि अनिवार्य नै हुन्छ । अन्यथा भाव विकार र मन, बुद्धि, इन्द्रिय जनित आवेग र पाशले सहजै व्यक्तिमा हावी हुन सक्ने हुन्छ । पाशुपत व्रतीहरुको पनि आफ्नै नित्यकर्म कै विधान रहेको हुन्छ जस अनुसार दैनिकी, जप, तप, ध्यान, त्याग, अनुष्ठान, स्तोत्रादी, उपनिषदावी पाठ, आहारी वा निराहारी रूपमा व्रत बस्ने, शरिरमा लगाइने आवरण र आयुधहरु पनि पृथक हुने, जस्ता अनेक क्रमहरु समावेश रहेका हुन्छ ।

पाशुपत व्रताचारीहरूले मुलतत्त्वको आभास भएपछि आत्मवेत्ता भै तुच्छ कर्ममा रमाउनु पनि समान नै हुन्छ र मुखता हुन्छ । त्यसरी नै महामार्ग (महाव्रतमार्ग) को अनुसरण गरी पुनः लौकिक र सांसारिक भावाशक्तिमा डुब्नु पनि महान मुखता हुन्छ ।

माया जनित हुने गुण-विभाग, कार्य-विभागको बन्धनलाई छेदन गरी आत्मतत्त्वमा नै लिन हुनु पर्ने र क्रमशः आशक्ति रहित हुन सक्ने वर्णनहरू रहेको पाउन सकिन्छ । हामीले गर्ने अति आशक्ति र अविद्या नै कल्याणमार्गका विघ्न वा अवरोध हुन् भनिएको छ । यसले व्यक्तिलाई हरपल आत्मदर्शन र भावमा स्थित रही तत्त्वको दर्शन गर्न अवरोध उत्पन्न गर्ने, भएका कारण यी त्याज्य कर्मको रुपमा लिइन्छ । पाशुपत व्रतका सिद्धाचार्य एवं महात्माहरू जीवजगत भन्दा पर गैकन बाध्य र आन्तरिक विषयागत बन्धनहरूलाई पार लगाई सदैव परमानन्द स्वरुप शिवको भावमा लीन भई जानु नै मात्र नभई विश्वको परतारुपावस्था सदानन्दमय भूमिमा निवास रहन्छ भनिएको छ ।

वास्तवमा भन्ने हो भने, शक्ति-साधनामा अत्यन्त लाभप्रद हुने हुनाले पाशुपत व्रतको सम्बन्ध एकर्थमा, शक्ति साधनासङ्गै सम्बन्धित रहेको पनि पाउन सकिन्छ । एक दृढ संकल्पित पाशुपत व्रती पनि अन्ततः शिवभावले स्थित हुँदै क्रमशः शक्तिको सामास्य रुप अमृतानन्द भावमा पनि स्थित रहन सक्ने गुणले युक्त रहेको हुन्छ । यद्यपी यो गुण दुर्लभ रुपमा विकसित हुन्छ । यसका लागि अखण्ड रुपमा आत्मासाधनारत् हुनु पर्दछ । चित्तको एकाग्र समाधिभाव, सामाजिक र सांसारिक विषयवस्तुबाट आफुलाई पृथक राख्नु, आफ्नो इष्टको नै ध्यान स्मरण गर्नु र सबैमा समभाव र दयादृष्टि राख्नु पनि पाशुपत व्रतीहरूको गुण रहेको हुन्छ ।

पाशत्वलाई नियन्त्रण गर्ने अर्को विशिष्ट उपायको रुपमा स्वमात्मामा प्रबल वैराग्य भाव जागृत गरी क्रमशः विस्तारै यसबाट

(अज्ञान र भौतिकताको मल) आफुलाई टाढा राख्दै, स्वात्म शक्ति र पराभावको विकासको अवस्था (पाशुपत योगको प्राम्भिक अवस्था) लाई बृद्धि गर्दै लैजानु पर्दछ । पाशुपत व्रतका प्रवर्तक स्वयं शिव थिए, शिवद्वारा लोकमा प्रकाशित गरिएको यो परम र महाव्रत हो । यसले मोक्ष (मोहको क्षय) सम्भव हुने भाव व्यक्त रहेको छ । पाशुपत व्रताचार र दर्शनको अनुसरण गर्नेहरुमा स्वयं पंच ब्रम्ह, ब्रम्हा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर, सदाशिव, भैरव, बटुक, महाकाल, अन्य देवगणहरु, असुरगणहरु, आनन्दभैरवमत, क्षेत्रपालमत, दक्षिणामूर्तिमत, कुलमत, लगायतका मतिहरु पनि यस विद्याका उपासक रहेको र भिन्ना-भिन्नै रुपमा आफ्नो क्रमानुसार नै यो महाव्रतको अनुसरण गरेको चर्चा छ । भगवान ब्रम्हा, विष्णु, कृष्णाको व्रत विधानमा बौद्धिक क्रमकै अनुसरण भएको पाउन सकिन्छ । यसको विपरितमा तन्त्रान्तरमा पाशुपतहरु कौलमतका अनुसरण गर्ने पनि भनिएको छ ।

पाशुपतहरु शक्तिका पति परम उपासक हुने हुँदा स्त्री विशेषमा शुद्धभाव राख्थे । स्त्रीहरु पनि परम पतिव्रता र धैर्यवान हुन्थे । अनावश्यक नारीको चर्चा-निन्दा वा कथन गर्नु वर्जित रहन्छ । स्वयं मातृदेवीको भावले अरुलाई दृष्टिपात गरी हेनु पर्दछ । अनावश्यक बोलचाल र व्यवहार गर्नु हुँदैन । सम्मान सहित गृहमा राख्नु पर्दछ । स्वनारी प्रति पनि कुनै प्रकारको दुर्भाव (रिसाउने, कराउने, भगडा गर्ने, अति बोल्ने, हेप्ने, कुट्ने, पिट्ने, जस्ता कुर्म) राख्नु हुँदैन । अन्यथा शक्ति क्षय हुन सक्दछ । तपोवलको कुनै औचित्य रहदैन । पाशुपत दर्शनमा स्त्रीहरुलाई विशेषतः ज्यादै सम्मान दिनु पर्ने हुन्छ । गृहको लक्ष्मीको रुपमा आएका मुत्रीहरुको सबै यत्नद्वारा भरण, पोषण र रक्षण गर्नु पर्दछ । यो मान्यता परम्परादेखि चलि आएको छ ।

पाशुपत ब्रतीहरूका भेषभूषको केही पक्षको उल्लेख पनि शास्त्र पुराणमा रहेको पाईन्छ । जस अनुसार, पाशुपत दर्शनको आधारमा हेर्दा, पाशुपतिहरूको भेषभूषा विभिन्न प्रकारको हुने गर्दथ्यो । भष्मधारण गर्नु, जटाधारण, रुद्राक्ष, कमण्डलु आदि धारण गर्नु वा नगर्नु वा जगतको क्रियाबाट आफुलाई अलग्गै राख्नु र स्वयं शिवमा नै सर्म्पित रहनु नै पाशुपतहरूको क्रियावस्था हुन्थ्यो ।

पाशुपतहरूको आवरण र भेषभूषाहरु : पाशुपतहरूको धेरै प्रकार र भेद रहेको छ । यसकारण सहजै रुपमा पाशुपतहरु यस्ता भेषभूषा र आवरणले युक्त रहन्थे भन्नु युक्ति सङ्गत हुँदैन ।

हाम्रो देश नेपालको सन्दर्भमा पनि पाशुपतहरूको आफ्नै विशेष महत्त्व रहेको मान्न सकिन्छ । राजा मानदेवको समयमा नै यिनका आमापनि परमशिवभक्त र मानदेव लगायतका अन्य राजगणहरु पनि शिवभक्त रहेको कुरा तत्कालिन रुपमा शिवका प्रतिमा स्थापित गरी शिवको स्तुती हुने क्रम रहनुले पनि यो कुराको संकेत दिएको मान्न सकिन्छ । यसपछिका विभिन्न राजा रानीहरु शिवभक्त नै रहेको थिए भन्ने गरिन्छ ।

अंशुवर्मा पूर्व कै समयमा पनि शैवधर्मले आफ्नो प्रभाव देखाइ सकेको थियो भने राजा अंशुवर्माले शैवधर्मलाई राष्ट्रिय धर्मको रुपमा नै चलाएको र पाशुपत मतका अनेक सम्प्रदायको पनि स्थापना गरी शिवाराधनाको क्रमलाई बृद्धि गरेको कुरा स्विकार योग्य नै रहेको छ । अंशुवर्माले मुख्य गरी पाशुपतिको चित्र अंकित मुद्रा नै प्रचलनमा ल्याई चलाएका थिए । अंशुवर्माले धेरै देवीदेवताको स्थापना पनि गर्न लगाएको मानिन्छ ।

लिच्छवी राजा पनि महाशैव नै रहेका हुन्थे, “पशुपति महा भट्टारक (परममहाभट्टारक) वप्प पादानु गृहितं” भनी पाशुपतिलाई नै सबैकुराको मुख्य श्रेय प्रदान गर्ने गर्दथे । अधिकांश रुपमा लिच्छवी र

मल्लकालिन शासकहरुले यही भावको उल्लेख आफ्ना अभिलेखमा गर्ने गरेको पाउन सकिन्छ ।

ऐतिहासिक रुपमा हेर्दा, राजा अंशुवर्माको समयमा पाशुपत सम्प्रदायको धेरै प्रकारहरु उपत्यमामा उपस्थिति रहेको मानिन्छ । मुण्ड, ऋङ्ग, वंश, कौल, कापालिक लगायतका सम्प्रदाय (schools) हरूको उपस्थिति रहेको पाईन्छ । यसले एकर्थमा राजा शैवधर्मको (पाशुपतमतको) विकास र विस्तार गर्ने सोचमा रहेका थिए कि भन्ने शंका उत्पन्न गर्दछ । अंशुवर्माका समयमा ठूलो नाम कमाएका यी मत-सम्प्रदायहरु यसको उचित उत्तर प्राप्त हुन सकेको छैन तैपनि पछिल्ला कालमा शासकहरु अन्य विभिन्न देवी-देवताको पूजन क्रमलाई अपनाई रहे की ? भन्ने एक पक्षको खुलासा गर्दछ । यही क्रममा पछिल्लो समयमा मातृदेवताको पूजन क्रमको स्थितिमा वृद्धि हुँदै गैरहेको हो पनि यो कुरा सोचन बाध्य हुनुपर्दछ । यसका साथै, आध्य जगतगुरु शंकराको समयमा शंकरले पाशुपत, शैव, शाक्त, वैष्णव, बौद्ध, कापालिक, सौरवंशी लगायतका विभिन्न मत-सम्प्रदायलाई पनि दार्शनिक रुपमा भएको शास्त्रार्थमा पराजित गरेर वेदान्तको सिद्धान्त अनुसार नै दिक्षित पनि गरेको भन्ने उल्लेख रहेको छ । (शङ्करदिग्विजय/पंचमदंश सोपान/पूर्ण अध्यायको व्याख्यालाई अध्ययन गर्दा/पा.नं. १६१-१७४)

यसरी सरसंती हेर्दा पाशुपत मतले आफ्नो मन, बुद्धि, इन्द्रिय, आत्मा, भाव, भक्ति, प्रेम, विश्वासलाई शुद्ध गर्ने र सबैमा सम्भावको दृष्टि प्रदान गरी आनन्दयुक्त रहन मद्दत गर्दछ । यसले व्यक्तिभित्र उठ्ने अनावश्यक नकारात्मक भावना र दृष्टिकोणको शमन गरी शुद्धभावको विकास गर्न सहायता गर्न सक्ने देखिन्छ । पुराणमा पनि प्रष्ट भनिएको छ कि,

अविद्यामस्मितां रागं द्वेष चाभिनिवेशकम् ।

क्लेशाख्यानचलान् प्राहुः पाशानात्मनिबन्धनात् ॥२९॥

आत्माको बन्धन गर्ने अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष, अभिनिवेश यि क्लेश नामका ५ अचल तत्त्वहरुलाई पाश भनिएको छ । (कूर्मपुराण/८ अध्याय/२९ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. २७०)

यो पाशुपत धर्म सम्पूर्ण जीवात्माका लागि हितकारी दर्शन नै रहेको मान्न सकिन्छ । पाशुपत फिलोसोफीको अर्को विशेषता भनेको यसले व्यक्तिलाई मनोवैज्ञानिक रुपमा शान्ति प्राप्त गर्ने एउटा Certain point मा लगेर स्थापित गर्न सक्दछ जसमा व्यक्तिले आफ्नो ego र selfism लाई पनि जित्दै अगाडि बढ्दै जाँदा मानव भाव विकार जनित अवस्थाबाट पार पाई एक पृथकै रुपमा चेतनाको स्तर पार गरी आफुलाई स्थापित गर्नु हो । यसरी रहेको शुद्धावस्थाको आत्मभावस्थामा नै देहरहित अहंब्रह्मास्मिं (I am the Brahma) भावलाई अनुभूति गर्न साधकले साधना गर्दै जाने क्रम हुन्छ ।

यदाकदा, तपाचारलाई पनि ज्ञान प्राप्ति (पाशत्वबाट मुक्त भै साम्यावस्थामा रहने क्रमको अवस्था) को रुपमा लिइएको पाईन्छ । यस क्रममा पनि, तापस तपस्वीहरु जितेन्द्रीय भै विषयासक्तिबाट टाढा रही स्वात्मतत्त्वलाई स्थिर राखी महाभावले स्थित रहने गर्दथे । यसकारण तपाचारको क्रममा पनि पाशत्वबाट मुक्ति प्राप्त गर्न सकिन्छ । यही उचित रुपमा तपस्क गर्दा पनि मनोगत रुपमा भावावेगहरु उत्पन्न भई शिवको स्थिरता हरण गर्न सक्ने अवस्था हुन्छ । यसमा विशेष सर्तकता राखी तपाचारमा रत हुनु पर्दछ । तपको क्रममा, इन्द्रिय, मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार, जनित भावपूर्ण आवेग र इच्छादीलाई नियन्त्रण चैतन्यता (ज्ञानज्योति) हेतु गरिने हुँदा तप पनि आफैमा पाशमुक्तिको एक कारक तत्व र क्रियाको रुपमा लिने गरिन्छ ।

यसरी नै पाशुपतहरु मोहको क्षय गरी स्वयंलाई शिवमा समर्पित गरी शुद्धभावले रहने गर्दथे र आफ्ना पाशत्वहरुको शमन गर्न विविध ब्रताचारको पालना पनि गर्दथे । यसबाट प्राप्त

असिमानन्दको कुनै वर्णन गर्न सकिदैन । शिवद्वारा प्रतिपादित दर्शन (पाशुपत) दर्शनमा पनि कार्य, कारण, योग, विधि, दुखान्तलाई नै प्रधान रूपमा वर्णन गरिएको छ । पाशुपत दर्शनका अनुसार यो सम्पूर्ण चराचर पशुकै रूप हो । तथा (शिव) पाशुपति नै सबलाई मुक्ति प्रदान गर्ने मुक्तेश्वर (पशुपति) नै प्रधान देवता हुन भन्ने मान्यता लिएको पाईन्छ । (कूर्मपुराण/७ अध्याय/१७-२१ श्लोक/व्याख्या/सार/पा.नं. २६१) यि ५ तत्वलाई जानेमा मोक्ष दुर्लभ नभै सूक्ष्म हुन्छ भन्ने आशय व्यक्त गर्दछ ।

विधूय मोहकलिलं यया पश्यति तत् पदम् ।

सापि विद्या महेशस्य नियोगवशवर्तिनी ॥४९॥

जसद्वारा मोहरूपी कलम्बलाई धोई त्यस परमपदको दर्शन हुन्छ । त्यो विद्या पनि महेश (शिव) कै आज्ञाको वशमा रहिन्छन् भनिएको छ । (कूर्मपुराण/६ अध्याय/४९ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. २६७)

पाशुपत ब्रतानुष्ठानको आत्माराधनालाई अधिक महत्व दिइएको पाउन सकिन्छ ।

पाशुपत ब्रत विधान विभिन्न रूपमा गरिन्छ । पाशुपत शैवाचारमा देवार्चन र यजनको क्रम दुवै रूपमा (बौद्धिक र आगमिक) चलेको पाउन सकिन्छ । यद्यपी यसको अध्ययन बृहदरूपमा गरिदैछ । यसका साथै उल्लेख भए अनुसार परममहाब्रतको रूपमा मान्दै यो ब्रत धारण गर्नाले दुःख र पानाश हुने, पुष्टि र बल वृद्धि गर्ने, सिद्धिदायक, सुयश बढाउने, मनलाई प्रिय लाग्ने समस्त पापबाट छुटकारा प्रदान गर्ने, जितेन्द्रिय र एकाग्र चित्त, शान्त र दमनशिल (आसक्ति) हुन सक्ने प्रसङ्ग रहेको पाईन्छ । (संक्षिप्त स्कन्द पुराण/अवन्तिक्षेत्रमहात्म्य/पा.नं. ७००-७०१) यसका साथै मुक्ति प्राप्तिका लागि, गुह्य भनदा पनि गुह्य, वेदको सार स्वरूप सूक्ष्म एवं श्रेष्ठ पाशुपत ब्रत भएको र विभिन्न आसक्ति

त्यागी, बेदाभ्यासमा रत हुँदै सतत् ध्यान गर्नु पर्दछ । भष्म धारण गरी निष्काम भावले पाशुपत योगको सेवन गर्नु पर्दछ भन्ने चर्चा रहेको छ । (कूर्मपुराण/पा.नं. २८१-२८२ तथा ११ अध्याय/६७-८० श्लोक/व्याख्या/तथा पुरै अध्याय/साराशं)

अन्तमा यसरी हेर्दा यो पाशुपत दर्शन अत्यन्त महत्वपूर्ण दर्शनको रूपमा रहेको देखिन्छ । यसको अनुशरण गर्नाले अवश्य पनि हामी जीवहरुको (मानवहरु) कल्याण हुन्छ । वर्तमान समयमा सबै विषयाशक्ति कै पछाडि लाग्ने क्रम बढ्दै गएको र आत्माशान्ति प्राप्त गर्न नसकि पिडित रहेको सन्दर्भमा यस्तो ब्रताचारले अवश्यक पनि सम्पूर्ण मानवहरुलाई आत्मिय शान्ति प्रदान गर्न सक्ने प्रबल सम्भावना रहेको देखिन्छ ।

पाश र बन्धन एक चर्चा

पाश र बन्धन अत्यन्त गहन विषय हुन्। मायाको रूप र शक्तिको कस्तो रूपमा भाषित हुँदै कर्म गर्दछ यसको मापन र अनुमान सहजरूपमा कसैले पनि गर्न सकिदैन। हरेक चिजको २ रूप रहन्छ एक बाहिरी, एक भित्री। बाहिरी सबैले देख्ने र भित्री देख्न नसकिने, चिजलाई प्रविधिको विकास गरी देख्न सक्ने गरिन्छ जसलाई ज्ञान र विज्ञान भनिन्छ। जान्नुको नाम ज्ञान हुन्छ भने सिद्ध गर्नुलाई

विज्ञान मानिन्छ। अविद्यालाई अन्धकारको रूपमा मानिन्छ भने प्रकाशलाई विद्याको रूप मानिन्छ जसरी आकाशबाट परेको पानीलाई ग्रहण गर्ने, फलादिमा षट रस रहन्छन्। कुनै एक रसको मात्र रहदैन तर पानीमा षट रस हुँदैन जसरी एकै सूर्य देवले जगत भाषित गरि रहनु भएको छ। तर देश अनुसार, समय, दिनरात फरक मात्र पाईन्छ तर ऋतु आदि फरक रहँदैन बराबरी रहन्छ जसरी बालक जवान, प्रौढ, वृद्ध आदि पनि समान रूपले रहेको पाईन्छ। कुनै पनि बालक जन्मना साथ हिँड्ने, बोल्ने, जान्दैन समय हुँदै गएपछि सबै कुराहरु पूरा हुन्छन्। त्यसरी नै विद्या, अविद्यालाई परिभाषित गरेको पाईन्छ। ब्रम्हमय रूप भएको कारण माया र ब्रम्हलाई पनि एक आपसमा सम्बन्धित रहेको भनि शास्त्रपुराणहरुमा प्रष्ट व्याख्या भएको पाईन्छ। पाश एक सस्कृत शब्द पनि हो। यसको शाब्दिक अर्थ फन्दा, पासो वा जाल भन्ने रहेको पाईन्छ। पाशुपत धर्म

अत्यन्त गहन दर्शन हो । यसको परिभाषालाई अर्थ्याउनु आफैमा दुस्साहसपूर्ण कार्य मानिन्छ । पाशुपत मतले मापन गरेको सिमा र क्षेत्र अन्तर्गत रहेर हेर्दा व्यक्तिलाई पराधिन र स्वाधिन अवस्थाबाट मुक्त गर्ने बाधक तत्वको रूपमा रहेकोले पाश र बन्धनलाई धर्मशास्त्रहरुमा धेरै रूपमा परिभाषित गरिएको पाउन सकिन्छ । पाश र बन्धन नै जीव र शिव बिचको मलआवरणरूपी विकार रहेको मान्न सकिन्छ ।

धार्मिक रूपले हेर्दा संसारको बन्धननै “पाश” भनिन्छ । यसको बारेमा ज्ञान भएकानै शिवसमान र यसको ज्ञानहीन भएकाहरु नै पशु अर्थात ज्ञानको यथार्थ स्वरूपबाट पर रहेका, आत्माको आनन्द र कारणलाई नजानेका हुने कारण एकर्थमा पशु भनिएको छ । यसले मात्र व्यक्तिको अज्ञानी पक्षलाई पाश भन्ने संकेत गरेको पाईन्छ । यही अज्ञानता र अचेतन अवस्थामा गरिएको अनात्म कर्म नै पशुकर्म र पाश हो भन्ने प्रष्ट संकेत शास्त्र पुराणहरुमा रहेको पाईन्छ ।

पाशतत्व अतिनै बहुअर्थपुण रहेको पाउन सकिन्छ । शास्त्र पुराणहरुमा विभिन्न रूपमा पाश तत्वको चर्चा गरिएको पाउन सकिन्छ । यसरी उपनिषद्, तन्त्र शास्त्र, आगमिक ग्रन्थ, पुराणहरुमा भने यसको (विषयको) बडो अर्थपूर्ण रूपमा व्याख्या भएको पाउन सकिन्छ । हुनत उपनिषदहरुलाई रहस्य विद्या पनि भनिएको छ । (तैत्तिरियोपनिषद्/२ बल्ली/९ अनुवाक/१ श्लोक/पा.नं. १८५-१८९) साधारणतया पाश भन्ने शब्द बन्धनको अर्थमा प्रयुक्त गरिएको पाईन्छ र शास्त्रको मान्यता अनुसार जसबाट सम्पूर्ण जीवात्मा बन्धित रहेका हुन्छन् । विभिन्न रूपमा वर्णन भएका परिभाषाका केही दृष्टान्तहरु पनि रहेको पाउन सकिन्छ । यसरी नै अविद्यालाई नै पाशको रूप हो भनिएको छ किनभने अविद्यावस्था र यसबाट आर्जित सबै कर्महरु अविद्याकै परिणाम हुने मान्दै, अज्ञानावस्थामा व्यक्तिले

कुनै पनि रुपमा परमत्वलाई जान्न सक्दैन र सदा आनन्द वै ब्रम्हा भन्ने भावमा भावित हुन सक्दैन ।

“अज्ञान र आसक्ति नै पाश हो ।” (ब्रह्मसुत्र भाष्यको आशय/ग्रन्थ सार)

“पाश र बन्धन मृत्यु रुप हुन् ।” मोह, राग, एषणा, आसक्तिहरु नै पाशका रुप हुन् । (बृहदारण्यको पनिषद आशय ग्रन्थसार) यसैगरी अविद्यालाई नै पाश भनिएको छ । (श्वेताश्वेतरोपनिषद/२ अध्याय/१५ श्लोक/पा.नं. १४९)

हाम्रो बुद्धिलाई मायाले खेलाइ रहने क्रम एक शाश्वत क्रम हो । पाश एक अनादि मल नै हो । यो स्वयं देवताकै समयदेखि रहेको कुरा अध्ययनले देखाउँदछ । यसर्थमा मायाले तिरोहित रहँदा जस्तै जीव पनि विभिन्न आवरणले युक्त रहेको हुनु एक स्वाभाविक प्रकृया हो । यस अवस्थामा जीवले जस्तै कर्म पनि गर्न सक्दछ । यो नै मायाको एक विशेषता हो । यसकारण कि अज्ञान रुप आवरण चढेको हुन्छ । यसलाई हटाउने प्रयास गरी अघि बढ्नु पर्दछ । यो त्यागनु पर्ने क्रमकै एक अंश हो । यसो नगरिएमा मुल हृदयाकाशमा रहने परमात्माको भावनालाई आफुले अनुभव गर्न सकिदैन ।

माया स्वयं नै सबै पाशको जननी हुन् । प्रकृतिवत् रुपमा रहँदा पनि गुणको आधारमा जीवलाई कार्य गर्न प्रेरित गर्ने मायाको कुनै निश्चित रुप र सिमा पनि देखिदैन । ईश्वरको त्रिगुणात्मिका मायाको शक्तिको नाम नै प्रकृति हो भनिएको छ । (श्रीमद भागवत गीता/१३ अध्याय/२९ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ३४७) हरेक व्यक्ति र जीवमा भिन्नै प्रकारले मायाले आफ्नो प्रभाव कायम गरेको हुन्छ । जस अनुसार जीव स्वतः चालित हुन्छन् र कर्ममा रत् रहन्छन् । कोही यसको गुण-दोषलाई जानेर यसभन्दा माथि उठेर आफ्नो अध्यात्म र ज्ञानको तृष्णालाई मेटाउने गर्दछन् र कोही यसकै अधिनमा परेर भोग भावमा आफ्नो जीवन व्यतित गर्दछन् । यि दुई

पक्ष नै परम्परादेखि चलिरहेको मान्न सकिन्छ । देवतादेखि असुर, मानवसम्म पनि यसको प्रभावले प्रभावित रहने देखिएको छ ।

कामना र मोह नै विषयाशक्ति वा पाशका दुई पुत्र समान हुन् । जति कामना र मोहको आसक्तिको बृद्धि हुँदै जान्छ उति नै पाशत्वले पनि व्यक्तिमा आफ्नो जरा गाड्दै लैजान्छ । यसको अधिकता भएमा व्यक्ति सम्पूर्ण रुपले मायाकै आवरणले ढाकिन्छ र उसले जानेर बुझेर भन्दा नजानेर नै अज्ञानावस्था जस्तो बेहोशी रुपमा संसारमा आफ्नो कर्महरु गर्दै जान्छ ।

एकर्थमा संसारको सांसारिकतामा आबद्ध रहँदा मानवले जति पनि कार्यहरु गर्दछ ती अधिकांश कर्महरु कामनाकै चेष्टाले प्रेरित भै गरिएको हुन्छ । अनुचित कामना र एषणा पनि पाशावस्था कै एक रुप हो यसले पनि व्यक्तिलाई जकड्ने कार्य गर्दछ । बृहदारण्यको पनिषदको ग्रन्थमा उल्लेख भए अनुसार कर्ममा पुनः पटक-पटक आसक्ति नै कामना भएको र संसार बन्धनको कारणको रुपले गर्दा हामी मानवलाई (जीवलाई) संसारित गराउने स्वभावको हुन्छ भनिएको छ । (बृहदारण्यको पनिषद्/४ अध्याय/४ ब्राह्मण/व्याख्या/पा.नं. १०६१-१०६३) यसर्थमा, अनावश्यक कामनाहरुलाई पनि पाशरुप मृत्युकै एक क्रियाको रुपमा लिइन्छ । जसमा गुणशक्तिको प्रधानता रहने गर्छ व्यक्तिपनि सोही गुणानुसार कार्य गर्न पुग्दछ । यही नै पाशवद्धताको अवस्थाको बोध गराउने अवस्थाको रुप नै मानिन्छ । यसकारण विषयरुप वनमा दौडिने इन्द्रियरूपी हाथीलाई ज्ञानमय अंकुशले सदा वशमा राख्नु पर्दछ । यसरी हेर्दा उपनिषद, तन्त्र शास्त्र, पुराण, भागवदगीता लगायतका विभिन्न ग्रन्थहरुमा पाश र बन्धनको विभिन्न रुपमा चर्चा गरिएको पाइन्छ ।

कतिपय अवस्थामा नित्य जन्म-मरण तथा संसारमा आबद्ध भै कर्म गर्नु, जस्ता समूहलाई पनि पाश कै रुपमा लिइएको पाउन

सकिन्छ । यसरी हेर्दा हामी मानवहरु अरुको नभ आफ्नै भावना, विचार, गुण, दोष, क्रिया र कामना, एषणा, आसक्ति, राग, मोह, कामनादी जस्ता पाशले हरपल बान्धित रहेका हुन्छौ । जसले गर्दा शुद्धबुद्धि आत्म चैतन्यता स्वतन्त्र रूपले चल पाउँदैन र गुणले प्रभावित भई चल्ने गरिन्छ । व्यक्ति स्वयं पनि सोही अवस्थानुसार नै चल्दछ । यस्तै अरु दुर्गुण पनि पाशत्वमा रहेको हुन्छ । यसका साथै ब्रह्मलाई साक्षात्कार गरेर मृत्युको पाशहरुलाई काट्न सकिन्छ । अविद्या नै मृत्यु हो र विषयाशक्ति पाश हुन् । त्यसमा नै जीव पाशित हुन्छ । अतः यि पाश हुन् भनिएको प्रष्ट हुन्छ । (श्वेताश्वेतरोपनिषद/४ अध्याय/१५ श्लोक/पा.नं. १९२)

मायाको शक्तिकै अस्त्रहरुका रूपमा पनि मानिने यि पाशतत्त्व जस्तै काम, क्रोध, लोभ, मोह रिस, राग, द्वेष, कलह, आहार, निद्रा मुद्रा, मैथुन, भय, जुमुप्सा, आदि जस्ता भावनात्मक रूपले हामी मानवहरु आफ्नै गुणको जालोमा पर्दै संसार भ्रमण गरिरहने क्रम हुनाले सच्चा पाशुपतहरुले यस्ता गुण-भावबाट माथि उठेर आफ्नो कार्यलाई अगाडि बढाउन पर्दछ । यस क्रममा गुणको बृद्धि र दोषको क्षय गर्दै जाने अभ्यास गर्नु पर्दछ । यो पनि व्रताचारकै एक प्रकृया हो । उपरोक्त भावावेगमा हामी हरपल परिरहेकै हुन्छौ यसको उच्चता र उग्रताले व्यक्तिलाई बन्धनमा पारि कार्य गराइरहेको अवस्था नै एकर्थमा पशु अवस्था हो । यस क्रममा हामीले शुद्धभावले रहेको शान्त, एकरसमय, परमानन्दरूप, अद्वैत आत्मभावको साक्षात्कार गर्नु कदापी सम्भव हुँदैन । कुनै न कुनै भाव र विकारले आफ्नो पाशमा जीवात्ममालाई पारेरै छोड्दछ । यसर्थमा यसबाट बच्नको लागि धारण गरिने जुन व्रत-विधान छ । त्यसलाई नै एक रूपमा पाशुपत व्रत विधान भन्नु पर्दछ । यस विधान क्रमको अनुसरण गर्ने क्रममा व्यक्तिले अनेक मार्ग र विद्याको अनुसरण गर्दै

सात्त्विक वा अन्य मार्गको पनि चयन गर्न सक्ने हुन्छ । जुन व्यक्तिको आफ्नो सहजता र अनुकुल रहेको हुन्छ ।

१. पाश र बन्धनको सिमा पनि देख्न सकिदैन । यो सबै हुनुमा ब्रम्हकै मायाको शक्ति र अवस्था अनुसार हुने क्रियाको भेद हो । मायाको शक्तिले प्रत्येक जीव जगतलाई एकरूपमा तथा विविध रूपमा आफ्नो फन्दामा पारिने रहने हुन्छ । मायाको लिलामा रहँदा (मायान्मुख रहँदा) हर कोई पाशवद्ध हुन्छन् । जबसम्म शरिरगत रूपमा अप्रवद्ध रूपमा आत्मको बोध-शक्तिको जागरण नहुन्जेल (अर्थात् आत्मस्व चैतन्यता) को शरिरगत रूपमा, कर्मगतरूपमा लिप्त रहने क्रम भै रहने हुन्छ । यही क्रममा जीव बन्धनको (कर्मको जन्जालमा) रही नै रहन्छ । तर यसकै विपरित इश्वरिय कृपाले वा कुनै रूपमा बुद्धि र ज्ञान भावविशेषको उदय भैसके पश्चात् यसको प्रेरणाले गर्दा हामी जीवहरु अप्रवद्धलाई छोडी प्रवृद्ध मार्गमा जान सक्ने सम्भावना रहन्छ भनिएको छ । (कुलार्णव तन्त्र/५ उल्लास/११८ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १२९) वास्तवमा यही नै पाश र बन्धन र मुक्ति बीचको एक अवस्था रहेको मान्न सकिन्छ ।

पाशको छेदन सहजै हुनु सम्भव हुँदैन । कोटी-कोटी ब्रतादि, तीर्थ, दानादी भन्दा ठूलै कर्म गरिएर धर्माजन गरेतापनि पाशको क्षय नहुन सक्छ । यसर्थमा, पाशको छेदन ज्ञानात्मक आत्मबेताले गर्न सक्नु सम्भव हुन्छ । अज्ञान रुपी शक्तिकै प्रभावले मानव जीवनमा बन्धनको कारण मानिन्छ । अविद्या जनित सांसारिक व्यवहार, जरा, मरण, रोग पनि पाश कै रूपमा मानिएको छ । (कठोपनिषद/१ अध्याय/२ बल्ली/५ सुत्र/व्याख्या/पा.नं. ४९)

शास्त्रमा भनिए अनुसार इन्द्रियजनित “अहंत्व” वस्थामा भौतारिनु र गरिने कर्म पनि पाशरूप नै भएको तथा जीवपनि निरन्तर जन्म मरण, जरा, रोगादीको अनर्थ समूह नै पाश हो

भनिएको छ । (कठोपनिषद/१ अध्याय/२ वल्ली/५
सुत्र/व्याख्या/पा.नं. ४९)

जसरी दिव्य पारसमणीमा छोएपछि लौह धातु पनि स्वतः
सुवर्णमा परिणत हुन्छ । ठिक त्यही क्रमले अष्ट प्रकारेण रुपको
भौतिक पाशत्व नाश भै जीव नै स्वयं शिवरुपमा स्थित हुने हुन्छ ।
यो अवस्थामा जीव सहज जीवको रुपमा नभै दिव्यात्माको रुपमा
विचरण वा विहार गर्दछ । “अहम् सोऽहम्” भावको भावनाले भावित
हुने अवस्था विशेष हो ।

यसपछिका क्रममा विस्तारै उपासकले आत्मयोगको सम्पादन
गर्दै जाने क्रममा विस्तारै आफ्नै तपोबल र गुरुको आशिषले
आर्जित ज्ञानरूपी खड्गले बोधात्मक अवस्थाहरुलाई पर्ने हुन्छ ।
यसपछिको अवस्थालाई मिथुनाभावको (आत्मानन्द रूपी भाव) एक
चरणको रुपमा मान्न सकिन्छ । तैपनी अदृश्य मायाको शक्ति यति
तिब्र हुन्छ कि यसले कुनै पनि रुपमा पुनः व्यक्तिको धर्म-कर्मलाई
एकातिर राखी हावी हुन सक्ने अत्याधिक सम्भावना हुन्छ । यसर्थमा
यस पलमा च्युत भएमा आफुले आर्जित गरेको सबै धर्ममय कर्म र
मार्गहरुमा दिगभ्रमित पनि हुन सक्ने हुन्छ । यसर्थमा उचित रुपमा
गुरुको निर्देशलाई मानेर आत्मयोगको क्रम सम्पादन गर्नु पर्दछ । यो
सर्वप्रथम र अनिवार्य क्रम हो । धार्मिक पक्षबाट भन्नु पर्दा, ज्ञानको
कुनै अन्त र सिमा हुँदैन । ज्ञान केवल बोधमय हुन्छ । यो अगोचर र
केवल जागृत मन तथा शुद्ध बुद्धिद्वारा नै जान्न सकिने गुणले युक्त
रहेको हुन्छ । यसरी ज्ञानद्वारा बुद्धिले परातत्त्वको अनुभूति गरी
स्वयंलाई आत्मस्थिर रहन प्रेरणा प्रदान गर्दछ । मानवको भौतिक र
संसारिक कर्मका कतिपय पक्षहरु पशुत्व कै रुपमा (अचेतनावस्थामा
हुने भएका कर्महरु) वर्णन गरिएको छ र केवल ज्ञानरूपी खड्गले
मात्र संसार बन्धन रूपी तत्त्वको छेदन गरी ज्ञानमय भैकन अमरत्व

प्राप्त गर्नुपर्ने र यसैद्वारा मुक्ति सम्भव हुने चर्चा रहेको छ । (नृसिंहपुराण/१५ अध्याय/४-१३ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ५३)

पाशमा आबद्ध रहँदा हामी जीवहरु आसक्तिको क्रममा रहने गर्दछौं जसमा अनेकानेक विषयहरु रहेका हुन्छ । यो पनि एकक्रम नै हो जुन अवस्थामा क्रमशः मार्गको अनुसरण गर्दै विषयाशक्तिलाई जित्दै, स्वात्मचिन्तन र अन्तरयोगको क्रमलाई वृद्धि गर्दै क्रमशः "मृत्युमयं पाशम्" हरुलाई भेदन गर्दै जाने क्रम हो । यो अत्यन्त कठिन क्रम हो । यही अवस्थामा आएपछि साधकहरु उचित मार्ग प्राप्त गरेनन् भने इच्छित तत्व दर्शन गर्न नसकि भ्रमित हुने गर्दछन् । जुन वास्तवमा एक पिडादायी अवस्था हो । यस्तै अवस्था नआओस् भनि उचित रुपमा गुरुकै देखरेखमा आफ्नो साधना सम्पन्न गर्नु पर्दछ । घमण्ड, प्रमाद, विषयाशक्ति, जगतमा (भौतिकतामा) लिप्त भै बाँच्नु वा पेयावस्था पनि बन्धन र पाश नै भएको कथन रहेको छ । (कठोपनिषद/१ अध्याय/२ बल्ली/६ सूत्र/व्याख्या/पा.नं. ४९-५०)

आत्मावस्थामा स्थिर रहेका बेला सकेसम्म हावी हुन नदिन (अज्ञानजनित तत्व) भरसक प्रयास पूर्वक स्वयंलाई सम्झाई, बुझाई नियन्त्रीत गर्नु पर्ने हुन्छ । यो पनि व्यक्तिको आफ्नै गुणमा निर्भर रहने

हुन्छ । शरिर (देह) ले स्वतः स्फूर्त प्रदान गर्ने देहको स्वभाविक अभिमानलाई स्वयंको बुद्धि विशेषले जानी त्यागेर यस भन्दा माथि स्वात्मभावले समर्पित भै (पूर्णरूपेण) पाश बन्धनको छेदन गर्ने क्रमलाई प्रारम्भ गर्नु पर्दछ । बुझ्नु पर्ने कुरा के रहेको छ भने यो मुमुक्षीहरुको जुन पाश र मुक्ति बिचको जीवको यात्रा छ । यो अत्यन्तै जटिल र अनुशासन पूर्ण रहेको हुन्छ । यस बिचमा हामीले धेरै कुराको आत्मालोचना गरी विद्याको प्राप्तीको लागि नवीन रुपमा स्वयंलाई तयार गरी, भावपूर्णरुपमा समर्पित भै आफुलाई अहम् ।

आसक्ति रहित अवस्थामा आत्मभावलाई स्थापित गरी) रहित गरी गुरु र देवताको मात्र विशेष आत्मचिन्तन गरी खान-पिन, विहार, बोली, वचन, दृष्टिकोण, क्रिया लगायतका थुप्रै पक्षलाई नवीन रूपमा शुरु गर्नु पर्ने हुन्छ। जुन सबैका लागि सहज हुँदैन। तन्त्रमार्गीको क्रममा आवद्ध भएकाहरु पनि विभिन्न विधि-नियमले बाधित हुन्छन्। यही क्रम, हाम्रो पशुपति क्षेत्रमा पनि अनुभव गर्न सकिन्छ।

शास्त्रमा भनिए अनुसार जुन समयमा कुनै पनि व्यक्तिले स्वात्म ब्रम्हको अनुभूती गर्दछ, त्यो वास्तवमा अति महत्वपूर्ण क्षण हुन्छ। यही पलमा हामीले आफ्नो वास्तविक आत्मानुभूती गर्न सक्दछौं। यो क्रमलाई विस्तारै शुद्ध प्रयासले बढाउँदै लैजानु पर्ने हुन्छ। वैदिक तान्त्रिक दुवै रूपमा यो अनिवार्य प्रकृया हो भन्ने मानिन्छ। यो क्रमले शक्तिको उपासना गर्दा अनौठौ रूपको नदेखिने उर्जा प्राप्त हुन्छ। श्रीमद् भागवत महापुराणको आशय अनुसार, हृदयका ग्रन्थिहरु (भ्रान्तिहरु) छिन्न-भिन्न हेतु नै वास्तविक मुक्ति हो। (श्रीमद् भागवत महापुराण/११ स्कन्द/२९ अध्याय/१९-२४ श्लोक/पा.नं. ८९३-८९४) यसैगरी पुराणमा पनि उल्लेख भए अनुसार

कारणं सर्वभावानामानन्दैक समाश्रयम् ।

पुराणं पुरुषं शम्भू ध्यायन् मुच्यते बन्धनात् ॥ १६ ॥

सबै भावका कारणरूप, आनन्दको एकमात्र आश्रय स्वरूप पुराण पुरुष शम्भूको ध्यान गर्नाले बन्धनबाट मुक्ति हुन्छ भनिएको छ। (कूर्मपुराण/२९ अध्याय/१६ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ३८९)

अनाद्यनन्त कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।

विश्वस्यैकं परिबेष्टितारं ज्ञात्वां देवमुच्यते सर्वपाशैः ॥१३॥

यस गहन संसार भित्र त्यो अनादि, अनन्त, विश्वको रचयिता, अनेकरूप, विश्वलाई एकमात्र व्याप्त गराउने देवलाई जानेर जीव समस्त पाशहरुबाट मुक्त हुन्छन् भनिएको छ। (

पाशत्वको असार (पार नपाईने) आवरणले छोपिएको तथा अज्ञान र कामना जनित मल आवरण युक्त हाम्रो भावावस्थामा कर्महरु बहिर्मुखीरूपमा केही क्षणको तृप्तीका लागि रमाएर वस्तुको परिणाम नै हामीले स्वात्म रूपमा रहेका परब्रम्हं स्वरूप शिवात्मक आत्मब्रम्हंको साक्षात्कार गर्नु सक्दैनौ यसकारण पनि जीव शिवमय भैकन पनि पाशको पाशत्वले बन्धनमा रहेको हुनाले केवल भोक्ता जीवभावले संचालित हुने हुन्छ। यहाँ नै मुक्ति र बन्धन तत्वको विषय जोडिएर रहेको हुन्छ। यही नै पाशवद्ध र पाशमुक्तावस्थाको विचको हाम्रो आत्मस्वतन्त्रताको अवस्था हो।

यस्ता पाशमुक्तावस्थामा रमण गर्नेहरुको गतिविधिहरुको अर्थ आफ्नै किसिमको रहेको हुन्छ। यिनीहरु आफ्नो भाव गुप्त राख्न अनेक व्यवहार पनि गर्दछन्। यस्तै क्रमले यिनको जीवन व्यतीत हुने गर्दछ। यिनीहरु आफ्नो साधना सहजै प्रकट गर्दैनन्।

शरिरधर्ममा रमाउने आत्मचैतन्यतालाई पाशरूपी बन्धन मानेर बनवास रूपले रहेको मान्दै। त्यही देहभित्र मुक्त भावले पृथक रहन सक्नु र स्वयंको आत्मालाई प्रवासी बनाई कर्म सम्पादन गर्न सके त भनै उचित हुने हुन्छ। यसले गर्दा देहकर्मी भन्दा आत्मकर्मी हुन मद्दत गर्दछ। यसले विषयाशक्तिको भावलाई नियन्त्रण गरी एकाग्रताको भाव बृद्धि गर्दछ।

पशु-पाशवद्ध जीवगण जसको स्वभाव एकरूपमा संसारी अवस्थामा पनि रहेको हुन्छ। अर्कै अवस्था र परिवेशमा आबद्ध रहेको समयमा तत्वको वास्तविक बुझाई नहुने अवस्था पनि सृजना हुन सक्दछ। यसकारण विज्ञहरु सहजै सबैको अगाडि दर्शनको गहनतालाई प्रदर्शन गर्दैनन्। बाह्यरूपमा जे जस्तो भौतिक र सांसारिक अवस्थामा रहेपछि आन्तरिक रूपमा वस्तुतः यस्ता

व्यक्तिहरु मुक्तावस्थामा नै रहने गर्दछन् । यो एक अनुभवगम्य व्याख्या हो । किनभने सांसारिक र सहज भौतिकावस्थामा रहेका व्यक्तिहरुले विषयको गहिराई लाई उचित रूपमा बुझेनन् भने विभिन्न प्रतिक्रिया र भाव व्यक्त गरी विषयलाई सतही रूपमा मात्र हेरेर उपहास र हास्यमात्र गर्न सक्ने प्रबल सम्भावना रहेको हुने हुँदा विभिन्न रूपले मायाले ग्रसित भएका र तत्त्वको बुझाई भन्दा टाढा रहेकाहरुको सन्दर्भमा पाश र बन्धन जस्तो गहन विषयको चर्चा गरेतापनि यसले व्यक्तिमा कुनै प्रभाव पार्दैन र अझ भन्नु पर्दा, यस्ता मानिसको अगाडि यस्तो दिव्य दर्शनको चर्चा पनि गर्न नहुने धार्मिक नियम रहेको हुन्छ ।

पाशको मोचन भएपछि तत्त्वको भेद प्राप्त भै तत्त्व भेदन गरी सकेपछि पुनः लौकिक र भौतिक र नीच क्रम व्यवहार वर्जित गरिन्छ । यसमा कुनै दुईमत रहँदैन । यदि गरिएमा त्यो (व्यक्तिको) तपोबल क्षय हुन्छ । साधना पुनः प्रारम्भ देखिनै गर्नु पर्ने हुन्छ ।

तन्त्रशास्त्रको मर्मानुसार पनि (दार्शनिक मान्यता) पाशवद्धताको क्रममा आवद्ध भै लिप्त रहेकाहरुको संसर्गमा वा संगतमा रहनु पनि उचित मानिदैन । बोधावस्थाको सिमामा प्रवेश गरेपछि पनि यस्ता कर्मले वा संसर्गले बुद्धि र इन्द्रियलाई भड्काई बुद्धि भ्रमित हुने र अनुष्ठानको क्रममा बाधा उत्पन्न हुने सम्भावना पनि रहने हुन्छ । यस्ता दुर्लभ विद्याहरुको प्राप्ती गर्ने क्रममा आत्मानुशासनको आवश्यकता अधिक हुन्छ ।

उचित गुरुवाट उचित ज्ञान लित सकिएन भने पाशको छेदन सम्भव हुँदैन । यो असार संसारमा बन्धन र पाशमा परेर भ्रमण गर्नु पर्ने हुन्छ । यथोचित रूपमा कार्य सिद्ध हुन सक्दैन । यसकारण पाशुपत भै पाश र बन्धनको छेदन गरी महाभावले भावित उचित गुरुको शरणमा गई ज्ञान लिनु पर्दछ ।

किनभने एउटा सच्चा पाशमुक्त उपासक सर्वदा असिद्ध संकल्प र कामनाहरुलाई अतिक्रमण गरी निष्कल (आत्मरती) भै स्वयंको सहज जीवन यापन गर्दछ। यही सरलता र निर्विषयीता नै पाशमुक्त साधकको स्वभावमा रहेको विशेष गुण मान्न सकिन्छ।

वास्तवमा भन्नु पर्दा परमतच्चले भावान्वित भएपछि परमतत्वको स्वयं भेदन गर्न सक्ने हुन्छ र हुनु पर्दछ पनि यो चेतनाको स्तरमा पुगेपछि स्वात्माको रहस्यात्मकताको निश्चल तत्त्वज्ञ (बोद्ध, प्राप्ती) होइन्छ। यसक्रमलाई नै आत्मतत्त्वको निग्रह भएको एक अवस्थाको रूपमा रहेको मान्न सकिन्छ। यो सबै अवस्था विशेषमा पुर्‍याउने कार्य गुरुद्वारा नै हुने हुन्छ। गुरुले पशुभावमा रहेकालाई उद्धार गरी महाप्रकाश (ज्ञान ज्योति) ले प्रकाशित गर्न सक्दछन्। यसमा शिष्यरूपी साधकको परिश्रम र दृढ संकल्पले महत्वपूर्ण भूमिका राख्दछ। यसकारण पाश र बन्धनको क्षय हुनुमा गुरुको सर्वाधिक उल्लेख्य भूमिका रहेको हुन्छ।

जो मानवले विद्या र अविद्याको प्रभाव, यसका कर्म दुबैलाई संयुक्त रूपमा जानेको हुन्छ। तब नै व्यक्तिले अविद्याबाट हुने मृत्युलाई स्वयंले जितेर विद्याद्वारा (आत्मतत्त्व) द्वारा नै अमरत्व प्राप्त गर्ने गर्दछ। यो पनि पाश र बन्धनको मुक्ति कै एक उपाय हो। यस्तै भावमा रहेर बाँच्नु पर्दछ भन्ने भाव प्रकट गरेको छ। (ऐतेरियोपनिषद्/१ अध्याय/१ खण्ड/व्याख्या/पा.नं. १४) भनिएकै छ कि उच्च ब्रतीहरु पनि पाश रूप तत्त्वलाई छेदन गरी मुल ब्रह्मतत्त्वमा नै लीन रहन्थे। यस बाहेकका कुनै अन्य कर्ममा साधकको ध्यान हुने गर्दैनथ्ये।

सम्पूर्ण विकृती र विपत्तिको कारण रहेको भनिने पाश, अविद्या र अज्ञानको निवृत्तीको निमित्त नै आत्म-साक्षात्कार गर्नु पर्दछ। (तैत्तिरियोपनिषद्/१ अनुवाक/२ बल्ली/पा.नं. ८२) यसपछि मात्र विशेष साधनापथमा अगाडि बढनु पर्दछ। संसारावस्थामा रहेका

मानवको कर्मको कतिपय अज्ञानावस्थामा भै रहेको हुन्छ । केवल ज्ञानरूपी खड्गले मात्र संसार बन्धन रूपी तत्त्वको छेदन गरी ज्ञानमय भैकन (अज्ञान रूपी मृत्युलाई जितेर) अमरत्व प्राप्त गर्नु पर्ने र यसैद्वारा मोक्ष सम्भव नहुने कथन रहेको छ । अविद्या नै तृष्णा पाशमा बाँध्ने तत्त्व हो भनिएको छ ।

यसरी उपरोक्त रूपमा हेर्दा पाश एकर्थमा हामीभित्र रहेर हामीलाई नै बन्धनमा राख्ने एक भावावस्था र मनोगुण हो । यसलाई केवल शुद्ध विद्याको प्रभावले मात्र नियन्त्रण गर्न सकिन्छ अन्यथा यो हावी नै भै रहने हुन्छ । यही नै मायाको एक विशेषता र स्वभावको रूपमा रहेको मान्न सकिन्छ ।

यस्ता पाशका आवेगहरुले हामी हरक्षण ग्रसित भै रहने हुन्छौ । यसर्थमा यस्ता मृत्युरूपी राक्षसहरुसँग लड्ने सामर्थ्य प्राप्त गर्न पूर्ण लगन शिल भै गुरुज्ञान प्राप्त गरी गुरुले सिकाए बमोजिमको कार्य मृत्यु पर्यन्त गर्नु पर्दछ । यो एक अनिवार्यता हो । यसमा कुनै मतान्तर रहेको पाइदैन । अपितु साधनाको बलमा उपासकले आफ्नो अवस्था र गतिलाई बृद्धि गर्न सक्दछ । यो व्यक्तिको स्वयंको तपोबलकै क्षमतामा निहित रहेको हुन्छ । मायाको बन्धन अति भयानक हुन्छ कोही पनि यसको प्रभावबाट बच्न सक्दैनन् अपितु प्रभावित भै मनमा उत्पन्न हुने सबै मायामय कामना शक्तिहरु निश्चय पनि पाशमुक्त हुनेका लागि ग्राह्य हुँदैनन् । पाशुपतहरुले वास्वतमा भन्नु पर्दा इन्द्रिय र मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार जनित सम्पूर्ण भाव-आवेगहरुलाई आफ्नो ज्ञानबलले जितेर सदैव आफ्नो र अरुको हित चिताई सदाचारमा नै रही जीवनयापन गर्नु पर्दछ ।

ऋषि मुनि

विश्वमा रहेका
भू-भागमा बसेका मानव
सभ्यता तीनको धर्म र
संस्कृतिमा पनि विभिन्न
दिव्य धार्मिक ज्ञानी
गुरुहरुको उल्लेख भएको
पाइन्छ। यही सन्दर्भमा

हाम्रो हिन्दु धर्म र दर्शनमा
पनि कुनै न कुनै रूपमा विभिन्न रूपमा रहेका विशेष धार्मिक
गुरुहरुको उल्लेख गरिएको पाइन्छ। यस्ता महामानवहरु अन्य
साधारण मानव भन्दा ज्यादै दिव्य ज्ञान र गुणले युक्त हुन्थे जसका
कारण मानिसहरु यिनलाई मान्ने गर्दथे। पुराणहरुमा उल्लेख भए
अनुसार यस्ता दिव्य महात्माहरु साधारण नभई विशेष हुने गर्दथे।
सहजै लोकले यस कुराको भेउ पाउन वा नपाउन पनि सक्दथ्यो।

मुनिहरुलाई जान्नु कठिन छ। साधारण शब्दमा भन्नु पर्दा
विषयहरुको आसक्तिबाट पर रहेर शुद्ध रूपमा ज्ञानको चिन्तन
तत्त्वको मनन गर्ने, तपको आचरण गर्ने, ब्रम्हमार्गको अनुसरण
गर्नेलाई मुनि भनिएको पाइन्छ। (श्रीमद् भागवदगीता/१०
अध्याय/३७ श्लोक/मा मुनि अर्थात् मनन गर्नेहरु भनिएको छ र
सबै पदार्थका जानकार/पा.नं. २५८) सम्पूर्ण आर्य सनातन क्रममा
आबद्ध भएकाहरु आफ्नो वंशजको रूपमा यस्ता मुनिगणहरुलाई नै
मान्ने गर्दछन्। त्यस्ता मुनिहरुले क्रमशः चेतनाका विभिन्न स्तर,
क्रम र भेदको स्वात्मपूर्वक ज्ञान प्राप्त गरिसकेपछि यस्ता महात्माहरु
क्रमशः क्रियमार्गक्रमको विभिन्न अवस्थालाई बुझ्दै अन्ततः ज्ञानको

एक विशिष्ट अवस्थामा पुग्ने गर्दछन् जसमा यिनीहरुको चेतनाको प्रसार र विस्तार हुँदै जाने क्रमले गति प्राप्त गर्दछ। जसमा कर्मयोगको रूप प्रवृत्ति भन्दा निवृत्ति सम्पादित हुन्छ। जसद्वारा यिनीहरु मोक्षमार्गमा लाग्ने गर्दछन्।

तप गर्नु कुनै सहज कृत्य होइन। जितेन्द्रियको क्रमबाट आरम्भ गरी परमानन्दको पद प्राप्त गरी भावमुक्त हुनु पनि आफैमा ठूलो कुरा हुन्छ। आत्मयोगको चरमोत्कर्षमा पुगेर पुनः संसारमा फर्केर आई कर्ममा आसक्त रहनु पनि बाध्यात्मक कर्म बन्धन कै एकरूप हो। नत्र भने सच्चा साधक र मुनित्व प्राप्त गर्न चाहनेले कदापि पनि त्यो परमभावबाट आफुलाई अलग राख्न चाहदैन। तप बिना शरिर र कर्म शुद्धि हुँदैन। संसारका सबै ठूला महान कर्महरुका पछाडि र मूल कारण रूपमा तपस्या नै हुन्छ। जो तपाचरण गर्दैनन्। तिनको कर्म सिद्ध हुँदैन। सबैले तपद्वारा नै वाञ्छित फल प्राप्त गरेका छन् भनि प्रष्ट उल्लेख रहेको छ। (स्कन्दपुराण/प्रथम माहेश्वरखण्ड/पञ्चविंशोऽध्याय/४-७ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ५०७)

मुनित्व प्राप्त गर्नु कुनै सहजावस्था होइन सम्पूर्ण दशनामीक्रममा आवद्ध रहेकाहरुको अन्तिम लक्ष्य भनेको नै पूर्णरुमा आत्मब्रम्हको साक्षात्कार गरी परब्रम्हम् आफुलाई समर्पण गरी प्राणपर्यन्त यिनकै उपासनामा समय बिताउने एउटा गहन अवस्था पार गरेपछि जब तत्त्वको साक्षात्कारको क्रमावस्थामा पुग्ने क्रम हुन्छ तब क्रमबद्ध रूपमा पाश-बन्धन, विद्या अविद्या, कर्म-अकर्म, भाव-अभाव, प्राप्ति-शून्य, बोध-अबोध, कर्म-अकर्म जस्त अतिगहन विषयहरुलाई जानेर स्वयंको आत्मभाव पृथक अवस्थामा राखी त्यहीबाट आत्मयोगको आधार लिई अनन्तको यात्रामा अगाडि बढिने क्रमलाई नै मुनिको अवस्था मान्न सकिन्छ। मनन र चिन्तन शक्तिको चरमावस्थामा प्रवेश गरी मनन गर्न सक्ने दुर्लभ क्षमता

भएको कारण मुनी भनिएको मान्नु पर्दछ । उपनिषद्मा उल्लेख भए अनुसार आत्मज्ञान र तत्त्व प्राप्ती भएपछि मात्र मुनि हुन्थे भनिएको छ । (बृहदारण्यको पनिषद्/४ अध्याय/४ ब्रह्म बल्ली/१३ श्लोक/पा.नं. १९०५)

यस्ता मुनिहरु मानवीय समाज र परिस्थितिबाट आफुलाई पृथक गरेर दर्शन-सिद्धान्तको व्यापक व्याख्या चिन्तन-दर्शन गर्दथे जसले क्रमशः चेतनाको पृथक अवस्था र अनुभूतीमा रमाउँदथे । भनेभै क्रमशः प्रकृयागत् अवस्थाअनुसार ज्ञान, विज्ञान, दर्शन, तत्त्वविवेचन आदिको क्रमलाई स्वानुभव र ज्ञानको आधारमा व्याख्या गर्दै लोकलाई सदा ज्ञानमार्गले (सिंचन) पोषित गर्दथे । आफुहरु मुक्त हुन्थे नै अरुलाई पनि मोक्षमार्गमा लाग्न प्रेरित गर्दथे । आफ्नो तपो बलको शक्तिले गर्दा अनेक दिव्य शक्तिका ज्ञाता पनि हुन्थे । देवता, राजा, प्रजा सबैमा यिनको प्रभाव हुन्थ्यो । बिना कुनै स्वार्थ, दया, प्रेम, करुणा, समभाव सबैमा राख्दथे ।

शास्त्रमा उल्लेख भए अनुसार यस्ता मुनिगणहरुमा सृष्टि, स्थिति, संहार, प्रलय, अनुग्रह जस्ता इश्वरीय शक्तिहरु रहेका हुन्थे । कुनै पनि कार्य गर्न गर्न क्षमता निहित हुन्थ्यो । विभिन्न देवी देवताको उपासक पनि रहने यस्ता मुनिगणहरु मन्त्रद्रष्टा, तत्त्वद्रष्टा, ज्ञानद्रष्टा मात्र हुँदैनथे अपितु अनेक विधि-पद्धतीहरुको पनि रचना गरी लोकलाई र धार्मिक व्यवस्थालाई चलाई रहन्थे । तपस्वीको चर्चा गर्दै, यिनमा ज्यादै अद्भूत सामर्थ्य हुने तथा देवता र मनुष्य लगायत सबैलाई अजेयी हुने तथा यिनका लागि कुनै वस्तु असाध्य नरहने हुन्छ भनिएको छ । (त्रिपुरारहस्यम्/ज्ञानखण्ड/१२ अध्याय/२४ श्लोक/पा.नं. २४)

युग-युगान्तरदेखि रहेको मानिएका यस्ता दिव्यगणको अनेक तप, व्रत, चेतना, ज्ञान, क्रम, पद्धतीहरुको पनि विकास गरी

लोकलाई सदा इश्वरिय मर्मात्मा प्रवृत्त गराउँदथे । स्वामी, सन्यासी, दण्डी, योगीहरु पनि मुनिगणकै परम्पराहरुमा आबद्ध रहने हुनाले मुनि स्वरूप नै मानिएका हुन्छन् । अमृतविद्या, मधुविद्या, आत्मविद्या, पराविद्या, ब्रम्हविद्या, द्वैत, अद्वैत दर्शन लगायत थुप्रै दर्शनका पनि उत्तिकै श्रद्धापूर्वक गुरु-शिष्य परम्परामा रही अध्ययन गर्दथे । गराउँदथे । मन्त्रद्रष्टा, ऐश्वर्यशाली, दिव्यगुण सम्पन्न, आशक्ति रहित, आत्मज्ञानले युक्त, तपोकर्ममा रत, ब्रम्हचर्यमा रहने समदृष्टि रहेका हुन्थे तथा कसैलाई अर्किती र अधर्म गर्दैनथे । सदा जप, तप, व्रत, यजन, अर्चन, जस्ता कार्यमा आफ्नो समय व्यतीत गर्दथे ।

परमात्माको सनातनरूप (आत्मतत्त्वको) उपासना गर्नु, धर्मपथमा चल्नु, पराक्रमी कार्य सम्पादन गर्नु, सत्यको पालना गर्ने, सत्यरूपी यज्ञलाई सम्बर्द्धन गर्ने, जितेन्द्रिय, तपका प्रभावले अपराजित रहेका, विविध यज्ञ अनुष्ठान-साधना सम्पादन गर्ने जस्ता अनेक विशेषले युक्त रहेको हुन्थे ।

अनेक भेष धारण गर्ने, सहजै कसैले चिन्न, नसक्ने, लोक कल्याण र हितको कामनाले युक्त भावमा रहन्थे । हिमवत् क्षेत्रदेखि समृद्ध पर्यन्त कतै पनि (पृथ्वीको) पर्यटन गर्न सक्ने, आकाशाचारी दुरश्रवण शक्ति नाना रूपधारणशक्ति लगायतका विभिन्न दुर्लभ विद्याका पनि ज्ञाता हुन्थे । (कुलार्णव तन्त्र/९ उल्लास/६६, ६७ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. २१७)

यस्ता सिद्धयोगीहरु जस्तै अवस्था आइपरेता पनि आफ्नो साधनामा बाधा उत्पन्न हुन दिदैनथे । हिमाल, पर्वत, उपत्यका, गुफा, नदीतट, कन्दरा, नदीको संगम, बन, अरण्य जस्ता स्थानमा आफ्नो कार्यहरु गर्दथे तथा गृहस्थीरूपमा रहेको मानव समूह भन्दा पृथक रूपमा अलग्गै रही अनुशासन र आचारमा शुद्धता राखी

आफ्नो कर्म सम्पादन गर्दथे । विवाहिता ऋषिमुनीहरु पनि रहेका हुन्थे । यिनीहरु पनि आचरणमा रहेर नै कार्य गर्दथे ।

हाम्रो देश नेपालको सन्दर्भमा पनि यसलाई ऋषि-मुनिको तपोभूमीको रूपमा स्विकार गर्दै, विभिन्न रूपमा रहेका, पर्वत, प्रान्त, देश, वर्ष, पर्व, नदी, वन, आलय आदिमा तपगरी अनेक देव दुर्लभ शक्तिपछि पुनः क्षेत्रको प्रभावले मोहित भै कोही सदाका लागि यतै बसेका त काही पटक पटक आई तप व्रत गरी शक्ति लिई सुखपूर्वक रहे भन्ने जस्ता आस्थान रहेको पाउन सकिन्छ ।

यस्ता सिद्ध ऋषि मुनिहरु आसक्ती, ऐषणा, फलप्राप्ती जस्ता पक्षहरुबाट टाढा रहेर अन्तः करणको शुद्धिका लागि सदा आत्मकर्ममा नै रत रहन्थे ।

सांसारिक प्रभाव र कर्मजन्य दोषबाट उत्पन्न हुने, भावना, आवेग, सम्वेदना, प्रभाव, कुप्रभावबाट उत्पन्न अवस्था विशेषलाई नियन्त्रण गर्न र सहन पनि गर्न सक्ने गुणले युक्त रहन्थे । यसर्थमा अज्ञान र पाशमय आवेगलाई जित्नु र परमानन्द पदमा स्वयंको आत्माभावलाई स्थित राख्नु नै यिनको ध्येय रहन्थ्यो । यसरी मुनिगणहरु सामाजिक अवस्थाको भुमरीबाट पर बसी अध्यात्मोपासना गर्दथे ।

यसरी तपोवलले सिद्ध भएका मुनिगणहरु केवल आफु शक्ति प्राप्त गरी बस्दैनथे अपितु यिनको शक्तिले आर्य-अनार्य, सबै लाभान्वित हुने गर्दथे ।

धार्मिक पृष्ठभूमि अनुसार हेर्दा, देवर्षि, ब्रम्हर्षि, राजर्षि, महर्षि, मुनि, महामुनी, तपस्वी, सिद्ध, सन्यासी, दण्डी लगायत दुबै रूपमा मुनिको प्रकार रहेको पाईन्छ । पौराणिक घटनाक्रमलाई हेर्दा ब्रम्हा, विष्णु, राम, कृष्ण, बुद्ध आदि सबैले मानवको चोलामा अवतार लिंदा र अन्य लिलाको क्रममा पनि मुनिहरुबाट ज्ञान प्राप्ति गरी विधिपूर्वक

गुरुकै आश्रय लिएर साधना गर्ने गर्दथे यसकारण सिद्ध भए भन्नु पर्दछ । अनेक सुर-असुरले पौराणिक आख्यान अनुसार तपोवलकै आधारमा अनेक शक्ति प्राप्त गरी सुखपूर्वक रहेका थिए भन्ने कुराको प्रष्ट वर्णन विभिन्न पुराणहरुमा रहेको पाइन्छ ।

भावशुद्धि र कर्मशुद्धिको अवस्था प्राप्त गर्न सकिने एकमात्र मानव चोलामा प्रयास गरेमा मोक्ष कुनै दुर्लभ वस्तु नहुनेमा हामी विश्वास गर्न सक्दछौं । अर्न्तयागको भावनात्मक प्रयासबाट नै उपासकले आत्मबोध प्राप्त गर्न सक्दछ अन्य मार्गबाट कदापि सम्भव हुँदैन ।

जब हामी साधना र उपासनाको मार्गमा शुद्ध र सतभावले लाग्दछौं तब हामीलाई देवीदेवताहरुले नै सहायता गर्नु हुन्छ यसमा दुइमत छैन । कदाचित कालान्तरमा यदि भाव विकार उत्पन्न भै कर्मच्युत भइएमा अवश्य इच्छित फल प्राप्त हुँदैन र पुनः विशेष प्रयासले शुरुदेखि नै यत्नपूर्वक पुनर्अभ्यास गरी विद्या प्राप्ती गर्दै जानु पर्दछ ।

मुनिगणहरुको सन्दर्भमा लोकहित र धर्मरक्षा तथा प्रजातको हितका लागि कुनै अवस्थामा देवी देवताहरु नै रुप परिवर्तन गरी ऋषि, मुनि, सिद्ध, महात्माको रुप धारण गर्नुहुन्थ्यो भने कतिपय अवस्थामा जन्मपश्चात परमात्माको अनुकम्पा र स्वयं सिद्ध भावले गर्दा वाल्यकालदेखि नै ज्ञानका विविध, क्रमहरुको रचना गरी क्रिया र चर्चा गरिन्थ्यो । कुनै समयमा तपोवलको शक्तिले पनि मुनि हुने त कुनै समयमा उचित गुरुशिष्य क्रमानुसार ज्ञान प्राप्त गरि आफ्नो साधना र तपोवलले गर्दा मुनित्व प्राप्त गर्दथे । कोही ऋषि मुनिकै सन्ततीहरु पनि आफ्ना पूर्वजकै क्रमको अनुसरण गरी विद्यालाई यथावत रुपमा नै पालना गरी कर्म सम्पादन गर्दथे ।

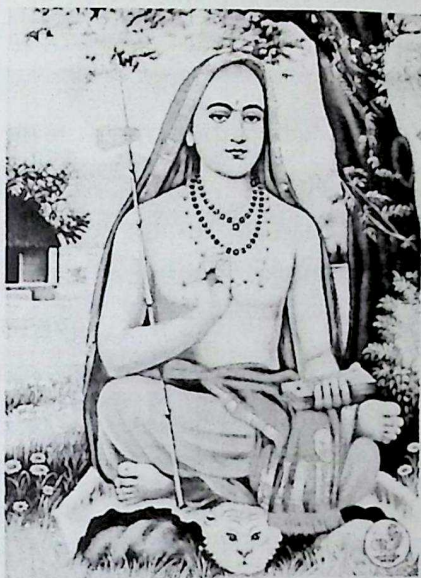
दिव्य भावले युक्त रहने, मधुविद्याका ज्ञाता मानिने यस्ता मुनिगणहरुको भेषभूषा र आवरण पनि साधारण संसारी मानव भन्दा पृथकै हुने गर्दछ । साधारणतयाः बाह्य रुपमा जे-जस्तो आवरणमा रहेको भएता पनि भित्री रुपमा समदृष्टिलाई मान्नु पनि यिनको विशेष गुण रहन्थ्यो ।

कतिपय अवस्थामा मुनिगणहरु अतिक्रोधित स्वभाव वा नम्र स्वभावका पनि हुने गर्दथे । महाउग्र व्रतदेखि सौम्य आत्मव्रतसम्मका अनेक विधि, व्रत पद्धतीक्रममा आबद्ध रहेर उपासना गर्नु यिनको विशेषता रहन्थ्यो ।

दर्शनको गहनता र कर्मको योगात्मक रुपले गर्दा हाम्रो पूर्वजहरु ऋषि-मुनिहरु वर्तमान समयको मानवहरु भन्दा विशेष गुणयुक्त, भावना र कर्महरुलाई बुझेका यिनको ज्ञान र दर्शन आजको भन्दा ज्यादै धनी रहेको पाइन्छ । मानवीय स्वभाव र मनोविज्ञानको अति स्थूल र सुक्ष्म दुवै रुपमा विशाद वर्णन रहेको पाइन्छ । ज्ञानका विभिन्न भेद र अवस्थाहरुको अत्यन्त गहन चिन्तन गरी नवीन ज्ञानका क्रम र अवस्थाको वर्णन गरी लोकलाई सदा सुखी राख्ने गर्दथे । यसर्थमा धार्मिक रुपमा ऋषि मुनिहरुको आफ्नै महत्व र योगदान रहेको पाउन सकिन्छ ।

अनन्त श्री विमूषित आध्य गुरु शंकराचार्य सानो चर्चा

आचार्य शंकरा कुनै साधारण मानव होइनन् । वहाँ साक्षात् स्वयम्भु शिव नै हुनुहुन्थ्यो भन्ने पनि मानिन्छ । शिवावतार भएको कारण गुरुदेवलाई कुनै कुराको पनि ज्ञान नहुने भन्ने थिएन तैपनि लोकमा अवतरित भैसकेपछि जसरी राम, कृष्ण, आदि देवले देहानुसार नै लिला आदि गर्नु भयो सोही अनुसार लिलाकै क्रममा जगद्गुरुले

पनि माननीय रूपमै आफ्नो कृत्य कर्महरु सम्पन्न गर्दै लोकमा व्यवहार गर्दै रहनु भयो यो शिवकै लिला नै मान्ने गरिन्छ । बाल्यावस्थामा जे जस्तो अवस्थामा रहेको भएतापनि सन्यास क्रम पछिका समयमा गुरुले ज्ञानको सुक्ष्म र स्थूल दुवै रूपमा लोकहितका लागि पुनः भाष्य गर्नुभयो र सनातन धर्मको महत्त्व र यसका विविधक्रमको पनि उत्तिकै पक्षधर रहनु भयो । वृहद धर्म पुराणमा उल्लेख भए अनुसार कलिमा सबै पुराणहरु र दर्शनमा मतभेद देखि संरस्वती दुःखी हुनुभयो । धर्म स्थापना गर्नका लागि स्वयं शिवनै अवतार लिएर शंकराचार्य नामक प्रसिद्ध सन्यासी हुनुभयो भनिएको छ । (वृहद धर्मपुराण/१९ अध्याय/२२-२६ श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ४५६) यसका साथै स्वयं गुरु गोविन्द पादले नै ध्यानयोगद्वारा बालक शंकरा साक्षात् शिव नै भएको थाहा पाएको भनि उल्लेख छ । (शंकर

दिग्विजय/५ सोपान/१०० श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ४६) यसका साथै शंकराको जन्मपछि अन्य देवीदेवताहरु पनि विभिन्न रुप र अवतार धारण गरी धर्म रक्षार्थ आउनु भयो भन्ने मानिएको छ । धर्मको संस्थापनाको लागि भगवान शंकर अवतार धारण गर्नु हुनेछ । जुन प्रकारले पूर्वकालमा भगवान बराह र नृसिंह गर्वले मदमत्त असुरहरुको नाश गर्नको लागि अवतीर्ण हुनु भएको थियो त्यही प्रकारले कलियुग लागेपछि शङ्कर साक्षात् शङ्कर जसको चारैतिर चारप्रेत हुनेछन् र मध्यरुपमा स्वयं शङ्कर मध्यमा स्थित भै स्थित रहन्छन् । यसप्रकार उनी १६ वर्षसम्म सबैको समरुपले उद्धार एवं अस्त गर्नेछन् भनिएको छ । (शक्तिसङ्गम तन्त्र/अष्टम पटल/६७-६९, श्लोक/व्याख्या/पा.नं. १६५)

मान्यता अनुसार यिनका माता पिता निसन्तान थिए । शिवको व्रत आराधना गरी प्रसन्न तुल्याई रहँदा यिनै प्रभुले नै स्वप्नमा दर्शन दिई पुत्रको प्राप्तीको कथन गर्दा स्वयम् शिवनै पुत्रका रुपमा जन्मने कथन गर्नुभयो । आध्य गुरु श्री शंकराचार्यको जन्म (ई.सं. ७८८) वि.सं. ८४५ मा दक्षिण भारतको केरल प्रान्तको कालडी भन्ने स्थानमा पिता शिवगुरु तथा माता आर्याम्बाको (विशिष्टादेवी पनि मानिन्छ) पुत्र रत्नको रुपमा वैशाख महिनाको शुक्लपक्षको पंचमी तिथीमा रविवार मध्याह्नमा नम्बुदरीपाद ब्राम्हण कुलमा भएको हो । बैकट शंकरा बाल्यकालदेखि नै तिक्ष्ण बुद्धि र विलक्षण प्रतिभाका धनी शंकरा बाल्यकालमै चारै बेद र षड्शास्त्रमा निपुण भै सक्नु भएको थियो । गुरुजनहरुले भन्नु भए अनुसार आफ्ना माताको कष्ट सहन नसकी नदीदेवी (पूर्णानदी) सङ्ग प्रार्थना गर्दा स्वयं नदीले नै दिशा बदलेर बग्न थालेको भनिन्छ । बाल्यकालदेखि नै निष्काम सिद्ध साधक, ब्रह्मतत्त्वको ज्ञान प्रदान गर्ने साक्षात् परब्रह्म स्वरुप गुरु शंकराको अर्को अलौकिक लिलाको वर्णन गर्दै, गुरुको आश्रममा अध्यनरत् रहँदा नदीमा आएको बाढीले पनि

प्रभावित गर्न नसकेको भनिन्छ । यसैगरी एकदिन भिक्षारत गर्दै जाने क्रममा, कुनै गरिब ब्राह्मण पत्निका घरमा पुगी भिक्षा माग्दा केही प्राप्त हुन सकेन किनभने घरमा कोही थिएन र खाने कुराको नाममा बचेको अमला मात्र एक दाना रहेको र त्यसैलाई शंकरालाई दान दिएको समयमा दुःखीको दुःख देख्न नसकि धेरै गहन भाव-भक्तिले लक्ष्मीको स्तुती गरी प्रसन्न तुल्याई पुकार गर्दा लक्ष्मीले प्रसन्न भै घर भरी सुनको अमला भरिदिनु भएका थिए भने पनि भनाईहरु प्रचलित रहेको पाईन्छ । यसका साथै तैपनि उल्लेख भए अनुसार १२ वर्षकै उमेरमा नै उनको अद्भूत धार्मिक ज्ञानको प्रभावले गर्दा ठूला-ठूला मतसम्प्रदायहरुको पनि आसन डोलेको र यिनको चमत्कारिक शक्तिले गर्दा सर्वत्र यिनको प्रभाव बढ्दै नै गइरहेको थियो भन्ने चर्चा गरिएको छ । (शंकर दिग्विजय/काशीगमन/पंचम सोपान/पा.नं. ५५) यसका साथै अर्को मान्यता अनुसार यिनी आकाशमार्गबाट आफ्नो माताको अन्तिम अवस्थामा दर्शन गर्न आइपुग्नु भएको थियो भन्ने मानिन्छ । यसका साथै वहाँ बाल्यकालदेखि नै गम्भिर स्वभावको हुनुहुन्थ्यो । बहुगुणी गुरु शंकराले छोटो समयमै धेरै विधामा सिद्धीमात्र प्राप्त गर्नु भएन अपितु तिनको व्याख्या, विवेचना पनि गर्दै गुरुवर्गलाई आश्चर्यचकित पार्नुभयो । परमपूज्य गुरु योगेन्द्रावतार गोविन्द भगवतपादको देखरेखमा वैदिक, आगामिक र शिक्षा तथा अन्य थुप्रै असल ज्ञान प्राप्त गर्नु भयो । गुरुकुलमा शिक्षा पूर्ण भएपछि आगम-निगमका प्रकाण्ड ज्ञाता र व्याख्यता हुनुभएका शंकराले अनेक शैव र शाक्त मत, तंत्रविद्या, यंत्र, मंत्र, विधिपद्धती, अनुष्ठान, दिव्यस्तव, कवच, काव्य, व्याकरणादी नाना, ग्रन्थ तथा स्तोत्रहरुको पनि रचना गर्नु भएको थियो । आचार्य शंकराले भारतमा पनि चारै दिशामा रहेका तीर्थहरुको प्रकाश गर्नुका साथै विभिन्न पीठ, मठ-मन्दिरमा प्रतिमा प्रतिष्ठित गर्नु भयो । यस क्रममा शंकराले विपरित मताचारीहरुद्वारा

ध्वस्त गरिएको मठ-मन्दिरको जिर्णोद्धार पनि गराउनु भयो भनेर प्रष्ट रुपमा उल्लेख रहेको पाईन्छ । (शंकर दिग्विजय/६ सोपान/व्याख्या/पा.नं. ६५)

जगतगुरु शंकराचार्यको समयमा नै धार्मिक व्यवस्थाहरुमा विचलन उत्पन्न भै रहेको क्रम थियो र यसले समाजलाई एकर्थमा द्वैतताको आवरणले ढाकिसकेको अवस्था थियो । आचार्य शंकराको समयमा धार्मिक अस्थिरता पुरै भारतवर्ष भरी उत्पन्न भैसकेको थियो । अद्वैतताको परिधी (सिमा) बाहिर रहेर धेरै नै प्रकारका द्वैतभावको दर्शनले ज्ञानीजनलाई व्याकुल गराएको थियो । अभ् भन्नु पर्दा वेदान्त दार्शनिक र शास्त्रार्थमा निपुर्ण आचार्य शंकराको पिता शिवगुरुकै समयमा पनि नाना धर्म, मत, दर्शन युक्त सम्प्रदायहरुको प्रचलन बढ्दै गइरहेको थियो । बौद्ध धर्म, जैन, कापालिक, पाशुपत, अघोर आदि यसका दृष्टान्त मान्न सकिन्छ । काशीतर्फ पनि विपरित मतिकै धेरै जगजगी रहेको थियो भन्ने उल्लेख छ । (शंकर दिग्विजय/६ सोपान/व्याख्या/पा.नं. ६७-६९) तैपनि वर्तमानमा पनि अध्ययनबाट एउटा कुरा के देखिन्छ भने हुन त यि ब्रतानुयायीहरुले आध्य गुरुलाई अति नै सम्मान र श्रद्धा गर्ने गरेको भएता पनि परम्परागत रुपमा हेर्दा कतिपय सम्प्रदायहरुले आज पनि आ-आफ्नै रुपमा मानि आएका दिर्घपद्धती र परम्परालाई नै मान्दै आएको पाउन सकिन्छ ।

शंकर दिग्विजयमा उल्लेख भएको धार्मिक पृष्ठभूमि अनुसार शंकरका समयमा कतिपय मत-आचारीहरुले वेद विपरित अत्यन्त कुर-कर्मको अनुसरण गरेकाले सबैलाई बौद्धिक धर्म र अद्वैतदर्शनको मूलभूत सार सम्झाउनु पर्ने अनिवार्यता भैसकेको थियो । यही सन्दर्भमा लोकलाई ईश्वरीय शक्ति र यसको उचित व्याख्या र महत्वको बारेमा बुझाउन आफ्नो कर्म, ज्ञान, तप, योगादीको विशिष्ट शक्ति समिश्रणका माध्यमले तत्वका भेदहरुलाई उचित

जानेर मूल विषयको (परमार्थ तत्त्वको) व्याख्या गर्ने शक्तिको (अवस्था) बिन्दुमा शंकरा पुगनु भयो र यही अवस्थाबाट नै गुरुले लोकहितको लागि ज्ञानको (अद्वैत दर्शनको) प्रचारको क्रम आरम्भ गर्नु भयो भन्ने मान्यता रहेको छ । दक्षिण भारतको पूर्णानदीको तट हुँदै भ्रमण गर्ने क्रममा वेदको ज्यादै निन्दा भएको र वैदिक कर्महरु पनि तिरस्कृत भएको देखि खिन्न मान्नु भयो । यसका साथै माता भगवती कोमाक्षी देवीको शक्तिलाई मन्त्र बलले तानी सूक्ष्म रुपमा गुप्त गराई यन्त्रवत् रुपमा भगवतीको शक्तिलाई स्थापित गराई उक्त मन्त्रलाई विधिवत् रुपमा नै उक्त क्षेत्र कांचीवरममा उक्त कामाक्षी यन्त्रलाई स्थापित गरी शुद्ध चोखा ब्राह्मणहरुद्वारा पूजा गर्ने परम्परा पनि चलाएका थिए । जसको अनुसरण हालसम्म पनि हुँदैछ ।

अद्वैत दर्शनका व्याख्याता वा ब्रम्ह तत्त्वको सिद्धान्त (दर्शन) व्याख्या गर्ने आचार्य शंकराको मतमा वेदान्तको मुख्य विषय भनेको ब्रम्ह र जिवको एकता सिद्ध गर्नु हो । अज्ञान र अविद्या जनित भेद बुद्धिका कारण उत्पन्न द्वैतवादको भ्रमलाई हटाउनु नै उनको प्रमुख ध्येय थियो । यस सिद्धान्त अनुसार ईश्वर सर्व शक्तिमान मायोपतित चैतन्य हो र जिवन अविशेष पहित चैतन्य जिव अन्नमय प्राणमय विज्ञानमय र आनन्दमय ५ कोषले बनेको छ । कर्महरु चित्त सुद्धीका उपाय हुन । ज्ञानबाट नै मोक्ष प्राप्ती हुन्छ । ज्ञानोदयपछि अविद्याको नास हुन्छ भन्ने जस्ता गहन भावाशय युक्त भन्ने जस्ता पक्षहरुको पनि उचित व्याख्या गर्नु भएको थियो । यिनको वेदान्त दर्शन र ब्रह्मसुत्र भास्यमा यो पक्षहरुको व्यापक चर्चा रहेको छ । यसका साथै तत्त्व शक्ति, भक्ति, परमेश्वर, परब्रम्ह विद्या, अविद्या, ब्रम्हविद्या, आत्मविद्या, पाश-बन्धन, मुक्ति, योग, माया, कर्म, अकर्म, आत्म-अनात्मा, लगायतका अनेक अवस्था भेदको निरुपण, व्याकरणको पुर्नव्याख्या, तंत्रागमको रहस्यको निरुपण, ब्रम्हसुत्रको व्याख्या-विवेचना, भागवत पुराण लगायत थुप्रै धार्मिक पक्षलाई आफ्नै ज्ञान

र योग बलद्वारा सहज र लोकहितार्थ पुर्नव्याख्या गरी समाजमा धर्मको व्यवस्थालाई सुदृढ बनाए । यत्ति मात्र नभई वास्तवमा भन्नुपर्दा धार्मिक रूपले पूज्य शंकरा युगपुरुष पनि हुन् र यिनी तन्त्रका विभिन्न रहस्य विद्याहरुसँग पनि परिचित हुनु हुन्थ्यो । यिनी गुप्त साधनाका पनि प्रकाण्ड विद्वान थिए । तन्त्र,, मन्त्र, यन्त्र, जन्त्र सबै पक्षका विशिष्ट ज्ञाता हुनुहुन्थ्यो भन्ने मानिन्छ । आचार्य शंकराद्वारा रचित तन्त्रशास्त्रहरु जस्तै शारदा तिलक तन्त्र, प्रपञ्चसार तन्त्र यसको उदाहरण मान्न सकिन्छ ।

अर्काथरी अनुसार आचार्य शंकरा शक्तिका पनि परम उपासक रहेको भन्ने मानिन्छ । त्रिपुरासुन्दरी, भुवनेश्वरी, अन्नपूर्ण, कन्याकुमारी, शारदामाता, राजराजेश्वरी, कालि, लक्ष्मी, सरस्वती लगायतका विभिन्न ईश्वरीको पनि परम उपासक रहेका थिए । यसका साथै शंकरा गुरु कुलक्रम र कूलाचार, समयाचार, दक्षिणाचार, वामाचार लगायतका आचाको पनि प्रकाण्ड ज्ञाता थिए भन्ने गरिएको पाईन्छ । यस विषयमा अझ सूक्ष्म र व्यापक अध्ययन गरिनु पर्दछ । आचार्य षड्शास्त्रका ज्ञाता भएको सन्दर्भमा, पञ्चम वेद (तन्त्र विद्या) को ज्ञान गुरुलाई थिएन भन्नु युक्तिसंगत मान्न सकिदैन । नरबली प्रथा हटाई पशुबलीको क्रमलाई स्थापित गर्नुले पनि उनको तन्त्र शास्त्र तर्फको भुकावलाई प्रष्ट गर्दछ । यिनले भारतको बद्रिकाक्षम र भारतका विभिन्न क्षेत्रका पनि नरबलि प्रथा रहेको भन्ने मानिन्छ ।

आचार्य शंकराले ३२ वर्षको उमेरभित्र नै दिग्विजय गर्नु भयो । आचार्यबाट युवावस्थामा नै ३ पटक भारत परिक्रमा गरि विभिन्न मतका विद्वानहरुसँग शास्त्रास्त गरी विभिन्न विद्वानहरुको तर्कको पनि खण्डन गर्नु भयो । विपरित मतमा रहेकाहरुलाई शास्त्रार्थमा अकाट्य तर्क गरी यिनका मत, दर्शन, सिद्धान्तको खण्डन गरेर पराजित गरेको मानिन्छ । यिनले दिग्विजय गर्ने क्रममा नै

महाविद्वान् कुमारिल भट्ट, मण्डन मिश्र (आचार्य), विदुषी उभया भारती लगायतका विद्वानहरुसँग शास्त्रार्थ गर्दै विभिन्न मत सम्प्रदायकालाई पराजित गरी सनातनदेखि रहेको वैदिक धर्माचारलाई प्रचार र प्रसार गर्दै दिग्विजयको क्रममा लागिनै रहनु भयो । आफ्ना शिष्यमाभू शंकराचार्यका रूपमा प्रसिद्ध थिए । हुन त राजादेखि प्रजासम्म सबै गुरुबाट प्रभावित थिए । सबै शिष्य बन्न लालायित रहन्थे । ब्राह्मण, सन्यासी, गृहस्थीहरु पनि शंकराका शिष्य रहेका थिए तथा यि मध्ये पनि पदमपादाचार्य, टोटकाचार्य, हस्तमलकाचार्य, सुरेश्वराचार्य नामक चार शिष्य भने प्रधान शिष्य रहेका थिए ।

शङ्करस्य महेशानी हस्तामलक एव च ।

शुरेश्वरवस्ततः प्रोक्तस्त्रोटकस्तदन्तरम् ॥११२॥

पदमपादः पन्चमः स्यात् पन्चप्रेतानुकल्पनम् ।

मुख्या परम्परा देवी मया प्रोक्ता हिताय च ॥११३॥

(शक्तिसङ्ग्रह

तन्त्र/८-९

पटल/पूर्ण

पटल/सारोद्धार/व्याख्या/पा.नं. १६५-१६८)

आचार्य शंकराद्वारा स्थापित प्रमुख मठहरु :

१. श्रृङ्गेरी शारदा पीठ : दक्षिण भारतको तुङ्गा नदीको तटमा स्थापित यो नै प्रथम स्थापित पीठ हो यिनको स्थापना स्वयं शंकराले गर्नुभयो । आचार्य सुरेश्वर यहाँको प्रधान आचार्य रहे । यो पीठ "अहमब्रम्हास्मी" को प्रतिक पनि मानिन्छ । यो यजुर्वेदको क्रमको आधारमा स्थापित थियो । योगपीठ दक्षिणाम्नायको प्रतिक स्वरूप रहेको मानिन्छ ।
२. द्वारका पीठ : यो पीठ भारतको पश्चिम भागमा रहेको छ । आचार्य हस्तमलका यहाँका प्रधान थिए । यो सामवेदको क्रमको आधारमा स्थापित थियो । यो पश्चिमा्मनायको प्रतिक स्वरूप

रहेको मानिन्छ । यो पीठ “तच्चमसी” को प्रतिकात्मक रुप पनि हो ।

३. ज्योतिर्मठ : यो मठ भारतको उत्तरभागमा अवस्थित रहेको छ । टोटकाचार्य यहाँका प्रधान आचार्य रहे । अर्थववेदको क्रमको आधारमा स्थापित थियो । यो पीठ “अयआत्मा ब्रह्म” को प्रतिकात्मक रुप पनि हो ।
४. गोर्वधन मठ : यो मठ भारतको पूर्वभागमा अवस्थित रहेको छ । यसलाई जगन्नाथ मठ पनि भनिन्छ । आचार्य पदमपाद यहाँका प्रधान आचार्य रहे । यो पीठ “प्रज्ञानात्म ब्रह्म” को प्रतिक स्वरुप रहेको मानिन्छ ।

नेपालमा पनि शंकराचार्यको आगमन भएको हो तर यस विषयमा विभिन्न किसिमका मतमतान्तर रहेको पाइन्छ तैपनि आफुले थाहा पाएको, जानेको आख्यान अनुसार भन्नु पर्दा हाम्रो देश नेपालको सन्दर्भमा पनि नेपालमा विपरित मतीहरुको प्रभाव बढ्दै गइरहेको थियो । राजा वृषदेव पनि बौद्धमतको प्रभावमा परेका थिए । यही समयमा देशमा बौद्धको बाहुल्यता रह्यो । यसैगरी शंकराको समयमा पनि नेपालमण्डलमा विपरित धर्मको बाहुल्यता बढ्न गई विपरित धर्मावलम्बीहरुले प्रभुत्व जमाई पाशुपतिनाथ भएको उक्त मन्दिर भत्काई जुठो फाल्ने रछानको रुपमा राखी दिएका थिए । उच्छिष्ट फ्याँकेर (यस मन्दिरको स्थानमा) उच्छिष्टेश्वर समेत बनाएका थिए भन्ने सुनिएको छ । कुनै समयमा विपरित मतको बाहुल्यता बढ्न गई आर्य परम्परा नै प्रभावित भएको थियो भनिन्छ । सनातन धर्म नै समाप्त हुने अवस्था आएको देखि श्री पशुपतिनाथ क्रुद्ध भै दक्षिण भारतमा रहेका आफ्ना अंशावतारी स्वामी शंकरालाई यो कुराको ध्यानयोगले यो कुरा आभास गराई पुनः धर्मको रक्षा र लोकहितका लागि शंकराको नेपाल आगमन भयो भन्ने मानिन्छ । मान्यता अनुसार सातौँ आठौँ

शताब्दीमा काठमाडौं उपत्यकामा बौद्ध धर्मको ठूलो बाहुल्यता रहेको जसमा बज्रयान र महायान प्रमुख रहेका र उनीहरूको पूजा अर्चनाको क्रममा पनि तन्त्रलाई नै मानि आएको सन्दर्भमा उपत्यकामा भारतको काशीबाट आएका मानिने बौद्धधर्मका विद्वान र उक्त धर्मका अनुयायी तान्त्रिक अमरसिंह बाडासँग शास्त्रार्थ गरी अमरसिंहले आह्वान गरी शास्त्रार्थ गर्न लगाएको निल सरस्वतीको प्रतिक कलसबाट प्रश्न तथा शंकराचार्यबाट उत्तर गर्दा ७ दिनसम्म पनि शास्त्रार्थ गर्दा पनि हार जीत नभै रहेको अवस्थामा अमरसिंह बाडाकी अत्यन्त रुपवती पुत्रीले संकराचार्यको रुपदेखि मोहित भै उनले आह्वान गरिरहेको कलसबाट शास्त्रार्थ भएको भेद खोली दिँदा आठौं दिन शंकराचार्यबाट बिचमा रहेको पर्दा खोली हेर्दा अमरसिंह बाडा मस्त निदाई रहेको देखि कलसमा भएको भगवतीलाई "गच्छ गच्छ" भनी विसर्जन गरी त्यस कलसको जल आफुले पिई पुन आफ्नो आसनमा बसी शास्त्रार्थ गर्न लाग्दा अमरसिंह बाडाको निद भंग भै हेर्दा कलसबाट वाक्य नआएकोदेखि हार भै आफ्नो हार स्वीकार गरेपछि अमरसिंह बाडा भागी नक्साल ४ दुङ्गे निर पुग्दा समाती उनको पनि खड्गद्वारा शीर छेदन गरी उनको लासलाई पशुपति ल्याई त्यहाँ गाडी उक्त खड्ग हातमा लिई बौद्ध मन्दिरहरू भत्काई बज्रयोगिनीमा जानु भयो । तर जे जस्तो इच्छा लिएर आएको भएता पनि स्थिति भने विपरित नै रह्यो । अद्वैतभावले युक्त रहेका गुरु शंकरालाई उपत्यकामा विराजमान विभिन्न देवी-देवताहरूले आफ्ना शक्तिद्वारा विघ्न-बाधा उत्पन्न गरी रोकिदिएका थिए भन्ने मानिन्छ ।

मान्यता अनुसार यिनले दिग्विजय गरी विभिन्न शैवाचारीहरूको क्रमलाई पनि नविन रुप प्रदान गरी पुर्नस्थापित गर्नु भएको थियो । पाशुपत आदिमतीहरूलाई पनि लिङ्गयत, विरशैव, आदिमा गाभेर क्रमलाई निरन्तरता दिनु भएका यही क्रममा यिनले

नेपालमा पनि तत्कालिन रुपमा समाजमा चलेका अनेक मताचारलाई शास्त्रार्थमा पराजित गरी वेदान्तको सिद्धान्त- अनुसार नै दिक्षित गरी राखे भन्ने जस्ता सुनिने गर्दछ । यसरी जित्दै जाने क्रममा उनको यस्तो व्यवहार देखि साँखु पुगे पछि माता बज्रयोगिनी देवी क्रुद्ध भईन ।

यसरी जित्दै जाने क्रममा साँखु (बज्रयोगिनी माईको पीठ) पुगेपछि उनलाई अचानक ज्वरो (विषमश्वर) आयो । नराम्ररी विरामी परे चलन नसक्ने भई प्यास लाग्दा पानी खान नसक्ने भए । यिनको ज्ञान सिद्धि सबै अचानक गुम भयो । कन्यारुपमा भगवती माई पानीको भाँडो लिई जल भर्न आएको देखि शंकराचार्यबाट मलाई पनि ज्यादै तिर्खा लागेकोले पानी खान देउ भनी माग्दा उक्त बालिकाबाट “एकोब्रम्ह द्वितीयो नास्ती” भनेको होइन । “तिम्रो आफ्नै शक्तिले पानी खाउ” भन्दा भ्रसङ्ग भै आफ्नो गल्ती भएको मानी क्षमा मागेर पुकार गर्दा शंकराचार्य ईनि स्वयम् शक्तिरुपा योगिनी हुन भन्ने ठम्याई साष्टाङ्ग दण्डवत गरी “मैले हारे माता” भनी भन्दा योगिनीले “तिम्रा हातमा भएको खड्ग मलाई देउ” भन्दा माताले हातको खड्ग मागेर लिई क्षमा गरिन् । यसपछि आफ्नो स्वरूपको दर्शन दिएपछि शंकराचार्यबाट न मन्त्रं नो यन्त्रं तदवी च नजाने स्तुती कथा परमं जाने मार्त त्वदन् शरर्ण कलेस हरणं भन्ने स्तुती गरिएको यस स्तुतिको नाम देव्या पराधक्षमापन स्त्रोत्रको रुपमा रहेको छ । (यस ठाउँमा अध्यावादी बौद्धमार्गीहरुद्वारा पूजा अर्चना गर्ने परम्परा आजसम्म कायम रहेको छ । अमरसिंह बाडाबाट रचना गरिएको विभिन्न ग्रन्थहरु शंकराचार्यबाट जलाई अमरकोस मात्र बाँकी राखी दिई कैलास जानु भएको भन्ने कुरा मानिन्छ) यसपछि “एकोऽहम्” बाट “बहुऽस्याम्” लाई स्वीकार गरी मानेको र यसपछि शंकराले साँखु, गुह्येश्वरी, दक्षिणकाली लगायतका स्थान पीठमा

दर्शन तपगरी माताहरुबाट देव-दुर्लभ वरहरु पनि प्राप्त गरे भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ ।

यसरी नै शंकरद्वारा नेपालमा (मण्डलमा) शास्त्रार्थ गरी विधि-विधान परिवर्तन गर्ने हिम्मत रहने र केही निश्चित स्थान बाहेक अन्यत्र यिनले पनि सम्मानपूर्वक सनातन देखि मान्दै आएको क्रमहरुलाई पनि कुनै बाधा विघ्न नगरी यथाविधि नै चल्न दिए । उनले जितेका स्थानहरुमा पनि पुराना कुलक्रमहरुले रहेका विधि-पद्धतीहरुलाई पनि उत्तिकै श्रद्धाका साथ निरन्तरता दिए । शक्तिको प्रत्यक्ष प्रभावले प्रभावित रहेको यस मण्डलमा रहँदा शक्तिको प्रभाव शंकराचार्यमा पनि परेको मानिन्छ र यसको फलस्वरूप यिनले कतिपय पीठमा शक्तिको प्रभाव पनि प्रत्यक्ष अनुभव गर्नुभएका थिए भन्ने पनि मानिन्छ । यसका साथै दिग्विजयकै आख्यान अनुसार बट्टीनाथमा नम्बुदरीपादवंशी ब्राह्मणलाई अर्चक बनाएका र यस बाहेक विभिन्न स्थलमा पनि अर्चकहरु नियुक्त गर्दै गएको चर्चा गरिएको छ । देवमाला वंशावलीमा उल्लेख भए अनुसार पा.नं. १०५ अनुसार यसका साथै, अधि जगतगुरु शंकराचार्य नेपालमा आई प्रकाण्ड विद्वान अमरसिंह बाडाँलाई शास्त्रार्थमा पराजित गरी मारी, बौद्धमा पनि ठूलो विध्वंस गरी, बज्रयोगिनी पुग्दा माताले सम्झाई बुझाई फर्काई पठाएपछि श्री पशुपतिनाथमा आई विन्ती चढाउँदा "तिम्रो १६ अंशमा १ अंश राखी तिम्रै नामले विशाल नगरमा शिवलिङ्ग स्थापना गर्नु र मेरो (महादेवको) दर्शन गरी जो नरले सो मार्गबाट फर्कि ती शिवलिङ्गलाई दक्षिण (दाहिने) पारि धुमपछि त्यसको पुण्य सोही शिवलिङ्गमा पाउँदै गै तेरो (तिम्रो) पाप नष्ट होला ।" भनि आज्ञा भए बमोजिम नक्शाल (पशुपति) जाने बाटोमा आफ्नै नामले स्थापना गरेको वर्णन रहेको छ । यिनको नाम शंकरेश्वर महादेव हो । आचार्यको महागमनको सन्दर्भमा पनि धेरै मत रहेको पाइन्छ । जस अनुसार कोही यिनकै शिष्य रहेका अभिनव

गुप्तले गर्दा मृत्यु भएको भन्छन् त कोही स्वयं समाधिमा जानु
 भएको मान्दछन् त कोही विपरित आत्मा रहेका दुष्टहरुले हत्या, बध
 गरी मारेको भन्ने गरिन्छ तर वास्तविकता अभै रहस्यमय छ ।
 यसैगरी आफ्नो लिलाको समय समाप्त भएपछि नन्दीमाथि चढेर
 ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्रादी, अग्निवायु देवतासहित स्वयं कैलासमा लीन
 हुनु भएको र कार्य सिद्ध गर्न मात्र यस भूतलमा अवतारको रूप
 ग्रहण गर्नु तथा युधिष्ठिर शक सम्बत २६६२ मा कार्तिक शुक्ल
 पूर्णिमाका दिनमा आफ्नो धाम प्रस्थान गर्नु भयो भनेर उल्लेख
 गरिएको छ । (शिवावतार-भगवत्पाद-शंकराचार्य/पा.नं.
 १०२२/भगवत्पाद शंकराको स्वधाम गमन)

श्री पशुपतिनाथको चारै दिशाबाट गरिने दर्शन तथा परिक्रमाको क्रम

पशुपति क्षेत्रको
दर्शन परिक्रमा
पद्धतीमा धेरै किसिमका
विचारहरू रहेको
पाइन्छ । तैपनि आफ्नो
ज्ञान र अनुभवको

आधारमा भन्नु पर्दा पाशुपतिनाथको मन्दिर परिक्रममा (१) लामो परिक्रमा विधि (२) त्यसभन्दा केही सरल मध्यम (३) पाशुपति मन्दिरभित्र भएको देवीदेवताहरूको गरेर लामो विधि अनुसार पुरै क्षेत्र परिक्रमा वा त्यसभन्दा सानो १ दिशाबाट मात्र गरेर ४ प्रकारले गरिन्छ । छोटकरीमा गर्दा पाशुपति मन्दिरमात्र परिक्रमा गरेर जसमा शिवशक्ति, नारायण, गणेश, भैरव, नृत्यनाथ तथा केही तिर्थ लिङ्ग कुण्डको दर्शन पूजन गरेर जसको पूर्ण विधि गर्न महिनौ, कुनैको १३ दिन, कुनैको ११ दिन पनि लाग्न सक्ने हुन्छ । श्रीको दर्शनको फल यस्तो अनौठो रहेको छ कि दुई शब्दमा साधारण रूपमा भन्नु पर्दा पनि पूर्वतर्फबाट गर्दा योग सिद्धी दक्षिणबाट गर्दा भोग सिद्धी, पश्चिमबाट गर्दा राज सिद्धी तथा उत्तर तप सिद्धी प्राप्त हुने मान्यता रहेको छ । यसमा धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष यी चारै सिद्धीका साथै मोक्षरूपी परमार्थ तत्त्वको प्राप्ती सहजै हुनेमा मान्यता रहेको छ ।

श्री पशुपतिनाथको पूर्वतर्फबाट गरिने दर्शन विधि :

श्री पशुपतिनाथको पूर्वतर्फबाट गरिने दर्शन पद्धती अनुसार सबभन्दा पहिला भैमाल, गोठाटारको बिल्लीगालमा रहेको विरभद्रकुण्ड तथा विरभद्रेश्वरको दर्शन गरी त्यहाँबाट कागेश्वर

महादेवको दर्शन गरी पूर्णेश्वर महादेवको दर्शन गरी ध्रुवले तपस्या गरेको ध्रुवस्थलीमा गै स्तलकुण्ड, दुधकुण्ड, तिलगंगाको दर्शन गरी भगवान सदाशिवबाट मृगरूपमा कृडा गरिएको स्थान मृगस्थली दर्शन गरी त्यहाँबाट बाहिर बैरागणेशको दर्शन गरी गोरखनाथ मनोकामना, किरातेश्वर महादेवको दर्शन गरी त्यहाँबाट श्री गुहेश्वरीको दर्शन गरी माथि उक्ली बिघ्नहारी गणेशको दर्शन पश्चात त्यहाँबाट रत्नेश्वर महादेवबाट कुरुक्षेत्रेश्वर महादेव तथा पंच पाण्डवको दर्शन गरी हाटकेश्वरको दर्शन गरी राम मन्दिर पाताल हनुमान लक्ष्मीनारायणको दर्शन गरी भूतेश्वर महादेवको दर्शन गरी जयमंगला, नील सरस्वतीको दर्शन गरी पंच गणेश, जम्बुद्वीप, अनन्तनारायण, यमराज, कागेश्वरी, मातातिर्थको दर्शन गरी श्री वत्सलादेवीको दर्शन गरी श्री पाशुपतिनाथको श्री यन्त्रको दर्शन गरी आकास भैरव, भष्मेश्वर महादेव (भष्मकुण्ड) को दर्शन पश्चात कपिलेश्वर लम्बोदर, गणेश, कासीविश्वनाथ, परदेसी भीमसेनको दर्शन गरी एकादाश रुद्रेश्वरको दर्शन गरी कोटिलिङ्ग चौरासीको दर्शन पश्चात त्यहाँबाट फर्की आर्यघाटमा गई आर्यातिर्थ ब्रम्हनाल बासुकी नाग, नील कण्ठेश्वर महादेवको दर्शन गरी गुप्तेश्वर सूर्य नारायण, गंगा माईको दर्शन गरी मन्दिरको पूर्व ढोकाबाट भित्र पसी चम्पक नारायण मुक्ती मण्डप सरस्वती मुक्ती मण्डपको वरीपरी टुँडालमा भएको ११ रुद्रको दर्शन गरी मुक्ती मण्डपमा केहीवेर बसी ॐ नमः शिवायको मन्त्र जप गरी सन्तापहरणेश्वर दर्शन गरी मन्दिरको पूर्वतर्फ भएको टुँडालको देवताहरुको दर्शन गरी त्यहाँबाट कृतिमुख भैरव, स्वच्छन्द भैरव सितलामाता गणेश, सोमेश्वर शिवको दर्शन गरी उन्मत्त भैरव बाट बाहिर निक्सी श्री पशुपतिनाथको गजुरको दर्शन गरी मन्दिरको दक्षिण तर्फ टुँडालमा भएका पंच पाण्डवको दर्शन गरी कामदेव धर्मसिलाको नवग्रह, दक्षिणकाली, अनन्तेश्वर, हनुमान दर्शन गरी

सत्य नारायण द्रव्वेश्वर महादेवको दर्शन गरी अनन्त नारायण द्रव्वेश्वर महादेव नृत्यनाथ ब्रम्हेश्वरको दर्शन गरी मन्दिरको पश्चिमतर्फ टुँडालमा भएको श्री राम परिवारको दर्शन गरी त्रिशूलको दर्शन गरी अन्नपूर्ण ज्वरेश्वर महादेव, कुबेर, दक्ष प्रजापतिको दर्शन गरी श्री पाशुपति मन्दिर उत्तर तर्फ तोरणमा भएको शिव परिवार माथिको टुँडालमा भएको १६ योगिनीको दर्शन गरी जगन्नाथ अर्धनारेश्वरको दर्शन गरी श्री बासुकी नारायण सहित अष्टनागको दर्शन गरी त्यसपछि बद्रेश्वर महादेव, यमराज, धर्मराज, चित्रगुप्तको दर्शन गरी सिद्धेश्वर महादेव बुढानीलकण्ठ हरीहरको दर्शन गरी केदारनाथ, लालगणेश, निद्रेश्वर महादेव कृष्ण भगवान सूर्य नारायणको दर्शन गरी मन्दिरको पूर्व तर्फ टुँडालमा भएको गंगा, यमुना, बलराम, चित्रगुप्तको दर्शन गरी चम्पक नारायण सरस्वती दर्शन गरी मन्दिरको पूर्व द्वारको दर्शन गरी दक्षिण ढोकाबाट दक्षिण, पश्चिम, उत्तर, पूर्वतर्फ मुहारको दर्शन गरी पुन पूर्व ढोकाबाट बाहिर निस्किएपछि पूर्वतर्फ बाट गरिने दर्शन पद्धती समाप्त हुन्छ ।

श्री पाशुपतिनाथको पश्चिम दिशाबाट गरिने परिक्रमा विधि :

श्री पाशुपतिनाथको पश्चिम दिशाबाट गरिने परिक्रमा विधि अनुसार सर्वप्रथम दुध विनायक र श्वेत विनायकको दर्शन गरी श्री ज्ञानेश्वर महादेवको दर्शन तथा श्री आनन्द भैरवको दर्शन गरी कुमारी तथा गणेश, क्षेत्रपालको दर्शन गरी त्यहाँबाट मैतीदेवी र पंचकुमारीको दर्शन गरी त्यहाँबाट श्री भण्डारेश्वर महादेवको दर्शन गरी त्यहाँबाट सिफलबाट श्री माधवेश्वरको दर्शन गरी एकदन्त गणेश, श्री मृत्युञ्जय महादेव, श्री नवदुर्गा, श्री ईन्द्रेश्वर महादेव दर्शन गरी त्यहाँबाट जयबागेश्वरीको दर्शन गरी तूलजा भवानी कोटेश्वरी तथा ब्रम्हाजीको दर्शन गरी त्यहाँबाट पाचो गणेश र सूर्य

बिनायक र पछाडिको नित्यनाथको दर्शन गरी श्री संहार भैरवको दर्शन गरी त्यहाँबाट श्री दक्षिण मूर्तिको दर्शन गरी हिमवन्त, भैरव, उमाकुण्डको दर्शन गरी त्यहाँबाट फर्कि, साक्षि गणेश कुमारको दर्शन गरी भ्रमकेश्वरी, अचलेश्वर महादेव क्षेत्रपाल तथा आगम देवताको दर्शन गरी पाशुपति मन्दिर पश्चिम ढोकाबाट भित्र पसी अनन्त नारायण, नृत्यनाथ दर्शन गरी अन्नपूर्ण, ज्वरेश्वर र त्रिसिरीश्वर महादेवको दर्शन गरी कुवेर, दक्ष प्रजापति, त्रिशूलको दर्शन गरी श्री चन्द्रेश्वर महादेव, बंगलामुखी आदि पाशुपतिको दर्शन गरी श्री बासुकी नारायण, अष्टनागको दर्शन गरी रुद्र गारेश्वर महादेवको दर्शन गरी श्री लम्बोदर गणेश, कैलाश पर्वतको दर्शन गरी श्री बुढानिलकण्ठ, श्री लाल गणेश, निन्देश्वर महादेव, कृष्ण भगवान, सूर्य नारायण दर्शन गरी बाग्मती मृगेश्वर, तारकेश्वर, बत्सलेश्वरी, यमराज, कागेश्वरी, अनन्त नारायण, आकास भैरव, अष्टमात्रिका, सतिमसान, जयमंगला, भष्मेश्वर, भष्मकुण्डको दर्शन गरी पुन फर्कि पूर्व ढोकाबाट भित्र पसी मुक्ती मण्डप परिक्रमा गरी सन्तानेश्वरको दर्शन गरी मन्दिरको टुँडालमा रहेको पूर्ण कलस लगायत बलराम, कृष्ण, गंगा, यमुना, चित्रगुप्त तथा विश्वकर्माको दर्शन गरी श्री कृतिमुख भैरव, सितला देवीको दर्शन गरी कोटी लिङ्ग चौरासी दर्शन परिक्रमा गरी तलको काशी विश्वनाथ, परदेशी भिमसेन, गणेश, श्री उनमत्त भैरव, कुमारी, अष्टमात्रिका, सोमेश्वर, सत्यनारायण दर्शन गरी त्यहाँबाट मन्दिरको गजुरको दर्शन गरी टुँडालमा रहेको राम परिवार तथा माथिको भागमा रहेको षोडसीदेवीको दर्शन गरी कामदेव, छत्रचण्डेश्वर, नकुलीश देवता, धर्मसिला, र तामापत्रको दर्शन गरी मन्दिर दक्षिण द्वारबाट पसी सिरभाग ईशान मुखमा र नित्यानन्दमयी परब्रह्म स्वरूपीणी, परमेश्वरी (त्रिपुरासुन्दरी) को दर्शन गरी पूर्व मुहार तत्पुरुषको दर्शन गरी पुन फर्कि दक्षिण अघोर मुहारको दर्शन गरी त्यहाँबाट पश्चिम

मुहार सद्योजातको दर्शन गरी उत्तर मुहार वामदेवको (अर्धनारेश्वर) दर्शन गरी पुन पश्चिम द्वारामा आई कालाग्नी रुद्रको दर्शन गरी मन्दिर बाहिर तोरणमा रहेको शक्ति स्वरुपा दर्शन गरी उत्तरमा गै तोरणको मूर्ति श्री दक्षिणकालि र चामुण्डा भगवतीको दर्शन गरी पूर्वतर्फको तोरणमा रहेको ब्राम्ही शक्ति ४ नारायण, अष्ट भैरव, दश अवतार आदिको दर्शन गरी पुन दक्षिण आई दर्शन गरी पश्चिम ढोकाबाट नन्दीको दर्शन गरी श्री हनुमानजी तथा द्रव्येश्वर महादेवको दर्शन गरी भुवनेश्वरी, ज्ञानेश्वर (कृष्णेश्वर), भुवनेश्वर दर्शन गरेपछि मात्र पश्चिम तर्फबाट गरिने परिक्रमा विधि समाप्त हुन्छ यसमा यस पाशुपतिनाथ मन्दिर सहित यस क्षेत्रलाई श्री यन्त्रको विधि अनुसार स्थापना गरी राखेकोले श्री यन्त्रमा रहेका सम्पूर्ण देवी देवता भैरव गणेश, क्षेत्रपाल लगायत ६४ महादेव सबैको दर्शन गर्नुपर्ने रहेको छ ।

श्री पाशुपतिनाथको उत्तर दिशाबाट गर्ने परिक्रमा विधि :

श्री पाशुपतिनाथ मन्दिरको उत्तर दिशाबाट गरिने परिक्रमा विधिमा सबभन्दा पहिला श्री दक्षिणा मूर्ति (गुरुमन्दिर) बाट परिक्रमा गरी हिमवन्त भैरव, उमाकुण्डबाट कैलाश पर्वतमा रहेको विराटेश्वर, पर्वतेश्वर महादेव त्यस तल रहेको लम्बोदर गणेश, रुद्र गाडेश्वरको दर्शन गरी त्यहाँबाट पुन कैलाश पर्वतमा गई तल गौरीको दर्शन गरी घाट वरपर रहेको हनुमान लगायत सबै देवताको दर्शन गरी त्यहाँबाट गुहेश्वरीमा गई उत्तर बाहिनी गंगामा गई आचमन गरी त्यस भन्दा पारी रहेको ईना गणेशको दर्शन गरी जलमा रहेको जलेश्वर महादेवको दर्शन गरी गुहेश्वरीको पूर्वतर्फ रहेको काल भैरवको दर्शन गरी सिद्धेश्वर महादेवको दर्शन गरी गुहेश्वरी भित्र पसी पहिला भैरवको दर्शन गरी सँगै रहेको अष्ट भैरव, शेषनाग, अष्टमात्रिकाको दर्शन गरी गुहेश्वरीको दर्शन गरी त्यहाँबाट भन्याङ्ग

चढी धुम्रवर्ण गणेशको दर्शन गरी त्यहाँबाट सुन्दरीदेवीको दर्शन गरी रामचन्द्रको चुलोको (सिताकुण्ड) दर्शन गरी श्री गोरक्षनाथ, मनकमना, सिद्धबालक नाथको दर्शन गरी त्यहाँबाट विश्वरूपसँगै रहेको बहिरा गणेशको दर्शन गरी विश्वस्वरूपा भगवतीको दर्शन गरी बाहिर रहेको भैरव तथा चारै कुनामा रहेको देवताहरुको दर्शन गरी मृगस्थलीको दर्शन गरी त्यहाँबाट रत्नेश्वर महादेव, लम्बोदर गणेशको दर्शन गरी त्यहाँबाट तल भरी लवकुस सहित श्री रामचन्द्रको दर्शन गरी त्यहाँबाट भित्र रहेको लक्ष्मी नारायणको दर्शन गरी पुन फर्की सतिद्वारको दर्शन गरी श्री बत्सलेश्वरी, आकाश भैरव अनन्त नारायण, यमराजको दर्शन आकास भैरव, जयमंगला दर्शन गरी सति मसानको दर्शन गरि नील सरस्वतीको दर्शन गरी श्री भष्मश्वर महादेव तथा भष्मीकुण्डको दर्शन गरी त्यहाँबाट भकेश्वरी दर्शन गरी भुवनेश्वरी, भुवनेश्वर महादेव ज्ञानवापी कुण्डको दर्शन गरी त्यहाँबाट श्री मनमानेश्वरीको दर्शन गरी मन्दिर बाहिर रहेको गणेशको दर्शन गरी नृत्यनाथको दर्शन गरी त्यहाँबाट आई गणेश कुमारको दर्शन गरी दक्षिण मूर्ति दर्शन गरी त्यहाँबाट उत्तर ढोकाबाट श्री पशुपतिनाथको उत्तर ढोकाबाट भित्र पसी श्री बासुकी नागसहित अष्टनागको दर्शन गरी त्यहाँबाट तल रहेको सिद्धेश्वर महादेवको दर्शन गरी आर्यघाटमा गई ब्रम्हनाल मृगेश्वर महादेव विरुपाक्ष (कलि) को दर्शन गरी श्री गुप्तेश्वर महादेवको दर्शन गरी मन्दिरको पूर्व ढोकाबाट पसी केदारनाथ, लाल गणेश, निन्देश्वर महादेवको दर्शन गरी कृष्ण भगवानको दर्शन सूर्य नारायण, नन्दी भृङ्गी जगन्नाथको दर्शन गरी हरीहरको दर्शन गरी बुढानीलकण्ठ, चाँगुनारायण, सरस्वतीको दर्शन गरी मुक्ती मण्डप परिक्रमा गरी सन्तापहरणेश्वरको दर्शन गरी कृतिमुख भैरव सितलामाता दर्शन गरी कोटी लिङ्ग चौरासी दर्शन परिक्रमा गरी उन्मत्त भैरवको दर्शन गरी कुमारीको दर्शन गरी बाहिर आई गजुरको दर्शन गरी अष्ट

मात्रिका नवग्रहको दर्शन गरी हनुमान, सत्य नारायणको दर्शन गरी त्यहाँबाट द्रव्येश्वर महादेव नित्यनाथ ब्रम्हाको दर्शन गरी अन्नपूर्ण ज्वरेश्वर महादेव कुबेर दक्ष प्रजापति, जगन्नाथको दर्शन गरी, अर्धनारीश्वरको दर्शन गरी मन्दिरको उत्तर तर्फबाट घुमी पूर्व ढोका हुँदै दक्षिण ढोकाबाट भित्र पसी ईसान, सिर भागको दर्शन गरी पूर्व मुहार तत्पुरुषको दर्शन गरी दक्षिणमा आई अघोर मुखको दर्शन गरी पुन पश्चिम मुहार सद्योजातको दर्शन गरी उत्तर वामदेवको दर्शन गरी पुनः पश्चिम तर्फ आई कालाग्नी रुद्रको दर्शन गरी नन्दीको दर्शन गरी पुन उत्तर ढोकाबाट बाहिर आई आगम देवता अचलेश्वर क्षेत्रपाल बटुक भैरवको दर्शन गरी त्यहाँबाट पुन श्री ब्रजेश्वरी (पिङ्गलामा दर्शन गरी त्यहाँबाट बनकाली दर्शन गरी मंगला, गौरी दर्शन गरी त्यहाँबाट आई भ्रुकेश्वरी दर्शन गरी त्यहाँबाट जय बागेश्वरी दर्शन गरी चन्द्र बिनायकको दर्शन गरे पश्चात उत्तर तर्फबाट गरिने परिक्रमा विधि समाप्त हुन्छ ।

श्री पशुपतिनाथको दक्षिण तर्फबाट गरिने लामो परिक्रमा विधी :

श्री पशुपतिनाथको दक्षिण दिशाबाट गरिने परिक्रमामा सबभन्दा पहिला एक दन्त गणेश (बन गणेश) को दर्शन गरी त्यसपछि वज्रेश्वरी (पिङ्गलामाईको) दर्शन गरिन्छ । त्यसपछि बनकालीको दर्शन गरी त्यहाँबाट राजराजेश्वरी र नवदुर्गा मन्दिरको दर्शन गरी त्यहाँबाट बाहिर निस्की बिराटेश्वर महादेवको दर्शन गरी चोक भित्र भएको तूलजा भवानीको दर्शन गरी त्यहाँबाट बाहिर बिराटेश्वर, मुक्तेश्वर, क्षेत्रपाल भैरव, भस्मेश्वर महादेव तथा त्यससँगै रहेको भस्मकूण्डमा दर्शन गरी त्यहाँबाट श्रीवत्सलेश्वरी, पंचगणेश, अनन्त नारायण, यमराज, आकाश भैरव, मंगला गौरी, सतिथिर्थ, निल सरस्वतीको दर्शन गरी आर्यघाटमा गै ब्रम्हनाल

मृगेश्वर महादेव बिरुपाक्ष, कुबेर, नीलकण्ठ, कोशोदक गणेशको दर्शन गरी त्यहाँबाट राममन्दिर, पाताल हनुमान, लक्ष्मी नारायण, रामपरिवार सतिद्वारको दर्शन गरी त्यहाँबाट फर्कि चौसठ्ठी तल रहेको काशी विश्वनाथ, परदेसी भिमसेनको दर्शन गरी लम्बोदर गणेशको दर्शन गरी कोटी लिङ्ग चौरासी परिक्रमा गरी दक्षिण ढोकाबाट भित्रपसी कृतिमुख भैरव, सितलादेवीको दर्शन गरी उनमत्त भैरव कुमारीको दर्शन गरी दक्ष प्रजापतिको दर्शन गरी अष्टमात्रिका, सामेश्वर महादेव, नवग्रहको दर्शन गरी सत्य नारायण, द्रव्वेश्वर महादेव, अनन्त नारायण, ब्रम्हा, नित्यनाथको दर्शन गरी अन्नपूर्ण त्रिशूरी महादेव कुबेर तथा त्रिशुलको दर्शन गरी चन्द्रेश्वर महादेव, जगन्नाथ, अर्धनारीश्वरको दर्शन गरी बासुकी नारायण, बद्रीनाथ, सिद्धेश्वरको दर्शन गरी हरीहर, भृगीको दर्शन गरी बागमती सूर्यनारायण, कृष्ण भगवानको दर्शन गरी मुक्ती मण्डप, सरस्वतीको दर्शन गरी सन्ताप हरणेश्वर गोरखनाथ कामदेव, धर्म सिलाको दर्शन गरी मन्दिरभित्र पसी पहिला ईसान मुहारको दर्शन गरी पूर्व मुहारको दर्शन गरी पुन दक्षिणमा आई अघोर स्वरूप दक्षिण मुहारको दर्शन गरी पश्चिम मुहारको दर्शन गरी पश्चिम मुहारको दर्शन गरी उत्तर मुहारको दर्शन गरी पुन पश्चिमी ढोकामा आई गर्भ गृहमा विराजमान कालाग्नी रुद्रको दर्शन गरी मन्दिरमा रहेको अष्ट भैरव, चारनारायण चारवटै मुहारको शक्तिहरु बाहिरी तोरणमा दर्शन गरी दक्षिण ढोकाबाट तल भरी सत्यनारायणको दर्शन गरी पश्चिमी ढोकाबाट मन्दिरको गजुरको दर्शन गरी मन्दिरको टुँडालमा रहेको पश्चिम तर्फ राम परिवार, उत्तर तर्फ शिव परिवार, दक्षिण तर्फ रहेको पंच पाण्डव, पूर्व तर्फ रहेको गंगा यमुना, बलराम, चित्रगुप्त, विश्वकर्मासहित पूर्ण कलशको दर्शन गरी पुन दक्षिण ढोकाबाट बाहिर निस्की भ्रमकेश्वरी भुवनेश्वरीको दर्शन गरी जयबागेश्वरी

महामृत्युञ्जय महादेव खन्जनेश्वर कोटेश्वरी नवदुर्गा आदिको दर्शन गरेपछि दक्षिणतर्फबाट गरिने लामो विधिको दर्शन समाप्त हुन्छ ।

श्री पाशुपतिनाथ मन्दिर तथा ४ किल्ला भित्र बिराजमान भएको देवताहरुको नाम तथा परिचयमा विधि :

श्री पाशुपतिनाथ मन्दिर श्री यन्त्रको रुपमा बनाई एकोर श्री यन्त्रको आवरणमा रहने सम्पूर्ण देवी देवता र अष्ट भैरव सोडसी अष्टमात्रिका ६४ शिवलिङ्ग सहित समस्त देवता यसमा रहने हुनाले श्री पाशुपतिनाथ मन्दिर तथा यसको ४ किल्ला भित्र रहेका छन् जसमा पश्चिमतर्फ श्री ज्ञानेश्वर महादेवदेखि पशुपतिनाथ मन्दिरसम्म रहेको पाईन्छ, जसमा पूर्व दिशातर्फ बिलिगाल (भैमाल) सम्म उत्तरमा पम्बुफाँटदेखि मन्दिरसम्म र दक्षिणतर्फ नयाँ बानेश्वर छकुबकु भगवती देखि मन्दिरसम्म रहेको पाईन्छ, यसको अलावा यस पाशुपत क्षेत्रभित्र ९ चोक, ९ डबली, ९ ईनार, ९ दुङ्गेधारा, ९ चोक, ९ ईश्वरी, ९ गणेश, ९ नृत्यनाथ, ९ ईश्वरी यि पनि श्री यन्त्रका आवरण भित्र रहेको र ९ जाती समेत यहाँ स्थाई रुपले बसोबास गरेको पाईन्छ । जसमा भट्ट, भण्डारी, बिसेट, कर्माचार्य, वैद्य, डंगोल, नापित, कुस्ले, कसाई, संगत यी जातिहरु प्रमुख रुपमा रहेको छ । यी नौजातीलाई बाहिरबाट भिकाई, राखिएको पाईन्छ । यिनै ९ जाती बाहेक, जोशी, ब्राम्हण, क्षेत्री, दमाई, कौ, पोडेहरुले पनि यहाँ प्राचीनकालदेखि बसोबास गरेको देखिन्छ । श्री पाशुपतिनाथको पुरोहितको रुपमा राजोपाध्यायहरुको पनि यस क्षेत्रमा प्रमुख भूमिका रहको छ । मिश्रीत रुपमा अन्य जातिहरु पनि यहाँ रहेका छन् । विशेषगरी श्री पाशुपतिनाथ मन्दिरको अर्चकको रुपमा भट्टहरुपनि बाहिरबाट ल्याई राखिएको छ । शक्तिपीठहरुमा कर्माचार्य, नारायण आदिको मन्दिरमा राजोपाध्याय,

द्यो पालाको रुपमा डंगोल, पोडे, कसाई जातिहरु रहेका र
 प्रतिस्थापित शिवालय तथा देवालयमा ब्राम्हण जाती रहेको पाईन्छ ।
 तूलजा भवानीको मन्दिरमा जोशी तथा कर्माचार्य रहेका छन् । यस
 पाशुपत क्षेत्रमा विभिन्न जात्रा पर्व आदिमा यिनैको (विभिन्न
 जातजाती) संलग्नता रहेको हुन्छ । यस क्षेत्रमा भएको देवताहरुको
 नित्य पूजा तथा पर्वपूजा जात्रामात्रा आदि संचालन गर्न विभिन्न
 समयका राजा महाराजाहरुबाट जग्गा जमिन दान गरी सम्बन्धित
 अड्डा तथा व्यक्तिहरुलाई ताडपत्र, लाल मोहर, सनत सवाल आदि
 दिएको छ जसको आयस्ताबाट वर्षभरी गर्नुपर्ने कार्य अखण्ड रुपमा
 संचालन नगरे पंच महापातक लाग्ने कुरा भनिएको छ । कार्य सुचारु
 रहोस् भनेर विभिन्न अड्डा र विधि व्यवस्था समेत राखिएको छ ।
 जस्तै पशुपति क्षेत्र विकास कोष, पशुपति भण्डार तहवील,
 अमालकोट कचहरी, गुठी संस्थान, जयबागेश्वरी भण्डार तहवील
 आदि प्रमुख रुपमा रहेको छ । यस अलावा अनेको जात्रा जस्तै
 बाग्मती जात्रा, कुण्ड जात्रा, लिङ्ग जात्रा, निजलाब्रत आदि गराउन
 पनि प्राचीन कालदेखि बन्दोबस्त गरेको छ । कसैले विगारेमा,
 नाशगरेमा, तलमाथि गरेमा पनि पंच महापातक लाग्ने कुरा
 मानिएको छ ।

श्री गुहेश्वरी माताको उत्पत्ति तथा गुहेश्वरी जात्रा

नेपाल देशमा
मात्र नभई विश्वमा
भएको विभिन्न पीठहरु
मध्ये गुहेश्वरी पीठ
सबभन्दा ठूलो प्रमुख
शक्ति पीठको रूपमा
मानिन्छ। जुन पीठलाई
महा उग्रपीठको रूपमा

पनि मानिन्छ। यसको उत्पत्ति अघि सत्य युगमा सतिदेवीले पतिको निन्दा नसकि यज्ञकुण्डमा प्रवेश गरी प्राणत्याग गर्दा उक्त सतिलाई बोकि विभिन्न भागमा भौतारिदै हिँडेकोमा उक्त शरिरमा भगवान विष्णुद्वारा गुप्त रूपमा छेदन गरि टुक्रा टुक्रा बनाउँदा यस स्थानमा आई पुग्दा गुह्यअङ्ग पतन भएको हुनाले उनको नाम गुहेश्वरी रहन गएको मानिन्छ। उक्त स्थानमा श्री महादेवबाट पनि जल ज्योति रूपमा आफ्नो नाम सिद्धेश्वर भनि कहलाई शिव शक्ति स्वरूपमा रहेको हुनाले मन्दिर बाहिर सिद्धेश्वर महादेव रहनु भएको छ।

गुहेश्वरीलाई महाचन्द्र योगिनी तथा बौद्धमार्गीहरुबाट नीलताराको रूपमा पुज्ने गरिन्छ। शिवजीबाट गुह्यकाली माताको स्तुती गर्दै “हे ! गुह्यकाली तिमी महाचन्द्र रूपकी योगेश्वरी हौ तिम्रो रूप डरलाग्दो छ। तिमी महाडामरी पनि हौ। तिम्रो हाँसो पनि उस्तै प्रचण्ड छ। महाप्रलयको बेलामा तिम्रीनै जगतलाई ग्रसित गर्दछौ। तिम्रीले डरलाग्दो खप्परहरुको माला (नरमुण्ड माला) भिरेकी छौ। तिमी नै परम्ब्रह्म रूपले सिद्ध कहलाउछौ” भनी स्तुती गरेका थिए। श्री महादेवबाट तान्त्रिक रूपमा रहेका सम्पूर्ण सिद्धि प्रदायिका रहेको भनी स्तुती गरिएको छ। सम्पूर्ण तन्त्र, मन्त्र, यन्त्र, जन्त्र लगायत

विभिन्न तान्त्रिक सिद्धी र ज्ञान प्राप्ति गर्न सकिने भनि तान्त्रिकहरु मान्दछन्। उनलाई षडआम्नाय मध्ये उत्तर आम्नायको प्रमुख अधिष्ठात्रीदेवीको रूपमा मानी तान्त्रिकहरुबाट उपासना गर्ने गरिएको छ।

गुह्येश्वरी अति नै ठूलो महिमाले युक्त रहनु भएको छ। तन्त्र शास्त्रमा यिनको व्यापक रूपमा चर्चा गरिएको छ। जसमा यिनलाई महाकाली, महामाया, महादेवी, परमाशक्तिस्वरूपीणी, गुह्यकादीले सेवीता, त्रिपुरासुन्दरी, दुर्गा-भवानी सहित विभिन्न नामले पुकारिएको देखिन्छ। गुह्येश्वरीको वरपर रहेका देवीदेवताको दर्शन गरेर मात्र यिनको दर्शन गर्नु पर्दछ। अन्यथा दर्शनको कुनै प्रभाव हुँदैन। यस अलावा गुह्येश्वरी बाहिर बाग्मतीको तिरमा नृसिंह मूर्ति, उमामहेश्वर, हनुमान, सरस्वती, लक्ष्मी, नारायण, जलेश्वर रहेका छन् र बाग्मती पारि आदि गणेश, उत्तरबाहिनी गंगा आदि पर्दछन्, मृगस्थली जाने उकालोमा धूम्रबिनायक र क्षेत्रपाल पूजित छ। यस अलावा वायु पुराण र ब्रह्माण्ड पुराण र देवी भागवतमा देवीको प्रिय स्थान मध्ये प्रमुख मानिएको छ।

अघि सत्य युगमा नै दक्षको सतिदेवीलाई महादेवलाई कन्यादान दिने मनसुवा नहुँदा पनि सतिदेवीले भागेर गुफामा गई निराहार व्रत बसी वनको घाँसपातबाट शिवजीले पार्वतीलाई छल गर्नाकन विष्णुको रूप धारण गरि हातमा शंख, चक्र, गदा, पदम लिई उक्त गुफामा गई सतिदेवीको अगाडि खडा भै महादेव भन्दा आफु ज्यादै राम्रो तथा सर्वगुण सम्पन्न भनि महादेवलाई जथानाम गाली दिन लागेको देखि क्रोधभै रातो रातो आँखा पारी विष्णुरूप शिवजीलाई सराप दिन लाग्दा महादेवबाट विष्णुको स्वरूप छाडि आफ्नो सुन्दर स्वरूपको दर्शन दिनु भयो र उक्त कन्यादानमा कसै गरेपनी सतिदेवीलाई आफूले विवाह गर्ने वचन दिनु भई अन्तरध्यान हुनु भयो। दक्ष प्रजापतिले आफ्नी जेठीछोरी विष्णुलाई र अन्य

छोरीहरुको ३३ कोटी देवतालाई विवाह गरी दिने निधो गरी सोही बमोजिम गर्न लाग्दा सतिदेवीको कन्यादान हुने समयमा महादेवबाट जोगीको रूप धारण गरी भिक्षा माग्दै उक्त विवाह मण्डपमा आई पुग्दा दक्ष प्रजापतिबाट कन्यादानपछि मात्र भिक्षा दान दिने भनी कन्यादान गर्न लाग्दा विष्णुले दक्ष प्रजापतिको आँखा छलि सतिदेवीको हात महादेवको हातमा पारि कन्यादान गरेको हुनाले बाध्यतावस दक्ष प्रजापतिले महादेवलाई आफ्नो जेठी छोरी दिएको र उक्त विवाहपछि छोरीलाई अन्माई पठाएको र कैलाशमा गई शिवजी र सतिदेवी बस्दै गर्दा त्यसको केही कालपछि दक्ष प्रजापतिले कोटी यज्ञको आयोजना गरी आफ्ना ३३ कोटी ज्वाइँ तथा छोरीहरुलाई निमन्त्रणा दिएकोबाट उक्त कोटी हवनको दिनमा ३३ कोटी देवता तथा सपत्नी सहित आ-आफ्नो विमानमा बसी उक्त यज्ञमा जाँदै गरेको सतिदेवीले आज यो सबै वहिनी तथा ज्वाइँहरु कता जान लागेको भन्दा श्री महादेवबाट मलाई थाहा छैन भनी ध्यानमा बस्नु हुँदा नारदसमेत आएको देखि सतिदेवीबाट नारदलाई आज के हो भनी सोधी गर्दा नारदबाट दक्ष प्रजापतिबाट अश्वमेघ यज्ञ गरेको भनी भन्दा सो कुरा श्री महादेवमा बिन्ती गरी आफु पनि जानको लागि अनुरोध गर्दा श्री महादेवबाट नबोलाएको ठाउँमा जान हुँदैन भनी भन्दा पनि एकक्षण मात्र गएर आउँछु भनी श्री महादेवबाट अनर्थ हुन सक्छ भनी सम्झाउदा पनि नमानी गएको र सबैजनालाई बोलाएको र आफूलाई र आफ्नो लोग्नेलाई नबोलाएको कारण सोधनी गर्दा श्री महादेव भनेका साँडेमा चढ्ने, बिष, भाड, धतुरो खाने र मसानमा बस्ने भूतप्रेतहरुलाई अगाडि पछाडि लगाउने बहुलाहा भएको हुनाले छोरीलाई बोलाउँदा उनी पनि आउने हुँदा त्यसैकारणले आफ्नो छोरीलाई समेत नबोलाएको भनी शिवजीको निन्दा गरेको सुनी तत्काल त्यहाँबाट गई अग्नी कुण्डमा फाल हाली प्राणत्याग गरेपछि अब अनर्थ हुने भयो भनी ब्रम्हा आदि समस्त

ऋषिहरुलाई चाँडै नै यज्ञ समाप्त गर्न भन्दा सो कुरा श्री महादेवले
 अन्तरध्यानमा थाहा पाई क्रोधले रातो रातो आँखा पारी पाउले
 पृथ्वीमा लात हानी जटालाई भुईँमा पछ्याँदा उक्त जटाबाट विरभद्र
 तथा महाकालि एकै स्वरूपमा प्रकट भएको र श्री महादेवबाट दक्षको
 यज्ञको संहार गर्नु भन्ने हुकुम दिनु भएको र विरभद्र महाकाली
 दक्षको यज्ञमा गई भीषण उत्पात मच्चाई देवताहरुलाई समाती
 भुईँमा पछ्यारी, काटी, मारी, नाना उपद्रव मच्चाउँदा देवताहरु डराएर
 थरथर कामि भागाभाग गरेपछि विष्णुले आफ्नो सुदर्शन चक्र
 विरभद्र महाकालीलाई प्रहार गर्दा विरभद्र महाकालीबाट उक्त सुदर्शन
 चक्रनै निलिदिएको र विष्णुले हात जोडी बिन्ती गरेपछि उक्त
 सुदर्शन चक्र ओकलेर दिएपछि विष्णु भगवान पनि त्यहाँबाट
 भागेपछि दक्ष प्रजापतिलाई विरभद्रले समाती उनको टाउको काटी
 बोकाको टाउको हालि दिएकोले र विरभद्र महाकाली त्यहाँबाट
 कैलाश पर्वतमा गई सम्पूर्ण कुरा महादेवलाई सुनाई महादेवबाट
 आफ्नो प्रथम गण भयौं भनी अब तिमिहरु कनखल क्षेत्रमा गई
 सम्पूर्ण शिवभक्तहरुको रक्षा गरी बस्नु भन्ने आज्ञा बक्सी विरभद्र
 तथा महाकालीलाई एकै स्वरूपको बनाई उत्तरखण्ड स्थित बद्री
 नारायण तथा केदारनाथको ताला साँचो सुम्पी दिएकोले बद्री
 नारायण तथा केदारनाथको मन्दिर बन्द भएपछि उक्त मन्दिरको
 साँचो विरभद्र महाकालीको जिम्मा लगाउने परम्परा आजसम्म
 कायम रहेको छ । बद्रीनारायण तथा केदारनाथको बैशाख सुक्ल
 तृतीयाका दिन मन्दिरको ढोका खोल्न जाँदा बली सहित विरभद्रको
 पूजागरी ढोका खोल्न जाने गरिएको र मन्दिरको ढोका कार्तिक कृष्ण
 औसीका दिन ढोका बन्द गरी आएपछि उक्त मन्दिरको साँचो विरभद्र
 महाकालीको जिम्मामा दिने गरिन्छ । यसरी यसैगरी श्री महादेवबाट
 सतिदेवीको शरीर बोकी सति बियोगले हिड्दा ५४ ठाउँमा शरीरको
 टुक्रा पतन भएकोले तत् तत् स्थानमा श्री महादेव पनि अनेकौ

नामले र ५२ भैरवसमेतको पीठ रहन गएकोछ यस पीठहरु केही भारतमा केही नेपालमा रहेको छ ।

यसका साथै पूर्वकालमा नै श्रीमहादेवबाट पार्वतीसँग विवाह भएपछि श्रीमहादेव र पार्वती यसै ठाउँमा आई महादेवबाट श्री पार्वती कन परिक्षा गर्न आफुले मृगरुप धारण गरी आफ्नो गलामा रहेको सेसनागलाई उनको रक्षा गर्नकन छोडी आफु मृगरुप धारण गरी यसै श्लेषमान्तक वन विसै विचरण गर्नु भयो जुन जुन स्थानमा वहाँ विचरण गर्नु भयो त्यस स्थानमा कुण्ड तीर्थहरु बन्न गयो । यसरी मृगावतार भएर आनन्दपूर्वक वन विहार गरी रहेको बेलामा ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र आदि प्रथिती देवताहरुले कैलाशमा गै शिव पार्वतीको खोजि गर्दा न भेटी यसै पर्वत विसै आउँदा एउटी सुन्दरी बालिकालाई बाग्मतको तिरमा बालुवाको महादेव बनाई खेली रहेको देखेपछि यिनै साधारण बालिका होइनन् भनी जानी स्तुती गरे । यि बालिका सम्भवतः गुह्येश्वरीकै रुप थियो ।

यसरी नै अधि सत्य युगमा विष्णु भगवानबाट क्षीर सागरमा शेषनागको शैय्यामा सुतिरहँदा मधु र कैटभ नामक २ ठूला असुरहरु कानको कानेगुजीबाट प्रकट भै विष्णुको नाभीबाट निस्किएको कमलको फूलको माथि बसी तपस्या गरी रहँदा दानवबाट ब्रह्माजीलाई मानकन जाँदा ब्रह्माजीद्वारा योगमायाको ध्यान गरी योगमायाबाट विष्णुको निद्रा भंग गरी विष्णुको र कैटभको घमासान युद्ध भयो ५००० पाँच हजार वर्षसम्म युद्ध गर्दा पनि जित्न नसकी पुन योगमायाको ध्यान गरी घलद्वारा विष्णुलाई बर माग्न भन्दा मधु कैटभबाट जहाँ जल नभएको स्थानमा मार्न भन्दा विष्णुले विष्णुले जाँघमा राखी चक्र प्रहार गरी मधु र कैटभको वध गरिएको र देवताहरुलाई भयमुक्त गरिएको कुरा देवी भागवत महापुराण र अन्य शास्त्र पुराण आदिमा बर्णन गरिएको पाईन्छ । यिनै योगमायालाई पनि गुह्यकालीकै रुपमा लिएको छ ।

यसका साथै यसै श्लेषमान्तक वन खण्ड गौरी पर्वतमा गुप्त रुपले तपस्या गरी रहन लागे यसै स्थानमा हिमालय पर्वत मेनका आदिले पनि तपस्या गरी गुह्यश्वरीको दर्शन पाउँदा वहाँको स्वरूपदेखि बिरणीले यस्तै छोरी पाउने इच्छाले वर माग्दा सोही वर प्रसादबाट पार्वतीको जन्म भएको र हिमालय पर्वतले पर्वतराज हुने वर मागेकोले पर्वत राज भएको र मेनकाको गर्भबाट पार्वतीको जन्म भएको प्रसङ्ग विभिन्न पुराण आदिमा वर्णन गरिएको छ ।

यसै स्थानमा ब्रह्मा, विष्णु आदि विभिन्न देवीदेवता सिद्ध, ऋषिमुनी, यक्ष, गन्धर्व, किन्नर, कुबेर, नाग, अप्सरा, विद्याधर, गुह्यक, नन्दी, भृङ्गी आदिहरुले समेत आई तपस्या गरी सिद्ध हुने वर पाएका थिए जसको वर्णन गरेर सम्भव छैन ।

लिच्छवीकाको सन्दर्भमा भन्नु पर्दा, यो पीठ शुद्ध तीर्थ स्थलकै रुपमा रहेको थियो र पछि राजाले (शिवदेवले) मन्दिर निर्माण गरी पूजाको व्याख्या गरे पश्चात यिनको विधिवत् पूजा हुने क्रम रहेको भन्ने मानिन्छ । पछिका समयका अन्य लिच्छवी राजाहरुले पनि पूर्वजको कीर्तिलाई कुनै बाधा अड्चन नगरी आफ्नो क्षमता र गच्छ अनुसार चलाउँदै नै आएका थिए । यसपछिका मल्ल राजाहरु, शाहवंशका राजाहरु र राणाजीहरु र अन्यले पनि मान्ने क्रम नै रहेको छ । पीठको प्रत्यक्ष प्रभाव शक्ति रहेको कारण जो कोही यहाँ पुग्ने सहजै माताको शक्तिले मोहित हुने गर्दछ ।

पछिको समयमा उनको यस जल ज्योतिको प्रकाश राजा प्रताप मल्लको समयमा बङ्गालबाट तान्त्रिक नृसिंह ठाकुर काठमाडौं आउदा शास्त्रको यस ठाउँमा आई शास्त्रको प्रमाण हेरी खोजी गरी हेर्दा जल ज्योतिको स्वरूप पत्ता लगाई दर्शन गरी उक्त जल ज्योतिलाई कलस तथा यन्त्रले छोपी अष्टकमल चतुष्पल कमल आकार बनाई राखिएको र सँगै संहार भैरवको प्रतिमूर्ति स्वरूप सहित अष्टभैरवको यन्त्र बनाई अष्ट मात्रिका समेतको स्थापना गरी भैरव

समेतलाई छोपी मन्दिर वरपर चौघेरा सत्तल समेत निर्माण गराई नित्य पूजा तथा पर्व पूजाको लागि व्यवस्था मिलाई वामा चार्यद्वारा पूजा गर्नलाई ४ कमाचार्य तथा माताको नित्य नैमित्य भोग पकाउन राजोपाध्याय थरका नेवार ब्रम्हणहरु समेत राख्न लगाए । आफ्नो दरबार पनि गुह्येश्वरीमा नै बनाई बसे । ४ पूजारीले पालैपालो पूजा गर्ने तथा चैत्र शुक्ल अष्टमीको रात्री तथा आश्विन शुक्ल अष्टमीको रात्रीमा कालरात्री पूजा गरियो । सृष्टि, स्थीती, संहार तथा महाप्रलयको रुपमानी कालरात्री पूजा बली विधान सहित गरिने परम्परा हुनुका साथै डंगोल थरका नेवारहरुलाई द्यो, पाला तथा बली छेदन गर्नको लागि खड्गी र कसाई समेतको पालो बाँधी दिए । प्रत्येक साल मार्ग जात्रा समेत सञ्चालन गरी राजसी सम्मान प्रदान गर्नु भयो । सोही अनुरूप अध्याबदि सो परम्परा कायम रहेको छ ।

धार्मिक रुपले हेर्दा पनि गुह्येश्वरी मातालाई सबैले उत्तिकै श्रद्धा र सम्मानले मान्ने गरेको पाईन्छ । विभिन्न जात-जातिहरुले आ-आफ्नै परम्परागत मुल्य-मान्यता अनुसार पनि मातालाई विभिन्न नाम रुपमा मानि पूजा गर्दै आएको परम्परा हालसम्म पनि रहेको छ । पशुपति क्षेत्रमा नै भन्नु पर्दा पनि, आश्विन शुक्ल प्रतिपदादेखि नवमीसम्म श्री पाशुपतिनाथको अर्चक चारैजना भट्टजीहरु, मूल भण्डारी तथा पालोवाल भण्डारी १ र श्री को रहलू ब्रम्हण समेत श्री पाशुपतिनाथको नित्य पूजा तथा भोग समाप्त भएपछि गुह्येश्वरी मन्दिरमा गई पूजा तथा जप गर्ने परम्परा समेत रहेको छ । मूल भण्डारी र विषेठहरुबाट पनि गुप्त पूजा गरिन्छ र प्रत्येक दिन गुह्येश्वरीको नित्य पूजा तथा भोग समाप्त नभएसम्म राजाको प्रतिनिधि स्वरुप राज खड्ग समेत राखी कर्माचार्यहरुबाट तन्त्र विधि अनुसार पंचामृत, पंचकला आदि सहित १६ उपचारबाट गुप्तरुपमा तन्त्रोक्त विधानले पूजा गरिन्छ तथा डमरु बजाउन र

मन्दिरको रक्षाको लागि समर कम्पनीबाट सिपाई सहित खराउने गरेकोले पनि राजकीय सम्मानसाथ गुठी राखी दिएको प्रष्ट हुन आउँछ। यसका साथै विभिन्न जातजातिहरुबाट पनि आफ्नो इष्टदेवीको रुपमा मानी आउनुका साथै उपत्यका मनाइने उत्सव पर्वहरुमा बाजागाजा सहित आई पूजा आजा गरिन्छ। विशेष सारदिय नवरात्रको समयमा ललितपुर, कान्तिपुर, भक्तपुर, बनेपा आदि स्थानमा बसोबास गर्ने नेवारी जातिहरुको टिका प्रसाद पनि यसै स्थानमा पहिला चढाईन्छ। पाशुपति क्षेत्रमा नचढाइने विभिन्न देवीदेवताको नृत्य समेतको सिद्धी प्राप्ती यसै पशुपति र गुह्येश्वरीमा प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको पाईन्छ। विभिन्न समयका राजा, महाराजा, दानवीर भक्त आदिबाट पनि अनेकौं कृति राखिएको पाइन्छ। यसका साथै अधिदेखि राजपरिवारले पनि मानि आएका थिए। पछिल्लो समयमा आएर राणाका वंशहरुका भाई भारदारहरु पनि गुह्येश्वरीलाई मान्ने गर्दथे र बारम्बार यिनको दर्शन गर्न आई पूजा-अर्चना गर्ने गर्दथे। पछि शाहवंशद्वारा पनि उत्तिकै श्रद्धा र सम्मान सहित मान्ने नै गरेको पाउन सकिन्छ। नेपाल राष्ट्रका राजामहाराजाहरुबाट र हाल राष्ट्रप्रमुखहरुबाट आश्विन शुक्ल अष्टमीको दिनमा गुह्येश्वरीमा आई दर्शन गर्ने परम्परा अध्याबदि कायम रहेको छ।

यसका साथै मान्यता अनुसार गुह्यकाली बौद्धमार्गीहरुको पनि प्रधान उपास्य देवी कै रुपमा मानिन्छ। यिनलाई खगानना नैरात्मा पनि भनिएको सुनिन्छ। यसका साथै मान्यता अनुसार बौद्ध धर्मको विभिन्न ग्रन्थहरुमा पनि महामञ्जुश्री विपस्वी बुद्ध, ऋकुछन्द बुद्ध, तपस्वी आदि मेलोरप्पा, तिरप्पा आदि सिद्धहरु पनि गुह्येश्वरीको उपासक रहेको मानिन्छ। विभिन्न युग र कालखण्डमा अनेक रुप धारण गरी र लिला गरेर रहँदै हुनु भएको थियो। विभिन्न देवता

लगायत मनुष्यहरुले पनि यिनको (माताको) शुद्ध ब्रत गरी मनोइच्छित वर प्राप्त गर्दै आनन्द लिएका थिए ।

देवमाला वंशावलीको कथन अनुसार, यसरी नै, कलिगत सम्वत् गुह्यश्वरीको प्रकाश गरे पश्चात् नृसिंह ठाकुरले १७९९ गुह्येश्वरी कुण्डको जल उत्तर बाहिनीबाट वाग्मतीमा आउने गरी बनाई दिएका थिए । पछि जिर्ण भै जाँदा राजा प्रताप मल्लले ने.सं. ७७४ सालमा पुनः राम्ररी ढुङ्गाले छापी बनाएका र पछि ठाउँ-ठाउँमा विग्रदा वि.सं. १९०१ सालमा महाराज जङ्ग बहादुर राणाद्वारा पुनः ढुङ्गाले छापी घाट र पौवा समेत बनाएको चर्चा रहेको छ । यसरी नै १९९३ मा विजुली समेत राखिएको चर्चा रहेको छ भयो भन्ने उल्लेख रहेको छ । यसका साथै भाषा वंशावली १ मा उल्लेख भए अनुसार नेपालमा गुह्यस्थान पतन हुँदा गुह्यश्वरी महापिठ भयो । यहाँ सतिको गुदस्थान पतन हुँदा वामाचार मार्ग भयो । यसकारण मूल स्थान भन्दछन् भनिएको छ । यसैगरी महाज्योतिरुप पशुपति शिव र गुह्यश्वरीलाई प्रधान मानेर ४ आवरणमा देशको विभिन्न स्थानको देवी-देवताको आवरण क्रमले वर्णन भएको पाइन्छ । यसले नै यस स्थलको महत्त्व प्रष्ट दर्शाउदछ । यसैगरी राजराजेश्वरी वामरुप कामाख्या पिठदेखि आई पशुपतिको दक्षिणमा शिलारुपमा विराजमान गर्नुभएको । यसैमा संयुक्त गर्दै (१) गुह्यश्वरी, वत्सलेश्वरी, बज्रेश्वरी, कोटेश्वरी, भंकेश्वरी, भुवनेश्वरी, मङ्गेश्वरी, राजराजेश्वरी, बागेश्वरी सहित नौ (९) इश्वरीको यस क्षेत्रमा बास रहेको चर्चा छ । राजभोगमालामा पनि वर्णन भए अनुसार, (कलिमा पशुपति) पूर्वकालमा तलाउको रुपमा रहँदा नगर, पुर, ग्रामहरु, पनि पानीले छोपिएको तथा श्रीकृष्णको चक्रबाट सेतुबन्ध-काटेपछि उपत्यकाको तलाउको जल प्रवाह भै गएको वर्णन रहेको छ ।

वास्तवमा भन्नु पर्दा माता गुह्यकाली अति नै करुणा स्वरुपीणी हुनुहुन्छ । अझ भन्नु पर्दा उनै भगवतीलाई तपस्या गरी

प्रसन्न बनाउन सकेमा सशरिर स्वर्ग जान सक्नुको साथै मागेको वर समेत प्राप्त भै श्री पाशुपति नाथको समेत पूर्ण कृपा दृष्टि भई शिवजीको प्रत्यक्ष दर्शन पाउन सकिन्छ, अन्यथा शिवजीको दर्शन पाउन असम्भव रहेको छ, भन्ने धार्मिक विश्वास रहेको छ ।

श्री गृहेश्वरी आमाको जात्रा

यसरी श्री गृहेकाली पीठसमेत रहन गएको कुरा विभिन्न आगम तन्त्रहरुमा वर्णन गरेको पाइन्छ । नेपालमा भएका पीठहरु मध्ये गृहेश्वरी प्रधानपीठको रुपमा पूजिन्छ ।

उनै ईश्वरीको जात्रा गर्ने परम्परा पनि प्रताप मल्लबाट नै सुरु गरिएकोले मार्ग कृष्ण नवमीको दिनमा काठमाडौँ स्थित तलेजु मन्दिरमा रहेको अष्टकमलसहितको कलश र अष्टभैरवको मूर्ति त्यहाँबाट निकाली खटमा राखी बाजा गाजा बजाई जमलको बाटोबाट कमलादि गणेश हुँदै नक्साल भगवतीबाट जयबागेश्वरी हुँदै पाचो टोलबाट गृहेश्वरीको मन्दिरमा ल्याई लिङ्गो ठड्याई पूजा आजा गरी गृहेश्वरी मन्दिरमा भएको कलश निकाली उक्त कलश तथा भैरवको मूर्ति माथि उक्त भैरवको मूर्ति राखी तलेजु भवानी तथा श्री गृहेश्वरीको समेत पुजारीहरुबाट त्रिपुरा सुन्दरीको रुपमा तन्त्रविधि अनुसार पूजा गर्ने परम्परा रहेको छ । त्यसको भोलीपल्ट दशमीको दिनमा श्री गृहेश्वर तथा तूलजा भवानीको पूजारीबाट साँभ बत्तिसहितको पूजा गरेपछि उक्त प्रतिमुर्तिलाई त्यहाँबाट बाहिर निकाली सिंगारीएको खटमा गुरुजुको पल्टन तथा राज खडगसमेत ल्याई सम्मान अपर्ण गरेपछि गृहेश्वरीको मन्दिरको ३ पल्ट परिक्रमा गराई बाहिर गाडेको लिङ्गो ढालेपछि उक्त खट बाजा गाजा सहित त्यहाँबाट बाग्मती नदिबाट गौरीघाट हिमवन्त भैरव उमाकुण्ड हुँदै श्री पाशुपति महास्थान घर अगाडि पुगेपछि गुठी संस्थानबाट गरिने पूजा गरेपछि श्री पाशुपतिनाथ मन्दिरभित्र लागि ३ चक्कर परिक्रमा

गरी श्री पाशुपतिनाथबाट गरिने पूजा गरेपछि पश्चिम ढोकाबाट बाहिर भुवनेश्वरीमा केही बेर राखेपछि उक्त थानको तल भुवनेश्वरीको तर्फबाट समेत पूजा गरी त्यहाँबाट बालकुमारी हुँदै जयबागेश्वरीको अगाडि डबलीमा राखि जयबागेश्वरीबाट गरिने पूजा समाप्त भएपछि नबालिटोल, सिफल, सानो गौचरन, नक्साल, हात्तीसारबाट राजदरबारको बाटो बाटोबाट जमल, भोटाहिटी, असन हुँदै हनुमान ढोका पुऱ्याई जगन्नाथ देवल अगाडि राखि भोलिपल्ट एकादशीसम्म त्यहाँ राखि द्वादसीको दिनमा तलेजू मन्दिरभित्र उक्त प्रतिमूर्तिलाई राखेपछि उक्त जात्रा समाप्त हुन्छ। उक्त जात्रामा काठमाडौँबासीले भव्यरूपमा मनाउने गरेको पाईन्छ। यसरी जात्रा समाप्त हुन्छ। गुहेश्वरी जात्रा राजा प्रताप मल्लबाट सुर गरिएको मानिन्छ।

श्री आगमका भट्ट र अन्य भट्टहरूलाई गरिएको थिती व्यवस्था, कर्म र बन्देजहरू

श्री पशुपतिको चरणकमलको धुलोले कपाल फुस्रो भएका श्री मनमानेश्वरी ईष्टदेवताको वरप्रसाद पाएका मानले देदिप्यमान भएका श्री रघुवंशमा जन्मेका सूर्यफूलकातिलक भएका हनुम दहवज नेपालका मालिक राजामा श्रेष्ठ सकलराज चक्रका मालि आफ्ना ईष्टदेव देविका कृपादृष्टिले भएको पराक्रमले कमाईएको बाराणकरबाट गजेन्द्र पति भएका श्री श्री जगज्जय मल्ल देव परम भट्टारक देवको सदा समर विजयी होस् प्रभु ठाकुरले देवपत्तन भूमिमा यन्ताछे टोल अकलेश्वर ननि यन्ताछे घरमा बस्ने ब्राम्हण श्री साम्ब सदाशिव भट्टका नाममा निगाहा भएको श्री पाशुपति नाथको श्रीसंकराचार्य स्वामिको पछि बन्देज हुना निमित्त अधिपछि कसैले छुन नसक्नेगरी थिति गरिराखे पहिले पूजारीहरूले कामकुरामा नयाँ विचार गरी बन्देज भित्रका होस् वा बाहिर होस् नेपालको जपदान

नलिव्यां बिन्द्याचल दक्षिणका तैलङ्ग द्रविड हेरी राख्नु पर्छ, विचार
 गरी पूजाको बेलामा हेरी दिनु पर्छ, स्वामि ज्यूका आज्ञाले पूजा पद्धती
 मन्त्र जन्त्र मुद्रा सिकाउने र प्रतिवर्ष महिनै पिच्छे पालो फेर्ने बेलामा
 बसि दिनु पर्छ, भनि सम्पी नजानेको गुप्त मन्त्र सिकाई पहिलेको
 विधान बमोजिम भित्र्याई आफ्नो जिउले सकेजति देवताको र
 राजाको अधर्म गर्न पाउँदैन । तपाईंको सन्तान छउन्जेल तलमाथि
 गर्न पाउँदैन । हिजोको स्थिति यस्तो हो भन्डारी, बिसेटले उत्पत्तीमा
 लोथानी नगरी सत्य बन्देजमा रहनु रुद्रमति पश्चिम बाग्मती पूर्व
 जन्म भएमा मन्दिरमा भित्राउन हुँदैन राजाको आयु हुँदैन सत्यधर्म
 छाड्यो भने हेरफेर गर्न पाईन्छ । पहिलेको थिति यस्तो हो भट्टज्यू
 भण्डारी, बिसेत, जोशीले श्री को काम परिआएकोमा ढिलाई नगरी
 ईश्वरको ठाउँमा हेरी आर्या तिर्थमा रात दिन भएजति कामकुरो
 राजालाई जाहेरक गर्नुपर्छ । शत्रु भए आएको बेला वर्षा नभै पानिले
 दुख भएको बेला भूकम्प भई पृथ्वी ढोलायमान भएको बेलामा
 महामारी भएमा श्री स्वामीको आज्ञा बमोजिम आगममा पूजा
 गराउनु कल्याण शान्ति भएमा नेपालका राजा स्थीर हुन्छ, वर्षे पिच्छे
 आगममा पूजा गराउनु कल्याण शान्ति भएमा नेपालका राजा स्थीर
 हुन्छ । तन्त्र मन्त्र वर्षे पिच्छे बगाउनु पर्ने बगाई भुईंमा गाड्नु पर्ने
 गाडी राखी शत्रु आउन नसक्ने गरी राख्नु पर्छ, राजाको स्थीर राज्य
 हुन्छ, प्रजा सुशी बनाउन निमित्त या बन्देज गरी राखियो । जहाँ-जहाँ
 जे-जे गराउन पर्ने त्यहाँ गराउनलाई राजाको हातले किसली जोर ५
 भोजपत्र लावा दुध पूजा पत्र छुन लगाई गुप्त संग पूजा गराउनु
 संकराचार्य स्वामीको आगममा वर्षे पिच्छे श्री पाशुपतिनाथको
 शुभकाम नअडकाई पूजा गराउनु भनी ताडपत्र, दानपत्र, भैरवानन्द
 स्वामीज्यूले ने.सं. ७०० वि.सं. १६३७ साल ह्या बिषेट भण्डारी श्री
 बिमलानन्द स्वामीको पालामा खोजी गर्दा पहिलेको जिर्णपत्र पाएर
 जिर्ण भएको देखि कपिलानन्द स्वामीले राजा जगत्यय मल्ल सांघि

उनको नाममा ताडपत्र लेखाई एक पत्री ताडपत्र साम्ब सदा शिव भट्ट तानु हिजोको बमोजिम नयाँ पत्र बनाई दिइयो यो पूजा विधि विधान गर्यो भने राजाको जय भई राज्य बलियो भई सन्तान वृद्धि हुन्छ, भनिकन श्री स्वामीज्यूहरुले आज्ञा भएको यस कामलाई राजपुरोहितले वर्षेपिच्छे, सरकारमा बिन्ती गरी कुरो जम्मै बताई पूजा गराउन पर्छ, तपाईंको खायल तपाईंको बराजुले खाएजति खायल खाई शुभ काम गर्नु पर्छ भनी हिजोको स्वामीहरुले र राजाहरुले दिइराखे बमोजिम हामीले पनि जाँची बुझी परिक्षादेखि खुसी भई सहि गरी दिइयो यसपत्रका दृष्टि साक्षी श्री जयप्रकाश मल्लदेव साक्षी राजपुरोहित उपाध्याय भाजू ईति सम्वत ८५५ वि.सं. १७९२ जेष्ठ वदि रोज ६ शुभम उक्त ताड पत्रमा लेखिए बमोजिम पाशुपतिनाथको ४ भट्ट वासुकी नारायण मन्दिरमा समेत जम्मा ५ जना भट्टजीहरुको नियुक्तीको लागि श्री पाशुपति नाथका मुल भट्टको समेत परामर्श लिई दक्षिण भारतको गोकर्णमा गई सच्चरीत्र भएको वेदाध्याई सरिरमा निमल भै खुन नभएको मध्ये सुब्रमन्यम, कारन्तक भट्ट, चिदम्बरम पदमनाभम आदि थर भएको सरिरमा निर्मल भै खुन नभएको मन्त्र यन्त्र मुद्रा आदि सिद्ध गर्न सक्ने वेदाध्याई सुकुमार अर्थात विवाह समेत गरी सकेको भएपनि योग्य हेरी ल्याउनु पर्छ ।

पशुपतिमा पूजारी नियुक्तिको क्रम

पाशुपतिमा ल्याई सकेपछि श्री पाशुपतिनाथको मूल भट्ट बिसेट नाईके मूल भण्डारी सहित राष्ट्राध्यक्षकोमा लगी दाम राखी ल्याएपछि श्री भण्डारेश्वर महादेवको दर्शन गराई श्री पाशुपतिनाथ जप पाठ आदि गरि बस्नु पर्छ यति काम ३ दिनसम्म गरी चौथो दिनको दिन बागमती स्थान गर्नु अघि कपाल जुंगा दारी मुण्डन गरी हातगोडाको नङ्ग समेत काटी श्री पाशुपतिनाथको भट्टजीबाट प्रायश्चीत गोदान सरीर सुद्धीको गौदान गराई त्यहाँबाट भण्डार

तहबिलमा लगी रातो धोती, भोटो, उपना लगाई हातमा (चम्बु) जल चढाउने भाँडो समाई श्री पाशुपति क्षेत्रभित्र विराजमान हुनु भएका ११ महादेवको दर्शन गराई नाईकेद्वारा जनै सुपारी पैसा महादेवलाई चढाई बिसेट नाईकेबाट भट्टजीलाई धर्म भकाउने कार्य गरिन्छ जसमा भट्टजीले म श्रीका मन्दिर भित्र प्रवेश गरेपछि कुनै किसिमको लोभानी पापानी गर्ने छैन यदि गरेमा यसै महादेवको पञ्च महा पातक लागोस् भनी कसम खाईन्छ। यति ११ महादेवको दर्शन गरेपछि श्री पाशुपति आगम घर तथा श्री पाशुपति नाथको परिवार देवताहरुको समेत दर्शन गरी श्री का मन्दिरको दक्षिण ढोकाको भित्रपट्टी राखी श्री पाशुपति नाथको मूल भट्टबाट ३ ढोका बन्द गरी गुप्तरुपमा पाशुपत मन्त्र तथा अन्य गुप्त मन्त्र (पंच दसाक्षरी मन्त्र) दिई दक्षिण ढोकाबाट मन्दिरको गर्वगृहमा प्रवेश गराई कुन मुहारको पूजारी नियुक्त गरिएको हो। सोसहित चारै मुहारको परस गराई जलारीको माथि पट्टी श्री को नमस्कार गर्न लगाई दक्षिण ढोकाबाट बाहिर निकालि पश्चिम ढोकाबाट भण्डारीबाट सिरमाला लिई पुन मन्दिरको गर्वगृहमा प्रवेश गरी आफ्नो मुहारको ढोकामा गई बस्नको साथै वेदपाठ समेत गर्न पर्छ प्रत्येक दिन श्री पाशुपतिनाथको नित्य पूजा श्री का मूल पूजारीबाट गर्ने परम्परा रही आएको छ। मूल भट्टलाई जुठो, सुतक, विरामी परेमा वा विदामा जानु भएको समयमा मात्र वहाँ भन्दा मुनीको भट्टजीबाट गरिन्छ अन्य भट्टजीहरुले मूल भट्टबाट सिकाए पछिमात्र पूजा गर्न लगाईन्छ श्री को भूतपूजा गर्न विवाहित हुनु पर्छ र पूजा गर्ने शिवरात्रीको रात्रीमा मात्र अनय भट्टजीहरुबाट श्री को पूजा गर्ने अवसर मिल्छ जेष्ठ कनिष्ठ उमेरेको हिसाबले नभै रोलक्रम अनुसार हुन्छ। मूल भट्टसहित अन्य २ जना भट्टबाट पूजा गर्न सक्ने गरी तयार पारी राखिन्छ। श्री पाशुपतिनाथको मूलभट्टको मुहार श्री पाशुपतिनाथको पश्चिम मुहारको हुन्छ। वहाँ भन्दा मुनीको दक्षिण मुहार तथा अन्य २ जना

भट्टको पूर्व मुहार तथा उत्तर मुहार हुने गर्छ तर मूल भट्ट दक्षिण ढोकामा तथा दक्षिण मुहारको पूजारी पूर्व ढोकामा बस्ने गरिन्छ । १ जना भट्टजी उत्तर मुहारको पूजारीको रुपमा रहन्छ । प्रत्येक दिन बिहान ८:३० बजे ३ जना भट्टजीहरु पालैपालो मन्दिर प्रवेश गरी श्री को सिङ्गार उतारी पूजाको लागि चाहिने अक्षता धोई ब्राम्हणहरुबाट बोकि ल्याएको जल भण्डारी तथा भट्टजी मिली तामाको घ्याम्पोमा भरिन्छ । घ्याम्पो भरीएपछि अन्य घडामा पानी भरिन्छ ।

पशुपतिको पूजाको क्रमहरु

आदि कलस गर्ने कलसको जल कलस आवाहन गर्ने स्नानमा राखिन्छ । ८:४५ देखि ९ बजेसम्ममा श्रीका मूल भट्ट मन्दिर प्रवेश गरेपछि अर्घको जलबाट र अक्षताबाट श्री पाशुपतिनाथको चारै मुहार तथा द्वार देवतालाई चढाई कलसको पूजा गरी १२७ तिर्थको आवाहन गरी मुद्रा तथा मन्त्रहरु जपी आदि कलसको घडाले श्री पाशुपतिनाथको सिरमा अभिषेक गरी सिरमा जलधारा समेत राखिन्छ आदि कलसको जल भएपनि मात्र अन्य ३ ढोका खोलिन्छ अन्य भट्टजीहरु सहित मूल भट्टजीबाट वेद मन्त्रको पाठ गरिन्छ त्यसपछि मूल भट्टजी केही समय बसेर जप गरिन्छ । यात्रुहरुको पूजा मुल भट्ट लगायत अन्य भट्टजीहरुबाट आ-आफ्नो ढोकामा बसी गराईन्छ । ११:४५ देखि १२:०० बजेसम्ममा धुप गरी श्री पाशुपतिनाथमा पंचामृत सहित तेलारी समेत गरी पूर्ण कलसको जल भगवानको सिरमा अभिषेक गरेपछि भगवानलाई धोती-जनै समेत लगाई सबै भट्टजीहरुबाट आ-आफ्नो मुहारको श्रृङ्गार गरेपछि पालोपाला भट्टजी श्री पाशुपति नाथमा चढाइने भोग प्रसाद तयार गर्न भण्डार घरतर्फ लाग्नु हुन्छ । यसपछि मूल भट्टजीबाट कलस, शंख, अर्घ, बलिपात्र स्थापना गरी विधि विधान अनुसार पूजा गर्नुहुन्छ । त्यसपछि मूल भट्टबाट श्री पाशुपतिनाथको सिरमा श्री खण्ड चन्दन लेपन गरी श्री

यन्त्र बनाई श्री यन्त्रको मध्य अर्थात् बिच भागमा सिन्दुर चढाई मन्त्रोच्चारण गरी अक्षता चढाई पूजा गरिन्छ । उक्त समयमा पश्चिम ढोका बाहेक अन्य सबै ढोका बन्द भएपछि भगवानको सिरमा सिर मुकुट राखी अन्य अलंकारसहित श्रृङ्गार गराईन्छ । श्रृङ्गार समाप्त भएपछि पुनः धुप गरी भगवानमा दुधबाट बनेको हलुवा सहित फलफूल, मिठाईसहित बालभोग अर्पण गरेपछि मात्र भगवानको दैनिक भोग लाग्ने गर्दछ । दैनिक भोगमा भुजा मंसुली चामलको भात, रहरको दाल, ऋतु अनुसारको तरकारी, दुधमा चामल हाली बनाएको पायस (खीर), दहि तथा घ्यू रहेको हुन्छ जसलाई अलग अलग कटौरामा राखिएको ७ थाली भोग, बाटामा केही प्रसाद र नवग्रहलाई समेत एउटा थालमा भोग राखी ६ मुहारको ६ थाली आगम देवता र श्री बासुकी नारायणलाई तल त्रिखुट्टी राखी कलसमा जल समेत राखी मूल भट्टबाट भोग अर्पण गरी पश्चिमको समेत ढोका बन्द गरी मूल भट्टजी गर्वग्रहबाट बाहिरी भाग पश्चिममा आई केही समय जप गरी घण्टा बजाई भित्र पसेपछि श्री पाशुपतिनाथको टहलवा ब्रम्हले नवग्रहको भाग निकाली नवग्रहमा चढाएपछि मूल भट्ट बाहेक अन्य ३ जना भट्टजीहरु पश्चिम ढोकाबाट भित्रपसी तकिया, छाता, पगरी भगवानलाई बाँधे पछि र सिरमा छत्र ओडाएपछि पान, मसला भगवानमा अर्पण गरी चमर पंखा डोलाई एना समेत देखाउनु पर्छ । त्यसपछि शंखमा भित्र रहेको सानो शंखको जलबाट भगवामा शंखको जल अर्पण गरी चारै ढोकामा शंखको जलले अभिषेक गरी पुन न्यास गरी मुद्रा देखाई प्रसाद निकालिन्छ । मूल भट्टबाट प्रसाद निकाली पहिले चन्द्रेश्वरलाई प्रसाद चढाएपछि चाँदीको त्रिखुट्टी सहितको थालीमा राष्ट्र प्रमुखलाई प्रसाद छुट्ट्याई मूल भट्ट स्वयम्बाट ग्रहण गरी अन्य भट्टहरुलाई रोलक्रम अनुसार प्रसाद वितरण गरी भण्डारी लगायत अन्य भक्तजनहरुमा प्रसादी दिएपछि नित्य पूजाको सम्पूर्ण कार्य समाप्त

हुन्छ । यसपछि मन्दिर भित्र तथा बाहिरी ३ ढोका बन्द हुन्छ । यसपछि मूल भट्ट बाहेक अन्य ३ जना भट्टजीबाट भोटोको तुना खोली भण्डारीलाई देखाउनु पर्छ । मूल भट्ट बाहिर निस्कने बेलामा मूल भण्डारीले चाँदीको थाली बोकी मूल भट्टसहित अन्य भट्टजीहरु आ-आफ्नो रोलक्रम अनुसार बाहिर निस्की पश्चिमबाट उत्तर ढोका, पूर्व ढोकाबाट आ-आफ्नो निवास स्थानतर्फ लाग्नु हुन्छ । मूल भट्टजी पनि आफ्नो निवासमा गै माथि गएर मूल भण्डारीलाई भोटो खोली देखाई आफ्नो कोठा तर्फ जाने गरिन्छ । बेलुका आरतीको समयमा भने मूल भट्टजी मन्दिर जानु पर्दैन । भोग पकाउने पालो वाला ३ भट्टमध्ये जसको पालो छ वहाँबाटै आरती गर्ने परम्परा रहेको छ । मूल भट्टजीको अनुपस्थितिमा वहाँ भन्दा मुनिको भट्टजीबाट श्री को नित्य पूजा गरेमा वहाँलाई पनि भोग पकाउन र आरती गर्नु पर्दैन । त्यसपछि भण्डारीहरु पनि आफ्नो काम समाप्त गरी पश्चिम ढोका बन्द गरी ताला लगाई ताला साँचो बोकी भण्डारर्फ गै बालभोग ग्रहण गरेपछि मन्दिर प्रवेश गर्ने । लूगा फूकाली आफु खुसी लूगा लगाई श्री को भोग प्रसाद ग्रहण गरी केही समय पछि भोग लगाएको थाली माकपिवबाट माभी सकेपछि पुन पश्चिम ढोका खोली भोग थाली कटौरा भित्र राखी पुन ढोका बन्द गरी केही समयको लागि आफ्नो निवासमा गै आराम गर्ने तथा साँझ ५ बजे आरतीको लागि आएर मन्दिरको पश्चिम ढोका खोल्ने गरिन्छ ।

पशुपतिमा आरतीको क्रमहरू

साँझपख पालो वाला भट्टजी आरतीको लागि मन्दिर प्रवेश गरेपछि न्यास मुद्रासहित शिवजीको मुहारमा छोई न्यास गरिन्छ । त्यसपछि अन्य ३ ढोका खोली सबभन्दा पहिला धुप गरिन्छ । धुपगरी सकेपछि पन्च आरती घण्टा बजाई गरिन्छ । त्यसपछि कपुर आरती गरी भगवानमा गजुरी, पेडा, चिउरा, फलफूल आदि राखी नैवेद्य

अर्पण गरी चारै ढोकामा शंखको जल छर्किं सो जल सम्पूर्ण
 भक्तजनहरुबाट हर हर भनि लिईन्छ। आरतीको समयमा
 भक्तजनहरु भगवानको आरती सहित स्तुती गर्ने गर्दछन्। उक्त जल
 भएपछि मन्दिरको अन्य ढोकाहरु बन्द गरिन्छ। भण्डारीहरुको काम
 समाप्त भएपछि पश्चिम ढोका समेत बन्द गरी भण्डारीहरु
 भण्डारमा गै साँचो राखेपछि आफ्नो घरमा गै भात बाहेक अन्य
 चिउरा, तरकारी खाई २ जना भण्डारी मन्दिरमा बाहिरी भागमा
 सुत्नको लागि आउछन्। भण्डारीहरुले पालो परेको समयमा २ छाक
 भात खान हुँदैन १ छाक भोग प्रसाद भण्डारमा नै बसी ग्रहण
 गर्दछन्। प्रत्येक शनिवार आरती समाप्त भएपछि कृतिमुल भैरवमा
 जाँड, रक्सी, मासु, फुल सहित भैरवको पूजा गर्ने परम्परा रहेको छ।
 कृतिमुख भैरवलाई श्री पाशुपति नाथको प्रमुख रक्षकको रुपमा मानी
 आएको छ। यति कार्य सकेपछि श्री पाशुपतिनाथको नित्य पूजा तथा
 आरती समाप्त भएको मानिन्छ। भण्डारीहरुले बेलुकाको आरती
 समाप्त नभएसम्म मद्य, मांस ग्रहण गर्नु हुँदैन। श्री
 पाशुपतिनाथसहित श्री वासुकी नारायणको पूजारी भट्टजीहरु
 मन्दिरमा मात्र आई पूजा गर्न हुन्छ। बिहान सबेरै उठी स्नान गरी
 आ-आफ्नो पूजा कोठामा बसी आफ्नो घरमा स्थापना गरिएको
 देवताहरुको समेत नित्य पूजा, जप, पाठ, आरती गरेर मात्र मन्दिर
 प्रवेश गरी आ- आफ्नो मुहारको न्यास गरी मुद्रा आदि गरेर मात्र
 अन्य काममा सघाउने गर्नु हुन्छ। भारतमा पनि दक्षिण भारतमा
 रहेको ब्राम्हणहरु आफ्नो धर्ममा कट्टर मानिनु हुन्छ। आफ्नो भेष
 भूषा, भाषा, खानपान आदिहरु पनि यसै अनुसार गरिन्छ।
 कर्नाटकमा भएका भट्ट ब्राम्हणहरु नेपालको पाशुपतिनाथमा मात्र नभै
 भारतमा रहेका प्रसिद्ध ४ धाम जगन्नाथ, रामेश्वर, द्वारिकानाथ,
 बद्रीनाथ तथा केदारनाथ लगायत अन्य मन्दिरहरुमा पनि प्रमुख
 पूजारीको रुपमा भट्ट ब्राम्हणहरु नै रहने परम्परा अध्यावधि कार्यमा

रहेको छ । जसको कारण आध्य गुरु संकराचार्यको पद्धती अनुसार रहेको मानिन्छ । त्यसैगरी ४ धाममा संकराचार्यबाट ४ मठ खडा गरिएको छ । जसको नाम : उत्तरमा जोसी मठ, दक्षिणमा श्रृंगेरी मठ, पश्चिममा गोवर्धन मठ, पूर्वमा शारदा मठ तथा आध्य गुरु संकराचार्यबाट स्वयम् स्थापना गरेको कामि कान्ची पीठ सहित जम्मा ५ मठ प्रधान मठको रूपमा रहेको छ । जुन मठमा उत्तराधिकारी हुनको लागि ५-६ वर्षको ब्रतबन्ध समेत नगरेको निर्मल सरिर भै खुन नलागेको बालकलाई छानी मठमानै ब्रतबन्ध गरी सम्पूर्ण शिक्षा दिक्षा, मन्त्र, मुद्रा आदि सिकाई योग्य बनाईन्छ । गद्दी नसिन संकराचार्यबाट कुनैपनि पूजा आजा गर्नु पर्दैन सम्पूर्ण कर्म उत्तराधिकारीबाट गरिन्छ । गद्दी नसिन संकराचार्यको समाधी भएपनिमात्र उत्तराधिकारी गद्दी नसिन हुने हुँदा यही परम्परा अध्यावदि कार्य रहेको छ । यस कार्य लगायत सम्पूर्ण मन्दिरहरुमा आध्य गुरु संकराचार्यबाट बाँधेको विधि विधानलाई भारत सरकारबाट अध्यावदि जस्ताको तस्तै पालना गरिएकोबाट भारत सरकारलाई आफ्नो धर्म संस्कृति, परम्परा, रक्षा, गुठी राखेकोले यस कार्य ज्यादै प्रशंसनीय तथा सद्धानीय मान्नु पर्छ । नेपालको पाशुपतिनाथमा पनि सोही परम्परा कायम रहेको छ र केही अदल बदल गरेमा आवाज उठाउने गर्दछ । श्री पाशुपतिनाथमा रहेका भट्ट पूजारीलाई हटाई नेपाली ब्राम्हणहरु राखेकोमा पूजा आजा सञ्चालन गर्न नसकेपछि माफी मागी पुनः परम्परा बमोजिं भट्ट पूजारी राखिएको छ । नेपालका राजा मरेमा या आफ्नो घरमा मानिस मरेमा अथवा जन्मेमा जुठो, सुतक आदि बार्नु पर्ने हुँदा पूजा आजा रोकिन जाने निश्चित प्राय भएको हुनाले पनि आफ्नो देश भन्दा बाहिरको व्यक्ति भएमा वहाँलाई जुठो, सुतक नलाग्ने कारणबाट पनि यस किसिमको परम्परा कायम रहेको छ ।

श्री पाशुपतिनाथको भण्डारी तथा यिनको संक्षिप्त

वितरण :

श्री पाशुपतिनाथको दैनिक नित्य पूजा गर्न परम्परा अनुरूप प्रत्येक दिन बिहान ४ बजेदेखि ४:३० बजेसम्ममा श्री पाशुपतिनाथमा ४ कवलको भण्डारीमध्ये पालोवाला भण्डारीबाट स्नानगरी हातमा १ घडा जल लिई श्री लालगणेश, कृतिमुख भैरव, चण्डेश्वर तथा धर्म सिलामा जल चढाई दक्षिण ढोकाबाट पश्चिम ढोकामा गई पश्चिम ढोका खोली हातमा अक्षता लिई पश्चिम तर्फको गर्भगृहमा रहेको द्वार खोली पहिला ईसानमुख त्यसपछि तत् पुरुष पूर्वतर्फको मुहार तथा त्यसपछि दक्षिणतर्फको अघोरमुखमा त्यसपछि उत्तरतर्फको वामदेवमुहार तथा पश्चिमतर्फको सद्योजात मुहारमा अक्षता चढाई त्यसैक्रमबाट श्रीको जलहरी मुनी दुवै बुढी औंला भुईँमा राखी ढोग गरी पश्चिम ढोकामा आई जल छरेपछि मात्र दर्शनार्थीहरुलाई जल तथा चन्दन प्रसाद वितरण गरिन्छ । एकजनाबाट उक्त जल चन्दन दिई रहनुका साथै अर्को एकजना भण्डारीबाट श्रीको नित्य पूजाको लागि चाहिने श्रीखण्ड चन्दन घोट्नु पर्छ । पहिला पहिला २ जना भण्डारी रहने गरेकोमा हाल यात्रुको चाप अनुसार ३ जनासम्म भण्डारी रहने गरेकोमा हाल यात्रुको चाप अनुसार ३ जनासम्म भण्डारी रहने गरेको छ । भण्डारी मन्दिर भित्र पस्दा चोखो धोती तथा कुर्था लगाउने र शिरमा ढाक्ने गरी रुमाल बाँधिएको हुनु पर्छ । श्री को नित्य पूजा नसकेसम्म अन्न ग्रहण गर्नु हुँदैन तथा श्री को नित्य पूजा तथा भोग समाप्त भएको केही समयपछि भण्डारमा गई मन्दिर प्रवेश गर्दा लगाएको धोती तथा कपडा खोली अरुनै कपडा लगाई भोग प्रसाद ग्रहण गर्नु अघि श्री को बालभोग खानुपर्छ । ४ कवलको मूल भण्डारीमध्ये पालोवाल मूल भण्डारीले पनि उक्त भोग प्रसाद ग्रहण गर्नुपर्छ । मूल भण्डारीबाट दैनिक रुपमा श्री पाशुपतिनाथमा चढाईने पञ्चामृत

तयार गरी मन्दिरमा बुझाउनु पर्छ तथा दैनिक भगवानमा अपर्ण गरिने भोग प्रसाद भोग समाप्त भएपछि भण्डारमा लग्ने कार्य गर्नुको साथै साँझमा श्री पाशुपतिनाथको ४ कुनामा रहेको पानसमा घ्यू हाली वत्ति बाल्ने गर्दछन् साथै पूर्णिमाको दिन श्री पाशुपतिनाथमा अपर्ण गरिने पंचामृतको भाग लगाउनु पर्छ बिहानको समयमा श्रीका मूल भट्टको निवासमा गई वहाँसँगै मन्दिरमा आउनु पर्छ पालोवाल भण्डारी अर्थात् भण्डारी हुनको लागि निम्न लिखित कुराहरुलाई बन्देज गरि राखिएको छ । जस अनुरूप भण्डारीहरु आफ्नो विवाहित आमाबाट अर्थात् जात मिल्ने थरको हुनुको साथै आफ्नो कवलको मूल भण्डारी समेत साक्षी राखी नेवार थरका श्रेष्ठ, वैद्य, कर्माचार्य सहित श्रेष्ठ थरका महिला हुनु पर्छ विपरीत आदि जातको महिला हुनु हुँदैन । यसरी विधिवत् रुपमा विवाह गरी ल्याएको महिलाहरुलाई विवाह गरेको दिनमा पाशुपतिनाथको परिवार देवताहरुको समेत दर्शन गराई श्री पाशुपतिनाथको दर्शन गराई आफ्नो घरमा भित्र्याउने गरिन्छ । यत्ति भएपछि मात्र उक्त महिलाको गर्भधारण भै छोरा जन्मिएपछि र अस्पतालमा र श्री पाशुपतिनाथको ४ किल्लाभित्र जन्म भएको बालक श्री का भण्डारी हुन्छन् । अस्पतालमा जन्म भएपनि ४ किल्लाभित्र अस्पताल भएमा त्यहाँ लग्न सकिन्छ । बच्चाको जन्म भएपछि मूल भण्डारीको रोहवरमा श्री पाशुपतिनाथ भण्डार तहबिलमा गई लगतमा जनाएपछि उक्त बच्चा १० वर्ष पुगी ११ वर्षको उमेर भएपछि बिसेट नाईके र श्री को मूल भट्ट बच्चाको बाबु मिलि समय मिलाई राजाको दरबारमा लगि दाम राखी आएपछि सिफल स्थित श्री भण्डारेश्वर महादेवको दर्शन गराई श्री पाशुपतिनाथ मन्दिरको पश्चिम ढोकाबाट भित्र लगी श्री को दर्शन गराई श्री पाशुपतिनाथ भण्डार तहबिलमा लगि ३ दिनसम्म भण्डार तहबिलमा राखि पूर्व ढोकाबाट बिहान स्थान गराउन लगि पुन भण्डार तहबिलमा राखि रात्रिको समयमा मात्र शुद्ध पवित्र

भोजन गराई ३ दिन पुगी चौथो दिनको बिहान कपाल मुण्डन गराई दक्षिण ढोका अगाडिमा राजोपाध्याय जुन श्री पाशुपतिनाथका गुरु दक्षिण मूर्तिको पूजारी राजोपाध्याय, कर्माचार्य, जोशी सहित भै ब्रतबन्ध गरिन्छ। ब्रतबन्ध समाप्त भएपछि धोती लगाई दक्षिण ढोकाबाट श्री को मूल भट्टबाट उक्त बच्चाको हात समाति श्री पाशुपतिनाथको गर्भगृहमा प्रवेश गराई विधिवत् रुपमा श्री पाशुपतिनाथको दर्शन गर्ने पद्धती सिकाई दक्षिण ढोकाबाट बाहिर निकाली पुन पश्चिम ढोकाबाट मन्दिर प्रवेश गराएपछि पश्चिम ढोकाबाट बाहिर निकाली श्री पाशुपतिनाथको खराउमा जनै सुपारी दक्षिणा चढाएपछि पुन अर्को लुगा लगाई श्री पाशुपति मन्दिर बासुकी नारायणको दर्शन गराई त्यहाँबाट तल सिन्दीमा पानको पात राखी सो पातमा टेकाई दौड्न लगाइन्छ र दौडिदै गर्दा बच्चाको मामाले समात्नु पर्छ यति गरिसकेपछि श्री लालगणेश सूर्य नारायण दर्शन गरी मुक्ती मण्डपको परिक्रमा गराई कृतिमुख भैरव समेतको दर्शन गरी बाजा गाजा सहित आफ्नो घरमा लगिन्छ। यहि जन्ममा १ बाजि आउने भण्डारी गुठी चलाउने व्यक्ति नभएमा ७ वर्ष पछि ब्रतबन्ध गर्नु पर्छ। उक्त ब्रतबन्ध गरिसकेपछि आफ्नो कवलको रोलक्रम अनुसार पालो पाउन योग्य हुन्छ। आफ्नो पालो आएपछि पूर्णिमाको दोश्रो दिन श्री का मूल भट्टको निवासमा गई पालो आएको जानकारी दिएपछि द्वितीयाको दिन पालो बस्नेका लागि बिहान कपाल मुण्डन गरी हात गोडाको नङ्ग काटि स्नान गरी धोती कुर्था लगाई बिहान ९:३० बजे पाशुपति भण्डार तहबिलमा गई आफू र आफ्नो सहायक भण्डारी उपस्थित भएपछि सम्बन्धित भण्डार तहबिलको नाइके बिसेट गुठी जाँच अड्डाको प्रतिनिधिहरु पनि उपस्थित भै मन्दिरको दक्षिण ढोकामा फाटा समेत खोली गर गहनाको समेत लगत किताव बोकी बसेपछि पालोवाल भण्डारी र निजको सहायक समेत पश्चिम ढोकामा गएर बसेपछि मूल भट्टबाट

भित्र पस्नको लागि अनुमति दिएपछि मूल भण्डारी पनि दक्षिण ढोकामा गएर वसेपछि चलन चल्तीको श्री को गरगहना बहुमूल्य मणि आदिको जाँच गरी दिएपछि सो सम्पूर्ण सामानको जिम्मेवारी पालो सकिएको भण्डारीबाट पालोवाला भण्डारीले बुझिलिई लगत कितावमा दस्तखत गरेपछि १ महिनासम्म उक्त गरगहना पूजाको भाँडाकुँडा सबै पालोवाल भण्डारीको जिम्मामा आउँछ। यदि हराएपराएमा आफ्नो जायजेथा समेत विक्री गरी बुझाए पछिमात्र पारपाचुके पाईन्छ। पाशुपतिमा पालो बस्ने भण्डारीलाई जम्मा ४ कवलमा विभाजन गरी ४ जना मूल भण्डारी समेत रहेको हुन्छ। जसको अलग अलग कवलको नामबाट पुकारिन्छ। जस अनुसार पहिलो भलिकवल जसलाई मु.भ. भनिन्छ कविन्द्र भण्डारी ज्यूको कवल पनि यसलाई भनिन्छ। यसैगरी दोश्रो कवललाई दधु कवल मु.भ. भनिन्छ। कृष्णराज भण्डारी ज्यूको कवल पनि यसलाई भनिन्छ। यसैगरी तेश्रो कवललाई कोपले कवल मु.भ. भनिन्छ। बलराम भण्डारी ज्यूको कवल पनि यसलाई भनिन्छ। यसैगरी चौथो कवललाई मत मण्डल कवल मु.भ. भनिन्छ। देवमान भण्डारी ज्यूको कवल पनि यसलाई भनिन्छ। हाल केही समय पहिला २ कवलको मात्र तोकिएको र यसैलाई ४ भाग लगाइन्छ। भण्डारीहरुको आ-आफ्नो कवलमा पनि कुल देवता रहेकोले यिनीहरु पनि शिवशक्तिका उपासक रहेका हुन्छन्। यिनको दिक्षाक्रम अनुसार नै पूजा गर्नु पर्ने परम्परा रहेको हुन्छ। यस अलावा सम्पूर्ण भण्डारीहरु एकै ठाउँमा बसी ८ रात ९ दिनसम्म पनि गुठी चलाइन्छ। सो गुठी पालो जिवनमा एक पटक मात्र आउँछ। यदि आफ्नो विश्वासको भण्डारीलाई पालो बस्न लगाईन्छ। पूजाको तथा आरतीको समय अगाडि जुठो, सुतक वा अन्य खबर पालोवाललाई आरती सकिएपछि मात्र बताउनु पर्छ। भण्डारी गुठी चलाउने पालो आउँछ। उक्त गुठी जम्मा ८ रात नौदिनसम्म श्री बत्सलेश्वरीको

बलि सहितको पूजा गी पाशुपति स्लेषमान्तक वनमा आफुले छानि २ वटा रुख काटन पाउँछन् विधिवत् रुपमा रुख काटी सो रुखको मुढाको दाउराबाट धुनी जगाई उक्त धुनीको समेत पूजा गरी भोजको लागि आवश्यक पाक्य वस्तु यसै धुनीमा पकाई ४ रै कवलका ब्रतबन्ध गरेको भण्डारीहरु रोलेक्रम अनुसार बसेर अलग अलग दिनमा अलग अलग नामको भोज खाने र मुख्य भोजको दिन १ जना भण्डारीको श्रीमति जसले छोरा पाएको हुनु पर्छ वहाँले दिएको जाड रक्सी भोजमा खाने परम्परा रहेको छ । यसरी भोज समाप्त भएपछि त्यसभन्दा पछाडि पालो पर्ने भण्डारीलाई साँचो बुझाउने गरिन्छ । जुन बलिको प्रसादको सिरलाई ११ भाग लगाई रोलक्रम अनुसार "स्यौं" दिनु पर्छ गुठीको समाप्ती सबभन्दा कान्छोबाट जुठो उठाई जमिनमा गाडि समाप्त गरिन्छ । यसलाई एकादश रुद्रको प्रतिक मानिन्छ । भण्डारीहरुलाई ४ कवलमा विभाजन गरी प्रत्येक कवलमा १ जना नायक भण्डारी जसलाई मूल भण्डारी भनिन्छ । उक्त प्रमुख मूल भण्डारीलाई मात्र श्री को मूल ढुकुटी जाने अधिकार हुन्छ अन्य भण्डारी बाहिर मात्र बस्ने तथा पाशुपतिनाथको विभिन्न गुठीगाना चलाउने तथा श्री पाशुपतिनाथको गरगहना पालो बुझाउँदा उक्त गरगहना जाँच गर्ने गरिन्छ । बिसेटहरु पनि २ कवलमा विभाजित भएका छन् । एउटा कवलले चन्दन, गुठी तथा अर्को कवलबाट ढौं गुठी (स्याल गुठी) चलाउने गर्दछन् । बिसेट नाईकेबाट श्री पाशुपतिनाथको भण्डार तथा श्री पाशुपतिनाथमा गरिने छायाँ दर्शनको समयमा बनाईने बुद्धको कवच दशैं लगायत अन्य पर्व पूजाको साथै भण्डार तहविलमा बुझाउने बालीनाली समेत बुझी श्री पाशुपतिनाथमा चढेका सुन चाँदी, तामा, पित्तल आदि सामान जिम्मा लिई ढुकुटी दाखिला गर्दा बुझाउने सुन चाँदी जवाहरात समेत जिम्मा रहन्छ अन्य बिसेटहरुबाट पालो फेर्दा गरगहना रुजु भए नभएको जाँच गरिन्छ । यसलाई श्री

पाशुपतिनाथको १० हातको रुपमा लिने गरिन्छ। बिसेट परिवारहरुलाई बनेपा तथा कीर्तिपुरबाट ल्याई राखिएको वर्णन बंशावली आदिमा पढ्न पाईन्छ। वहाँहरुको पारिश्रमिक पाशुपति भण्डारी तहबिलबाट दिने गरिन्छ। बिसेटहरु नेवारका श्रेष्ठ जातिहरु हुनुपर्छ। यो सबैको बन्देज श्री आध्य शंकराचार्यबाट गरिएको नियम अनुसार हालसम्म कायम रहेको छ।

पशुपति क्षेत्रमा बसोबास गर्ने अन्य जातजाति र मुख्य गुठीहरु

आराध्यदेव पशुपतिको यस पाशुपत क्षेत्रमा बसोबास गर्ने ९ जातिलाई पशुपतिको नवगणको रुपमा मानिएका छन्। यस्ता विभिन्न ९ जातिको सम्बन्ध पनि पशुपतिनाथसँग नै रहेको मानिन्छ। आराध्यदेवको अर्चना-उपासना, सेवा सुश्रुवाको लागि रहेका यि ९ जातिलाई वास्तवमा पीठमा आबद्ध गर्नको लागि समायोजन गरिने क्रममा विधिपूर्वक कौलक्रमानुसार नै देवगणकै रुपमा देवभावले मानेर स्थापित गरिएको पाइन्छ। विभिन्न समयमा एकै ठाउँबाट नभई फरक-फरक स्थानबाट ल्याई एकसूत्रमा आबद्ध गरेको मानिएको छ।

श्री को अर्चना सेवा सुश्रुवा हेतु तथा वर्षभरी आउने विभिन्न तान्त्रिक र वैदिक विधि विधानले पूजा गर्न चार वर्ण रहेका यि देवगणहरु (जात जातिहरु) ब्राम्हण, क्षेत्री, वैश्य, शुद्रहरु यस पशुपति क्षेत्रलाई आदिकालदेखि यिनको नाम गुँल्ह भन्ने रहेको छ। नौ वटा ईश्वर, नौ वटा ईश्वरी, नव डबली, नव द्वार, नव धारा यि सबै प्रकार नव-नवले युक्त भएको बुझिन्छ। यस स्थलमा कुनै किसिमको हेर फेर विगारी, भत्काय, नासे, मासे, पञ्चमहा पाटक गौ हत्या, देव हत्या, ब्राम्हण हत्या, बाल हत्या, स्त्री हत्या लाग्छ। "सत्यं सत्यं नशमसय" कुनै पनि शङ्का छैन भनि सिलापत्र, ताडपत्र, भुजापत्र,

तामापत्र तथा विभिन्न रुपमा रहेका दस्तावेज, सनद सवाल प्रमाणहरुमा उल्लेख गरिएका छन्। यी लोप भएमा प्रायश्चित्त हत्याका साथ, देश, समाज, विश्वको अशान्ति हुन्छन्। यस देवपत्तनमा रहेका, देवालय, शिवालयका पूजाहारी, महन्त, पौवाली, पाले सुसारे, भट्ट, भण्डारी, नाउ, कुशले, कसाई, पोडे, वैद्य, जोशी, आचार्य, दमाई, ज्यापु, यिनीहरु सबै देव गणहरु हुन्। यिनीहरु सबैले देवी देवताका परम्परागत विधिविधान, कर्मकाण्ड, नित्य, नैमित्य, पर्व, पूजा, जात्रा पर्व लगायत अन्य रुपमा कायम गरिएको श्री सूर्य-चन्द्र भएसम्म अन्त्य नहुने गरी अचल गरी आदिकाल र युगौंदेखि गर्दै आएका छन्। अर्चक, सहायक, खट बोक्ने, बाजा बजाउने, बलि प्रधान गर्ने, ठेक बुझाउने, चौरासी व्यञ्जन तुल्याउने लगायत यि चारै वर्ण चारै पहरमा “सकल देशो उपद्रव शान्त्यर्थकं” उच्चारण गरिकन यी चारै वर्णद्वारा अध्यापी पूजा आजा गर्दै आएका छन्। यसमा (यीचल, थीचल यात, धासा, पञ्चमहापातक, सत्यानास जुयेमा) भनि वंश नास होस् भनि श्राप दिई राखेको सिलापत्रमा उल्लेख भएको पाईन्छ। पशुपतिमा भण्डारी जसरी ४ कवलमा विभाजन गरिए अनुसार विषेटको पनि चारै कवल रहेको छ जस अनुसार जम्मा १० जना विषेट मध्ये एक जनालाई विषेट नाईकेको रुपमा लिइन्छ जसलाई पशुपतिनाथको नित्य पूजा नित्य भोगको लागि चाहिने सरसामान तथा अन्य पर्व आदिमा श्री पशुपतिनाथको तर्फबाट मूल यजमानको रुपमा समेत मानिएको र अन्य देवीदेवता समेतको गुठी गाना सञ्चालन गनेर अन्य समयमा आ-आफ्नो घरमा नित्य पूजा आरती पर्व पूजा आदि समेत सञ्चालन गरी श्री पशुपतिनाथको चलन चल्तीमा रहेको गरगहना प्रत्येक महिना पालो फेरिंदा गरगहनाको जाय गरी दुरुस्त राख्नु पर्छ अन्य वर्षभरिमा श्री पशुपतिनाथमा वर्षभरी चढाएको सुन, चाँदी नगद आदि सबै जम्मा गरी तामा पित्तल अन्य धातुका सामान अलग ढुकुटी र सुनचाँदी

मूल ढुकुटीमा ४ अड्डा समेतको रोहवरमा विषेटहरु पनि श्री पशुपतिनाथसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको पाइन्छ। यस जातिलाई पनि १ ठाउँबाट मात्र नभई फरक स्थानबाट ल्याइएको र एक सुत्रमा आबद्ध गरिएको मान्न सकिन्छ, जस अनुसार आ-आफ्नो कुल देवता पनि फरक फरक रहेको पाइन्छ। जुन जातिलाई भगवानको बाहिरी भागसम्म प्रवेश गर्ने र मन्दिरको भित्री भागमा माथि सरसफाई मर्मत सम्भार आदि गर्न मूल भण्डारी सहित जाने सम्मको अनुमति रहन्छ। जस अनुसार वर्षभरिमा परम्परा बमोजिम भण्डारीहरुको विवाहित पत्नीको गर्भबाट ४ किल्लाभिन्न जन्म भएको अवस्थामा कवलको मूल भण्डारीसहित बच्चाको पिता सहित नाम लगत कायम गर्न र ब्रतबन्ध गर्न राष्ट्र प्रमुख समक्ष लगिने अवस्थामा मूलभट्ट, मूल भण्डारी, विषेट नाईके ब्रतबन्ध गर्न बटूक बटूकको पिता सहित भै गएपछि पशुपतिमा भ्याई भण्डार तहविलमा राखिन्छ। त्यसपछि चारै दिनमा राजोपाध्या कर्माचार्य जोशी आदि सहित धर्मशिला (तामा पत्र) मा राखी ब्रतबन्ध गरी मन्दिर प्रवेश गराइन्छ तर विषेटहरुको यसरी गर्ने परम्परा रहेको छैन। हाल पशुपति क्षेत्र विकास कोष नेपाल सरकारको संस्कृति मन्त्रालय अन्तर्गत रहेको र अन्य कार्य सञ्चालनको लागि संचालक परिषद् गठन गरी विभिन्न शाखाहरु कृयाशील रहेको छ। सञ्चालक परिषद्मा धार्मिक, साँस्कृतिक, ऐतिहासिक विषयमा दख्खल राख्नु हुने व्यक्तिहरु रहनु भएको छ। जसको अध्यक्षता स्वयम् संस्कृति मन्त्रीबाट गरिन्छ। वहाँबाट नै निर्देशन तथा निरीक्षण गरिन्छ तर जुन जुन जातिबाट जेजसरी कृत्यकर्म सञ्चालन हुँदै आएको छ सो कुरालाई यथावत राखिएको छ। जातिय विभाजन अनुसार विषेटहरु बरमन जाति अनुसार श्रेष्ठ थरका नेवारहरु हुन्। त्यसैगरी अन्य जातजातिहरुमा बैद्य, जोशी, कर्माचार्य, डंगोल, नापित, संगत, पोडे, कसाई, कुस्ले, कौ आदि जातजातिसँग पनि सम्बन्धित रहेको

पाइन्छ । त्यस अलावा नमा ब्राह्मणहरु पनि यहाँ सम्बन्धित रहेको पाइन्छ । विषेट नाईके ४ मूल भण्डारी मध्ये मूल मूल भण्डारीबाट १ जना मुख्य मूल भण्डारी मात्र मूल ढुकुटीमा प्रवेश गरी श्री पशुपतिनाथमा १ वर्षमा जम्मा २ दिन मात्र मार्गकृष्ण त्रयोदशी र चर्तुदशीको दिनमा यसै कवचलाई पहिऱ्याउने र उक्त कवच तथा मूर्तिहरु बनेपा निवासी मोहन सिंह तैलाकारबाट भगवतीको वर प्रसादबाट धेरै धर्म आर्जन गरेको र १ जना, साधुले तिमीले पशुपति कन यो १ मुख रुद्राक्ष र नागमणी समेत दिएकोले सिरमुकुट बनाई उक्त मुकुटमा मणी तथा रुद्राक्ष जडित गरी अन्य रत्नहरु पनि जडित गरी चढाएको र सोही समयदेखि वर्षमा २ पटक लगाउने परम्परा कायम रहेको छ उक्त दिनमा सर्वसाधारण भक्तहरुलाई पनि दर्शन गराई पुनः तेश्रो दिन ढुकुटीमा दाखिला अन्य मूल भण्डारीहरु पनि सहयोगवको लागि शरीरमा धोती मात्र लगाई जाने र आएपछि सबैको अगाडि देखाई अन्य वस्त्र धारण गरिन्छ, यसरी हेर्दा यसै परम्परालाई आधार मानि हेर्दा यस पाशुपत क्षेत्रमा सड आम्नाय मध्ये विभिन्न कुल परम्परा रहेको पाउन सकिन्छ यस अन्तर्गत विभिन्न आगम परम्परा पनि यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित रहेको पाइनुका साथै लिच्छवीकालदेखि नै यस किसिमको कृत्य कर्महरु सञ्चालन हुँदै उपत्यकाका ३ सहरको समेत पाशुपति गुह्येश्वरीसँग सम्बन्धित रहेको पाईन्छ जसमा विभिन्न जातजातिहरु पनि यसै क्षेत्रलाई प्रमुख रुपमा मानि आएको र पितृ उद्धारको लागि पनि यस क्षेत्रमा बत्ती बाली जागरण बसि सदबिज छर्ने परम्परा सम्पूर्ण जातजातिले समेत पनि मानेको देख्न सकिन्छ । जस अनुसार यस पाशुपतिनाथको आगमदेवता जसलाई परमभक्त बकदेवताको रुपमा र श्री को ईसान मुखको रुपमा मानिएको छ । जसको प्रमाण श्री पशुपतिनाथमा मुल भट्ट सहित ४ भट्ट रहेको र ४ भट्ट श्रीका ४ मुहारको पूजारीको रुपमा रहेको बाट पनि प्रष्ट रुपमा बुझ्न सकिन्छ जस अनुसार श्री

पशुपतिनाथबाट सञ्चालन हुने श्री वत्सलेस्वरीको पूजामा श्री पशुपतिनाथ आगमदेवताबाट पूजा नभै मुल भट्ट लगायत अन्य ३ भट्टहरुबाट पूजा गरिदैन अन्य वर्षभरी गरिने चाड पवित्रा रोहणमा पनि पवित्रा रोहणको लागि चाहिने पूका तथा धागो पशुपतिनाथबाट दिइदै आएको र दमनारोहणको लागि चाहिने दमानाफुल श्री पशुपतिनाथ अमालकोट कचहरीबाट दिइदै आएको धमुमास पर्वमा समेत धनुमासको लागि चाहिने भोग प्रसाद स्वयम् बाट तयाम गरी भोग लगाईन्छ । अन्य दैनिक भोग श्री पशुपतिनाथको मुल भट्टबाट श्री मा अपर्ण गरिने जम्मा ८ थालि भोग मध्ये १ थाली भोग आगमदेवता सहितको भोग थालि मानिन्छ । सारदिय नवरात्रमा अष्टमीको दिनमा क्षेत्रपाल तथा भैरवमा गरिने बलि पूजा नै आगम पद्धती अनुसार तन्त्र विधानबाट गरिने पूजा यसलाई पशुपतिनाथको पूजाको रुपमा मानिन्छ । उक्त पूजा पश्चात विजयादशमीको दिनमा कलस विसर्जन गरी आरती गरी जमरा प्रसाद तथा टिका श्री पशुपतिनाथको मुल भट्टद्वारा श्री को ४ रै मुहार र ईसान मुखमा समेत चढाई श्री को प्रसाद लिई आगममा चढाई कुल परम्परा अनुसार टिका प्रसाद ग्रहण गरी पूर्णिमाको दिनमा पूर्णरुपले विसर्जन गरिन्छ । मुख्य तथा आगम पद्धती अनुसार कुनै एक जाति बिसे गरिने नित्य कर्म र अन्य पर्व उत्सवको लागि विभिन्न कर्म विभिन्न जातबाट गरिन्छ । सबै एकाकार भएर गरिने संङ्कल्प अन्य संङ्कल्प भन्दा फरक रहेको हुन्छ जसमा संकल्प गर्ने व्यक्तिबाट पूजाको समाप्ती गरिन्छ । शक्ति प्रधान देश नेपालमा श्री पशुपतिनाथसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको हुनाले र यस क्षेत्रको गुप्तता कसैले जान्नु नसकोस् यदि मन्दिरमा तोडफोड भएमा मन्दिर भत्की पूजा रोकिएमा अथवा कुनै पनि कारणले पूजा रोखिएमा आगमबाट गरिने श्री को पूजा सम्भन्नु पर्छ । विभिन्न समयमा यस किसिममा घटना परी घटनामा समेत आगमबाट अध्यावधी सञ्चालन हुँदै आएको छ ।

प्राप्त अभिलेख अनुसारको आधारमा पशुपतिनाथ आगमघरको
 पूजारीलाई तिर्थ, लिङ्ग, कुण्ड आदिको प्रकास गर्ने पशुपति क्षेत्रभित्र
 विराजमान रहनु भएका विभिन्न पुराण आदिमा वर्णन गरिए
 अनुसारको स्थान देखाउने विभिन्न यात्रा आदि गरिन्छ । मुख्यतया
 यस आगमघरसँग श्री पशुपतिनाथका भण्डारी बत्सलेश्वरीका पूजारी
 कर्माचार्य, नापित, डंगोल, कसाई, पोडे, आदि जाति रहेका छन् यदि
 कुनै किसिमको आपतविपद परि भण्डारी आउन नसकेमा श्री
 पाशुपतिनाथको भण्डारीबाट काम चलाईन्छ । यदी उक्त पर्व पूजाको
 दिनमा कुनै व्यक्तिको मृत्यु भएमा पनि सर्वप्रथम पूजा सञ्चालन
 गरेर उक्त पूजाको टिका प्रसाद तथा अन्य प्रसाद ग्रहण गरी पूजा
 समाप्त गरी मृत्यु संस्कारको काम गरिन्छ । जसलाई बन्देजभित्र
 राखिएको छ । जस अनुसार कर्म नगरी खण्डित गरेमा खोसमोस
 समेत गरिन्छ । सबै जातजातिलाई आ-आफ्नो कर्म अनुसार बन्देज
 गरिएकोले धेरै कुरा गुप्त रहन्छ । नेपालमा ८ औं शताब्दीदेखि नै
 वैदिक तान्त्रिक, बौद्धमत, शाक्त, सौय, गणपत, मिमासा, वैष्णव, जैन
 आदि मतमा पनि हजारौं आगमहरु रहेको र समयक्रम अनुसार धेरै
 नै आगमहरु लोभ भईसकेको र नेवार जातिले हालसम्म पनि
 आफ्नो कर्महरु गर्दै रहेको । प्रत्येक जातजातिले आ-आफ्नो कुल
 मर्यादा अनुसार मानि आएका धार्मिक चाड पर्व र आ-आफ्नो जाति
 अनुसार मनाउने पर्व उत्सव नेपालमा प्रत्येक महिना प्रत्येक हप्ता
 जसो सञ्चालन भैरहेकोले पनि पर्यटक आकर्षण गर्नुमा ठूलो टेवा
 पुग्न गएको छ । बहुजाति, बहुभाषी, बहुछमि आदि जेजस्तो भएपनि
 सम्पूर्ण नेपाली एकताको सुत्रमानै बाँधिएकोले हालसम्म पनि हिमाल,
 पहाड, तराई, मधेस मेची काली जहाँसुकै जन्म भएपनि आफ्नो धर्म
 र संस्कृतिको अनुसरण गर्दै एक आपसमा मिलेर नै बसेका छन् ।
 सबैका आ-आफ्नै धार्मिक परिपाटी र विशेषताहरु रहेको नै पाउन
 सकिन्छ । यस पाशुपत क्षेत्रमा पनि परम्परा (अधि) देखि नै विभिन्न

जात-जातीको बसोबास हुँदै आएको धार्मिक स्थल हो । यि सबै ९ जातिका आ-आफ्नै धार्मिक र साँस्कृतिक भिन्नता र विशेषता पनि रहेको छ । तल सम्बन्धित ९ जातिको सानो उल्लेख मात्रै गरिएको छ । धार्मिक दृष्टिकोणले भन्नु पर्दा, वहाँहरुको कर्म र परम्पराहरु उत्तिकै महत्वपूर्ण रुपमा रहेको पाइन्छ ।

राजोपाध्या

राजोपाध्या थर भएका ब्राह्मणहरु जो अघि मल्लकालमा राज पुरोहितकथो रुपमा रहेको गुरु दक्षिण मूर्तिको पूजारीको रुपमा रहेको पाइन्छ । नेवार जातिको जन्मदेखि मृत्युसम्मका सम्पूर्ण कर्महरु गराउनका साथै देसोद्वार पूजा, छाया दर्शन, पवित्रा रोहण पशुपतिका भण्डारीहरुको ब्रतबन्ध, विवाह आदि कर्म पनि वहाँहरुबाट गराउन पर्ने परम्परा रहेको छ । यस अलावा नारायण मन्दिर, राम मन्दिर, आदि मन्दिरको पूजारीको रुपमा समेत राखिएको छ । पाटन तथा साँखुमा पनि जजमानी कर्म वहाँहरुबाट नै हुँदै आएको छ । राजोपाध्याहरु कसैले घर, कसैले गोपाल आदि लेखिने गरेको बाट पनि र अग्नीहोत्री सम्बन्धी कर्म पनि गरेको देखिन्छ । चाँगुनारायण, शिखर नारायण, पाटन कृष्ण मन्दिर, तलेजु भवानी लगायत विभिन्न स्थानमा वंशानुगत रुपमा पूजारी भएको पाइन्छ । यस कुराबाट नेपालमा प्राचीन कालदेखि नै उपत्यकामा राजोपाध्याहरु श्रेष्ठ ब्राह्मण मान्नु पर्छ । यस जातिमा पुरुष महिला समान रुपले दिक्षित रहेका छन् । गुह्येश्वरीको नित्यभोग पनि यसै जातिबाट तयार गरिन्छ ।

कर्माचार्य

कर्माचार्य नेवार जाति अनुसार ब्राह्मण समान जनै धारी दिक्षित हुन्छन् । यस जातिलाई पनि ४ थरमा विभाजन गरिएको पाइन्छ जस अनुसार देवाचार्य, शिवाचार्य, वामाचार्य तथा कर्माचार्य । विशेष रुपमा यस पाशुपत क्षेत्रमा विराजमान रहनु

भएका प्रमुख शक्ति पीठमा पूजारीको रुपमा रहेको यस क्षेत्रमा मनाइने चाड तथा पर्वहरुमा गरिने यावत तान्त्रिक पूजामा आचार्यको रुपमा रहि अन्य समन्वित गुठी गाना सञ्चालन गर्ने व्यक्ति सहित जात्रा पर्व पूजा गर्नुका साथै प्रत्येक १२ वर्षमा मूर्तिको कलेबर आदि गर्दा पनि प्रमुख रुपमा कार्य सम्पादन गर्नु पर्छ, जसमा शिवशक्तिको अलग अलग बसी पूजा आज्ञा सञ्चालन गर्नुका साथै विशेष पर्वमा आगममा समेत पूजा आज्ञा गराइन्छ । यस जातिमा पनि पुरुष महिला समान रुपमा दिक्षित रहेका छन् । षड आम्नाय मध्ये चारै आम्नायका कर्माचार्य रहेका छन् । यस अलावा अन्य नेवार जातिको विवाह, व्रतबन्ध आदिमा पनि सरिक हुन्छन् ।

डंगोल

यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातजाति मध्ये विभिन्न यात्रा पर्व आदिमा पूजा सामाग्री बोक्ने भोग प्रसाद बनाउँदा मद्धत गर्ने भोग प्रसाद बोकी मन्दिरमा लगि पूजा आदि कर्ममा पनि बस्नु पर्छ । अन्य बाहिरी पूजामा पनि मद्धत गर्नु पर्छ । मुख्यतया यस जातिबाट भैरव तथा योगिनीहरुको मूर्ति तथा कवचमा पूजा आज्ञा गर्ने हुँदा यस जातिलाई भैरवको रुपमा मानिआएको देखिन्छ । प्रत्येक महिना महास्नान गर्दा पानी भर्ने अन्य सामान मन्दिरसम्म पुर्‍याई दिने काम गर्दाछन् । विभिन्न जात्रा मात्रामा देवै बाजा गाजा बजाउने, रथ तान्ने भैरवको पूजा आज्ञा गर्ने, मृत्यु संस्कारसम्म पनि गराइन्छ । तान्त्रिक विधानमा लेखिएका नेवारी भाषाका शब्दहरु बुझ्ने समय अनुसार कुनै स्थानमा बलि समेत दिन लगाइन्छ । कुनै कुनै प्राचीन मन्दिरमा स्वयम् पूजारीबाट पनि बलि दिइन्छ । यस किसिमको परम्परा कम्पै मात्र रहेको पाइन्छ । डंगोल जातिहरु विशेष रुपमा कृषि पेशामा आधारित रहेका र नेपालमा यस जाति धेरै अगाडिदेखि बसोबास गरेको मानिन्छ । यसै जातिको कन्यालाई तन्त्र

पूजामा कुमारीको रुपमा समेत पूजा आजा गरिने परम्परा रहेको पाईन्छ । यस जाति कुनै भोको बसी पूजा गर्नु हुन्न । पूजा गराउने व्यक्तिले उसलाई केही पाक्य भोजन गराई मात्र काममा लगाउनु पर्छ । यस जातिलाई भैरव स्वरुपमा मानिन्छ ।

वैद्य

यस क्षेत्रमा वैद्य जातिहरु प्राचीन कालदेखि नै रहेको देखिन्छ । लिच्छवीकालिन जय बागेश्वरी मन्दिरमा वैद्य जातिलाई टहलूवाको रुपमा पानि जय बागेको ढुकुटीसम्म जाने अधिकार रहेको छ । त्यस अलावा गुठी गाना सञ्चालन बालिनालि उठतिपूठति गर्नका लागि समेत अधिकार दिईएको त्रिशुल यात्रामा पनि बच्चाहरुको व्यवस्था गराउने गर्दछन् । यसरी गरिने कन्या कुमार अन्य जातिको नभै नेवार जातिको नै चाहिन्छ । त्यस अलावा अन्य गुठी गानाहरुको समेत सञ्चालन गरेको देखिन्छ । ग्रामबासीहरुको उपचार गर्ने अन्य समय भएमा घाटमा लगि, सिद्ध प्रारोस्वरी खुवाई अन्य अवस्थामा घाटसम्म पुर्‍याउन मद्धत गर्ने । यस अनुसार वैद्यहरु कसैलाई घाट बैद्य, नाग बैद्य, बाग बैद्य आदि सहित घनन्तरीको रुपमा मानिन्छ । यस क्षेत्रमा गरिने देसोद्वार पूजामा पनि समणा ब्रम्हन, घेय, दास्य मध्ये बरमणा जातिमा पालो समेत चलाईन्छ ।

काम्पालिक अर्थात् (कुशले) कपाली

यि जातिहरु विशेष रुपमा महादेव र भैरवको उपासना गर्दछन् साथै भारफुक तथा महिलाहरु सुडिनिको रुपमा समेत जानकार रहेको हुन्छन् । विशेष रुपमा यस पशुपति क्षेत्रमा प्रत्येक महिना गरिने महास्नान महाभोग गरी सो महाभोगको गर्व छेदन पनि यसै जातिबाट गरिन्छ । श्री पशुपतिनाथको नित्य पूजा तथा आरतीमा बाजा बजाउने मन्दिर प्राङ्गण सफा गर्नुका साथै विशेष पर्व

पूजामा तथा जात्रामात्रामा बाजा बजाउने समेत सोको लागि निश्चित स्थान तथा दिन तोकिएको हुन्छ । यस अलावा महिला तथा पुरुष दुबैको लागि कपडा समेत सिलाउने गर्दछन् । यस क्षेत्रमा प्राचीन कालदेखि नै यस जातिको बसोबास रहेको पाइन्छ ।

घ्यौला (देउला)

यस जातिको पनि प्राचीन कालदेखि नै यस क्षेत्रमा बसोबास रहेको पाइन्छ । विशेष रूपमा भष्मेश्वर घाटमा अन्तिम संस्कारको लागि ल्याइएका मृतात्माहरुको वस्त्रा मलामिहरुले छाडेको वस्त्र लास जलाएर बाँकी रहेको दाउरा, बाँस आदि उठाउनुका साथै मसानको पनि रेखदेख गर्दछन् । यिनलाई शम्शान भैरवका गण स्वरूपका मानिन्छ । महाबज्रेश्वरी र पिङ्गलामाईको मन्दिर लगायत विभिन्न शक्ति पीठहरुमा रक्षकको रूपमा रहि बलि घाट समेत गर्दछन् । यस क्षेत्र अलावा उपत्यका विभिन्न स्थानमा यस जातिको बसोबास रहेको पाइन्छ र यस जातिले आफुलाई कासिं गोत्र भन्ने गर्दछन् । यस क्षेत्रका घ्यौलाहरुले बज्रेश्वरी र पिङ्गनलाई नै आफ्नो ईष्टदेवी मानी घोडेजात्रालाई विशेष पर्वका रूपमा मान्दछन् । यसै समयमा पाउना पासालाई बोलाइन्छ । धार्मिक रूपमा पनि यस जातिलाई राहुको रूपमा मानिएको र राहु सम्बन्धी दानदादि यसै जातिलाई दिइन्छ । केही समयमा पहिला मानिसहरुलाई भुण्डयाउने, काट्ने आदि सजाय भएमा काट्ने र भुण्डयाउने काम यसै जातिबाट गराइन्छ । फोहर सफा गर्न धार्मिक पूजाहरुको लागि चाहिने ढक्की, पिचाकललि आदि पनि यसै जातिबाट बनाएको शुद्ध मानिन्छ । यसमा विशेष कारण रहेको छ । ठूला ठूला मसानहरुमा मुर्दा नल्याई ३-४ दिन भएमा यस जातिबाट केही विधिविधान गरेमा मुर्दा ल्याउने निश्चित काम छ । बज्रेश्वरीको पूजा यस जातिले प्राचीन रूपमा गर्ने गरेको पाइन्छ । यस जातिलाई बज्रेश्वरीको सिद्ध सादक र

पशुपतिनाथका विभिन्न गणमध्ये एक मानिन्छ यस जातिको प्राचीन बस्ती स्थानान्तरण गरी सारिएको र यस टोललाई हाल हरिजल टोल भनिन्छ । बज्रेश्वरीको खट यात्रा शुरु गरिने स्थान ईटा पाखामा यिनको प्राचीन बस्ती रहेको मानिन्छ । हाल पिङ्गला माईलाई उक्त स्थानमा लगि पूजा आज्ञा समेत गरिन्छ । त्यस अलावा नवदुर्गा आदिको नाच नचाउँदा (मुवाँ) मुस्त्य बलि पनि यसै जातिबाट ल्याइन्छ । यसका साथै यसका लागि गुठीहरु रहेका छन् । श्री पशुपतिनाथको मुख्य गुठी १३ छन् । श्री खण्ड गुठी, धत्तुर गुठी, गोकुल गुठी, धन्दुवा गुठी, खीर गुठी, गाई गुठी, मिठाई गुठी, स्वाचि गुठी, छायाँ गुठी, नगरा गुठी, बाल गुठी, हिङ्गुल गुठी, टुका विर्ता र निजी गुठीहरु पनि धेरै छन् ।

पशुपति क्षेत्रमा मनाइने विशेष जात्रा, पर्वपूजा तथा अन्य जात्राहरु

यहाँ (पशुपति क्षेत्रमा) विभिन्न जात्रा पर्वहरु मनाइने गरिन्छ, यसको सानो चर्चा तल गरिएको छ ।

दमनार्पण पर्व

यस दमनाष्टमी वैशाख शुक्ल अष्टमीको दिन मनाइने पर्व हो । यस पर्वमा दमना पूष्प नाम गरेको एक किसिमको पात मात्र धेरै भई फुल ज्यादै कम फल्दछ यो सीजनबल फुल हो । यस फुललाई भक्तपुरबाट ल्याइन्छ । भक्तपुरबाट ल्याएको उक्त फुल श्री पशुपतिनाथ अमालकोट कचहरीमा बुझाएपछि उक्त फुल श्री पशुपतिनाथमा श्रीका आगमघर लगायत अन्य स्थानमा समेत दिनु पर्छ विशेष रुपमा यस फुलको महत्व अरु फुलहरु फुल मात्र चढाईन्छ यस फुलको जरादेखि टुप्पासम्म भएको मात्र विशेष पूजामा चढाईन्छ जसको कारण यस क्षेत्रमा अधि परापूर्वकालमा धन्यकर्ण

नाम गरेको एक अत्यन्त शिव भक्त राक्षस थियो तर त्यसको आहारा मानिसलाई समाति मारी खाने गरी रहँदा यस क्षेत्रका जनता आजित भै कुनै उपाय गर्दा पनि निजको भयबाट मुक्त हुन नसकियस क्षेत्रका जनताद्वारा ब्रजेश्वरीको स्थानमा गई माता समक्ष बिन्ती पुकार गरी वहाँबाट सिकाए बमोजिम कर्म गर्दा सफलता प्राप्त भएकोले सोही खुशियालीमा यस पर्व मनाइन्छ ।

श्री पाशुपतिनाथमा गरिने धर्नुमास पूजा

श्री पाशुपतिनाथ मन्दिरमा प्रत्येक वर्ष सूर्यमान तथा चन्द्रमानको हिसाबबाट भन्नाले मङ्सीर शुक्ल पूर्णिमा समाप्त भएपछि तथा पौष संक्रान्ती पछि श्री पाशुपतिनाथका मूल पूजारीको परामर्श अनुसार श्री पाशुपतिनाथमा दैनिक गरिने पूजालाई रात्रीमा खिचडी भोग तथा वारा समेत राखी गरिने पूजालाई धर्नुमास पूजा भनिन्छ । उपयुक्त दिनको नित्य पूजा आरती समाप्त भएपछि उक्त रात्रीमा १२ बजे राती पाशुपतिनाथको पश्चिम ढोका खोलिन्छ तथा रात्रिको १/२ बजे कोटवालहरुबाट श्रीका मूल पूजारी तथा अन्य ३ भट्ट र श्री बासुकी नारायणको भट्टजी समेतलाई वहाँहरुको निवासमा गई उठाएपछि भट्टजीहरुबाट स्थान, जप तथा अन्य कार्य सकी अन्दाजी राति २ बजे मन्दिर प्रवेश गरेपछि दक्षिण ढोका खोली ब्राम्हणहरुद्वारा जल भराउने कार्य गरिसकेपछि श्रीका मूल भट्टबाट पूजा सुरु गरि अन्दाजी २:३० बजे आदि कलशको जलले श्रीको अस्नान गरी सकेपछि जलहरी समेत थापि रुद्राभिषेक गरी अन्दाजी ३ बजेको समयमा धुप गरी पञ्चामृत अस्नान तेलारी समेत गरी पूर्ण कलशको जलले स्नान गरिन्छ । श्री को श्रृंगार सुरु गरी श्रृङ्गार सकिएपछि मूल भट्ट बाहेक अन्य २ जना भट्टजीहरु श्री को भोग पकाउन जानु हुन्छ र श्री का मूल भट्टबाट श्रीको श्रीयन्त्र शिरमा लेखि कलशसहित अन्य पूजा समाप्त गरेपछि पुन धुप गरी बालभोग

चढाईन्छ । उक्त कार्य समाप्त भएपछि विहानको अन्दाजी ५ बजेदेखि ५:३० बजेसम्ममा श्री पाशुपतिनाथको भोग चढाउने कार्य हुन्छ । भोगमा चामलको भुजा, दाल, तरकारी, घ्यू तथा दहि र मासको दालमा चामल हाली नुन नराखी सख्खर हाली बनाएको खिचडी तथा तेलमा तारेर बनाएको बारासहितको जम्मा ७ थाली भोग तथा नवग्रहको थाली समेत ८ र थप्ने पायस तथा दुधमा चामल हाली पकाएको पायससहितको भोग ३ जना भट्टहरुबाट बोकी श्री पाशुपतिनाथको मन्दिरमा लगी राखेपछि श्री का मूल भट्टबाट ४रै ढोका बन्द गरी भोग अपर्ण गरिन्छ । यसै समयमा श्री वासुकी नागका भट्टजीबाट पनि वासुकी नागको भोग वासुकीनागलाई अपर्ण गरिन्छ । यसै अनुरूप श्री पाशुपतिनाथका आगम घरमासमेत आगम घरका भट्टबाट भोग तयार गरी पंचमकार सहि आगम पद्धती अनुसार भोग लगाउनु पर्छ । वासुकी नाग र आगम घरमा उक्त दिन मात्र भोग पकाईन्छ अन्य दिनमा श्री पाशुपतिनाथ मन्दिरबाट नै थालि भोग लाने गर्दछ । प्रत्येक दिन भोग लगाउने केही समय अगाडि पशुपतिनाथका भट्टजीबाट पश्चिम ढोका अगाडिको नन्दी र अन्नपूर्ण, चण्डेश्वर, श्री लालगणेश, श्री कृतीमुख भैरव तथा दक्षिण ढोका अगाडिको धर्मशिला, तामापत्रमा समेत पूजा गरिन्छ । पाशुपतिनाथको भोग समाप्त हुनु केही समय अगाडि ब्राम्हण टहलुवाबाट नवग्रहको थालि भोग निकाली नवग्रहको मूर्तिमा खन्याएपछि मात्र अरु भोग पालोवाला मूल भण्डारीबाट बोकी भोग पकाउने ठाउँ भण्डार घरमा ओसारेपछि श्री को शिरमुकुट तथा छाताहरु ओढाई शिरपोस समेत राखी पुन धुप गरी पुन शंखजलको अभिषेक गरी पान मसला चढाई चमरपंखा घुमाई एना समेत देखाएपछि श्री पाशुपतिनाथको प्रसाद, फूल झिकी चण्डेश्वरलाई चढाएपछि राष्ट्राध्यक्षको भाग त्रिखुट्टीसहितको थालिमा राखी मूलभट्टबाट प्रसाद ग्रहण गरेपछि अन्य ३ जना भट्टहरुलाई प्रसाद

दिएपछि पालोवाला भण्डारीलाई र अन्य भक्तजनहरुलाई श्री को मूल भट्टबाट चन्दनसहित प्रसाद दिने कार्य समाप्त भएपछि पश्चिम ढोका बाहेक अन्य बाहिरी तथा भित्री ३ ढोका बन्द गरिन्छ । त्यसपछि ४रै जना भट्टजीहरु पालै पालो मन्दिरबाट बाहिर निस्की आफ्नो निवास तर्फ जाने क्रममा बाजा बजाई मूल भट्टलाई घरसम्म मूल भण्डारी तथा अन्य रैरकमीहरु गई पुर्‍याउनु पर्छ । उक्त धनुर्मासको दिनको प्रसाद अन्य भक्तजनहरुलाई पनि बाँडिन्छ । पालोवाल भण्डारी तथा मूल भण्डारीले घरमा गई खाना खान हुँदैन । श्री पाशुपतिनाथमा चढाएको भोग प्रसाद खानु पर्ने परम्परा रहेको छ । यो धनुर्मास पर्व श्री पाशुपतिनाथ अमालकोट कचहरीबाट चलाउन आवश्यक सम्पूर्ण सामान धनुर्मासको अघिल्लो दिन श्री पाशुपति भण्डार तहबिलमा ल्याई बुझाउनु पर्दछ अन्य दैनिक भोग श्री पाशुपतिनाथ भण्डार तहबिलको बिसेट नाइकेबाट तयार गरि श्री पाशुपतिनाथको टहलुवालाई बुझाउने गरिन्छ । तरकारी र बालभोग दुध हाली बनाएको हलुवा श्री पाशुपतिनाथको टहलुवा ब्राम्हण जातिले बनाउने गरिन्छ । यस पूजाको सामाग्री श्री पाशुपतिनाथ अमालकोट कचहरीबाट गरिन्छ । वर्षमा जम्मा ३ पटक श्री पाशुपतिनाथमा खिचडी तथा बाराको समेत भोग लगाईन्छ । गंगा दशहरामा १० थरीको तरकारी समेत खिचडी भोग श्री पाशुपतिनाथ भण्डार तहबिलबाट गरिन्छ । यसकार्य समाप्त भएपछि धनुर्मास पूजा समाप्त हुन्छ । यर धनुर्मास पनि अन्य भक्तजनहरुबाट पनि मूल भट्टको परामर्श लिने गरिन्छ । सूर्यनारायण उदय हुनु पूर्व यस कार्य गर्ने गरिन्छ । यति गरेपछि श्री महादेव (पशुपति) शक्ति, गण, वाहन, परिवार सहित भै शिवपुरीमा घाम ताप्न जानु हुन्छ भन्ने धार्मिक मान्यता रहेको छ ।

सतबिजारोपण तथा बाला चतुर्दशी पर्व

हिन्दु धर्ममा अनेकौं किसिमका धार्मिक महत्वका चाडपर्व, यात्रा, मेला आदि मनाइन्छन् । सद्बीजारोपण यस्तै महत्वको एक धार्मिक पर्व हो । यो पर्व मङ्सिर (मार्ग) कृष्ण चतुर्दशीका दिन श्लेषमान्तक वन शिवमन्दिरमा सद्बीज छरी, यज्ञ गरी मनाइन्छ । आराध्यदेव भगवान श्री पाशुपतिनाथको मन्दिरको सान्निध्यमा रहेको मृगस्थली श्लेषमान्तक वन र यस क्षेत्र वरपर विधिवत् रुपमा छरिने सद्बीजको पूराणसाहित्यमा पनि उल्लेख रहेको तथा यस पर्वको ज्यादै नै महत्व रहेको मानिन्छ ।

मुख्यतः सद्बीज आफ्ना पूर्वज तथा त्यस वर्ष दिवंगत भएका आफन्तको चिरशान्ति, मङ्गल र पुण्यको कामनाले यस क्षेत्रमा छरिने प्रचलन छ । सद्बीज छर्ने अघिल्लो दिन अर्थात् त्रयोदशीको दिन रात्रीमा विभिन्न जात-जाती, भाषा-भाषी, लिङ्ग वर्णका मानिसहरु आफ्ना दिवंगत आफन्तहरुका नाममा पशुपतिनाथ मन्दिरमा महाद्वीप बाली जाग्राम बसी शान्त चित्त गरी पितृमोक्ष प्राप्त होस् भन्ने हेतुले विभिन्न जप, शिवको स्मरण, भजनकीर्तन आदि गरिने चलन छ । यस पाशुपत क्षेत्रमा आई पहिलो साल सेता कपडामा कपास राखी बनाएको विशेष रुपको बत्ती जसलाई महादीप भनिन्छ सो बाल्नेका लागि पाशुपति मन्दिरभित्रको बत्तीमा आफ्नो घरबाट लगेको बत्ती जगाई सो बत्ती ल्याई आफुले तयार गरेको बत्तीमा बत्ती सल्काउनु अगाडि संकल्प तथा गौदान गरी सो महादीप बालिन्छ । उक्त बत्ती बालेपछि उक्त बत्ती न निभाउने किसिमले तेल हाली रातभर जाग्राम बसी बालिन्छ । नेवारहरुले आफ्नो घरमा बत्ती बाल्ने र केही नेवारहरु यसै क्षेत्रमा पनि आएर बाल्ने गर्दछन् । यसमा सबै जातजातिहरुले बाल्ने परम्परा रहेको छ । उक्त बत्ती बिहान आर्यघाटमा लगी नदिमा सेलाइन्छ । दोस्रो वर्ष समापन

गरिन्छ । त्यसबेला चतुर्दशी यज्ञ गरिन्छ । यसलाई 'प्रतिष्ठा' भन्ने पनि चलन छ ।

यस सम्बन्धमा रहेको मान्यता अनुसार के पाईन्छ भने कैलाशबाट भगवान शिव श्लेष्मान्तक वनमा मृगरूपमा आई विहार गर्नु भयो । धेरै दिनसम्म पनि कैलाशमा नफर्केकोले पार्वतीलाई ज्यादै पीर पच्यो । बाग्मतीको किनारमा रहेको मृगस्थलीमा भगवान शिव मृगरूपमा विहार गर्नुभएको छ भन्ने थाहा पाई मृगरूपी शिवलाई चिन्नका लागि पार्वतीले विभिन्न बीजहरु छर्नुभयो । केही समयपछि छरिएका बीजहरु उम्रिए । उम्रिएका हरिया विरुवादेखि लोभिएर मृगहरु आउन थाले । भुण्डका भुण्ड मृगहरु त्यहाँ आउन थालेकाले पार्वतीलाई शिवरूपी मृग चिन्न गाह्ने परेन भन्ने जनश्रुति छ । पार्वतीले शुरु गरेको सद्बीज छर्ने काम पछि गएर परम्परा बन्यो । सद्बीजारोपण पर्वमा एकातिर पितृमोक्षको कामना अन्तर्निहित छ भने अर्कातिर प्राणीमात्रको सेवा गर्नु पर्दछ भन्ने भावनालाई जोगाउन खोजेको छ भन्ने कुरा छरिएका अन्नहरु पशुपंक्षीलगायत कतिपय जाति विशेषका लागि केही दिनको हातमुख जोड्ने साधन बनेकोबाट थाहा हुन्छ । साथै धार्मिक क्षेत्रहरुमा जाने, घुम्ने, मठ, मन्दिर, मूर्तिहरुको दर्शन-स्पर्शन गर्ने प्रवृत्तिलाई यस्ता पर्वहरुले प्रोत्साहन दिने कुरा कम उल्लेख्य छैन । यसका साथै अर्को प्रचलित मान्यता अनुसार यस क्षेत्रमा भएका भण्डारी तथा अन्य जातिको दाह संस्कार यसै भष्मेश्वर घाटमा ग्वो ज्यापुबाट गरिने र उक्त गो ज्यापुले घरै लास पोल्ने काम गर्दा लास जली उक्त आगोबाट कहिलेकाहीँ बोसो पग्ली उछ्छ्टीएर आउँदा उक्त लास जलाउनेको मुखमा पर्दा उक्त उछ्छ्टीएर आएको वस्तु ज्यादै स्वादिष्ट लागि यसै क्रमले पछि उक्त व्यक्ति यसको स्वादमा रमाई मानिसको मासु समेत खान थाले पछि घरमा नबसी नजिकै जंगलमा गई लुकी बस्न थालेको र हात गोडाको नङ्ग कपाल समेत नकाटी जंगलमा नै

बस्न थालेको र गुहेश्वरीको दर्शन गर्न जाने दर्शनार्थी समेतलाई एकलै पारी मारिदिने र जंगल भित्र लगी मासु खान थालेपछि दर्शन गर्न जाने मानिसहरु समेत भयभित भै आवत जावत गर्न समेत डर भएकोले यसै पाशुपतिमा बस्ने मानन्धर जातिसँग मीत लगाएकोले उक्त बाला चतुदर्शीमा मानिसहरुको भिडभाड समेत ज्यादा भएको समय पारी उक्त मानन्धरले विभिन्न स्वादिष्ट मासुको व्यञ्जन तयार गरी खफर्नमा बोली उक्त गौ आउने बाटो ढुकी व्यञ्जनसहित बसेको र रात्रीमा उक्त व्यक्ति जंगलबाट बाहिर निस्की आएपछि न डराई उसलाई यो सबै व्यञ्जन देखाइ खान दिई उसको दाही कपाल समेत काटी दिने बहाना गरी फर्काई दाही काट्न लाग्दा उसको घाँटी रेटी मारी दिएकोले उसलाई नै बालादैत्य भनी नामकरण गरी मारी दिएको र उसैलाई मारेको दिन हुनाले उक्त दिनलाई बाला चतुदर्शी भन्ने गरिएको भन्ने किम्वदन्ती रहेको छ। यस दिनमा बालादैत्य गुठीबाट भोज समेत खाने गरिन्छ। यसै बाला चतुदर्शीको रात्रीमा गोरखनाथ मन्दिर अगाडि गोरक्षनाथ मठका नाथ सम्प्रदायको साहहरुले अष्ट भैरव आह्वान गरी बली सहितको धन चक्र पूजा समेत गर्ने परम्परा रहेको र उक्त पूजाको लागि आवश्यक सामाग्री जयबागेश्वरीमा बस्ने वैद्यहरुबाट ५ कोका, जाड, रक्सी पूजाको सामाग्री दिनुका साथै रात्रीको प्रथम प्रहरमा पाटनबाट कासको माछा तथा हवन सामाग्री सहित पूजा सामाग्री खर्पनमा बोकी बाग्मतीको तिरैतिर पाशुपतिमा आई स्लेषमान्तक वनमा रहेको कुरुक्षेत्रेश्वर महादेव अगाडि वसी पूजा आजा गर्ने गर्दछन्। उक्त माछा ल्याएपछि सतविज छर्ने कार्य समाप्त भएको मानिन्छ।

हिमवत्खण्डमा वर्णन भए अनुसार सद्बीजारोपणको उद्भव र महत्वको सम्बन्धमा प्रकाश पाउँ मृगरूप लिएर भगवान शिवले जहाँ-जहाँ घुम्नुभयो, खानुभयो, सुत्नु भयो, हिँड्नु भयो, विहार गर्नुभयो, त्यो पुण्यक्षेत्र भएकोले त्यहाँ सद्बीज छर्दा एउटा धानको

गेडा छरेको पनि एकरती सुवर्ण छरेको बराबर हुन्छ भनी बताउँदै मृगस्थलीमा सद्वीज छर्नेको पुनर्जन्म हुँदैन भनिएको छ ।

श्री पशुपतिनाथका ४ मूल भण्डारी मध्ये मूल कवलको मूल भण्डारीबाट श्री वत्सलेश्वरीमा अन्नप्राशन सहित श्री वत्सलेश्वरीको तर्फबाट भन्छसीक कृष्ण एकादशीको दिनमा छरिन्छ हालसम्म उक्त परम्परा कायम रहेछ । मृगस्थलीमा छरिने सद्वीजको शुभारम्भ प्रत्येक वर्ष मंसिर (मार्ग) कृष्ण एकादशीको दिन वत्सलेश्वरी मन्दिरमा 'जापाय' (महायोग अन्नप्राशन) गरेर गरिन्छ । चतुदर्शीको बिहान एकसय प्रकारका अन्न तथा फलफूलहरु पनि टुक्रा गरी काटी उक्त प्राप्त भएसम्मको अन्नमा मिसाई उक्त अन्न, त्यसदिन पञ्चगणेश, अनन्त, आदिनारयण, पार्थिवशिला, बटुक भैरव, जयमंगला, राजराजेश्वरी, भष्मेश्वर हुँदै कोटिलिङ्गेश्वर, पशुपतिनाथ मन्दिर, रुद्रगाडेश्वर, बासुकी मन्दिर, विरुपाक्षमन्दिर, हरिणेश्वर, (आदि पशुपति) भागलभुगल, किराँतेश्वरी, गौरीघाट, गुप्तेश्वर, नमोबुद्ध, बहिरा गणेश, विश्वरूप, मन्दिरमा एक निश्चित मार्गबाट गई सद्वीज छरिन्छ र पुनः भागलभुगलमा पुगी समापन गरिन्छ । सद्वीजमा भटमास, जौ, धान, लावा, तील, मुलाका टुक्रा, ज्यामीर, हलेदाको टुक्रा आदि फल तथा कन्दमूलका टुक्राहरु छरिन्छ । वत्सलेश्वरी मन्दिरमा पूजाआजा गरी सद्वीज छरिने हुनाले यसलाई पार्वतीले छरेको सद्वीज भन्ने चलन छ । त्यसदिन कैलाशमा गई हवन आदि गरी ब्राम्हणहरुलाई भोजन गराई आफुले पनि दही चिउरा सहित अन्य तरकारीहरु समेत खाने गरिन्छ । वसी दही च्यूरा खाने प्रचलन छ । यसरी बत्ती बाल्ने र सद्वीज छर्ने कार्य मृतात्माको २ वर्षसम्म गरिन्छ पहिलो वर्ष सेता महादीप तथा दोश्रो वर्ष रातो महादीप बाल्ने गरिन्छ । कसै कसैले दीयो बत्ती मात्र बाल्ने गर्दछन् । यसरी बत्ती बाली सदाबिज छरेको आफ्नो पित्रीहरुले आकासबाट हेरी मोक्ष हुन्छन् भन्ने जनविश्वास रहेको छ । आ-

आफ्नो जाति अनुसार यसको कर्म पनि फरक फरक रहेको पाईन्छ ।

मृगस्थलीमा सद्बीज छर्न अधिराज्यका विभिन्न भागहरुबाट मानिसहरु आउँछन् । अनेकतामा एकताको ज्वलन्त उदाहरण सद्बीज छर्ने दिन पशुपतिक्षेत्रमा देख्न पाईन्छ । आत्मिय शान्ति प्राप्त गर्न, आफुलाई शिवको सानिध्यमा राख्न, लोक-परलोक दुवै राम्रो होस् भनी विभिन्न वर्ण, जात, सम्प्रदायभन्दा टाढा रही त्यहाँ ब्राम्हण, क्षेत्री, वैश्य, शुद्र, नेवार, मगर, गुरुङ्ग, राई, दनुवार, तामाङ्ग, लिम्बु, थारु, राजवंशी आदि जस्ता जातजातिको भीड सद्बीजमा लागेको तथा त्यहाँ उनीहरु आ-आफ्नो ढंगले पूजाआजामा संलग्न भएको देख्न पाईन्छ । यसले आपसी प्रेम, सद्भाव र एकता कायम राख्दछ ।

सद्बीज छर्दा यसको महत्व बुझ्नेहरु सबै नुहाई-धुवाई गरी
‘सुवर्णरत्निकातुल्यं ब्रीहिमेकं परिक्षिपेत् ।

मृगस्थलीं परिभ्रम्यं पुनर्जन्मं न विद्वते’ ॥

भन्ने मन्त्रका साथ सद्बीज छर्छन् । आराध्यदेवका सन्दर्भमा अर्को रोचक कुरा भन्नु पर्दा मार्गकृष्ण चतुर्दशीदेखि जाँदा शुरु हुने हुनाले पशुपतिनाथलाई सोही दिनदेखि तातोपानीले स्नान गरिन्छ र त्यो क्रम चैत्र कृष्ण चतुर्दशीसम्म चल्छ ।

हुन त पाशुपत क्षेत्रमा बाहेक अन्यत्र सद्बीज छर्ने चलन त छैन । जहाँ पायो त्यही छर्नु पनि उचित मानिदैन । तैपनि वर्तमान समयमा यस पर्वको महत्वलाई बुझ्ने मासिहरु यही आएर वा आ-आफ्ना घर वरीपरी रहेका मन्दिरहरुमा नै शिवलाई मानेर बत्ती महाद्विप बालेर आफ्नो कार्य गर्ने गरेको पाईन्छ । सद्बीजको महत्वलाई ध्यानमा राखी नेपालका विभिन्न भागका शिवालय क्षेत्रहरुमा सद्बीज छर्ने चलन बढ्दैछ ।

श्री पाशुपतिनाथमा हुने पवित्रारोहण :

श्री पाशुपतिनाथमा हुने पवित्रारोहण अर्थात् जनै लगाउने पर्व श्रावण शुक्ल चतुदशीको दिनमा श्री पाशुपतिनाथमा काँचो धागाबाट बनाइएको जामा, पूकाँको मालासहित सिर मुकुट पनि काँचो धागोबाट बनाइएको हुन्छ । नाग पञ्चमीदेखि नै श्री पाशुपतिनाथका बिसेट तथा मूल भण्डारीहरुबाट शंकराचार्य मठमा बसिं बनाउनु पर्छ सो बनाउँदा हात खुट्टा धोई शुद्ध भै गर्नुपर्छ । नाग पञ्चमीमा काँचो धागोलाई धोएर सुकाई ३-३ सुत्रको नौ सुत्रको धागो बनाई त्यसै धागोलाई एकसय ८ पटक माला जस्तो आकारमा बनाई त्यसमा ११ ठाउँमा गाँठो बनाई धागोको माला जसलाई पूंका भनिन्छ सो बनाईन्छ । जामा बनाउनको लागि बासको २ वटा नोल बनाई एउटा तल र अर्को माथि राखी बासमा धागो बाँधी सोही धागोलाई तलमाथि घुमाई बिचमा सेनि जस्तै पारी श्री को लहंगाको समान लम्बाई बनाई तयार गरिन्छ । सिरमुकुटको लागि बाँसको चोयाबाट बनाइएको गोलो आकारको मुकुट र त्यसैमा बाँसद्वारा बनाइएको सिरमुकुट जस्तो आकारको उक्त मुकुटमा काँचा धागो बेरी पूरा भागलाई छोपिन्छ र जनैको स्वरूपमा काँचो धागो ९ सुत्रको दल्ला बनाईन्छ जसलाई जनैको रूपमा तयार गरी यसरी तयार गरिएको धागोको लहंगा माता सिरमुकुट धागोको डल्लालाई श्रावण शुक्ल चतुदशीका दिन श्री पाशुपतिनाथका गुरु दक्षिण मूर्तिका पूजारी अर्थात् श्री पाशुपतिनाथका पुरोहित राजोपाध्याय ब्राम्हणबाट पंच कव्य पंचामृत जलले सोधन गरी शुद्ध बनाईन्छ र पूजा आजा गरी उक्त मठमा नै राखीएको हुन्छ । अं. ८:३० बजेको समयमा श्री का मूल भट्ट उपासा गुजर बाजा गाजा र अन्य रैरकमीहरु बाजा बजाई श्री शंकराचार्य मठमा गई उक्त तयार गरी पूजा गरिएको पूका सामाग्रीलाई पुन मूल भट्टबाट पंच कव्य पंचामृत शुद्ध जलले सोधन गरी पूजा गरी धुप बत्ती बाली नैवेद्य समेत चडाई

मूल भट्टबाट सो पूका आफैले बोकि श्री पाशुपतिनाथ मन्दिरको दक्षिण ढोकाभित्र राखिन्छ, र पुन मूल भट्ट मन्दिर परिक्रमा गरी पश्चिम द्वारबाट भित्र गर्भग्रहमा प्रवेश गरी नित्य पूजा सुरु गर्नु हुन्छ। नित्य पूजा तथा भोग समेत समाप्त भएपछि पुन श्रृंगार खोलि विधिवत रुपमा गरीसकेपछि फेरी धुप गरी पूका चढाउने गरिन्छ। सिरमुकुट भिकी त्यसदिनको सिरमुकुट लगाई जामा पहिराई चाँदिको गहनाको सट्टामा पूकामो माला लगाईन्छ र पुन धुप गरी बालभोग फलफूल अर्पण गरी पुन शंख जलगरेपछि मात्र पूर्णरुपले पुका चढाउने पर्व समाप्त भएपछि मूल भट्ट सहित अन्य भट्टजीहरुलाई वाजा बजाई मूल भट्टको निवाससम्म पुर्‍याइन्छ।

भिमसेन जात्रा

श्री भिमसेनदेव पनि यस क्षेत्रका एकप्रमुख देवाको रुपमा रहेको पाउन सकिन्छ। आराध्यदेवको पश्चिम दिशातर्फ रहेको (हाल रोडको पारिपट्टी रातो रङ्गको देवल) यिनी पंच पाण्डवका भाई मध्ये माहिला भाई हुन्। अति नै बलशाली भिम गदायुद्ध, मल्लयुद्ध लगायतका युद्धकलाका पनि ज्ञाता थिए। मान्यता अनुसार यिनले यसै स्थानमा बसि पशुपतिको तप गरी वर प्राप्त गरेका थिए भन्ने मानिन्छ।

मुलतः मन्दिरमा रहेका शिलामय भिमसेनको मूर्ति स्थापित रहेको छ। हरेक वर्ष भिमाएकादशीको दिनमा (माघमासमा) सम्बन्धित गुठियारहरुले भिमसेनको सुनौलो मूर्ति ल्याई मन्दिरभित्र राखी भक्तहरुलाई दर्शन गराउने गरिन्छ। यस दिन सकेकाले ब्रत उपवास पनि बस्न सक्दछन्। भक्तजनहरुले पनि दर्शन, पूजन, बन्दना गरी लाभ प्राप्त गर्ने गर्दछन्। प्रायःजसो दिनभरी नै ढोलबासी र भक्तजनहरुको दर्शन गर्ने क्रम चलि नै रहेको हुन्छ। साँझ परेपछि सबै जना मिली दाउराको मुठा र मुढा जम्मा गरी

धुनी वाली जगाउने गर्दछन् । यसो गर्नाले चिसो नलाग्ने, जाडोका रोगहरुले नसमात्ने र निरोगी हुने बालकहरुले दर्शन गरेमा बल-आरोग्य प्राप्ती हुने मानिन्छ ।

शिवको महान पर्व शिवरात्री

पाशुपत क्षेत्रमा परम्परादेखि नै वा आदिकालदेखि नै स्वयं देवताहरुको समयदेखि नै शिवरात्री पर्व मनाउने गरिएको मानिन्छ । भारतवर्ष मात्र नभई भूटान, श्रीलंका, बर्मा, मलेसिया, जापान, चीन आदि देशहरुमा शिवरात्री महान पर्वलाई मनाउने गरेको पाईन्छ । विशेषरूपमा हिन्दुहरु बसोबास गरेको जुनसुकै देशमा पनि यस पर्वलाई हर्षोल्लासका साथ मनाउने गरिन्छ । विशेष रूपमा भारतवर्ष भरत खण्डमा बसोबास गर्ने वैदिक सनातन धर्मावलम्बीहरुले यस पर्वलाई विशेष रूपमा मनाउने गरिन्छ । विशेषगरी वर्षभरिमा ४ रात्रीलाई विशेष महत्त्व दिएको पाईन्छ । कालरात्री जुनरात्री आश्वीन महिनाको शुक्ल पक्षको अष्टमीलाई लिइन्छ । महारात्री भाद्र महिनाको शुक्ल पक्षको अष्टमीको रात्रीलाई मानिन्छ । मोहरात्री समेत भन्ने गरिन्छ । शिवरात्री फाल्गुण महिनाको त्रयोदशीको रात्रीलाई शिवरात्री भनिन्छ । दारुण रात्रि आषाढ महिनाको अष्टमीको रात्रीलाई मानिन्छ । जुन दिन नवदुर्गा लगायत सोडसी अष्टमात्रिका जलमा जाने दिनलाई मानिन्छ । यी रात्रीहरुमध्ये महाशिव रात्री भगवान सदाशिवको रात्रीको रूपमा मनाईन्छ । भारत तथा नेपालमा भएको शिव मन्दिरमा शिवधुनीसमेत जगाउने गरिन्छ । यसै दिन हिन्दुहरुले कसै कसैले निराहार कसै कसैले फलाहार, कोही कोहीले जलाहार मात्र बसी रात्रिको प्रथम प्रहरदेखि चौथो प्रहरसम्म शिवपूजन, भजनकीर्तन गरी मनाइन्छ । विशेष रूपमा पाशुपतिक्षेत्रमा भारत तथा नेपालको सातै अखडामा भएको साधुसन्त तथा नाथ सम्प्रदायहरुबाट पनि बैष्णव साधुहरुले पनि शिवजीको जल, फल,

बेलपत्र, पंचामृत, मिठाईहरुसहित पूजा गर्ने गर्दछन् । यस अलावा नेपाल पाशुपतिनाथमा मेला भर्ने आउनु हुने साधुसन्तहरु एकादशीको दिनदेखिनै श्री पाशुपतिनाथ मन्दिरमा नङ्गा भै धुनी जगाउने गर्दछन् । विशेष रुपमा नागा साधुहरु भारतवर्षमा प्रत्येक ३-३ वर्षमा लाग्ने कुम्भ मेला जुन उज्जैन, ईलाहाबाद, नासिक, हरिद्वार गरी जम्मा ४ स्थानमा उक्त महाकुम्भ मेला लाग्दछ जसमा लाखौ साधुहरु नङ्गा भई विभिन्न धार्मिक हतियार बोकी आ-आफ्नो अखडाको महामण्डलेश्वरहरुलाई हात्तीमा सुनको सिंहासनमा बिराजमान गराई आ-आफ्नो ईष्टदेवताहरुलाई समेत बोकी विशेष साज सज्जाको साथ ब्याण्डबाजासहित देवताहरुको बाजा गाजाहरु समेत लिई फूलद्वारा सिंगारिएको मार्गबाट कुम्भमेला भर्ने तिर्थहरुमा आफ्नो देवतालाई स्नान गराई आफूपनि स्नान गर्दछन् साथै नयाँ बनाई मुडिएको साधुसन्तहरुलाई पनि साथै लैजाने गरिन्छ । नयाँ बन्ने साधुसन्त यसै कुम्भमेलामा बनाउने गरिन्छ कसको लागि पूर्व तयारी बस्ने स्थान पिउनेपाली बिजुली बत्ती, शौचालय आदिको निर्माण भारत, सरकारबाट गर्ने गरिन्छ । यो कुम्भ मेला नै विश्वमा हुने मेला मध्ये एक प्रमुख मेला हो । उक्त मेला हेर्न विश्वमा भएका जुनसुकै राष्ट्रबाट पनि आउने गर्दछन् । यो भन्दा ठूलो मेला अन्त कुनै राष्ट्रमा पनि हुँदैन । सन्यासी साधुहरुको जम्मा १० नाम हुन्छ जसलाई गिरी, पुरी, भारती, सरस्वती, वन, पर्वत, सागर, अग्नी, आवाहन निवाणी महानिवाणी, अखडा जम्मा ७ रहेको छ । जसमा जूना, आबहिन, अग्नी, निर्मला, महानिवाणी, अरुय, निवाणी यसै ७ अखडामा १० नाम सन्यासलाई बाँधिएको हुन्छ । यस बाहेक वैष्णव, वैरागी, साधु र नाथ सम्प्रदायको अलग अलग अखडा रहेको हुन्छ । प्रत्येक अखडाको आचार्य महामण्डलेश्वर पनि अलग अलग रहेको हुन्छ । शंकराचार्यको पनि ७ मठमा प्रमुख रुपमा ७ जना शंकराचार्य रहने परम्परा रहेको छ । आचार्य महामण्डलेश्वरबाट नयाँ साधुलाई

बनाउँदा मन्त्र दान दिने अधिकार दिइएको छ तर नागा साधु बनाउने अधिकार जुना अखडा तथा आवाहन अखडामा मात्र रहेको हुन्छ । नयाँ साधु बनाउँदा अलग अलग अखडाको ५ जनालाई गुरु बनाउने गरिन्छ । जसमा भष्मी गुरु गेरु बस्त्र दिने गुरु कन्दी माला दिने गुरु चुरी र टुपी काट्ने गुरु र मन्त्रदान दिने गुरु भनिन्छ । जस द्वारा चुटी काटिएको हुन्छ उसलाई प्रमुख गुरुको रुपमा मानी आफ्नो नजिक भएमा ॐकार उठाउनु पर्छ र गुरुसेवा समेत गर्नु पर्छ । अन्य गुरुहरुसमेतलाई यसैक्रमबाट गरिन्छ । यसै क्रमद्वारा बनाईने नागाबाबाहरु श्री पाशुपतिनाथ मन्दिरको वरपर बसी गुठी संस्थानद्वारा दिइएको मुढा दाउरा बाली धुनी जगाउने परम्परा अध्यावादी कायम रहेको छ । वहाँहरुलाई खानपानको व्यवस्था पनि उक्त अड्डा तथा मारवाडी साहु महाजनबाट समेत गर्ने गरिन्छ । शिवरात्री सकिएको पर्सिपल्ट नागा, साधुहरुलाई पेडा तथा बिदाई दक्षिणा गुठी संस्थान तथा पशुपति विकास कोष लगायत अन्य साहुहरुबाट वस्त्र रुद्राक्षको माला दिने गरिन्छ जसलाई भगवान शंकरको रुपमा मानिन्छ । अन्य साधुहरुलाई पनि आ-आफ्नो दर्जा अनुसार दक्षिणा बाडिन्छ । साधु सन्तहरुको उपस्थिति नै महाशिवरात्री पर्वको आकर्षक हुनेगर्छ त्यसभन्दा पछाडि महाशिवरात्रीको दिनमा विहान ३ बजेदेखि नै श्री पाशुपतिनाथ मन्दिरको पश्चिम ढोका खोलिन्छ । हाल केही समयदेखि विहानदेखि नै अन्य ३ ढोका समेत खोली एना लगाई यात्रुले दर्शन गर्न पाउने गरी राख्न थालिएको छ । पूजाको समय बाहेक अरु बेलामा यात्रुहरुलाई दर्शन गर्न दिइन्छ नित्य पूजा सकिएपछि उक्त दिन रात्रीमा ४ प्रहर पाशुपतिनाथको पंचामृत, बालभोग सहित पूजा गरिन्छ जसमा पहिलो प्रहरमा राष्ट्रप्रमुख लगायत संवैधानिक अंगका प्रमुख व्यक्तिहरु पनि आई दर्शन गर्ने गरिन्छ । दिनभर तथा रातभर पनि यात्रुहरु दर्शन गर्न आउने गर्दछन् । महाशिवरात्रीको वर्षमा यस

पाशुपत क्षेत्रलाई रंगरोगन तथा आकर्षक बत्तीद्वारा मनमोहक बनाउने गरिन्छ। सृष्टिको आदिकालदेखिनै मनुष्य मात्र नभई अन्यदेवी देवलहरुले पनि यस महापर्वलाई मनाएको कुरा शास्त्रहरुमा मानिन्छ। मनुष्य लगायत सम्पूर्ण जिवहरुको सृष्टि, स्थीती, प्रलय, मुक्तीदाताको स्वामीको रुपमा मानिन्छ। आ-आफ्नो मुक्ती तथा भुक्तीको लागि पनि भगवान सदाशिवलाई मान्ने गरिन्छ। त्यत्तिमात्र नभै ४२ बेदले पनि ने ती ने ती भन्ने शब्दले पुरारको पनि पाईन्छ। जसको अर्थ हामी पनि अपुरो नै छौं। सम्पूर्ण रुपमा पूर्ण हजुर नै भनी पशुपति भन्ने शब्दले पूकार गर्नुका साथै हजार जिब्रा भएका शेषनागले पनि हजूरको महिमा तथा रुपको वर्णन गर्न सक्दैनन्। सारदा गणेश आदि देवताहरुले स्वयम् ब्रम्हा र विष्णु, ईन्द्र, चन्द्र आदिले आदि अन्य पाउन सक्दैनन् यस्ता अजर अमर अविनासी स्वरुप भगवान सदाशिवको महिमा आजसम्म कसैले पनि पाउन सकेका छैनन्। वेदमा वहाँलाई अपौरुषको रुपमा वर्णन गरिएकोछ। उनै प्रभु चराचर जगत तथा प्राणीहरुको नियन्ता भर्ता भोक्ता भनि मानिन्छ। यस्ता परमपुरुषबाट मात्र मनुष्यको मोक्ष सम्भव रहेको छ। उनैको रात्रिलाई नै शिवरात्रीको रुपमा मानी प्रथम प्रहरमा दुध, दोश्रो प्रहरमा दही, तेस्रो प्रहरमा घ्यू, चौथो प्रहरमा मह चढाई सोडसो पचारबाट रातभरी जाग्राम बसी शिव भजन गरी बेलपत्र, धतुरो, भाङ्ग, गाँजा समेत चढाई पूजा गरिन्छ। यसै रात्रीमा व्याधा समेत मोक्ष भै गएको भन्ने कुराको वर्णन शिव पुराणमा गरिएको छ। हिमवत खण्डमा पनि पाशुपति समलिङ्ग गुहेकालि समपीठ बाग्मत्याय समां नट्टया नास्ती भाण्ड मण्डले भनी यस क्षेत्रको महिमाको वर्णन गरेको पाइनुका साथै नैपालयं महाक्षेत्र भुक्ती मुक्ती प्रदानृण दिबिसं यत्र पस्यन्ती सबार्न माहेस्वरण गणन भनी यस नेपाल क्षेत्रको वर्णन गरेको पाइन्छ। यस शिवरात्रीको दिनमा नेपाल तथा भारतवर्षमा भएका शिवालय तथा देवालयमा धुनी बाली

मनाउने गरिन्छ । महाशिवरात्री पर्व हिन्दुहरुले मनाउने पर्व तथा उत्सवहरु भन्दा प्रमुख पर्वको रुपमा मनाईन्छ । पाशुपतिनाथ मन्दिरमा धुनी जलाई वत्ती सहित कृतिमुख भैरव लगायत अन्य परिवार देवता आगमदेवतामा पनि चारै प्रहरको पूजा गरिन्छ सो दिनको रात्रीकालिन पूजाको सामाग्री श्री पाशुपतिनाथ अमालकोबाट द्वारेको समेत उपस्थितिमा महादीप समेत बालिने हुँदा यसको आफ्नै किसिमको संस्कृतिको रुप मान्ने गरिन्छ । शिवरात्री पर्वमा विभिन्न संघ संस्थाहरुबाट पनि शिविर राखी यात्रुहरुको सेवा तथा सत्कार गर्ने गरिन्छ । सिकार गरी पेट पाल्ने व्याधाले पनि सिकार गर्ने चडेको बेलपत्रको पात तल भुईँमा खसाल्दा सो बेलपत्रको पात शिवजीको शिरमा परेको र उक्त अन्जानमा गरेको यस कर्मले पनि व्याधाको सम्पूर्ण पाप नासभै शिवलोक प्राप्त गरेकोले पनि यसको कति महत्व रहेछ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन आउँछ । भारतवर्षमा बस्ने हिन्दुहरुले ४ धामको दर्शन गरेपनि १ पल्टमात्र भएपनि पशुपतिनाथको दर्शन गर्ने गर्दछन् । अनेकौं साधु सन्तहरुले सके शिवरात्रीको दिनमा नसके अन्य समयमा भएपनि दर्शन गर्न आउने गर्दछन् । सृष्टि, स्थीती प्रलयको समेत कारक तत्व भगवान पाशुपति नाथलाई नै मान्दछन् । देवादिदेव महादेव देवताहरुको पनि देवता हुनुहुन्छ । जसलाई भूपतये भुवन पतयेर भुतानाम पतमे समेत भनिन्छ । धर्म अन्य काम मोक्ष पनि बसधुरामै मात्र सम्भव छ ।

पशुपति क्षेत्र देवपत्तनमा भएका देवी देवताको पीठ भनी जयबागेश्वरी पीठ पनि अत्यन्त प्राचीन पीठको रुपमा मानिन्छ । भण्डै पाशुपतिनाथ जत्तिकै अचल सम्पत्ती रहेको र त्यसको व्यवस्थापन गर्न छुट्टै श्री जयबागेश्वरी भण्डार तहबिल अड्डा रहेको कारणले पनि पुरातनकालमा यसको कति महत्व रहेछ भन्ने कुराको ज्ञान हुन आउँछ । जयबागेश्वरी मुख्यरुपमा शक्तिकै नाम रहेको र यसको प्राचीन ईतिहासलाई हेर्दा सति बियोग भएपछि सतिदेवीको

मृतशरीर बोकी विभिन्न स्थलमा भ्रमण गरी विष्णुद्वारा आफ्नो
 सुदर्शन चक्रबाट सतिदेवीको अंगको टुक्रा टुक्रा गरी विभिन्न
 स्थानमा खसाली दिंदा तत तत स्थानमा विभिन्न पीठहरुको उत्पत्ति
 हुनाको साथै महादेव पनि विभिन्न नामबाट लिङ्गको रुपमा रहनु भयो
 र सम्पूर्ण अंग पतन भैसकेपछि पत्नि बियोगको वेदना समाप्त
 नभएकोले दिग्दार भै मान सरोवरमा जानु भै राजहंसको रुपमा
 कृडागरी रहन हुँदा धेरै समय व्यतीत भएको र जलबाट बाहिर
 निस्कन मन नगरेको ब्रम्हा, विष्णु, इन्द्र आदि देवगण मिली सबैको
 तेजबाट सुन्दर हंसिनीको रुपमा मायावी पार्वती सृष्टी गरी महादेव
 भएको स्थानमा महादेव जता जता जानुहुन्छ त्यतै त्यतै पठाई
 आफूहरु लुकि परेवा अन्य पक्षीको रुपमा बसेको तथा महादेवबाट
 अरु हंस भन्दा अझ सुन्दर हंसिनीलाई देखि उसैको स्वरुपको
 मोहजालमा परी हंसिनीको पछि पछि लाग्न थाल्नु भयो र जति जति
 राजा हांस आफुतिर आउँछ त्यत्ति त्यत्तिनै पर पर भागी रहँदा
 महादेवबाट यसको रहस्य के हो भन्ने बुझ्नलाई पछि पछि लाग्दा
 भेट्दाएर जलमा यौनकृया गर्न लाग्दा नमानी भागिरहेको देखि जलबाट
 उडी कैलाश पर्वततर्फ लाग्दा महादेव रुपी राजहंस पनि उडी
 कैलाशमा जानु हुँदा कैलाशमा पुगी गौरीको रुपमा रहेको देखी यो
 कसरी भयो भन्ने कुरा ध्यान दृष्टिद्वारा बिचार गर्दा ब्रम्हा तथा विष्णु
 परैबाट हंसको रुपमा र इन्द्रलाई कागको रुपमा गुप्त रुपमा सरीर
 बदली बसेको देखि यसको कारण सोध्दा दानवहरुद्वारा दुःख दिई
 आफूहरु दानवको भयबाट बच्न श्री महादेवको शरणमा आएको
 बताएपछि महादेवबाट आफु पुन हिमालयमा फर्कि आउँछु भनी
 ब्रम्हा, विष्णुलाई त्यहाँबाट पठाउँदा गौरीबाट पनि आफु पनि संगै
 जान्छु भनी भन्दा श्री महादेवबाट गौरीलाई आफु पत्नी बियोगको
 वेदनाले यहाँ आई हंस रुप धारण गरी जलक्रिडा गरेको र आफु संगै
 लैजादा अनेक तिरस्कार सहन पर्ने कुरा बताई म यहाँबाट गएपछि

पाशुपत क्षेत्रमा रहनेछु । मेरा दुबै पुत्रहरुसहित तिमी पनि त्यही नै आउनु त्यससमय तिम्रो नाम श्वेत सरस्वती बताउनु भनी गौरीलाई आस्वस्त पारी आफु आई पाशुपत क्षेत्रमा रहेको श्लेषमान्तक वनमा मृगको रुप धारण गरी एकसिङ्ग, तिन आँखा तथा सुनको रङ्ग जस्तो मृग बनी मृगको बथानमा उफ्री उफ्री खेली रमण गरी रहँदा ब्रम्हादि प्रभिति देवताहरु कैलाशमा शिवजीको खोजी गर्दा श्री महादेवलाई त्यहाँ नदेखि सबै जसो ठाउँमा खोजी गर्दा पनि भेट्टाई यस पाशुपत क्षेत्रमा समेत आई खोजी गर्दा एक अत्यन्तै सुन्दर बालिका नदिको तिरमा बालुवा खेलिरहेको देखि ध्यान दृष्टिले विचार गर्दा यिनै पक्कै पनि अरु बालिका नभै स्वयम् पार्वती नै हुन भन्ने ठहर्‍याई उनको नजिकै गरी हातजोडी महादेवको बारेमा सोधनी गर्दा उनैबाट मृगरुप धारण गरी श्लेषमान्तक वनमा मृगको रुप धारण गरी वन विहार गरिरहेकोदेखि घेराहाली समाउन खोज्दा मृगरुप शिव फुत्किएर भागेको र सिङ्ग मात्रै हात परेपछि डरले थर थर कापि रुन कराउन लाग्दा आकाशवाणीबाट डराउन पर्दै न भन्ने भएपछि महादेवको आज्ञा बमोजिम आफ्नो हातमा रहेको टुक्रा आ-आफ्नो लोकमा स्थापना गरेकोले गौरीबाट महादेवको सन्नीकट बस्ने ईच्छा गरी मनुस्यको जस्तो मुख भएको गणेश तथा कुमारलाई सँगै राखी श्वेत सरस्वतीको रुपमा रहेको र शक्तिको आदि रुप पनि वाकनै भएको हो पाशुपति नाथको वरपर भएको ९ शक्तिपीठ मध्ये बागेश्वरी पनि एक प्राचीनता र मान्यताको हिसाबमा पनि प्राचीन पीठ मानिन्छ । श्री जयबागेश्वरीको विषयमा इतिहासमा तथा वंशावलीमा पनि चर्चा रहेको छ । सहरवासीहरुको जिब्रो लटपटिई लठेब्रा भई बोक्न नसक्ने भई रहँदा श्री पाशुपतिका आगम घरका पूजारीले ध्यान दृष्टिबाट विचार गर्दा आकाशवाणी भई यहाँ सरस्वती नभएकोले यस्तो भएकोले मानिसहरु यस्ता भएका हुन् भनी यस ठाउँदेखि उत्तर मानसरोवर क्षेत्र सिंहल द्वीपको सिलानदि तरी गए

पछि त्यहाँ स्वेत सरस्वती छिन् तिनलाई पुजारी गै तिनलाई यहाँ ल्याउ सबै मामिस बोक्न सकेन हुन्छन भनी भन्दा यहाँका तान्त्रिक पूजारीहरु त्यस ठाउँमा पुगी ध्यान जप पूजा गरी सरस्वतीलाई खुसी पारे वरदान माग भन्ने आज्ञाक हुँदा सरस्वतीको रुप लावन्यमा मोहित भएर केही भन्नु सकेनन् । सरस्वतीबाट मोह भङ्ग गरीदिनु भएपछि पाशुपतिको आज्ञाबाट हजूरलाई लिन आएको भन्दा यही रुपले मैले जान हुन्न तिमीहरु गै मेरो आह्वान गर म भ्रमराको रुपबाट आउने छु । मलाई नित्य स्नान गर्न यसै सिला नदिको जल चाहिन्छ र मेरो आसन पनि यही सिलाको हुनुपर्छ यसै सिलामा बसी यहीको जलले म स्नान गर्छु भनि अन्तर ध्यान हुनु भएकोले तान्त्रिकहरु फर्केर आई पाशुपतिमा बसी पुन ध्यान गर्दा आकाशवाणी भयो । तिमीहरु यहाँबाट उत्तरको पहाडमा पुगी खनि हेर्दा त्यहीँ सिला र जल भेटिएकोले सो जललाई टुडाल बनाई जल तथा सिला ल्याएको जललाई चाबहिलको बाटो हुँदै राम हिटिबाट ल्याई जयबागेश्वरीनजिक ल्याई सुनधारा बनाई दिए जसलाई बाग्वा दिनी कुण्ड पनि भनिन्छ । यति भएपछि यहाँको जनताले हर्षमनाई उक्त धारा चक्रपथ निर्माण गर्दा बन्द भई चाबहिलमा नै अडकिएको छ । यसरी जल तथा आसन भएपछि मन्दिर समेत निर्माण गरी सरस्वतीको आह्वान गरी कलश स्थापना गरियो उक्त सरस्वतीको मूर्तिलाई कलेवर गरी नयाँ बनाउने गरिन्छ । १२ वर्ष पुगेपछि गुहेश्वरीको केही पर सूड नभएका प्राचीन गणेश छन् जसलाई इना गणेश भन्दछन् ।

त्यस गणेशलाई मध्यरातमा पूजा गरी त्यहाँको विधि विधान सकिएपछि बाग्मतीमा आई सविधि करवीरका पातहरु बगाई त्यसरी बगाएको करबिरको पातको जलबाट नै पछि पछि आई आर्यघाटमा पुगेपछि त्यही अघि बगाएको पात समाति कलशमा राखी मन्दिरमा ल्याईन्छ । मन्दिरमा ल्याईसकेपछि तन्त्र मन्त्रद्वारा विधि विधान

अनुसारा पूजा आज गरी कलशमा सरस्वतीको आह्वान गरी प्राणप्रतिष्ठा गरिन्छ । यसलाई प्रारम्भिक कर्म मानिन्छ । त्यहाँ एउटा अनुसन्धेय विषय चाहीं के भनी त्यसै किसिमको कलश स्थापना गर्ने विधि भक्तपुर स्थित नवदुर्गा मन्दिर तथा हरिसिद्धी भवानीमा पनि प्रत्येक वर्ष गरिन्छ । जसको कारण करबिरको पात, फूल तथा ढाठहरु भैरव तथा भगवतीको परमप्रिय रुपमा मानिन्छ । करबिरको ठूल-ठूला हाँगाहरुको काठबाट बनेको पात्रमा पंचमकार तथा पंचामृत चढाउने तन्त्रमतमा आधारित रहेको प्रष्ट हुनुको साथै उक्त करबिरको पात वर्ष दिनसम्म हरियो रहनुको साथै नसुक्ने पातको रुपमा लिईन्छ । जयवागेश्वरीको १२ वर्षमा कलेवर फेर्ने कुराको सुरुआत राजा अंशुवर्माद्वारा गरिएकोले यो प्राचीनकालदेखि नै अति गुप्त रुपमा राखिएको भन्ने बुझिन्छ । मूर्ति बनाउने र रङ्गरोगन गर्ने कार्य दिशा भएका चित्रकारद्वारा गरिन्छ । निर्माण कार्य सम्पन्न नभएसम्म साधन गरी भगवतीको प्राणलाई यसै कलशमा राखी मन्दिर वरपर गुप्तरुपले राखी पूजा गरिन्छ । निर्माण कार्य समाप्त भएपछि विधि विधानद्वारा हवन पूजनसहित कन्या कुमारको समेत पूजा गरी पंचवास समेत गराई सकेपछि प्रथम मुहारको दर्शन श्री पाशुपतिनाथको मुल भट्टज्यू (पूजारीद्वारा) पूजा गरेपछि मात्र खोज्ने गरिन्छ । त्यसपछि सबै भक्तहलाई दर्शन खुला गरिन्छ । वर्षभरीमा विभिन्न चाडपर्वमा क्षेत्रपाल भैरवमा बलिसहित पूजा गरिन्छ । नवदुर्गा भवानी, हरिसिद्धी भवानीले पनि उक्त मन्दिर अगाडिको डबलीमा बसी नृत्य प्रस्तुत गर्ने परम्परा रहेको छ । संतिप्रथा कायम भएको समयमा मृत्यु भएको मानिसको लास बोकी यसै ठाउँमा ल्याई निजको श्रीमतिले विवाह हुँदा पाएको सिन्दुर, गरगहना अन्य सौभाग्य वस्त्र यसै बागेश्वरीलाई चडाई यहाँबाट सेतो वस्त्र धारण गरी मसानघातटतर्फ लग्ने र पाशुपतिको दर्शन तथा उनकै शक्ति स्वरुपा भएको हुनाले यस मन्दिरको मूल ढुकुटी पनि पाशुपतिनाथमै

रहेको साथै यसको संरक्षणको जिम्मा पनि श्री कै मूल पूजारीको रूपमा रहेको छ। नित्य पूजा गर्ने कार्य ४ जना कर्मचार्यबाट पालैपालो गरिन्छ जसमध्ये १ जनालाई मुख्य पूजारीसमेत बनाइएको छ। अन्य सेवाको लागि यसै क्षेत्रको दिक्षा लिएको बैद्यलाई राखिएको छ। बहीखाता लेखन जोसी समेत रहेको छ।

साउन महिनाको सोमवारको व्रत

शिवजीको व्रत बस्ने सोमवार मध्ये श्रावण महिनाको सोमवारको विशेष महत्त्व रहेको छ जसमा कसै कसैले चान्द्र मान तथा नेपालमा सौयमान अनुसार यो व्रत बस्ने गरेको पाईन्छ। जस अनुसार भारतीय मुलका व्यक्तिहरुले आषाढ शुक्ल पूर्णिमादेखि श्रावण शुक्ल पूर्णिमासम्म मान्दछन् भने नेपालीहरुले श्रावण १ गतेदेखि श्रावण मसान्तसम्म मनाउँदछन् जसमा कुनै साल ५ सोमवार तथा कुनै साल ४ सोमवार परेको हुन्छ। जस अनुसार सोमवारको दिन महिलाहरुले बिहान उठी स्नान आदि गरेपछि आफ्नो क्षेत्रमा भएको महादेवको मन्दिरमा गै पंचोपचारद्वारा अर्घसहित सौभाग्य आदि चढाई महादेवको पूजा गरी गौदान तथा पूणपात्रो गरी अर्घ दिएको केरा आफ्नो घरमा लगी विवाहित महिलाहरुले आफ्नो श्रीमान्लाई प्रसाद स्वरुप दिई कर्कलो आदिको तरकारी बनाई शुद्ध पवित्र भोजन गर्ने गर्दछन् भने कसै कसैले दूध फलफूल मात्र खाने गर्दछन्। साउन महिनाको सोमवारको व्रत बसी शिवजीको पूजा अराधना गरेमा आफ्नो श्रीमान्को आयु बृद्धि हुने तथा आफ्नो परिवारको समेत सुख शान्ती हुने विश्वास गरिन्छ। अविवाहित महिलाहरु व्रत बसेमा शिवसमान सर्वगुण सम्पन्न पति पाउने विश्वास गरिन्छ। यसमा महिलाहरु रातो रङ्ग तथा हरियो पोते सहित हातमा मेहन्दी समेत लगाउने गर्दछन् भने पुरुषहरु पहेंलो रङ्गको कपडा लगाई विभिन्न तीर्थस्थलको जल बोकी बोलबम

बोलबम भन्दै शिवजीको मन्दिरमा जल चढाउने गर्दछन् । यस पर्वमा पशुपति मन्दिरमा महिला तथा पुरुषहरुको भिड लाग्ने गर्दछ । सत्ययुगमा माता पार्वतीले यो व्रत बसि महादेव स्वामी पाएकोले त्यसै बेलादेखि यो व्रत बस्ने परम्परा रहेको भन्ने मान्यता रहेको छ । सोमवार शिवजीको बारको रुपमा मानिन्छ, कसै कसैले १२ महिना सोमवार व्रत बस्ने गरेको समेत पाईन्छ ।

हरितालिका व्रत

सर्वप्रथम राजा विक्रमादित्यबाट सुरु गरी त्यसपछि रत्न मल्ल तथा प्रताप मल्लबाट पनि यसलाई निरन्तरता दिएको मानिन्छ । हरितालिका तीज यस धार्मिक पर्व भाद्र महिनाको कृष्ण पक्षको द्वितीयको दिनमा महिलाहरु आफ्नो माइतीमा जाने र आफ्नो परिवारको महिलाहरुसित बसी आफ्नो मनका कुराहरु गर्ने गर्दछन् । जसमा माइती घरका आफ्नो बुबा, आमा, दाजु, भाइबाट छोरीबेटीलाई लिन आउने चलन रहेको छ, लिन आउन नसक्नेहरुले कसैलाई खबर पठाई बोलाउने गरिन्छ । उक्त दिन आफ्नो माइतीका साथीभाईहरुसँग पनि भेटघाट गर्ने गरिन्छ । उक्त दिनमा आ-आफ्नो गच्च अनुसारको मिष्ठान्न भोजन बनाई उक्त मिष्ठान्न भोजन महिलाहरु मिली खाने गर्दछन् । त्यसको भोलीपल्ट महिलाहरु सक्नेले निराहार तथा नसक्नेले फलफुल तथा जलपनि शिवजीको पूजा आराधना गरी सकेपछि मात्र खाने गर्दछन्, दिनभरी भजनकिर्तन सहित नाचगान गरी सायंकालमा बत्ती बालिन्छ । यस दिनमा प्रत्येक गाउँ तथा नगरमा भएको शिवजीको मन्दिरमा विशेष भीड लागेको हुन्छ । ब्राम्हण, क्षेत्री, वैश्य, शुद्रहरुले यस व्रतलाई आफ्नो पतिको दिघार्युको कामना गरी लाकुरी माकुरी सहित बेलपत्र, धतुरो आदि फुल सहित शिवजीको पूजा गर्ने गरिन्छ । यस व्रतको महिमा बारे भन्नु पर्दा पार्वतीले शिवजीलाई पतिको रुपमा पाउन अभिलाषा राखी

रहँदा हिमालय पर्वतले आफ्नी छोरी पार्वतीलाई महादेवलाई नभै
 विष्णुलाई कन्यादान दिने निश्चित गरी विवाहको पक्का गरेपछि
 पार्वतीले आफ्नो मिल्ने साथी जया विजयालाई साथमा लिई
 त्यहाँबाट भागी हिमालयको गुफामा गई कसैले नदेख्ने गरी लूकी
 बसेको र जलसमेत नखाई निराहार व्रत बसेको र श्री महादेवलाई
 मात्र मनले सम्झी यदि विष्णुसँग विवाह भएमा प्राण त्याग गर्नेसम्म
 निधो गरी बसी रहँदा हिमालय पर्वतले आफ्नी छोरीलाई घरमा
 नदेखि खोज्दै जाँदा गुफाभित्र बसी बनमा पाइने घाँसपातबाट श्री
 महादेवको पूजा गरी रहेको देखेपछि जया विजयाबाट पार्वतीको
 विवाह विष्णुसँग भएमा प्राण त्याग गर्ने कुराको हठगरी बसेको भन्ने
 थाहा पाई उक्त स्थानमा महादेवले पनि आफ्नो दिव्य स्वरूपको
 दर्शन दिनु भएपछि नचाहदा नचाहदैपनि हिमालय पर्वतले आफ्नी
 छोरी पार्वतीलाई श्रीमहादेवसँग विवाह गर्ने निधो गर्दा महादेवले
 साँढेमा चढी नन्दी मृगी भूतप्रेतसहित विवाह मण्डपमा आई
 पार्वतीसँग विवाह गर्नु भएको र विवाह गरेको दोस्रो दिनमा
 महादेवले पार्वतीलाई हिमालय पर्वतबाट कैलाशमा लगी खरले
 छाएको एक पुरानो घरमा लगी हाम्रो घर यही हो भनी आफू घरको
 बाहिर भाङ्ग धतुरो खाई मस्त निद्रामा सुति दिनु भयो र पार्वती
 घरभित्र पसी माकुराको जालो पन्छाउँदै घरमा हेर्दा खाने पिउने
 सामान कुनै नदेखि बाहिर आई महादेव सुत्नु भएको ठाउँमा
 महादेवको पाउमुनी बसी के गर्ने कसो गर्ने भन्ने चिन्तामा परी
 रहँदा ७ दिन भएपछि महादेव जागा भै के खायौ कसो खायौ भन्दा
 आफुलाई भोग लागेको छैन भनी भन्दा श्री महादेव उठी उक्त
 खरको घरलाई लात्ताले हानी भत्काई दिनु भयो र दिव्य भवन प्रकट
 गर्नु भयो यो देखी पार्वतीले मेरो परीक्षा गरेको भन्ने थाहा पाई श्री
 महादेवसँग आनन्द पूर्वक रहनु भएको र महादेवबाट पनि आफ्नो
 दिव्य स्वरूपको दर्शन दिनु भै पार्वतीको मनमा आनन्द आएको र श्री

महादेवलाई आफ्नो पतिको रूपमा पाएकोले नन्दी, भृगी सहित आफ्नो गणसहित पार्वतीको हातबाट बनेको पायस प्रसाद खाई पार्वतीलाई पनि खुवाई नन्दी भृगीसमेत भै रहन भएकोले हर तालिका तीजमा महादेवको पूजा गरी आफ्नो इच्छित वर प्राप्त गरी आफु र आफ्नो श्रीमान्को आयुबृद्धी भै आफ्नो सन्तानको पनि रक्षा हुने मान्यता अनुसार हरितालिका तीजको व्रत बस्ने र महादेवलाई अर्घ दिई भोलीपल्ट बिहान आफ्नो श्रीमानलाई केरा दिई खुट्टाको जलखाई मात्र भोजन गर्ने गरिन्छ । जसलाई उध्यापन भन्ने गरिन्छ । औंसीको रात्रीमा गणेशको जन्म भएको हुनाले उक्त दिन गणेशको समेत पूजा गरिन्छ । जसलाई गणेश चौथी भनिन्छ । त्यस दिनको भोलिपल्ट पंचमीका दिनमा बिहान महिलाहरु अपामार्गको पात तथा डाँठबाट शरीरमा दत्तिवन गरी स्नान गरी सप्तऋषिको पूजा समेत गरेपछि हरितालिको व्रत समाप्त भएको मानिन्छ ।

वामन द्वादसी

अंशुवर्माद्वारा त्रिविक्रम वामन मूर्ति प्रतिस्थापन गरिएको मानिन्छ । भाद्र महिनाको कृष्ण पक्षको द्वादसीलाई वामन द्वादसी भनिन्छ यस दिनमा राजा बलीले यो संसारमा म जस्तो दानी कोही पनि छैन भनी आफू दानी छु भन्ने घमण्ड गरी गरिब गुरुबाहरुलाई दान दिन बोलाउँदा उक्त दिनमा एक सानो बटुकको रूप धारण गरी हातमा छाता बोकी उक्त दान गर्न लागेको स्थानमा आई तिन पाउँ पृथ्वी दान माग्दा बली राजाबाट हुन्छ भन्दा आफ्नो एक पाउँलाई स्वर्गसम्म र अर्को एक पाउँले पातालसम्म नापी दिँदा अर्को एक पाउँ कहाँ राख्ने भनि बलिराजासँग सोध्दा दिने ठाउँ कतै पनि नभएपछि बलीराजाले आफ्नो टाउकोमा राख्न लगाउँदा बलिराजा पातालमा पुगी गए र बलीराजा डराई हातजोडी उक्त वामन अवतारको अगाडि खडा हुँदा चर्तुबाहुनारायणको स्वरूपमा दर्शन दिई

धनको अभिमान कैले पनि नगर्नु भनी विष्णुले बलिको उपर दया गरी १ वर्षको ४ महिनामा पाताल लोकमा आई तिमीसँगै बस्छु भनी राजा बलिलाई सान्त्वना दिएको हुनाले श्रावण शुक्ल एकादशीदेखि कार्तिक शुक्ल एकादशीको दिनसम्म भगवान विष्णु पाताल लोकमा बस्नु हुने हुँदा उक्त चार महिनालाई चर्तुमास भन्ने गरिन्छ । वर्षभरीको जम्मा २४ एकादसी मध्ये ८ वटा एकादशीलाई चर्तुमास एकादशी भनी व्रत बसी फलाहार गर्ने चलन रहेको र साधुसन्तहरु पनि यस चर्तुमासमा आफ्नो यात्रालाई रोकी एकै स्थानमा बस्ने र धर्मशास्त्रहरुको चर्चा गर्ने गरेकोले उक्त समयमा गरेको धार्मिक चर्चालाई चर्तुमास पूराण भन्ने गरिन्छ । भारतमा भएको नर्वदा परिक्रमा यात्रामा पनि उक्त अवधिभर यात्राको क्रमलाई रोकि एकै ठाउँमा बस्ने गरिन्छ । चर्तुमास समाप्त भएपछि मात्र यात्रा पुनः सुरु गरिन्छ । विशेषगरी यस पाशुपत क्षेत्रमा तिलगंगा नजिक भएको त्रिविक्रम बामन मूर्तिमा मेला लाग्ने तथा वामन तिर्थमा स्नान समेत गर्ने गरिन्छ । उक्त दिनको साँझमा यस पाशुपत क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरु मृत्यु भएमा मृत्यु भएको वर्षमा उक्त दिन मृतात्माको शान्तिको कामना गरी हातमा धुपबाली बाजा गाजासहित पाशुपत क्षेत्रको परिक्रमा गरिन्छ । जसमा बौद्धभन्दा केही वर पम्बुफाँटदेखि सुरु गरी गुहेश्वरी मन्दिर परिक्रमा गरी भैमाल स्थित बिल्लीगालसम्म जाने र त्यसपछि पुन फर्कि गोरखनाथ आई त्यहाँबाट राममन्दिर आई आर्यघाट हुँदै पाशुपति मन्दिर परिक्रमा गरी पिंगलास्थान, वनकाली, गौशाला हुँदै नयाँ बानेश्वर, छकुबकु भगवतीसम्म गई त्यहाँबाट फर्कि गौशाला, जयबागेश्वरीबाट ताम्रेश्वर महादेव हुँदै मानिस मरेको घरसम्म गई भोजन प्रसादी घुम्नजानेहरुलाई खुवाई वामन द्वादसी मनाईन्छ । वामन अवतारलाई विष्णुको १० अवतार मध्ये एक अवतार मानिन्छ ।

कृष्ण जन्माष्टमी

द्वापरयुगदेखि श्री कृष्ण जन्माष्टमीको पर्व थालनी भएको हो । भगवान श्री कृष्ण दश अवतारमध्ये आठौँ अवतारको रूपमा मानिन्छ जसलाई सर्वयोगेश्वर पनि भनिन्छ । बासुदेवको पुत्र तथा देवकीको सातौँ सन्तानको रूपमा लिईन्छ । वहाँभन्दा अगाडि जन्म भएका छैठौँ सन्तानसम्मलाई कंसलाई वध गरेको र बासुदेव र देवकीसमेतलाई कंसले १०-१० मन फलामको नेल हतकडी सहित खुट्टामा पनि सिक्नीले बाँधी कडा पहराको साथ बन्दी गृहमा राखेको देवकी कंसकी भएता पनि यिनैको कोखमा जन्म लिएको बालकद्वारा कंसको वध गर्ने आकाशवाणी अनुसार कडाईसाथ राख्दा पनि भाद्र महिनाको कृष्ण पक्षको अष्टमीको रात्री मध्य रात्रीमा भगवान कृष्णको जन्म उक्त बन्दीगृहमा हुँदा त्यहाँ बसेका पहरेदारहरुलाई भगवानको मायाद्वारा मस्त निद्रा लागेको र उक्त हतकडी गलफन्दी नेलसहित भ्यालखानाको ढोकाहरु पनि आफै खुलेकाले सोही समयमा बसुदेवले भगवानलाई कोक्रामा राखी जाँदा यमुनामा पानी ज्यादै बाढी आएको समयमा पनि बसुदेव यमुना नदिमा गई पारी जान लाग्दा बसुदेवसमेतलाई डुबाउन लाग्दा भगवान कृष्णले आफ्नो पाउलाई कोक्राको बाहिर निकाली दिँदा यमुनाजीले कृष्णको पाउलाई स्पर्श गरीदिँदा यमुनाजी शान्त भै बसुदेव त्यहाँबाट पारी तरि नन्दग्राममा पुगी नन्दबाबा तथा यसोदाको काखमा राखी यसोदाले पाएको छोरी योगमायालाई बोकी पुन बन्दीगृहमा आएपछि पुन बन्दी ग्रहको ढोका आफै बन्द भै फेरी गलफन्दी नेल वहाँको शरीरमा आफै लाग्न गएपछि बच्चा रोएका आवाज आई पाले पहराहरु बिउँभी हेर्दा बच्चा जन्मेको थाहा पाई तत्काल सो खबर कंस सामु पुर्‍याउँदा कंस आई हेर्दा बच्चाको जन्म भएको देखि उक्त बच्चालाई पनि मार्ने नियत गरी हातमा उठाई जमिनमा पछार्न लाग्दा कंसको हातबाट उक्त बच्चा फुत्किई आकाशसमा उडी तैले

मलाई मार्न सक्दैनस् । तलाई मार्ने गोकुलमा जन्मी सकेको छ भन्दा कंस डराई आफ्नो सेनाहरु पठाई जसको घरमा बालक जन्मिएको छ । सो खबर ल्याउन अराउँदा सेनाहरु त्यहाँबाट गोकुलको प्रत्येक घरमा पसी बच्चाको जन्म भएको छ/छैन भनी बुझ्दा कतैपनि बच्चा जन्मिएको नदेखि सो खबर कंस सामु पुर्‍याउँदा कंसले पत्यार नगर्दा आफु स्वयम् पनि आई हेर्दा पत्ता लगाउन नसकि आफ्नो बहिनी तथा ज्वाइलाई बढो कष्ट दिई कोराले हिकार्उँदा पनि केही कुरा थाहा हुन नसकि ग्लानी भै हार मानि रहँदा कंसको विशेष दूतबाट नन्द भवनमा बच्चा भएको खबर कंससामु पुर्‍याउँदा आफ्नो सेनाहरूसँग पनि ज्यादा रिसाई उक्त नन्दभवनमा गई बच्चा मार्न लाग्दा उक्त ९ महिनाको बच्चाले शंखचक्र सहित भै जवानीको रुप धारण गरी कंससँग घनघोर युद्ध गरी कंसको बध गरेपछि भगवान कृष्णले आफ्नो मातापिताको बन्दी अवस्थाबाट छुटकारा गराई माता पितासहित गोकुलमा जान भएकोले भगवना कृष्णले नन्दबाबा तथा यसोदालाई पनि आफ्नै माता पिता जस्तो मानी स्नेह गरेकोले वहाँलाई नन्द नन्दन समेत भन्ने गरिन्छ । महाभारत युद्धमा पनि भगवान कृष्णले अर्जुनको रथ हाँकी महाभारत युद्धमा भगवान कृष्णको साथ पाएकोले १८ हजार अक्षोहणी फौज तथा अनेको सुरवीरहरुले पनि पन्च पाण्डवलाई हराउन नसकेको र भिष्म पितामहले पनि कृष्ण भगवानको दर्शन पाई इच्छामरण भएको कुरा महाभारत आदि ग्रन्थमा उल्लेख गरेको पाईन्छ यस्ता गुणरुपले सम्पन्न भगवान कृष्णको जन्मलाई भारतवर्षमा र विशेषरूपले मथुरा वृन्दावन हर्ष तथा उल्लासमय वातावरणमा मनाउने र भारत सरकारबाट पनि उक्त दिन धार्मिक बिदा दिने गरेको पाईन्छ । जस अनुरूप नेपालको पाशुपत क्षेत्रस्थित पाशुपतिनाथ मन्दिर पूर्वतर्फ रहेको रुक्मणीसहित सत्यभामा र कृष्णको युगल मूर्तिमा विहानैदेखि भक्तजनहरुको भीड लाग्नेगर्दछ साथै मुक्ती मण्डपसँगै रहेको कृष्ण

भगवानको मूर्तिमा पूजा आज्ञा विशेष रूपले गरी व्रत समेत बस्ने गरिन्छ । पाटन कृष्णमन्दिरमा सबभन्दा ज्यादा भीड लाग्ने गर्दछ । राष्ट्रप्रमुखबाट पनि पाटन कृष्ण मन्दिरमा गई दर्शन गर्ने र टिकाप्रसाद ग्रहण गर्ने गरिन्छ । त्यसको भोलिपल्ट नवमीको दिनमा बाजा गाजा सहित भगवान कृष्णको सोभायात्रा गरिन्छ । रातभर बत्ती बाली जाग्राम समेत गर्ने गरिन्छ । त्यसै अनुरूप पाशुपति मन्दिरबाट पनि श्री कृष्ण भगवानको सोभा यात्रा मनाईन्छ । नवाली टोल तथा चाबहिलबाट पनि यात्रा गरि पाशुपतिको मन्दिर परिक्रमा गरी आ-आफ्नो स्थानमा गई यात्रा समाप्त गरिन्छ । कृष्ण भगवानबाट अनेकौँ रासलिला गर्नुका साथै कालिय दमन लगायत अनेकौँ वीरहरुको नास गरी साधुसन्तहरुको पालना धर्मको रक्षाको लागि नै भगवान कृष्णको जन्म भएको कुरा पुराणमा उल्लेख गरिएको छ ।

नवरात्री पर्वको ऐतिहासिक महत्त्व

नवरात्री पर्व मनाउनुको कारणबारे हेर्दा जब-जब दावनहरुले देवताहरुलाई आफ्नो बलका प्रभावले लडाई गरी स्वर्गबाट भगाई आसुरी शक्तिको प्रबलता हुन्छ तब-तब देवताहरुको रक्षा र गुमेको राज्य प्राप्त गर्न विष्णु र महादेवको सरणमा जान्छन् । तब-तब महादेव र विष्णुले आफ्नो मुखलाई टेडो पारी अनेक शक्ति पून्ज प्रकट गरेपछि अन्य देवताहरुले पनि आफ्नो आयुध तथा तेजपून्जबाट शक्ति प्रादुभाव भएको देखिन्छ । सत्य युगमा भगवान विष्णु शेष शैचामा मस्त सुतिरहेको विष्णुको कानको कानेगुजीबाट अत्यन्त बलवान मधुर कैटभ नामक २ राक्षस पैदा भई विष्णुको नाभी कमलमा बसी तपस्या गरी रहेको ब्रम्हाजीलाई मार्न तयार भएपछि ब्रम्हाद्वारा शिवजीको स्तुती गरी शिवजीको मुखबाट योगमाया भगवती प्रादुभाव गरी उनै योगमायाबाट विष्णुलाई जगाई

१० हजा वर्षसम्म विष्णुले मधुकैरभ दानवसँग युद्ध गर्दा पनि जित्न नसकि योगमायाद्वारा दानवलाई मोहित बनाई विष्णुलाई वरदान माग भन्दा भगवान विष्णुले तिमिहरुलाई मैले मार्न सको भनी भन्दा दानवहरु समेत योगमायाको वसमा परी जल नभएको स्थानमा मार भन्दा विष्णुले ति दुबै राक्षसहरुलाई आफ्नो कुममा राखी चक्र प्रहार गरी मारेपछि ब्रम्हाको भय दुर भयो । त्यसपछि महिषासुर नाम गरेको दानवले देवताहरुका राजा ईन्द्रलाई लडाई गरी अन्य देवदेवताहरुलाई स्वर्ग बाट भगाई ईन्द्र, कुबेर, वरुण, आदिदेवताहरुको काम पनि आफैले गर्दै आएकोले त्यसलाई परास्त गर्न सम्पूर्ण देवता मिली विष्णु तथा महादेव भएको स्थानमा गै आफुलाई स्वर्गमा वस्न नदिई दानवले भगाएको कुरा भन्दा महादेव तथा विष्णु क्रोधकै मुखलाई बाङ्गो बनाउँदा उक्त मुखबाट तेजपूज निकाली सो तेजपूजमा सम्पूर्ण देवताले आ-आफ्नो शक्ति दान गरेपछि महामाया भगवती प्रकट हुनु भयो र शुम्भ निशुम्भ, रक्तबीज, चण्ड मुण्ड आदि बडेबडे वीर असुरहरुलाई अनेकौ स्वरूप धारण गरी मार्नु भएको मध्ये ९ शक्तिलाई प्रमुख रुपमा मानि देवी भगवतीद्वारा दानवहरुको संहार गरिएको हुनाले नै यसैको आराधना स्वरूप नवरात्री तथा विजयादशमीको रुपमा अनेकौ पूजा आराधना जप हवन गरी भगवतीको प्रसाद गर्ने परम्पराको थालनी भएको रुपमा यस पर्व मनाउने गरेको बुझिन्छ ।

नवरात्री पर्व

सत्य युगदेखि नवरात्री पर्व चलदै आएको मानिन्छ । आश्वीन महिनाको शुक्ल पक्षको प्रतिपदादेखि दशमी जम्मा १० दिनलाई नवरात्री पर्व अर्थात् वडा दशैं भनिन्छ । जसमा देवी भगवतीको उपासना गर्न प्रत्येक घर-घरमा स्थापना गरी जौ, तिल तथा केही मकै यी ३ चिज मिसाई बालुवालाई टपरीमा राखी उक्त ३ थरी अन्न

छरिन्छ । यो कार्य प्रत्येक शक्तिपीठहरुमा र हनुमान ढोकामा समेत गरिन्छ । यस पर्वलाई ब्राम्हण, क्षेत्र, वैश्य, सुद्र आदि सहित नेवार जातिहरुले समेत मनाउँदछन् । बौद्धमार्गीहरुले भने कसैकसैले मात्र मान्दछन् । शुम्भ निशुम्भ, रक्तबीज, चण्ड मुण्ड आदि दानवहरुले देवताहरुलाई ज्यादै दुख दिई स्वर्गबाट समेत भगाएकोले दानवहरुको भयबाट मुक्ती पाउनका लागि सम्पूर्ण देवताहरुको तेज तथा विभिन्न देवताहरुको शस्त्र अस्त्रहरु समेत दिई नवदुर्गाको सृष्टि गरी दानवहरूसँग भगवतीले अनेकरूप धारण गरी नवदुर्गा स्वरूपमा ९ देवी जस्ताई ब्रम्हायणी, माहेश्वरी, ईन्द्रायणी, कैमारी, वैष्णवी, बाराही, चामुण्डा, महागौरी, सिद्धीदात्री भनी पुकारीन्छ उनै देवी भगवतीबाट अनेकौं वीर राक्षसहरुको वधगरी देवताहरुलाई पुन स्वर्गलोक प्राप्ती गराई दानवहरुको भयबाट मुक्त गरी दिएको र प्रत्येक दिन एक-एक स्वर्ग शक्तिको उत्पत्ति भै नवदिनमा ९ शक्ति उत्पन्न भएकोले प्रत्येक घर-घरमा दियो बाली कलस स्थापना गरी गणेश सहित जमरा कोठामा बिहान बेलुका पूजा आरती गरी दुर्गा सप्तसतीको पाठ ब्राम्हणहरुद्वारा गराई आ-आफ्नो जाति कुल अनुसारको विधी विधानबाट गरी नवमीको दिनमा ९ कन्या सहितको पूजा गरी वस्त्र तथा भोजन दक्षिणा सहित कन्या तथा कुमार गणेशको स्वरूपमा २ बहुभसहित राखी विशेष पूजा गरी ९ दिनमा देवी भगवतीले सम्पूर्ण दानवहरुको वध गरेको हुनाले सम्पूर्ण देवताहरुले हर्षले दशमीको दिन उक्त घटस्थापनाको दिनमा राखिएको जमरा तथा देवीलाई चढाएको रातो टिका, जरमा दही, चामल, लावा राखी बनाएको रातो टिका आफु भन्दा जेष्ठ व्यक्तिहरुको हातबाट टिका प्रसादी ग्रहण गरी अन्य मान्यजनहरुको समेत हातको टिका थाप्न जाने परम्परा रहेको छ । नवरात्री मध्ये अष्टमीको रात्रीमा विभिन्न शक्तिपीठहरुमा कालरात्री पूजा बलि सहित गर्ने तथा कसै-कसैले कुबिण्डो, मूला, घिरौला आदिको बलि

दिन्छन् । ज्यादा जसो शक्तिपीठहरुमा अष्टमी तथा नवमीको दिनमा काटमार सहितको पूजा हुन्छ । सेना तथा प्रहरीहरुले पनि आफ्नो हातहतियार सहित मौलोमा राखी विभिन्न पशुहरुको मार हान्नुका साथै आ-आफ्नो क्षेत्रमा भएको देवीहरुको मन्दिरमा बाजा गाजा सहित दर्शन पूजन गर्ने गरिन्छ । विशेष गरी नवरात्रीको सप्तमी फुलपातीदेखि काठमाण्डौ, पाटन आदि सहरहरुको व्यक्ति नेवार समुदायबाट देवताको बाजा गाजा र बैण्डबाजा बजाई स्थानीय व्यक्तिहरु जम्मा भई गुहेश्वरी तथा पाशुपति मन्दिरमा आउने र बत्सलेश्वरी, गुहेश्वरीको मन्दिरमा विशेष पूजा गरी चिउरा स्याबजी लगायत अनेकौं गेडागुडी उसिनी तेल बेसार, नुन दली अनेकौं मिठाई, फलफूल, लाखमरी, मासु माछा, साग, फर्सि आदिबाट अनेकौं परिकार बनाई सो सबै सामान थुपारी समयबजी सहित समयबजी कौ लगाई तिर्थमा समेत अस्नान गरी देवीको पूजा गरी भोग लगाउने गर्दछन् । यसैगरी अष्टमी नवमी, दशमीसम्म बैण्डबाजा बजाई दर्शन तथा पूजन गर्ने चलन रहेको छ । साथै पाशुपतिनाथका पूजारीहरुको तर्फबाट मूल भण्डारी विशेष नाईकेबाट सप्तमीको दिनमा पाशुपति मन्दिरको दक्षिणमा रहेको अष्ट मात्रिकाको कर्माचार्यद्वारा रात्रीमा विशेष पूजा गरिन्छ । आगम घरको पूजारीले पनि उक्त दिन बिहान तान्त्रोक्त विधि अनुसार पंचमकार सहितको सामग्री तयार गरी पूजा गर्नु पर्छ । अष्टमीको दिनमा पाशुपतिनाथका चारै कवलका मूल भण्डारी बिसेट समेतले राजराजेश्वरी मन्दिरमा बलि सहित रात्री पूजा उक्त मन्दिरको कर्माचार्य पूजारीबाट बलि सहितको पूजा गरी उक्त बलिको मासुसहित उक्त मन्दिरमा बसी ग्रहण गर्नुपर्छ । नवमीको दिनमा गुहेश्वरी मन्दिरमा पनि पूजा आजा गर्नुपर्छ । नवरात्री भर श्री पाशुपतिनाथ मन्दिरका अर्चक पूजारीबाट श्री को नित्य पूजा र भोग समाप्त भएपछि मूल भण्डारीसहित चारैजना भट्टजीहरु आर्यघाटको

बाटो हुँदै गुहेश्वरी मन्दिरमा पूजा तथा जप गर्ने गरिन्छ । दशमीको दिनमा श्री पाशुपतिनाथ आगम घरका पूजारीबाट कुमारी तथा अन्य देवीहरुको पूजा सकी कुमारीको समेत पूजा गरी जमरा तथा टिका प्रसाद श्री का मन्दिरमा लगी ईसाब मुख सहित चारै मुहारका टिका तथा जमरा चढाएपछि मात्र देवी विसर्जन गरी टिका प्रसाद ग्रहण गर्ने र अष्टमीका दिनमा क्षेत्रपाल भैरवका दिइएको पशु बलिको शीरलाई रात्रीमा भैरवको पूजा गरी सो सिरको प्रसाद रगत तथा मासुबाट मांसाहुती गरी गाड्नु पर्ने स्थानमा गाडी अन्य कार्य समाप्ती गरिन्छ । जुनसुकै पर्व पूजा पनि आगम घरमा गुप्त रूपले गर्नुपर्छ । त्यस अलावा वर्ष भरीमा पर्ने ४ नवरात्रीमा पनि विशेष रात्री पूजा गर्नु पर्ने परम्परा रहेको छ । विजयादशमीमा सप्तमी, अष्टमी, नवमी, दशमी यी ४ दिनसम्म काठमाडौं तथा ललितपुरमा बजाईने बाह्य यन्त्रहरु श्री पाशुपतिनाथ तथा गुहेश्वरीको मन्दिरमा तत्तत् स्थानका व्यक्तिहरुबाट बजाई विजयादशमी तथा दशैं मनाउने गरिन्छ । जसद्वारा नयाँ सिकिरहेका र सिकीसकेका व्यक्ति तथा समुदायबाट बजाईन्छ । जसको कारण सम्पूर्ण बाह्ययन्त्र श्री पाशुपतिनाथसँग सम्बन्धित रहनुको साथै सिद्धी प्राप्त समेत हुने विश्वास गरिन्छ ।

श्री नवदुर्गा भवानी यात्रा

भक्तपुर स्थित श्री नवदुर्गा भवानीको देवगणहरु कार्तिक शुक्ल नवमी कुशमाण्ड नवमीको दिनमा जामा लगाई जामाले कलशलाई छोपी बेलुकाको समयमा भक्तपुरबाट आई श्री पाशुपतिनाथको पूर्व ढोकाबाट मन्दिर प्रवेश गरी मुक्ती मण्डपको परिक्रमा गरी कृतिमुख भैरवमा कलशलाई जामोल छोपी भैरव हुने देवगणले आफ्नो विधि विधान अनुसार भैरव साधना गरी भैरवको प्रसादलाई आफुले ल्याएको कलशमा राखी त्यहाँबाट श्री पाशुपति

मन्दिरको पश्चिम ढोकामा गै साधना गरी मन्दिर परिक्रमा गरी पुन पूर्व ढोकाबाट बाहिर निस्की गुहेश्वरी तर्फ जाने सिढीको बाटोबाट गै गुहेश्वरीको मन्दिरको दक्षिण ढोकाबाट भित्रपसी मन्दिरको परिक्रमा गरी गुहेश्वरी मन्दिर भित्र पसी देवगणहरु वरिपरी बसी आफुले लिएर आएको कलशमा गुहेश्वरीको कुण्डको जलहाली आफुले पनि मुद्रा देखाई कलश साधना गरी पुन दक्षिण ढोकाबाट बाहिर निस्की सिढी चडी लम्बोदर गणेशमा गै नमस्कार गरी मयलको बोटको हाँगा भाँची सकेपछि मात्र अरुहरुसँग बोलीचाली गर्ने तथा मयलको हाँगा समेत बोकी पुन तल आई श्री बत्सलेश्वरीको दर्शनगरी पुन भक्तपुर नवदुर्गाको मन्दिरमा प्रवेश गर्दछन् जसमा ९ जना देवगणहरु आउने गर्दछन् त्यसपछि मंसीर शुक्ल नवमीको दिनमा आफ्ना सम्पूर्ण देवगण बाजा बजाउने देवगणका गुरु नाईके सहित दिनको समयमा पोसाक तथा मुकुट वाह्य वादनको सामाग्री र आफ्नो मूल देवता सहित भक्तपुरबाट आई बिच बाटोमा केहि क्षण विश्राम गरी खाजा खाई सकेपछि सम्पूर्ण सामान सहित श्री बत्सलेश्वरी मन्दिरमा आई वाग्मतीको जल त्याई मुकुटमा छर्कि स्नान गरेको भाव गरी पुन त्यहाँबाट भुवनेश्वरीबाट जयबागेश्वरी हुँदै नवदुर्गा राख्ने घरमा गै स्वेत भैरवको मुकुटलाई उक्त घरमा राखी त्यहाँबाट नवाली टोल हुँदै सिफलमा भिमसेन मन्दिर अगाडि खपर्न बिसाई देवगणहरुबाट आफ्नो पोसाक लगाएपछि श्रीगणेशको हातबाट कालो टिका मोहनी गुरु बाह्य वादक नाईके सबैले लगाएपछि त्यस ठाउँको पूजा ग्रहण गरेपछि मुकुट धारण गरी सम्पूर्ण देवगणहरु लामबद्ध भै बाजा बजाई सिफलको ओरालोसम्म गै पुन फर्की त्यसै ठाउँमा आई पूजा गर्ने आउनेहरुबाट गरिने पूजा ग्रहण गरी नवालीटोलबाट जयबागेश्वरी मन्दिर अगाडि आई टोलवासीहरुद्वारा गरिने पूजा र सामूहिक पूजा गरी भोज खान गोलाकारमा बस्दछन् जस अनुसार पहिला गणेश,

ब्रम्हायणी, माहेश्वरी, ईन्द्रायणी, कौमाही, वैष्णवी, बालकुमारी, कुमारी, भिमसेन, द्रोपदी, बाराही, चामुण्डा, वस्दछन् । त्यसपछि ४ जना नाईके मूल देवता कालभैरव, नन्दी, भृंगी, चन्डीगुरु तथा नकिं सहित देवताहरुको भोज भाग राखेपछि, आयोजकहरुबाट एक हातमा रक्सीको पाला अर्को हातमा फुल मासु लिई दिएपछि सगुन स्वरुपमा उक्त प्रसाद ग्रहण गरी एकपछि अर्को पकवान, मिठाई, फल आदि दिएपछि कुमारीबाट नरपात्रमा रक्सी राखी रोलक्रम अनुसार पात्र फिराउने र अन्तिममा कुमारीले पात्र चलाई पात्रलाई मूल देवता भएको स्थानमा राखी सकेपछि भैरवबाट दहि चिउरा मुछी सम्पूर्ण देवगणलाई दिएपछि बाँकी भएको दही चिउरा दर्शनार्थीहरुसमेतलाई दिईन्छ । उक्त भैरवको हातको दहि चिउरा खाएमा सम्पूर्ण रोग नास हुने विश्वास गरिन्छ । कुनै-कुनैले पशुबलि दिएमा सोको गर्दन आधा काटी देवताहरुले पालैपालो रगत खाने गर्दछन् मुख्य रुपमा मुवाँ (सुगुर) दिएमा सोलाई नकाटी भैरवबाट आफ्नो नङ्गद्वारा कोखामा चिरी सम्पूर्ण देवगणले रक्तपान गर्दछन् । यसमा माहेश्वरीले भनी रगत र मदिरा ग्रहण नगरी शुद्ध चीज मात्र खाने गर्दछन् । यसकार्य पश्चात् देवगणहरु त्यहाँबाट बाटोमा दिएको पूजा ग्रहण गरी पाशुपतिको मन्दिर भित्र पश्चिम ढोका अगाडि डबलीमा मूल देवता राखेपछि पाशुपतिनाथ मन्दिरको पश्चिम ढोका खोली भण्डारीले कोटालमा तयार गरेको पूजासामान भैरव स्वयम् आई सो पूजा सामान लिई आफ्नो गणदेवता, मूल देवता बाह्य यन्त्रको समेत पूजा गरी रहँदा माहेश्वरी, गणेश, कौमारी, ब्रम्हायणी, ईन्द्रायणीबाट पाशुपतिनाथ तर्फ फर्कि विभिन्न मुद्रामा नृत्य प्रस्तुत गर्ने गर्दछन् । उक्त पूजा समाप्त भएपछि भैरवबाट पूजा सामाग्री फर्काई आफ्नो प्रसाद त्यसमा राखी भण्डारीलाई दिएपछि पशुपति नाथको प्रसाद जल, चन्दन, बालभोग प्रसाद दिएपछि नवदुर्गा, गणहरु मन्दिर परिक्रमा गरी दक्षिण ढोकाबाट बाहिरी निस्की बत्सलेश्वरी भष्मेश्वर

हुँदै तलेजू मन्दिर भएको चोकमा गै मूवां सहितको पूजा ग्रहण गरी सकेपछि त्यहाँबाट फर्की पुन मन्दिरको दक्षिण ढोकाबाट भित्रपसी पश्चिम ढोकाको बाहिर निस्की भुवनेश्वरीको डबलीमा गै भुवनेश्वरीबाट दिने पूजा ग्रहण गरी त्यहाँबाट बालकुमारीको बाटोबाट श्री जयबागेश्वरी मन्दिर अगाडि गै जयबागेश्वरीबाट गरिने पूजा ग्रहण गरेपछि नवदुर्गा राख्ने घरमा पुगेपछि मूल देवतालाई राख्न बनाइएको स्थानमा मूल देवता राखेपछि कुमारी मात्र गै मृत्युञ्जय महादेव अगाडि गै कुमारीबाट नृत्य प्रस्तुत गरेपछि अन्य देवताको मुकुट देवता राख्ने घरको लाईनसँगै राखी अन्य देवगणले पनि आफ्नो पोशाक फेरी आफु खुसी लुगा लगाउने गरिन्छ । देवगण हुने व्यक्तिहरु बनमाला थर भएका नेवार जाति हुने गर्दछन् । यत्ति काम सकिए पछि क्षेत्र परिक्रमा विधि समाप्त हुन्छ । त्यसको भोलिपल्ट दशमीको दिनमा नवदुर्गा गणबाट नृत्य प्रस्तुत हुन्छ जसमा बिहान सर्वप्रथम बाराही देवीबाट नृत्य सुरु गरिन्छ । त्यसपछि दक्षिणकाली र चामुण्ड भगवतीबाट नृत्य प्रस्तुत गरिन्छ । मध्याह्नको समयमा सिम्बाधुम्बा र भीमसेन र द्रोपदीबाट नृत्य प्रस्तुत गर्दछन् जसलाई माछा मार्ने भनिन्छ । सिम्बा र धुम्बाबाट माछा मार्ने भनी मान्द्रोमा माछा राखी बाजाको तालमा गुरुबाट बोलिने देवभाषा बोली माछा मार्न लगाउँछन् । जसमा केटाकेटीहरुबाट हा हा गरी कराई दौड्ने गर्दछन् । उनीहरुलाई लखटा लखट गरिन्छ । त्यसपछि उक्त माछा मार्ने नाच समाप्त भएपछि पुन चामुण्डा भगवतीको नृत्य प्रस्तुत गरिन्छ त्यस बीचमा श्वेत भैरव निकाली सेतो कपडा ओडाईन्छ । साथै दुबैले नृत्य गर्दै गर्दा स्वेत भैरवले ओडेको सेतो कपडा दक्षिणकालीबाट लुटी सकेपछि उक्त कपडा माग्न अनुनय तथा विनयको भावगरी हातजोडी माग्दा पनि नदिएपछि कुखुराको भाले किन्नको लागि श्वेत भैरवबाट दर्शनार्थीसँग पैसा माग्ने तथा रकम जम्मा भएपछि पुन

स्वेत भैरवलाई माछा मार्न लगाईन्छ । माछा मार्ने नाच सकिएपछि दक्षिण कालिको हातले कुखुराको भाले समाती चामुण्डालाई देखाईन्छ । केही समय सम्म यसरी नै नाच नाची अन्तिममा उक्त कुखुराको भाले चामुण्डाले लिएपछि त्यसलाई हातले चुडाली टाउको छुट्याई उक्त भालेको रगत पिउने र लुटेको सेतो ओड्ने पुन श्वेत भैरवलाई फिर्ता दिएपछि माछा मारी श्वेत भैरवले आफ्नो परिवारलाई नदिई एकलै खाएकोले पेट दुखी कसै गर्दा पनि निको नभएकोले जमीनमा उत्तानो परी भैरव सुतेपछि बालकुमारी आई (धनन्वन्तरी) पानीमा औषधि हालि भैरवलाई दिएपछि उक्त पेट दुखेको निको हुने र पुन आफ्नो परिवार चामुण्डा श्वेत भैरव सिम्बा धुम्बा बालकुमारीबाट आफ्नो समूहमा बसेपछि यस नाचको समाप्ती भएको मानिन्छ । यस नाथ प्रत्येक ११ वर्षसम्म नचाईन्छ । १२ वर्ष पुगेको समयमा उक्त समयमा नै यसै डबलीमा हरीसिद्धी भवानीको समेत नृत्य हुने हुँदा नवदुर्गा नाच हुँदैन । यस नवदुर्गा नाच रचाउने सुरुआत राजा सुवर्ण मल्लको समयदेखि चल्दै आएको र सबभन्दा पहिला पाशुपतिमा नचाएपछि मात्र ठिमी, नकदेस, भक्तपुरको १२ स्थानमा नाच नचाउने र साँखु, चागु, टोखा, धुलिखेल, बनेपा, पनौति, हाडिगाउँ लगायत विभिन्न स्थानमा लगी नृत्य प्रस्तुत गरिन्छ । आषाढ शुक्ल अष्टमीको दिन उक्त नवदुर्गाको मुकुट ब्रम्हायणी घाटमा लगी रात्रीको समयमा दाह संस्कार गरिन्छ । पुन नवरात्रीको समयमा नवमीको रात्रीमा नयाँ बनाइएको मुकुट पुन ब्रम्हायणीमा लगी श्रावण कृष्ण चतुर्दशीको दिनमा उक्त नवदुर्गा मन्दिरमा पालिएको राज्ञोलाई नुवाई धुवाई गरी सिन्दुर दलि गरगहना समेत लगाई महिसासुरको रूपमा नवदुर्गा घरबाट जात्रा गरी ब्रम्हायणी मन्दिरमा लगी बलि चढाईन्छ । उक्त दिन देवगणहरुबाट सेतो जामा लगाईन्छ । देवगणहरु सहित २ वर्ष पुगेको बालक जुन देवगण परिवारको सन्तान हुन्छन् त्यस बच्चालाई समेत रगत

पिलाईन्छ । यति गरी सकेपछि उक्त रांगोको रगत घ्याम्पोमा हालि रांगोको सरिरलाई जम्मा २ टुक्रा गरिन्छ । सिर भागलाई ब्रम्हायणीको मन्दिरमा नै राखिन्छ । सरिरको भाग तथा रगत देवगणहरुबाट नोल लगाई बोकी नवदुर्गा मन्दिरभित्र गुप्त रुपमा राखिन्छ । जसलाई महीसासुर बध भन्ने गरिन्छ । नवमीको रात्रीमा कर्माचार्य सहित देवगणहरु पनि बसी जात कर्म आदि गरिन्छ । कार्तिक महिनाको कृष्णपक्षको चौथीको दिनमा न्वारान गरिन्छ । उक्त दिनमा नवमीको दिनमा काटिएको रांगोको रगत तथा मांस भगवतीबाट ग्रहण गरिन्छ । कोजाग्रत पूर्णिमाको साँझमा राष्ट्रप्रमुखबाट पनि नवदुर्गा भवानीको दर्शन गरी दक्षिणा आदि दिई टिका प्रसाद आदि ग्रहण गर्ने परम्परा रहेको छ । आसुरी शक्तिहरुले मुख दिई दानवहरुको दबदबा भएकोले देवताहरुसमेत हार खाई लुकी भागी बसेर देवी भगवतीको स्तुती गरी सम्पूर्ण देवताहरुले आफ्नो सरिरको तेज तथा विभिन्न शस्त्र अस्त्र सहित रथ निर्माण गरी नवदुर्गाबाट दानवसँग घोर युद्ध गरी अनेकौं रुप धारण गरी दानवलाई बध गरेकोले विजयोत्सव मनाउने र भगवतीको पूजा आराधना हवन पाठ समेत गरी सोही प्रसाद लगाएकोले सत्ययुगदेखि यो पर्व अत्यन्त धुमधामसँग मनाउने परम्परा बसेको हो । तोकिएको स्थानमा बाहेक अन्यत्र यो कतैपनि लैजाने गरिदैन । पर्व पूजामा तान्त्रिक कर्माचार्यबाट पूजा आजा गरिन्छ । दैनिक पूजा आरती नर्किबाट हुने र देवताहरुको बाहिर सवारी हुँदा तथा आफ्नो घरमा फिर्ति हुँदा समेत नर्किबाट पूजा गरिन्छ । मुकुट बनाउने कार्य पनि तोकिएको चित्रकारबाट हुने गरेको पाईन्छ । जसको सुरुआत घन्टाकर्ण चतुदशीबाट सुरु गरी नवरात्री सुरु हुने समयसम्म सिद्धाईन्छ । मन्दिरमा प्रत्येक देवताको अगाडि तामाको घ्याम्पो राखिएको हुन्छ । जसमा गर गहना तथा पोशाक राखिन्छ । भण्डार घर समेत अलग कोठामा रहेको हुन्छ जसमा अरु व्यक्तिहरुलाई

प्रवेश गर्न दिइदैन । यस नवदुर्गामा चढेको बलिको सिर भाग तथा
 दायाँ खुट्टा बलि चढाउनेले लिन पाउँदैनन् । प्रत्येक साल देवगणहरु
 अदल बदल भै रहन्छन् । प्राचीन नगर भक्तपुरमा विभिन्न टोलमा
 एक-एक देवीको स्थान समेत रहेको छ । विशेष गरी तूलजा
 भवानीसँग नवदुर्गाको अटुट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । विजया दशमीको
 रात्रीमा नवदुर्गा भवानी तलेजूमा गै तलेजू भवानीलाई वरीपरीबाट
 घेरी कालभैरवमा ल्याई जात्रा मनाउने गरिन्छ । जात्राको समाप्तीको
 दिनभन्दा ४ दिन अगाडि भाद्र शुक्ल चौथीको दिन नवदुर्गा
 भवानीलाई तलेजूमा लगी पूजा आज्ञा सहित भोजन गराउने
 गरिन्छ । त्यसपछि अन्त कतै पनि लगिदैन । भक्तपुरवासीहरुको
 घरमा विवाह, व्रतबन्ध आदिमा पनि निमन्त्रणा सहित घरमा लगी
 पूजा तथा भोजन गराउने गरिएको पाइन्छ । सहरवासीहरुले आफ्नो
 ईष्टदेवीको रुपमा मानि आएको र केही विघ्नबाधा परेमा समेत
 नवदुर्गामा गै पूजा गर्ने चलन रहेको पाइन्छ । प्राचीनकालमा राजा
 महाराजाहरुबाट पनि नवदुर्गालाई भाकल गरी लडाई गदा जित हुने
 र पछि नवदुर्गाको विशेष पूजा गर्ने गरेको देखिन्छ । प्रत्येक वर्ष नयाँ
 पोशाक फेराउने र भक्तजनहरुबाट पनि बलि पूजा सहित पोशाक
 फेराउने गरिन्छ । यसका साथै देवमाला वंशावलीमा उल्लेख भए
 अनुसार यिनी उपाध्याय ब्राह्मणको इष्ट देवता हुन् र ती देवीलाई
 ब्राह्मणहरुले सम्हाल्न नसेका कारण कलिगत् सम्वत् ४१९०/९७
 बिचमा देवीहरु भ्रष्ट भै बाहिर आई मानव भक्षण गर्न थालेको
 कारण सुनन्द नामक आचार्यले तन्त्रोक्त विधिले सम्हाली स्थापना
 गरी दिएका हुन् भनिएको छ ।

हरिसिद्धी देवी र पशुपतिमा हुने हरिसिद्धी नाच :

जतल हरिसिद्धी गाउँ भित्र श्री हरिसिद्धी भवानी विराजमान भएको कारणबाट यस ठाउँको नाम पनि हरिसिद्धी रहन गएको हो । यस सम्बन्धमा वंशावली तथा अन्य पुस्तकमा निम्न बमोजिम उल्लेख भएको देखिन्छ । विक्रमादित्य सेनका मन्त्री बुद्धीसेनले ईश्वरीका पद ज्ञान जानी गुह्य गोविन्द नामक उत्तम गित बनाए । वीर राजा विक्रमादित्यका मन्त्री बुद्धीसेनद्वारा सेवा गरिएको स्वेत रुप धारी गुह्यरूपी भएकी गोविन्द भगवानद्वारा सेवा गरिएको सर्व फलदायी तपाईंलाई नमस्कार छ, गितका प्रथम र अन्तिम श्लोक निज तुरीया मृत रस सुन्दरी गुरुपर धेरै नाम र विचित्र चरित्र भएकी भगवती जगदम्बाद्वारा पनि भजन गरिने सबेश्वरी, सर्वश्री बुद्धीसेनद्वारा सेवीत गुह्य रुपधारी सम्पूर्ण मनोकांक्षा पूरा गर्न सक्ने सेवकको कुललाई पनि उज्ज्वल बनाउने र तुरुन्त दिव्य लोकमा पुर्‍याउन सक्ने हे भैरवी देवी तपाईंलाई सतत नमस्कार छ । यिनै विक्रमादित्य राजा माथि श्री उग्रतारादेवी सुप्रसन्न भै मलाई गुप्त गरिकन नराख मेरा एक नाटक प्रख्यात गर भनी अनुग्रह वाणी पाउँदा विक्रमादित्यले विन्ती गरे हे इश्वरीभन्दा 'तरा गुरु महेश्वर' ठाकुरले विधिविधान गरी राखेको छ । यस नाचलाई ज तल नाच भनिन्छ । स्कन्दपुराणमा उल्लेख भए अनुसार शिवाज्ञानुसार चण्ड र प्रचण्ड नामक महादैत्य द्वयको बध गर्न स्वयं शिवले आवाहन गरेर प्रकट गर्नु भएको हो । शिव (हर) का दृष्टिसिद्धी गरिदिएको हुनाले हरसिद्धि नामले (रुपले) संसारमा चिनिएको माता हुन । यिनलाई आदिशक्ति, महादेवी, नित्या, व्योमस्व पनि भनिन्छ । यिनको दर्शनले दुःख र दरिद्रताको भय नहुने विश्वास गरिन्छ । (स्कन्दपुराण/प्रथममाहेश्वर खण्ड/४७ अध्याय/६०-६७ श्लोक/पा.नं.

७२७) यसका साथै उग्रापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा प्रकीर्तिता ॥१५
श्लोक॥ (शक्ति-सङ्गम तन्त्र/अष्टम पटल/व्याख्या/पा.नं. १५७)

नजिक रुपमा गरी प्रारम्भ गरिएको नाच केही समय पछि
निरन्तरता पाउन सकेन र नाच बन्द भयो पुनः त्यसलाई वि.सं. ७४५
सालमा हालेको स्थानमा स्थापना गरियो तैपनि निरन्तरता पाउन
सकेन र बन्द हुन पुग्यो । धेरै समयसम्म पनि नाच लोभ भएकै
अवस्थामा रहँदा लोप हुन लागेकोले स्थानीय समेतलाई देवी रहे
नरहेको अज्ञात स्थितिमा फुल्चोकी वनमा प्रकट भै नृत्यलीला
गरिरहेको अवस्थामा पाटनका प्रख्यात तान्त्रिक गयोजूजूले साधना
गरी ल्याई पुनः सोही स्थापना गरियो । उक्त देवी उक्त स्थानमा २
पटक स्थापना गरी उक्त नाच चलाए यो नाच सञ्चालन गर्न धेरै
खर्च लाग्ने र कठिन नियम पालन गर्न पर्ने भएकोले पछि पनि पटक
पटक लोभ हुने गरेकोले यसलाई राजा प्रताप मल्लले निति नियम
बसली चलाउन थालेकोले नाचले निरन्तरता पाउन थाल्यो ।
हरिसिद्धी नाचमा देव भाषा प्रयोग भएको सम्बन्धित पूजारीहरु
बताउँछन् । यसको नृत्य तान्त्रीक पद्धतिमा आधारित छ भने पाठ
पूजा वैदिक विधि अनुरूप चलेको छ । यो कुरा तान्त्रीक ब्राह्मण श्री
त्रिविक्रम ज्वालानन्द हरिसिद्धी ल्याउने क्रममा फुल्चोकी देखि
हरिसिद्धीसम्म जहाँ जहाँ माताले विश्राम गर्नु भयो त्यस त्यस ठाउँमा
देवीदेवताहरुले माग गरे बमोजिम वस्तु तयार गरी भक्ष भोजन
गराई तान्त्रीक गयोजूजूले हरिसिद्धी ल्याएको भनाई समेत पाईन्छ ।

नाच सञ्चालनको लागि हरिसिद्धी मन्दिरमा जम्मा २ जना
पूजारीहरु छन् जस मध्ये च्याभुले व्यवस्थापक १० र देवगण १९
जम्मा यि २९ जना पूजारीहरुबाट नाच लगायत मन्दिरको सम्पूर्ण
कार्यहरु गर्दछन् ।

नृत्यक्रम :

मू. ध्योपा, भैरवपा, विक्रमादित्यपा, कुमारीपा, देवता माहेश्वरीको जोडी, भैरवको जोडी, विक्रमादित्यको जोडी, कुमारीको जोडी, मुकुटको रङ्ग रातो जोडी, पहेंलो जोडी, रातो, निलो, हरिसिद्धीनाथमा गयोजूजू स्वयम्भूले तालिम दिई नृत्य सञ्चालन गरे मूल देवीको भूमिका निर्वाह गर्न स्थानीयवासीलाई नै नियुक्त गरे उनको नृत्यको साथै पूजापाठको साथै मुख्य कार्यमा शुभ साईत हेर्ने कार्य जोशी (ज्योतिष) भौतिक निर्माण तर निर्देशन सम्बन्धमा राजा अमर मल्लले गर्ने जस्ता कार्य हुन गए ती कार्यहरु उनीहरुकै सन्तानबाट भई रहेको पाइन्छ। हरिसिद्धी मातालाई आफ्नो कुल देवता मान्दै आउको छ। ब्राह्मण र जोशी खलकले हरिसिद्धीको नित्य पूजा गर्ने गर्दछन्। उनीहरुले आफ्नो घर पायक पर्ने स्थान जस्तै ब्राह्मणले वकनिम्हा अजिमा, भरत राज जोशी र विश्वनाथ राजोपाध्यायका १६ पुस्ताका भाष्करानन्द राजोपाध्याय बताउनु हुन्छ उनीहरुबाट आ-आफ्नै क्षेत्रमा नित्य पूजा गरेपछि हरिसिद्धी मन्दिरमा सम्बन्धित पूजारी ध्योकले गर्ने गरेको पाइन्छ। तान्त्रीक गयोजूजू मरेको मानिस समेत व्युँताउन सक्ने, भूत, प्रेत र देवतासँग कुरा गर्न सक्ने निकै शक्तिसाली तान्त्रीक थिए। सोही कारणबाट हरिसिद्धी फुल्चोकीबाट ल्याउन सम्भव भएको थियो। राजा अमर मल्ल धार्मिक प्रवृत्तिका राजा भएकोले हरिसिद्धी माताको मात्र होइन उनले अन्य ठाउँका देवीदेवताहरु स्थापना गरेको समेत हरिसिद्धी फुल्चोकीबाट ल्याउन अघि पनि हालको स्थानमा विराजमान भएको कुरा देवमाला वंशावलीमा लेखिएको छ। उज्जैनका राजा विक्रमादित्यले आफ्ना कुल देवता हरिसिद्धी मातालाई उज्जैनको महाकाल पीठबाट साधना गरी सर्वप्रथम नेपालको बानेश्वरमा स्थापना गरिएको पाइन्छ। हरिसिद्धीलाई आकासमा विचरण गर्न देवीको रूपमा मानिन्छ।

प्रभुको नृत्य लिला जति हेरे पनि हामी सन्तुष्ट भएनौ यो सधै हेर्न पाउने आसा गरेका छौं । हे मनु यो देवताहरुको लागि बनाईएको नाच हो । मनुष्यले चाहेर पनि यसको नीति नियम पालना गर्न धेरै कठिन छ । त्यसैले तिमीहरुको त्यो चाहना त्यागेर हामीलाई बाटो खुला गर भन्नु हुँदा तान्त्रीकबाट क्षमा प्रभु प्रभुको लागि जे जस्तो कठिन कार्य गर्न सहन पनि हामी राजी छौं । प्रभु आज्ञा होस् । हरिसिद्धी माताले भन्नु भयो— त्यसो भए वाचा गर । त्यसपछि नृत्यको विधि विधान बारे सम्पूर्ण आज्ञा भयो यो सिरोपर गरी पूजा गरी दिने वाचा गरेपछि हरिसिद्धीलाई साधना गरी ल्याउने तरखरमा जुटे । हरिसिद्धी लगायत अवतरित देवीदेवताहरुलाई कलशमा साधना गरे । कलशको मुखमा जङ्गलका झारपातले टम्म बन्ध गरी देवताहरुको उत्सवमा चारैतिर बेरिएको अभिमन्त्रित काँचो धागोले वेरेर चेलालाई बोकाएर फुल्चोकीबाट आई पुगेर विश्राम लिए । तन्त्रमा उल्लेख भए अनुसार कलश शरीरको प्रतिक मानिन्छ । कलशमा नै देवत्वको प्रकल्पन गरिन्छ । जसमा, माटोलाई धातु, अस्थि वा माँस पनि मानिन्छ । जललाई रगतको प्रतिक, वस्त्र वेष्टनलाई चर्म, शिलालाई कूर्म, प्राण, नरिवललाई देवताको शिर तथा मन्त्र नै देवी-देवताको प्राण मानिन्छ । यो शास्त्र सम्मत हो । कलशमा नै भैरव, भैरवी, दिशा-विदिशा, योगी-योगिनी, गुरु, गणपती, दुर्गा, क्षेत्रपाल, बटुक भैरव, दिक्पाल, आदि विभिन्न देवताको भावले भावित भै पूजन गर्न सकिन्छ । यसप्रकार विधिवत् रुपमा प्रतिष्ठित गरिएको देवताको पूजन र यस कलशको जलले समस्त मल र पाप नाश भै सर्वशुद्ध हुने विश्वास गरिन्छ । (कुलार्णवतन्त्र/षोडस उल्लास/८५-८६ श्लोक/पा.नं. ३९२-३९३)

नौधाराबाट उत्तर दिशा हुँदै हालको थैब गा.वि.स. का मध्यभागमा आईपुगेर विश्राम लिन लाग्दा सुंगुर कराएको आवाजले सिचको भन्ने ठाउँमा आईपुगेर विश्राम लिए । त्यहाँ टोलिका

सदस्यहरुले केही भोजन ग्रहण गरे सोही कारण त्यसवेला देखि हरिसिद्धी माताको नेपाजाको नामले भात खाने चलन रहिआएको भन्ने भनाई पाईन्छ । त्यसपछि सो स्थानबाट पुनः कलशलाई उत्तर दिशा हुँदै जतल गाउँको हालको नीप भन्ने ठाउँमा आई पुग्दा हरिसिद्धी माताको देवधारी भयो यस स्थानबाट हामीलाई ठीक १०० पाईला उत्तर लैजाउ भनी देववाणी अनुसार उक्त स्थानबाट पाईला गन्दै कलशलाई अगाडि बढाए जहाँ १०० पाईला पुग्यो त्यही ठाउँमा विश्राम लिईरहेको बेला बिहानी पखको कुखुरा बास्यो तब गयोजूजूले आफ्नो जन्म स्थल पाटन नलगि सोही स्थानमा आए । एकहोरो पनले केहीदिन हिँडेर आई सकेपछि दाउरा लिएर जानु पर्ने याद आयो त्यसवेलासम्म उनले एउटा दाउरा पनि बटुलेको थिएन । उतै रात परी सकेको थियो लिएर नजाउ त गुरु रिसाउने डरले त्यसतै तर्कवितर्क गर्दा गयो गयोजूजूले त्यसको कारण सोधे जवाफमा उसले वनमा देखेका भोगेका सबै वृत्तान्त गुरुराई सुनायो उनको कुरा सुनेर गुरुपनि आश्चर्यमा परे ।

तमन्ना ऋषि यस दृश्यभागमा सेतो मुकुटको तमन्ना देवताले सेतो मुकुट यसले बायाँ हातमा योमरी आकारको धातुको वस्तु समाई ज्याङ्ग दमोखी भूस्याइका छिनछिनको संगीत परिवर्तन चकामा ताण्डव नृत्य गर्दछन् । पहिलो चरणमा तेश्रो सन्तान नहुने दर्शकहरु मध्ये जसको पहिले देवताको दर्शन पाउँ ढोग्न सफल हुन्छ उसले निश्चित रुपमा छोरा पाउने विश्वास गरी आएको छ । त्यस क्षणको प्रतिक्रियामा रहेको दर्शकहरु तछ्छाड मछ्छाड गरिन्छ जसले पहिला ढोग्न पुग्छन् तर सफल एउटा मात्र हुन्छ यही तमन्ना देवताो आगमनमा पुग्छन् मुढा बालेको गोसिं गुठीले चासी, रातो समयबजी बाँड्ने गर्छन् दर्शकहरुलाई जाडो, भोक, प्यास यस गोसिं गुठी हरिसिद्धीबाट अलग रहन्छन् उनीहरुको आफ्नै नीति नियम र आय श्रोतमा गुठी संचालन भएका हुन्छन् ।

देवमाला वंशावलीमा उल्लेख भए अनुसार अधि ने.सं. ६०२ मा राजा अमरमल्लले श्री हरिसिद्धि देवीको मन्दिर स्थापना गरी ७०० घरको सहर बनाई बसाएका र यो सहरका मुख्य देवता हरिसिद्धिदेवी मनाई प्रतिवर्ष मार्ग शुक्ल पूर्णिमा र र फाल्गुन शुक्ल पूर्णिमामा नाच र यात्रा गराएको चर्चा छ ।

अधि विक्रमदेव नामक राजाको समयमा नेपालको राज्य प्राप्त गरी सकेपछि, गुह्येश्वरीबाट खड्गेश्वर प्राप्त गरी आफ्नै देश उज्जयिन नगरमा गै शत्रु पराजित गरी त्यहाँ भएका आफ्ना इष्ट, कुलदेवतादीलाई कलशमै राखी स्थापना र आवाहन गरी द्वापरको वर्ष २६७५ बाँकी रहँदा नेपालमा ल्याई बानेश्वरका समिपमा स्थापित गरि राख्ने क्रममा विविध नाटकहरु प्रकट भएपछि अरु पनि नाटकहरु (नृत्यमार्फत गरिने अभिनय) प्रकट हुँदै गए । पहिलो यो नाटक बानेश्वरमै हुने गरेको (वि.सं. १ सालसम्म) र पछि वि.सं. ७४५ मा बानेश्वरबाट छाडी हालको ठैब (हरिसिद्धी) भन्ने स्थानमा गएका भनिएको छ । १००३ सालसम्म पनि विभिन्न नाटकहरु चल्दै गरेको र पछि लोप भै गएको वर्णन रहेको छ ।

सिद्धी दनेगु

प्रत्येक १२ वर्षमा हरिसिद्धी मन्दिरको पुनः स्थापना वा शक्ति संचय हुने गर्दछ जसलाई सिद्धी दनेगु भनिन्छ यो शब्द अप्रभंस हुन गई यसलाई सिथी च्वनेगु भन्ने गरिन्छ यस अन्तर्गत १२ वर्षको अवधिमा दिवंगत पूजारीका रिक्त स्थानमा भर्नादेखि मन्दिरको कलश समेत पुनः स्थापना हुने गर्छ । यस कार्य गाईजात्राको दिनबाट शुरु भई कार्तिक षष्ठीसम्म चल्दछ । शुरु दिन अर्थात् गाई जात्राको दिन वेलुकी पूजारीहरु मन्दिरमा भेला भई सिद्धी दनेगु सम्बन्धी आवश्यक छलफल हुन्छ । त्यसपछि हरिसिद्धीको पूजा र प्रसाद ग्रहण गरी सोही रात्रीबाट मन्दिरको मूल ढोका बन्द हुन्छ यस अवधिमा भक्तहरुले

माताको पूजा ढोका बाहिर गर्ने गर्दछन् । त्यसदिन देखि गाउँमा बाजा बजाउन बन्द हुन्छ साथै महत्त्वपूर्ण सामाजिक कार्यहरु विवाह, व्रतबन्ध आदि समेत हुँदैन मन्दिरका व्यवस्थापक अथवा च्याभूले पूजारीहरुले ज्योतिष निकालेको शुभ साईत अनुसार १२ वर्षको सिद्धी दनेगु कार्य चरणबद्धरूपमा अगाडि बढाउँछन् ।

१. दिवंगत पूजारीको सट्टा भर्ना
२. मुकुट निर्माण तथा रंगरोगन
३. नया पोशाक सिलाई
४. सिकागो गाउँलेहरुबाट गोदावरी वनमा गएर दाउरा ल्याउने
५. पीठ कायगु र पीठ साधना गर्ने
६. कलश स्थापना गर्ने

१२ वर्षको अवधिमा जति पनि दिवंगत भए तिनीहरुको रिक्त स्थानमा पदपूर्ति स्थानपूर्तिको लागि मृतकका जेठो छोरा सट्टा भर्ना गरिन्छ । यदि जेठो छोरा अपाङ्ग वा शरिरमा कुनै खोट भए उनी पूजारीको लागि योग्य ठहरी दैनगु र त्यस अवस्थामा मृतकका अन्य छोरा वा नातीहरु मध्येबाट सट्टा भर्ना गरिन्छ । आराध्यदेवको यस पशुपति क्षेत्रमा पनि माता हरिसिद्धीको नाच ल्याई नचाउने परम्परा रहेको थियो जुन पछि धेरै कालसम्म हुन सकेन तर कालान्तरमा पशुपति क्षेत्र विकास कोषको विशेष पहलमा यस नाचलाई पशुपतिमा ल्याई नचाइयो । नृत्यको अवधिभर आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण व्यवस्था, सुख, सुविधा, खानपिन, सुरक्षा लगायतका सम्पूर्ण पक्षको व्यवस्थापन पनि पशुपति क्षेत्र विकास कोषले नै गरेको थियो । यसका लागि सम्पूर्ण पशुपति क्षेत्र विकास कोष परिवार नै विशेषातिविशेष धन्यवादका पात्र रहेको देखिन्छ । यसका लागि सम्पूर्ण पदाधिकारीहरु दिलोजानले लागेका थिए ।

पशुपतिमा पनि अघिदेखि नै श्री आराध्यदेव पशुपतिको दक्षिण स्वरूपलाई आफ्नो प्रधान देवताको रूपमा मानि यहाँ क्षेत्रमा

आई नृत्य प्रदर्शन गरी पशुपतिको भक्ति गरी शक्ति प्राप्त गरी जाने गर्दछन् । यसो गर्दा यिनको १२ वर्षभरीको अनुष्ठान पूर्ण हुने र मनोइच्छित सिद्धी प्राप्त हुने कुरामा गणहरु विश्वास गर्दथे ।

पशुपतिमा ल्याइने हरिसिद्धीको नाच जसलाई पीठ शक्ति प्राप्त गर्ने, सञ्चय गर्ने रुपमा लिइन्छ । नेवारी भाषामा यसलाई "सिद्धी दनेगु" भनिन्छ । परम्परामा रहेको अनुसार, अघि यो ल्याउँदा हरिसिद्धी माता र श्रीलाई एउटै काँचो धागोले सुत्रवत् गरी विधिवत् रुपमा तन्त्रोक्त विधानले अर्चना गरी पंचबली बोका, राँगो, हाँस, थुम्बा र माछा बलि दिने परम्परा थियो । हरिसिद्धीलाई ल्याउँदा सर्वप्रथम गौशालाको भण्डारखालको ढोका अगाडि ल्याई यहाँ रहेको पुरानो काठको ढोका यसलाई चाँदीको ढोका पनि भनिन्छ बाट भित्र पसाली वनदेवी र गणवाहन देवतालाई पूजा गरि आएका सम्पूर्ण हरिसिद्धी गणहरुले आवश्यक तयारी गरी पुनः त्यही रहेको अर्को सुनको द्वारबाट बाहिर आई यसपछि क्रमशः पशुपतितर्फ आई पूजा गरी यो क्रम हरिसिद्धीगणका अर्चक र पक्षहरु कै गण-परिवार समूहले नै गर्ने गर्दछन् । पछिको समयमा यिनको नाच यहाँ हुँदा पनि यिनीहरुले पशुपतिको दक्षिण तर्फको धर्मशिला (ताम्रपत्र) मा पनि विधिवत् रुपमा पूजा गरेर नै भेडा बली प्रदान गरी रक्तपान समेत गरी आफ्नो धार्मिक कृत्य सम्पादन गरेका थिए ।

परम्परागत मान्यता अनुसार यहीं रहेको सानो सदावर्तमा एक महिनासम्म रही यहीं अगाडि एक, दुई दिन नचाई महिना दिन बसी र जयबागेश्वरीमा गई त्यहाँ पनि एक, दुई दिन नचाई देवतालाई फर्काउने चलन रहेको । मूल शक्ति हरिसिद्धीका पूजारी राजोपाध्याय लगायत देवगण, पूजारीले पनि पूजा गर्ने परम्परा रहेको छ कपाल काट्न नहुने/सेतो जामा लगाउनु पर्ने, जथाभावी खान, सुत्न नहुने जस्ता पक्ष पनि बार्ने गर्नु पर्ने हुन्छ ।

जयबागेश्वरीको अगाडि तर्फबाट नौ दुर्गाको सत्तल जसलाई "जलस्यो छैं" पनि भनिन्छ को पछाडि रहेको महादेवमा पूजा-आजा गरी पुनः बाहिर आई अगाडि रहेको डबलीमा बसी आफ्नो नृत्य गर्ने गर्दछन् भन्ने परम्परागत मान्यता रहेको पाउन सकिन्छ ।

च्याभुले सट्टा भर्ना

१२ वर्षको अवधिमा दिवंगत भएका च्याभुलेको स्थानमा मृतकका जेठा छोरा सट्टा भर्ना गर्ने परम्परा रहेको छ । सो परम्परा अनुसार नया भर्ना भएका च्याभुले गरी १० जनालाई १२ वर्षमा १ पटक गुठी संस्थानको सिफारिसमा राष्ट्र प्रमुखको टाउकोमा सेतो कपडा बाँधी फेटा गुथाई नयाँ नियुक्ति गरिन्छ । १२ वर्षको लागि नियुक्ति भएको मानिन्छ । यस बाहेक देवगण पूजारीको सट्टा भर्ना मन्दिरको मुख्य ब्राह्मण र च्याभुलेका सहमतीमा गरिन्छ ।

श्री बत्सलेश्वरी माता

माता बत्सलेश्वरी अति नै उग्रपीठ हो । पशुपतिको आग्नेय कोणमा आफ्ना गण-वाहन परिवार आदि सहित अधिष्ठात्री देवीको रुपमा पनि मानिनु हुन्छ । जम्बुद्विपको स्वरुप मन्दिरको पश्चिममा भुईँमा छापेर (पुरानो इट्टा) यसको द्विपको षडाम्नाएकी पनि प्रधान परमेश्वरीकै रुपमा पूजित हुँदै आउनु भएको कुरा तान्त्रिकहरु मान्दछन् । यो अत्यन्तै प्राचिन पीठ हो । प्राचिनकाल देखि नै अनेक तन्त्रोक्त विधि-विधानले पूजित हुँदै आउनु भएको कुरा सर्वविदित नै रहेको छ । बत्सलेश्वरीको अगाडिको घाट अति नै भयानक घाट हो । यहाँ प्रत्यक्ष माता बत्सलाको प्रभावले प्रभावित रही रहने हुन्छ । यिनको उम्र त यति ठूलो छ कि स्वयम् पशुपतिनाथ नै यसको वर्णन गर्न सक्लान् । यस पीठमा विधिपूर्वक अर्चना उपासना गरिएमा सम्पूर्ण मनोरथ सिद्ध हुने मानिन्छ । यिनको उग्रतालाई हेर्दा मन्दिरमा

ढोका पनि राख्न नहुने परम्परा रहेको प्रत्यक्ष पीठ भएको कारण माता सदा आफ्ना रक्षक, गण, वाहन, परिवार आदि सहित गर्दा पशुपतिको प्रीति गरि सानिध्य मै रहँदै आउनु भएको छ ।

प्रतिकात्मक स्वरूप र धार्मिक चिन्हलाई अघि देखि नै राखिएको छ । यसै स्थानमा अनेक ब्रह्मा, विष्णु सहित अनेक देवीदेवताहरुले आई माताको तप गरी माताको वात्सल्य स्वभावको करुणा स्वरूप अनेक दुर्लभ वर प्राप्त गरी सुखपूर्वक रहेको कुरा हिम्वतखण्डमा वर्णित छ ।

गुह्येश्वरी माता भैं वत्सलेश्वरी माता पनि विभिन्न युगमा विभिन्न नाम रुपमा पूजित हुँदै रहनु भएको थियो । यिनको पूजा र जात्रा पश्चातन मात्र (चैत्रमा हुने) हाम्रो देशमा जात्राको क्रमहरु शुरु विधिवत् रुपमा हुने हुन्छ । यिनको विशेष अर्चना-उपासना पछि मात्र देशमा रह हुने मानिन्छ । यिनको जात्रा पूर्वहतै सम्पूर्ण कृत्यहरु (दु-दु-च्या-च्या देखि रथयात्रा सम्मको र शिकाभ्वे सम्मको सबै कार्य) समाप्त भएपछि काठमाण्डौमा भएको शक्ति पीठहरुमा पूजाको क्रमहरु शुरु हुन्छ ।

प्राचिनकालमा प्रत्यक्ष उग्रपीठ भएको कारण मकार अर्चना र नरबली विधान सहित पूजा हुने गरेको यस पीठमा पछि यो प्रथा रोकियो । हुन त मातालाई जे चढाए पनि कुनै आपत्ति छैन । तैपनि परम्परा अनुसार यिनको प्रिय भोज्य पदार्थ माँस, मदिरा, बलि आदि नै रहेको मान्दै लोक समाजले कूलद्रव्यद्वारा नै पूजा गर्ने गर्दछन् ।

बाहिरको स्वभावले जति भीषण उग्रता देखिए पनि वस्तुतः माता वत्सलेश्वरी अत्यन्त ममतामयी स्वभाव र गुणले सम्पन्न हुनु हुन्छ । आचरणमा रहेर शुद्ध जल गरी यिनलाई रिभाउन सकेमा धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, जस्ता चारै पुरुषार्थ सिद्ध हुने हुन्छ । वर्तमान रुपमा माताको पीठमा यन्त्रवत् रुप गरि शिलामय स्वरूपमा माता विराजमान हुनुहुन्छ । घाटमा रहेका सबै भूत, प्रेत, पिशाच,

प्रथमगण, नन्दी, भृङ्गी, गण, वेताल लगायत थुप्रै गुणहरुका पनि प्रमुख नायिका र अधिष्ठात्री देवी कै रुपमा मानिनु हुन्छ ।

पशुपति क्षेत्रको सन्दर्भमा यिनी यस क्षेत्रकै प्रधान इश्वरीहरु मध्ये भई विराजमान रहनु भएको छ । सम्पूर्ण स्थानियहरु यिनलाई निकै ठूलो सम्मान र भक्ति सहित मान्ने गर्दछन् । पशुपति क्षेत्रमा रहेका देवीदेवताहरुको दर्शन र पशुपति क्षेत्र परिसरमा गर्दा यिनको पनि अनिवार्य दर्शन गर्नु पर्दछ । माता वत्सलाको दर्शन नगरे जस्तै ठूलो कार्य र ब्रत पनि फलदायी नहुने मान्यता रहेको छ ।

यस पीठस्थलमा माता वत्सलेश्वरी अत्यन्त गुप्तरुपले विराजमान रहनु भएको छ । माताको मन्दिरको ठीक अगाडि नदिमा (वाग्मतीमा) माताको वत्सला तीर्थ रहेको छ । यहाँ स्नान गर्नाले सबै कुरा पूर्ण हुने मानिन्छ ।

श्री बत्सलेश्वरी यात्रा

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि अनुसार अधि परापूर्व कालमा यस पाशुपत क्षेत्रमा मानीसहरुको बस्ती नगन्य रुपमा रहेको सबैतिर जंगलै जंगल रहेको यस क्षेत्रमा घंटाकर्णा नाम गरेको राक्षस पनी रहेको र सिमित मानीसहरु बाट देवी देवताको आजापूजा गर्ने गरेकोमा यस घन्टाकर्ण नाम गरेको राक्षसबाट मानीसहरुलाई मारेर खाने र उक्त राक्षस शिवजीको परम भक्त समेत भएकोले उक्त राक्षसको पिडा सहन नसकी यस क्षेत्रमा रहने चारै वर्णको मानिसहरु यस क्षेत्रमा रहेको देवि देवताका अर्चक पुजारी सबै मिलि यसक्षेत्रमा विराजमा हुनु भएकी आदी शक्ति महाबज्रेश्वरी जसलाई पिङ्गलादेवीको नामबाट पनि पुकारिन्छ । उनै देवीको मन्दिर स्थानमा पुजाआजको सामाग्री समेत लिएर गई उनै बज्रेश्वरीको पुजा आजा गरी घन्टा कर्ण नामक राक्षसबाट यस क्षेत्रमा रहेको मानिसहरु मारी खाएकोले यस क्षेत्रमा बस्न ज्यादै कठिन भएको कुरा माता

भगवतिमा अनुरोध गर्दा बज्रेश्वरी माताबाट आफ्नो पुजा आज्ञा
 बन्द हुने र पुजा आज्ञा बन्द हुदा आफुलाई पनि अपठ्यारो हुने देखी
 माता बज्रेश्वरीबाट यस कुराको समाधान आफनी दिदी
 बत्सलेश्वरीबाट भगवान् सदाशिव (पशुपति) लाई विनम्र पुकार गर्न
 लगाउँदा यस बाधाबाट मुक्त हुन सक्ने देखी सोही कुरा यस क्षेत्रका
 मानिसहरुमा भगवतीबाट आज्ञा हुदा देवीको आज्ञा बमोजिम श्री
 बत्सलेश्वरीको मन्दिरमा गई पुजाआजा गरी श्री बत्सलेश्वरीको
 शरणमा पर्दा श्री बत्सलेश्वरी माताबाट यस क्षेत्रका मानिसहरुलाई
 सान्त्वना दिइकन श्री बत्सलेश्वरी म श्री भगवान् पशुपतिमा यो कुरा
 भन्छु भनी आज्ञा भएपछि श्री बत्सलेश्वरीबाट श्री पशुपतिनाथकन
 सो वृत्तान्त सुनाउदा ठिकछ म उक्त घन्टाकर्णलाई यस क्षेत्रबाट
 उत्तराखण्डमा पठाउछु भनी महादेवबाट आज्ञा भए बमोजिम
 घन्टाकर्ण श्री महादेवको दर्शन गर्न भाउदा हे भक्त घन्टाकर्ण तिमिर
 म यहाँबाट केही पर घुम्न जाउ भनी आफू सँगै लिएर गई
 काष्टमण्डप नरदेवीमा मा.गै विभिन्न प्रकारका मद्य माँस समेत
 ग्रहण गरी उसलाई पनि खिलाई पिलाई गरी सके पछि आफु एक
 खाना सानो प्वालबाट भित्र पसी उत्तराखण्ड बढीनारायण मा जानू
 भयो । उक्त बिसाल काया भएको घन्टाकर्ण यसै क्षेत्रमा घुम्दै फिर्दै
 यस क्षेत्रका मानिसहरु बध गरी खान बस्न लाग्दा यस क्षेत्रका
 मानिहरु मिलि घन्टाकर्णको बध गरी उसको सरीरमा आगो लगाई
 नदिमा लगी फालि दिएको हुनाले उक्त घन्टाकर्ण शिवजीको परम
 भक्त भएको हुनाले उक्त उत्तराखण्डमा पर्ने बढीनारायणको मन्दिरको
 उत्तर तर्फ स्थान दिएको हुनाले कुन पनि यात्रुहरु बढीनारायणी
 दर्शन गर्न जादा घन्टाकर्णको दर्शन नगरी बढीनारायणको दर्शन
 गरेमा उक्त दर्शन निष्फल हुन्छ भन्ने विश्वास रही आएको छ । र
 उक्त घन्टाकर्णको मूर्ती बढीनाथ मन्दिरको उत्तर पट्टी रहेको छ ।

कुनै पनि यात्रा, मोहत्सव आदि गर्नुको कुनैनकुनै कारण अवश्य रहेको हुन्छ । जुनै सुकै नगर ग्राम बस्ती आदीमा यात्रा मेला पर्व आदी मनाउने आ-आफ्नै किसिमको रहेको हुन्छ । यसै अनुरूप श्री बत्सलेश्वरी यात्रा यस पाशुपत क्षेत्रमा मनाइने यात्रा मध्ये प्रमुख यात्राको रूपमा सम्पूर्ण नगरवासीले मनाउने गर्दछन् ।

बत्सलेश्वरी यात्राको क्रमहरू

यात्राको आरम्भमा चैत्र कृष्ण पक्ष प्रतिपदाको दिनमा निमन्त्रणा स्वरूप निमन्त्रणा पुजा गर्दछ । जसलाई चिपाल भन्ने नेवारी शब्दमा वर्णन गरीएको छ । जसको खास अर्थ निमन्त्रणा पुजा भनिन्छ । उक्त पुजा श्री भगवान पशुपतिनाथका अर्धाङ्गीनी श्री बत्सलेश्वरीको स्थानमा (जम्बुदिप)सँगै गरीन्छ जुन आदी शक्ती स्वरूप बत्सलेश्वरीलाई सिद्धीलक्ष्मीको स्वरूपमा मानिएको छ । जसका पाँच मुख १५ वटा आँखा १० हात १० खुट्टा भएको र स्वयम् महादेवको गर्दनमा बसेकी जसलाई पञ्चप्रेत पनि भनिन्छ । कोटी चन्द्रको चेज भएकी किरिट-कुण्डल लगाएकी खटुवाड अभय मुद्रा पास पात्र घण्टा हातमा लिएकी विभ्रती सम्पूर्ण भयलाई हरण गर्ने सम्पूर्ण इच्छाको सिद्धी प्रदायणी मुण्डको माला लगाएकी जय लक्ष्मी तथा सिद्धीलक्ष्मी मानी पुजा गर्न सकिन्छ । उनको बाँस जम्बुदिपमा रहेको सप्तद्विप मध्ये सब भन्दा प्राचिन द्विपको रूपमा रहेको कारण आदि सबैले जम्बु आर्यावत भनी संकल्प वाचन गर्दछन् । यो कुरा नेपाल अधिराज्यको प्राय सबै ठाउँमा पढ्ने परम्परा रहेको छ ।

यस क्षेत्रमा जात्रा मनाएपछि मात्र अन्य स्थानमा जात्रा पर्व सुरु हुने हुँदा यस पाशुपत क्षेत्र स्थित बज्रेश्वरीको यात्रावाट जात्रा सुरु भई मार्ग कृष्ण चर्तुदशीका दिनमा काठमाण्डौं स्थित इन्द्रायणीको जात्रालाई अन्तिम जात्राको रूपमा मानिन्छ । जसलाई

नेवारी भाषामा "लुँटी मयजू"को नामबाट पनि पुकारीन्छ । यसको पनि विशेष कारण रहेको छ जसको वर्णन क्रमिक रुपले आउँछ ।

श्री बत्सलेश्वरीमा, श्री बज्रेश्वरी (पिहुःम) तथा श्री आकास भैरवको जात्रा सुरु हुनु भन्दा ९ दिन अगाडी यात्रामा सम्मीलित हुने सबै गुठीहरु तथा गुठी संचालन गर्नु पर्ने स्थानगुठी जस्तै सिन्दुर गुठी, चन्दन गुठी, धौ गुठी, १७ ठाउँ ३२ देवता तथा आगम गुठी, श्री पिङ्गला गुठी, आकास भैरव गुठी, बाल दैत्य गुठी, श्री कोटेश्वरी गुठी क्वांची गुठी, भालिन्चा गुठी, भुवनेश्वरी गुठी, स्वाँ गुठी तथा देसोद्वार गुठीका चार गुठी, गं गुठी तथा श्री पशुपतिनाथ अमालकोट कचहरीबाट गर्न पर्ने सबै कृत्य कर्महरु स्थान स्थानमा गई बली पुजा आदी सम्पन्न गरी सम्पूर्ण देवी देवतालाई यात्राको लागि तयार पारिन्छ । यस पुजालाई निमन्त्रणा पुजाको रुपमा लिईन्छ । यस उपरान्त चैत्र कृष्ण अष्टमी को दिनमा यात्रामा उपस्थित हुनको लागि अष्टमातृकागण सहित दुध मात्र खाने बच्चा देखी सम्पूर्ण व्यञ्जन ग्रहण गर्न सक्नेलाई समेत यस यात्रामा सम्मीलित हुनेको लागि स्वयम् श्री पशुपतिनाथ निमन्त्रण दिन जाने परम्परा रहेको छ । जसमा प्रमुख रुपमा श्री पशुपतीनाथका दक्षिण मुहारका अर्चक पुजारी श्री भट्ट बाजे तथा श्री भुवनेश्वरी माईको अर्चर पुजारीबाट तयार गरीएको आवश्यक सबै सामाग्री सहित सम्पूर्ण कुरा बाँसको चोयाबाट बनेको पिचा (ढक्की) आदिमा राखिन्छ सो पिचा मनेको मानिसलाई बोकी ल्याएको बाँसले मुर्दा जलाउनलाई प्रयोग गरेको बाँसबाट तयार गरीन्छ । जुन यस क्षेत्रमा बसोबास गरेका देउलाहरुबाट बनाइन्छ । निमन्त्रणा दिन जाने खटलाई पशुपति क्षेत्रमा भएको ९ डबली मध्ये प्रमुख डबली नवग्रह देखी पुर्व तथा सानो नन्दी देखी केही दक्षिण दिशामा रहेको डबलीमा सानो खट राखी उक्त खटलाई सिंगारपटार गरीन्छ र अमालकोट कचरीका कामदार डंगोलहरुबाट सुनको मोलम्बा लगाएको सानो गजुर ल्याई

सो खटमा श्री पशुपतिनाथ मन्दिर भित्र गर्ब गृहमा रहेको सानो तामाको शिव लिङ्ग ल्याई उक्त खटमा राखेपछि श्री पशुपतिनाथ मन्दिरको दक्षिण मुहारको पुजा गर्ने भट्टबाजे बाट उक्त माहादेवको खटलाई अमालकोट कचरीका द्वारे सहित अन्य कर्मचारी विसेट नाईके मुल भण्डारी मध्ये पालोवाला मुल भण्डारी अन्य पशुपतिको रै रकमी आदि पशुपतिनाथको नित्य पुजा, आरतिमा बज्ने बाजागाँजा सहित सुरक्षा दिई उक्त खटलाई पशुपतिनाथ मन्दिरको बाहिरी भागबाट तिन चक्कर परिक्रममा गरी पश्चीम द्वारबाट बाहिर निकाली भुवनेश्वरी हुदै इटापाखा, जयबागेश्वरी, ताम्रेश्वर महादेव, भण्डारेश्वर महादेव हुदै सानो गौचरनबाट श्री ज्ञानेश्वर महादेव मन्दिरमा लगी श्री ज्ञानेश्वर महादेवको परिक्रमा गरी आनन्द भैरवको अगाडीबाट समेत लगीन्छ। उक्त यात्रामा श्री पशुपतीनाथका कोटवाल ५ जना मध्ये २ जनाले पशुपतिनाथको सुरक्षा कवच जसलाई आशा गुजा सहित उक्त निमन्त्रणा पुजको साथमा भुवनेश्वरी मन्दिरका पुजारी कर्मचारीबाट विभिन्न देवी देवताको पुजा गरी भोग समेत छरी पछि पछि लागि नक्साल भगवती ४ दुङ्गे, नाग पोखरी, हात्तीसार, लाल दरबारबाट पुर्व पट्टीको छेडोबाट तिन धारा पाठसाला जमल कमलादी स्थीत भकं ठकुरीको पुर्व पट्टीको पार्टी अगाडी पुग्दा त्याहा नरदेवी मन्दिर र स्वेतकालीमन्दिरका कुमारी भैरवी बाराही आदि देवीको प्राचिन बाजा नायखी ठिमेबाजा बजाउने सबै टोली सहित सहर भित्रयाउन उपस्थित भइरहेका हुनुका साथै विभिन्न भजन खलहरुले शिव सम्बन्धी भवन गरी पशुपतिनाथलाई सहर भित्राउने परम्परा रहेको छ। उक्त पार्टीमा विश्राम गरी राखेको महादेवलाई पुजाआज समेत गरीन्छ। उक्त पुजा श्री पशुपतिनाथबाट जानू भएको भट्टजीबाट पुजा गरी कमलादीबाट सिंल (मलामी जाने बाटो अन्नपूर्ण मन्दिरलाई दाया पारी आकाश भैरव अगाडीको बाटोबाट अगाडीबाट

कुमारी घरको अगाडीको सानो बाटो हुँदै मजिपार, यिकमुगल हुदै जैसीदेवल पुगीसक्दा भुवनेश्वरीको कमाचार्यबाट टेकुको भैरव पुगी पुजा गरी भोग चडाइन्छ । उक्त निमन्त्रणा खटलाई लगन ढबली मा विश्राम गराइन्छ । यस पछी काष्टमण्डपलाई दायाँ पारेर मरु गणेश प्याफल हुदै नरदेवी पुन्याउनु पर्छ । यात्राको खट भन्दा अगाडी श्रीका भट्टजी नरदेवी पुगी नरदेवीबाट गरीने पुजा भट्टजी आफैले गर्नु हुन्छ । साथै स्थानियवासीहरुबाट पनि पुजाआज गर्ने गरीन्छ । उक्त पुजाँआज सकिएपछि फर्कने क्रममा पूजारी चन्द्रीका नन्द राजोपाध्याय जसलाई पशुपतिनाथको पुजाँरीको रुपमा मानिन्छ । उहाँबाट श्रीको स्वागतार्थ गरीने पुजा ग्रहणगरी प्याफल असन हुदै पहिले गएको बाटो हुँदै फर्कि श्री पशुपतिनाथको मन्दिर परिक्रमा गरी मन्दिरको पुर्व ढोकाबाट बागमती आर्यघाट हुदै श्री बत्सलेश्वरी मन्दिरमा पुगेपछि भुवनेश्वरीको पुजारी कर्मचार्यबाट यात्रा समापन गर्ने प्रचलन रहेको छ । यती कर्म समाप्त भएपछि भँकेश्वरी, भुवनेश्वरी भँकेश्वरी संकराअचार्य मठ हुदै पालोवाला मुल भण्डारीको घरमा विधिवत रुपमा भित्राइन्छ । यसपछि पालोवाला मुल भण्डारीबाट जात्रामा सम्मिलित हुने व्यक्तीहरुलाई भोज खुवाई सकेपछि (दु.दु. च्या च्या)को विधि समाप्ती हुन्छ । उक्त यात्रामा सम्मीलित भएमा आराध्य देव श्री पशुपतिनाथ बाट आर्शिवाद प्राप्त भई यस जन्म र परजन्मको समेत पापनास हुने हुन्छ भन्ने विश्वास गरीन्छ । यस पूजाको समाप्ती पछि मात्र देसोदार पुजाको क्रम सुरु हुन्छ ।

श्री बज्रेश्वरीमाईको देशोद्वार पूजा

श्री बज्रेश्वरीमाईको देशोद्वार पूजा चैत्र कृष्ण द्वादसीका दिनमा हुन्छ । यस दिनमा श्री बत्सलेश्वरी, चन्दनगढी, श्री बत्सलेश्वरी, धों गुठी, श्री बज्रेश्वरी गुठी, श्री आकाश भैरव गुठी, बालादैत्य गुठी, क्वां ची गुठी, कोटेश्वरी गुठी जम्मा ८ गुठी मध्ये

श्री बत्सलेश्वरी धौ गुठी र स्याल, गुठीका पालोवाला गुठी याय जसलाई धौ जू-जूको नेतृत्वमा पूजा सञ्चालन हुने गर्छ। यस गुठी बाहेक अन्य ४ गुठी समेत जम्मा १२ गुठीलाई पाशुपति क्षेत्रको परम्परा धानी आएको गुठी मानिन्छ। किम्वदन्ती अनुसार यस नेपाल देशको रक्षा अर्थात् भुतबाधा, पिसाच बाधा, महामारी राजभय, शत्रुभय, अनावृष्टि, अतिवृष्टि, भूकम्प आदिको साथै कुनैपनि शुत्रभय, नआओस् र देशको उद्धारको लागि तान्त्रिक विधि अनुसार गर्ने परम्परा रही आएको छ। देसोद्वार पूजाको दिनमा दिएको रांगाको टाउको जात्रा समापन रही आएको दिन अर्थात् चैत्र शुक्ल द्वितीयाको दिन भिमसेन मन्दिरको अगाडि रहेको क्षेत्र पालमा (डबलीमा) टाउकोको दायँबायाँ, थुतुनो, बङ्गारा, जिब्रो, दुवै कान, दुवै आँखा गरी जम्मा ८ भाग लगाईन्छ र आठ गुठीका गुठीयारहरुलाई बाडिन्छ। जसले अर्थात् देसोद्वार पूजाको दिन बलि काट्ने (खडगी) कसाईबाट नै काट्नु पर्छ अरुहरुले काट्न हुँदैन। उक्त कर्म श्री बत्सलेश्वरी मन्दिरको पालोवाला खडगीहरुबाट गर्ने परम्परा रहि आएको छ।

दुनीया पूजा तथा अन्य देवीदेवताको पूजा चैत्र कृष्ण चतुदशीका दिन गरिने पूजालाई दुनीया पूजा भन्ने गरिन्छ। उक्त दिन बिहान देखि नै यस पाशुपति क्षेत्रमा बसोबास गर्ने ४ वर्णका मानिसहरुबाट गरी उक्त दिन अन्य देवीदेवताको समेत पूजा आजा गरी विशेष रुपमा मनाउने गरिन्छ। उक्त दिनलाई पिसाच चतुदशी पनि भनिन्छ। दुनीया पूजा समाप्त भएपछि सबभन्दा पहिले खट घुमाउने, पालोवालाहरुबाट सौडसो पचाटबाट पूजा गरी थुमाको बलि चढाईन्छ र यात्रा गर्ने खटमा समेत पूजा गरी रगतको धारा बगाईन्छ। यसमा विभिन्न प्राचीन बाजाहरु पनि बजाउने परम्परा रहेको छ। त्यसपछि आगमदेवताको पूजारी भट्टबाट भण्डारीबाट तयार गरेको भोग अन्य पूजा सामाग्री साथै ढंगोलबाट भोग बोकी

श्री का भण्डारीबाट पूजाको सामाग्री बोकी आगम घरका पूजारीबाट
 ढमरु बजाई अन्य सहयोगी सहित श्री बत्सलेश्वरी मन्दिर तर्फ
 लगन लगन लाछी टोल भेकेश्वरी हुँदै बत्सलेश्वरी मन्दिरमा पुगी
 उक्त बत्सलेश्वरी मन्दिरको भित्री भागको पानीले सफा गरी आगम
 घरका पूजारी भट्ट पूर्व तर्फ श्री बत्सलेश्वरी मन्दिरका पूजारी
 कर्माचार्य उत्तरतर्फ र श्री का भण्डारी पश्चिम तर्फ भोग बोक्ने
 ढंगोल दक्षिणतर्फ वसी तान्त्रिक विधि अनुसार भट्ट पूजारीबाट
 संकल्प लिई कर्माचार्यबाट संकल्प पढी तन्त्र विधि अनुर
 शिवाजाम्बुको विधान अनुसार पंचमकार, पंचामृत, पंच पकवान
 विभिन्न किसिमका गेडागुडी जसलाई अष्टमात्रिकाको रूपमा
 लिईन्छ। भोगद्वारा श्री बत्सलेश्वरीको सिर मात्र खाली राखी
 भोगबाट पूर्णरूपमा छोपी सोडसो पचारबाट आदि शक्तिको पूजा गरी
 कालो अथवा सेता निखुर बोका जसको एकै रङ्ग मात्र हुनुपर्छ सो को
 संकल्प गरी बलि चढाईन्छ। उक्त बलिको सिरन हुत्याई श्री
 बत्सलेश्वरी मन्दिरको वरीपरी रहेको देवीहरुमा रगत चढाई सकेपछि
 मन्दिमा लिएर आई शिरलाई छुट्टाईन्छ। त्यसपछि पाक्यभोग फुल,
 मांस, रक्सी, जाड अन्य गेडागुडी चढाई बलिदान गरेको बोकाको
 मासु चढाई श्री बत्सलेश्वरी माईमा स्यालको रूपमा कुकुरलाई ल्याई
 उक्त कुकुरलाई रगत र अन्य मासु समेत खुवाई सकेपछि कपुर
 आरती गरी पूजाको समाप्ती गरी सकेपछि देवताको प्रसाद तोरण,
 टिका अन्य फुलमालाहरु कर्माचार्यको हातबाट ग्रहण गरी सकेपछि
 सो पूजा समाप्त भएको खबर मूल भट्टको घरमा जाहेर गरीसकेपछि
 मात्र श्री पाशुपतिनाथको मूल भट्टको तर्फबाट गरिने पूजा बिसेट
 नाईके मूल भण्डारी अन्य रैरकमी सहित श्री को आसा गुरजा बाजा
 गाजा सहित श्री पाशुपतिनाथ मन्दिरको पश्चिम ढोकाबाट बाहिर
 निस्की लगन लाछिटोल, भ्रमकेश्वरी मन्दिर हुँदै श्री बत्सलेश्वरी
 माईको मन्दिरमा पुग्नु पर्छ। त्यस ठाउँमा सफा सुगन्ध गरिसकेपछि

श्री पाशुपतिनाथका मूल भट्ट सहित अन्य ३ जना भट्टजीहरुबाट समेत बाहिर ढोकाबाट श्री खण्ड अक्षता, फुल आदि चढाईन्छ। श्री का ४ पूजारीहरुबाट बलि संकल्प र भित्र मन्दिरमा बसी पूजा गरिदैन। चारै जना पूजारीहरुलाई प्रसाद कर्माचार्यबाट दिई सकेपछि श्री का मूल भट्टसहित अन्य भट्टजीहरु आफ्नो निवास फर्केपछि मूल भट्टको प्रतिनिधि स्वरूप श्री पाशुपतिनाथ भण्डार तहवीलका विसेट नाईके मूल भण्डारी बसी अन्न प्रासन विधिबाट पूजा गरिन्छ। त्यसपछि श्री का अन्य ३ जना भट्टहरुको पूजा भोग पकाउने भण्डारीहरुबाट एकै पटक पूजा गरिन्छ। श्री को चार पूजारीहरुबाट मन्दिरमा बसी संकल्प नगर्नुको कारण श्री पाशुपतिनाथमा वैदिक विधि अनुसार मात्र हुने श्री पाशुपतिनाथ आगम देवताको पूजा नभै श्री पाशुपतिबाट पूजा हुँदैन जसको कारण श्री का ४ पूजारीबाट श्रीका ४ मुहारको मात्र पूजारी हुने र श्री को ईसान मुखको पूजा आगम देवताको पूजीले गर्ने परम्परा रही आएको छ। वार्षिक रुपमा हुने अन्य पूजाहरु आगमदेवताको पूजा नभै श्री मा पूजा हुँदैन। आगम देवता पाशपतिनाथकै एकप्रमुख अङ्गको रुपमा रहेको छ। दैनिक पूजा पनि यसै अनुरूप सम्पन्न गरिन्छ। श्री पाशुपतिनाथको आगम घरको अर्चकको रुपमा रहनु भएको भट्टजीहरुको सन्तान दर सन्तानबाट गर्नु पर्ने विधान बाँधिएकोले २१ पुस्ता अगाडिदेखि सो काम सम्पन्न गरिदै आएको अद्यावधि चलेकै छ। अन्य विधि विधान गुप्तरुपमा गर्नु पर्छ जो आफ्नो उत्तराधिकारीहरुलाई पनि दिक्षा ग्रहण गरीसकेपछि मात्र कसैलाई नभन्न बाचा बन्धन गराई मात्र कहनु पर्छ। श्री का आगम देवता र श्री पाशुपतिनाथको चारै भट्टहरुको अन्न प्रासनको पूजा समाप्त भएपछि मात्र त्यस भन्दा पछाडि श्री भुवनेश्वरी गुठी भण्डारी गुठी, आकाश भैरवको पूजा श्री पाशुपतिनाथको अधोमुखको (कालागनीरुद्र) को पूजा यस क्षेत्रका ढंगोल तथा ह्यौला पोडेहरु गरिन्छ। जसको कारण श्री का चार

मुहार मात्र देखिने र दुईमुख गुप्त रुपमा रहेकोछ । यस कार्य पश्चात श्री बत्सलेश्वरीमा स्याल गुठी श्री पाशुपतिनाथ अमाल कोट कचहरी र अन्य गुठीहरुबाट जम्मा २४ जना बेल विवाह नगरेका कन्या तथा ब्रतबन्ध नगरेका बटुकहरुलाई यन्त्रवत रुपमा आसन ग्रहण गराई पूजा हुने र जम्बु दिपमा ९ दिपको रुपमा ९ मुडा राखी धुनी बालिन्छ । कन्यापूजा तथा धुनी जगाउने कार्य समाप्त भएपछि मात्र श्री बत्सलेश्वरी माई तथा एकादश, रुद्रलाई सानो खटमा राखी अलग-अलग बाजा बजाई ध्येछेबाट ल्याईन्छ । धुनी बाल्ने काम ढंगोल जातिले मात्र गर्ने परम्परा रहेको कुनै पनि शिवशक्तिलाई एकाकार गर्न बिचमा अग्नी स्थापना गर्नुपर्छ । उक्त दिनमा बलि दिएको बोकाको मांसु उक्त जम्बुदिपमा बालेको अग्नीमा पोली समयबजी जसमा चिउरा, स्याबजी, फुल, बारा, अदुवा, लसुन, कालो भटमास, बोडी, मांसु यिनै ९ चिजलाई समयबजी भन्दछन् । परापूर्वकालमा यस क्षेत्रमा नरबली समेत दिने परम्परा रहेकोमा पछि उक्त नरबलीको सट्टा कालो बोकालाई बली दिने गरिएको छ । उक्त समयबजी सहित अन्य व्यञ्जनको भोजनको यात्रा गर्ने प्रतिमूर्तिमध्ये शिवजीको मूर्तिलाई भण्डार तहबिलको तथा यन्त्र लेखिएको मण्डप र श्री बत्सलेश्वरीको प्रतिमूर्तिलाई आकाश भैरवको अगाडिको मण्डमा राखिएको छ । सो दुवै मूर्तिमध्ये श्री बत्सलेश्वरीको उत्तरतर्फ र शिवजीको मूर्तिलाई दक्षिणतर्फ आसन सहित श्री बत्सलेश्वरीमा राखिन्छ । त्यसपछि अर्नाको सिङ्गबाट जाड, रक्सी, घ्याउढौ कटहव रातो रक्सी सहित सहस्रधाराबाट रुद्राभिषेक गरिन्छ । उक्त मन्दिरबाट बगेर गएको जल बत्सलेश्वरी मन्दिर पूर्वतर्फ रहेको ढुङ्गाको धाराबाट बाग्मतीमा खस्छ । उक्त दिन त्यस ठाउँबाट बगेर गएको जलमा स्नान गरेको खण्डमा कुष्ठ रोग समेत नास भै पुनर्जन्म लिनु पर्दैन भन्ने मान्यता र विश्वास रहेको छ । त्यसपछि (जम्बुराज) स्यालराजाबाट मन्दिरको ४ रै कुनामा स्याल जस्तै बसी

एउटा खुट्टा उचाली तिहुँ तिहुँ तिहुँ भनी चारै सुरमा ३/३ चोटी कराउन पर्दछ । जसलाई स्याल कराउने भनिन्छ । परापूर्वकालमा स्यालनै आई कराउने भन्ने विश्वास गरिन्थ्यो । त्यसको कारणले श्री बत्सलेश्वरी माईको बाहनको रुपमा पूजा गरिन्छ । मन्दिरको पश्चिमपट्टी स्यालको मूर्ति पनि रहेको छ ।

श्री बत्सलेश्वरी माईको यात्राको शुभारम्भ

श्री बत्सलेश्वरी माईको यात्राको शुभारम्भ चैत्र शुक्ल प्रतिपदाको रात्रीबाट गरिन्छ । उक्त दिनमा नीमको पात खाने चलन रहेको छ । उक्त दिन चन्द्रमान अनुसार संबत्सर पनि फेरिन्छ । जसलाई श्री संबत्सआरम्भ पनि भनि भनिन्छ । उक्त दिन रात्रीमा श्री पाशुपतिनाथ अमालकोट कचहरुमा द्वारे लगायत अन्य सम्पूर्ण रैरकमीहरु अमालकोटमा जम्मा भई बाजा गाजा सहित श्री पाशुपतिनाथको मूल भट्टको घरमा आएपछि श्री पाशुपतिनाथका मूल भट्ट र आसा गुरुजा सहित अमालकोट कचहरीमा जानु भै द्वारे लगायत अन्य रैरकमीहरुलाई फेटा बाँधी त्यहाँबाट आई श्री पाशुपतिनाथ मन्दिरको परिक्रमा गरी पूर्व ढोकाबाट तल भरी श्री बत्सलेश्वरीमा गै सिन्दुर चढाएपछि कुमारी पूजा गर्ने पाटीमा केही बेर विश्राम गरी धार्मिक बाजा गाजा बजाउनेहरुलाई केही दक्षिण स्वरुप केही पैसा दिईन्छ । उक्त दिन सिन्दुर चढाउने अमालकोट कचहरीबाट गरिन्छ । सिन्दुर बोक्ने नापित जातको व्यक्ति हुन्छन् । जसलाई जम्बु मत्री भन्ने पदवी दिइएको छ । उक्त कार्य गरिसकेपछि खट गुठी जसले बत्सलेश्वरी माईको खट बोकी यात्रा सम्पन्न गर्नेहरु सहित स्याल गुठीको पालोवाला स्याल राजाबाट यात्रा गर्ने मूर्तिलाई श्री बत्सलेश्वरीको प्रस्तर मूर्तिबाट भिकी खटमा लगेर राखिन्छ । त्यसपछि श्री पाशुपतिनाथका ४ मूल भण्डारी मध्ये १ जना मुख्य मूल भण्डारी हुन्छन् जो श्री पाशुपतिनाथको मूल

हुकुटीमा जाने अधिकारी हुन्छन् । वहाँबाट, श्रीमाताको खटलाई ध्वजा, पताका, फुलमाला आदि र छाता समेत ओडाउने गरिन्छ । उक्त पूजा समाप्त भएपछि श्री पाशुपतिनाको मूल भट्टको आज्ञाबाट वहाँबाट जात्रा गर भन्ने आदेश प्राप्त भएपछि श्री बत्सलेश्वरीमाईको शुभारम्भ गरिन्छ । जस अनुसार नील सरस्वतीको भित्तामा ३ पटक तथा श्री पाशुपति भण्डार तहबिलमा ३ चोटी ठक्कर लगाउने भनिन्छ । जसको वास्तविक अर्थ श्री पाशुपतिनाथलाई ढोग गरेको भन्ने बुझ्नु पर्छ । श्री बत्सलेश्वरी माईको खट अगाडि र खटको पछाडि श्री आकाश भैरवको मूर्तिलाई ढंगोल जातिको पुरुषले बोकी दायाँ बाँया महिला हरुले सुकुण्डामा बत्ती वाली भुवनेश्वरीसम्म लैजाने गरिन्छ । त्यसपछि बत्सलेश्वरी माईको खट मात्र बालकुमारीलाई दायाँ पारिएता पाखा माथि उकाली त्यताबाट जयबागेश्वरी हुँदै नवाली टोल स्थित डबलीको तल गणेश मन्दिर अगाडि लगेर राखेपछि त्यसदिनको यात्रा समाप्त हुन्छ । त्यस ठाउँमा धुनी पनि बाल्नु पर्ने परम्परा रहि आएको छ । त्यस पछाडि धौ गुठीका बिसेटले श्री बत्सलेश्वरीको डमरु बजाई साँयकालको आरती गरिन्छ ।

श्री बत्सलेश्वरी माईको दोश्रो दिनको यात्राको क्रममा वा चैत्र महिनाको शुक्ल पक्षको प्रतिपदाको दिनमा बिहान देखिनै नवाली ढोलका बासिन्दाहरुबाट आ-अह्नो घरबाट यथासक्य पूजा गरी बत्सलेश्वरीको खटलाई सिफल चौरमा लगी भण्डारखालको पर्खालमा ३ पटक ढोगाई अर्थात ठक्कर लगाई साँझपख नवाली टोल, जयबागेश्वरी, दथु टोलबाट पाँचौ गणेश हुँदै श्री पाशुपतिनाथको पश्चिम ढोकामा ल्याई २ पटक ठक्कर लगाईन्छ । उक्त दिनमा बत्सलेश्वरी माईले ज्यादै उग्ररूपमा मध्यपान गरी आएको देखि श्री महादेव रिसाएर बास्ता नगरेको देखि भगवती पनि मनमा दुख मानी फर्किएको रूपमा भुवनेश्वरीबाट जयबागेश्वरीको

बाटो हुँदै अमाल अगाडिको डबलीमा गई केहीबेर विश्राम गरी बसेको समयमा श्री पाशुपतिनाथबाट रिसाएर गएकोले कहाँ गई भनी बिचार गर्नको लागि बिचार पूजाको रुपमा पूजा सामाग्री दहि चिउरा गजरीपेडा सानो खटमा राखी बाजा बजाई पूजारी समेतलाई खोज्नको लागि पठाउँदा उक्त स्थानमा बसेको देखि पूजा आजा गरी भोजना गराई पूजारी कर्माचार्य फर्कि आई सो कुरा श्री का मूल भट्टलाई जाहेर गरेपछि श्री पाशुपतिनाथका अन्य ३ पूजारी र बासुकी नारायणको भट्टजी समेत ४ जना भट्टहरुलाई रङ्गी चङ्गी फेटा गुंथी अन्य भण्डार तहविलको कर्मचारीहरु समेतलाई फेटा बाँधी बाजा गाजा सहित सिन्दुर चढाउँदै अमालकोट कचहरीमा गै त्यहाँ केहीबेर विश्राम गर्दा बाजा बजाउनेहरु समेत आई बाजा बजाएपछि र श्री बत्सलेश्वरीमाईको विसेटवाट आरती पनि गरी सकेपछि उक्त स्थानमा सँगैरहेको मन्दिरमा बसेपछि उक्त खटलाई आफ्नो छोरा चन्द्रबिनायक गरोस् र चावहिल गणेशमा लैजाने परम्परा रहेकोमा हाल चन्द्र बिनायकबाट मानिसहरु लिन आउन छोडेपछि मित्रपार्कस्थित गणेशमन्दिरमा लगेर राख्ने गरिएको छ । उक्त कार्य पश्चात श्री बत्सलेश्वरीको दोस्रो दिनको यात्रा समाप्त हुन्छ । उक्त दिन नवाली टोलका बासिन्दाले आफ्नो कुल कुटुम्ब बन्धु बान्धवलाई बोलाएर भोज समेत ख्वाउने गर्दछन् । उक्त दिन नक्साल भगवतीलाई पनि पशुपतिको दर्शन परिक्रमा गराउने परम्परा रहि आएको छ ।

श्री बत्सलेश्वरीको तेश्रो दिनको यात्राको क्रममा, भगवतीको खट पाशुपतिमा ल्याई श्री बत्सलेश्वरीलाई ३ पटक तेश्रो दिन अर्थात चैत्र शुक्ल द्वितीयाको दिन श्री बत्सलेश्वरीको रथलाई चावहिल चन्द्र बिनायक अगाडि लगी केहीबेर राखेपछि त्यहाँबाट कुटबहाल सिफल हुँदै सिफल चौरमा ल्याई भण्डारखालको पर्खालमा ३ पटक ठक्कर लगाएपछि सिफल ढोकामा राखिन्छ । अधिल्लो दिनमा रिसाएर

गएको हुनाले श्री महादेवबाट आफ्नो द्वारपाल सहित मूल
 भण्डारीबाट श्री को पूजामा प्रयोग गरिने चवर पंखा समेत पठाई
 फकाउने गरिन्छ । त्यसपछि बाजा गाजा सहित श्री बत्सलेश्वरीको
 खटलाई नवाली टोल, जयबागेश्वरी, दथुटोल हुँदै श्री पाशुपतिनाथ
 मन्दिरको पश्चिम ढोकामा ३ पटक ढोग गराईन्छ । ३ पटक ढोग
 गराईसकेपछि श्री पाशुपतिनाथका मूल भट्टबाट श्री बत्सलेश्वरी
 माईलाई सिन्दुर चढाई श्री पाशुपतिनाथको परिवार देवताहरुलाई
 समेत सिन्दुर चढाई श्री पाशुपतिनाथट मन्दिरको दक्षिण तर्फको
 बाहिरको ढोका खोली भित्र मन्दिरको ३ ढोकासमेत ४ रै ढोका खोली
 श्री को सम्पूर्ण मुहारमा सिन्दुर चढाई आर्यघाटमा गै बाग्मतीमा पनि
 सिन्दुर चढाई श्री बत्सलेश्वरीको मन्दिरमा र वरीपरीको देवदेवीहरुमा
 सिन्दुर चढाएपछि जात्रा समाप्त भएको मान्छि । त्यसपछि श्री माँको
 खटलाई भक्तेश्वरी निरको ढवली राखी साँयकालिन आरती गरिन्छ
 तथा विभिन्न गुठीहरुबाट पूजा आजा हुन्छ । श्री मा को कवच
 मूर्तिमा पशुबलि दिन नहुने हुँदा बलि सम्बन्धी सम्पूर्ण मन्दिरमा गै
 गर्ने गरिन्छ । त्यसपछि श्री अमालकोट कचहरीबाट श्री
 बत्सलेश्वरीको बिचा पूजा गरिन्छ । बिचा पूजा पछि मु भव्य सिङ
 प्रसाद ग्रहण गरी श्री का गुठियारहरु सिन्दुर लिएर आई देवीमा
 सिन्दुर चढाईन्छ । त्यसपछि बत्सलेश्वरी माईमा गई अन्न प्रासनको
 विधिबाट पूजा गरी थमाको बलि चढाई उक्त बलिको मासु सहित
 अन्य भोज खाईसकेछि कवच मूर्तिलाई अलग-अलग खटमा राखी श्री
 पाशुपति मन्दिर भित्र लगी मन्दिरको परिक्रमा गराई बत्सलेश्वरीको
 मन्दिरको परिक्रमा गराई सिन्दुर गुठीको प्रतिमूर्ति सिन्दुर गुठीको घे-
 छे मार चन्दन गुठीको प्रतिमूर्ति चन्न गुठीको घ्यो छेमा विधिवत
 रुपमा लस कुस गरी भित्र्याईन्छ । ४ दिनसम्म उक्त प्रतिमूर्तिलाई ४
 दिनसम्म सर्वसाधारणले समेत पूजा गर्न पाउने गरी राखिन्छ ।
 प्रतिमूर्तिको दैनिक पूजा आरती सम्बन्धित गुठीको गुठियार

बिसेटहरुबाट गरिन्छ । अष्टमी तथा चतुदशीको दिनमा श्री वत्सलेश्वरीको पूजारी कर्माचार्यबाट गरिन्छ । पूजारी कर्माचार्य पहिला २ कवलीमा रहेको र दायाँतर्फ घरबाट गरिने पूजा १ कवल तथा बायाँ तर्फको घरबाट गरिने अर्को पूजारीले गर्ने परम्परा रहेकोमा हाल एकै कवल पुरुष कर्माचार्य गरिन्छ । यी दुई कवल पाशुपतिकै कर्माचार्यबाट गरी हाल मृत्युञ्जय कर्माचार्यबाट विभिन्न कारणवस छोडी दिएको सो हुन सकेको छैन । यस यात्राको पूर्ण समाप्ती भने वैशाख शुक्ल अष्टमीका दिन मात्र हुन्छ जुन दिनलाई यमना अष्टमी भन्ने गरिन्छ । उक्त दिन विशेष फुलको रुपमा रहेको यमना फुलको जरादेखि टुप्पासम्मको पुरै चढाउन पर्छ यत्ति गरेपछि मात्रा यात्रा तथा पूजाको पूर्ण विधि सकिन्छ ।

आगम घरबाट पनि गरिने परम्परा रही आएको अनुसारको तन्त्रोक्त विधानले माता वत्सलेश्वरी तथा आगम देवता र परिवार देवतामा पनि विधिवत अर्चना गर्नु पर्ने परम्परा रहेको छ । आगमोक्त विधान नगरी श्रीका अर्चकहरु पनि अर्चना गर्न जान नहुने क्रम रहेको छ । यो भोग पकाउने काम श्री पाशुपति नाथका भण्डारीबाट गर्नुपर्छ । जसको लागि पूजा भन्दा ४/५ दिन अगाडि नै जानकारी निमन्त्रणा दिनुपर्छ । भोग बोक्ने काम ढंगोलबाट गरिन्छ । वहाँलाई पनि निमन्त्रणा दिनु पर्छ । काटमार गर्ने खड्गी र कसाईलाई पनि निमन्त्रणा गरिन्छ । पूजा गर्ने कर्माचार्यलाई पनि निमन्त्रणा गर्ने गरिन्छ । यी सब अर्चना उपासनाका कामहरु गरेपछि पारिश्रमिक स्वरुप दक्षिणा दिई भोज खुवाउनु पर्छ । आफुले प्रयोगमा ल्याउने सामाग्रीको छोटो विवरण यस प्रकार रहेको छ ।

अन्न प्रासन तथा शिवा जाम्बु विधिबाट गरिने पूजाको लागि निम्न लिखित सामाग्रीहरु चाहिन्छ ।

१. नयाँ धानको चामल ३ पाथी
२. तिन माना मासको दाल २०० ग्राम

३. मस्याङ्ग २०० ग्राम
४. बोडी २७० ग्राम
५. सानो केराउको दाल २०० ग्राम
६. मुङ्गको दाल २०० ग्राम
७. कालो भटमास २०० ग्राम
८. रांगाको मासु २ पाउ
९. जाड १ माना
१०. रक्सी १ माना
११. लसुनको पोटी १ पाउ
१२. सेतो कपडा २ मिटर
१३. हाँसको फुल २ वटा
१४. रातो सेतो कपडा २/२ मिटर
१५. अदुवा १ पाउ
१६. स्याबजी २ माना
१७. चिउरा ४ माथि
१८. बारा पकाउन मासका दाल ५०० ग्राम
१९. पंच पकवान मिठाई ५/५ वटा
२०. फलफुल, स्याउ, केरा, सुन्तला, अनार, मेवा, उखु आदि ऋतुफल

पंचामृत, केसरी, अबिर, सिन्दुर, जौ, तल्लि, अक्षता (आखे) धुप, बत्ती, कपुर, दृष्टि १५ वटा सौभाग्य, मूलाको फुल, तोरीको फुल, भिमसिन पाति, मुस्वा, माला अन्य रंगीचङ्गी फुल, भोज खुवाउन, चिउरा, मासु, बोडी, ठूलो केराउ, मूला, सानो केराउ, आलू, सिमी, भोग राख्न पिचा पूजा सामान राख्ने कोटाल (कोटः), थाली, ढक्की धोती, भोटो, रुमाल लगायत अन्य विभिन्न सामाग्रीहरु पनि रहेको हुन्छ ।

अंशुवर्मा र पशुपती

लिच्छवीकालमा राजाहरुमा श्रेष्ठ मानिएका राजा अंशुवर्माले पनि पाशुपति क्षेत्रमा ज्यादै ठूलो कार्य गरेको मानिन्छ। विभिन्न शक्तिपीठ, मठ-मन्दिर, चैत्य बहाल चोक, डबली, इनार, बाटोहरुको निर्माण गराएका र परममहाशैव भएका अंशुवर्माले शैव धर्मलाई विभिन्न जात्रा, पर्व, परम्परा, रिती रिवाज, मूल्य मान्यता राष्ट्रिय धर्मको रुपमा स्थापित गराए भन्ने मानिन्छ।

अंशुवर्मा अत्यन्तै विद्वान शासक थिए। यिनले आफ्ना कुल-वंश परम्परामा रहेका आफ्ना गुरुहरुसँग विभिन्न दुर्लभ विद्या प्राप्त गरेका थिए र आफ्ना पूर्वजले राखेका कृतीहरुलाई कुनै दखल-बाधा नगरी चल्न दिए।

यिनले पशुपतिलाई ज्यादै श्रद्धा सम्मान गर्दथे। यिनले शत्रु राज्य र अन्य विजय गरी ल्याई प्रशस्त सम्पत्ती श्रीमा चढाएका थिए। यिनले पनि पशुपतिमा महास्नानको क्रमलाई निरन्तरता मात्र दिएनन् अपितु अन्य अरु आवश्यक थप व्यवस्था पनि बाँधीदिए।

विरुपाक्ष कलिको मूर्ति, मृगेश्वर महादेव (हरिणेश्वरको) पूर्वमा रहेको तिर्थहरुमा विधिवत् रुपमा मूर्ति बनाई प्रतिष्ठित गर्नु भएको हो। वहाँले शैवधर्मलाई राम्ररी फल्न-फूलन दिनुभयो र अन्य मत-समुदायलाई पनि फल्ने फूलने अवसर दिनुभयो। चाड, उत्सव, उल्लास, रथयात्रा आदि विभिन्न धार्मिक व्यवस्थापकहरु पनि समाजमा बाँधिएको विश्वास गरिन्छ। यिनले यस्तो गर्नुको पछाडि पुराणहरुमा वर्णन भए अनुसार नै ज्ञाता र विद्वानको परामर्शमा अनेक रुपमा धार्मिक सुधार गरेको मानिन्छ।

लिच्छवीकालमा अंशुवर्मा पूर्वजे-जस्तो उतार-चढावहरु भएता पनि अंशुवर्माले भने धर्मशास्त्रको नियममा आधारित रहेर नै शास्त्र पुराण अनुसार नै धार्मिक स्थलको पहिचान गरी शास्त्र पुराणमा वर्णन भए अनुसार नै विभिन्न मूर्तिहरुको प्रतिष्ठा, मन्दिर

निर्माणका साथै अन्य धार्मिक व्यवस्थाहरु समाजमा लागु गरे । तत्कालिन रुपमा नयाँ व्यवस्था कायम गर्दा सकेसम्म पुरानालाई कुनै बाधा अवरोध नगरीकन् विचार पुर्‍याएर मात्र कार्य गर्दथे । प्रजाको मन जितेर नै कार्य गर्नुपर्ने हुन्थ्यो । पशुपतिका परमभक्त मानिने राजा अंशुवर्माको समयमा धेरै नै धार्मिक विधि पद्धतीहरुलाई राम्ररी स्थापित गरेको देखिन्छ । हिन्दु र बौद्धमा कुनै भेदभाव नगरी सक्दो सहयोग गर्दथे । शैवाचारको र पाशुपतमतको पनि पक्षधर रहेका अंशु धर्म र प्रजाप्रेमी शासक थिए । यिनले पशुपतिको स्मरणमा प्रितीगरी मुद्राहरु समेत प्रकाशन गरेका थिए ।

यसरी छोटकरीमा हेर्दा, अंशुवर्माको समयमा शैवाचार मौलाएको स्विकार गर्न सकिन्छ । यसका साथै यिनको समयमा कृषि, राज्य व्यवस्था, धार्मिक, साँस्कृतिक, सामाजिक पशुपालन, उद्योगधन्दा, वाणिज्य आदि जस्ता क्षेत्रमा पनि उन्नती हुँदै गयो । हुन त मानदेवको समयदेखि नै मुद्राहरुको प्रचलन गरिएको मानिन्छ । अंशुवर्माले पशुपति नामक मुद्राको पनि प्रचलन गरे । जसमा विभिन्न आकृतीहरु पनि रहेको पाईन्छ । यिनले स्वर्ण र रजतमुद्राहरु पनि चलाएका थिए भन्ने मानिन्छ । पशुपतिको छत्रचण्डेश्वरमा (लकुलिश पशुपति) यिनको अभिलेख रहेको छ ।

पशुपतिमा विभिन्न समयमा भएका कार्यहरुको एक टिपोट

यस पाशुपत क्षेत्रमा विभिन्न समयमा भएका विभिन्न घटनाक्रमहरुलाई विभिन्न इतिहासविद्, संस्कृतिविद्, पुरातत्त्वविद्, कला र वास्तुकलाविद्, मुर्तिविद् लगायतका विभिन्न पक्षका ज्ञाता र विज्ञहरुले अत्यन्तै उचित रुपमा अध्ययन गरी आ-आफ्नो लेख, रचना, कृति, पुस्तकहरुमा विभिन्न रुपमा यस क्षेत्रमा भएका विषयवस्तु, घटनाक्रमको विस्तृत र व्यवस्थित वर्णन गरी सक्नु

भएको छ। यहाँ उल्लेख गरिएका सबै सार-संक्षेपहरु वहाँहरुको कृतिकै विशेष अध्ययन गरी छोटकरीमा उल्लेख गरिएको छ।

यस क्षेत्रमा रहेको धार्मिक, साँस्कृतिक परम्पराको अध्ययन गर्ने विभिन्न स्वदेशी र विदेशी विद्वानहरुले पनि यस श्री पशुपतिको आगम गृह (घर) (यन्त्राँ छें: वा मूल द्यो छें:) को धेरै नै वैज्ञानिक र व्यवस्थित अध्ययन अनुसन्धान गरी आ-आफ्ना रचना र कृतिहरुमा विभिन्न रुपमा यस आगमघरको चर्चा परिचर्चा गरिसक्नु भएको छ। यस क्रममा विदेशी विद्वान डा. एक्सल मिखाइल, डा. धनवज्र वज्राचार्य, प्रा. डा. खड्गमान सिंह, प्रा.डा. मुकुन्दराज अर्याल, प्रा.डा. ज्ञानमणि नेपाल, प्रा.डा. विणा पौड्याल, डा. साफल्य अमात्य, पूज्य कुलचन्द्र कोइराला, डा. गोविन्द टण्डन लगायतका सबै उत्तिकै श्रद्धा र नमनका योग्य प्राज्ञ विद्वानहरुमा श्रद्धा सुमन जति अर्पण गरेपनि कमै हुन्छ। वहाँहरुको रचना कृतिहरुले निश्चय पनि लोकलाई सदैव प्रेरणा दिने कार्य गर्दै जानेछ।

यसक्रममा प्रा.डा. ज्ञानमणि नेपाल ज्यूले आफ्नो विशेषातिविशेष कृति “पशुपतिनाथको दर्शन पूजन सम्बन्धमा एक समिक्षा” नामक पुस्तकमा पनि यस आगमघरका विभिन्न पक्षहरुको दस्तावेज सहित विस्तृत समीक्षा गर्नु भएकै छ। एवम् क्रमले पूज्य श्री कुलचन्द्र कोइरालाज्यूको आफ्नो विशेषातिविशेष कृति “नेपालका आराध्यदेव भगवान श्री पशुपतिनाथ” नामक पुस्तकमा पनि यस आगमघरका विभिन्न पक्षहरुको विस्तृत र व्यापक वर्णन गर्नु भएको छ। सबैका कृतिहरुमा आगमघरलाई एक महत्वपूर्ण गुप्त गृहको रुपमा स्विकार गरेका नै पाईन्छ। यसैक्रममा डा. गोविन्द टण्डन ज्यूले पनि आफ्नो विशेषातिविशेष कृति “पशुपति क्षेत्रको अभिलेख संग्रह” नामक पुस्तकमा पनि यस आगमघरका विभिन्न पक्षहरुको दस्तावेजको उत्था सहित गरी आगमको विस्तृत उल्लेख गर्नु भएको छ।

धनवज्र वज्राचार्य ज्यूको गोपालराज वंशावलीको ऐतिहासिक विवेचना नामक पुस्तक, ज्ञानमणि नेपाल ज्यूको पशुपतिनाथको दर्शन स्पर्शन पूजनसम्बन्धमा समीक्षा, कुलचन्द्र कोइराला ज्यूको नेपालका आराध्यदेव भगवान श्री पशुपतिनाथ नामक पुस्तकहरुमा विभिन्न रुपमा यस क्षेत्रमा भएका विभिन्न घटना क्रमको उल्लेख गरिएको छ । यहाँ उल्लेख गरिएका सबै सार-संक्षेपहरु वहाँहरुको कृतिकै विशेष अध्ययन गरी छोटकरीमा उल्लेख गरिएको छ ।

धनवज्र वज्राचार्य ज्यूको गोपालराज वंशावलीको ऐतिहासिक विवेचना नामक पुस्तकमा उल्लेख भए अनुसार मध्यकालमा राजा राघवदेवले नयाँ सम्बत् चलाए । राजा शिवदेवले पशुपतिको नाममा रुपया (दुम्म) चाँदीका, सुनका मुद्राहरु पशुपतिको नाउँमा प्रचलन गराए (पा.नं. ३९-४०) । पशुपति भट्टारकलाई सुनको छाना चढाए (पा.नं. १५०) । यिनैले दैनिकी शंखजल गर्ने सुनको शंख पनि चढाए । पशुपतिनाथ मन्दिरको जिर्णोद्धार, पाशुपतमतीहरुलाई बढावा दिने गरेको पशुपतिको मन्दिरमा सुनको छाला हालेका, शिखरदेव (चाँगुनारायण) मन्दिरको जिर्णोद्धार गराएको वर्णन छ (पा.नं. ३९, ४३) । यिनका समयमा काशीका धर्मगुरु शंकराचार्य नेपाल आएका र शिवदेवका पुत्र (आनन्ददेवले) शैवधर्मको दिक्षा पनि लिएका भन्ने उल्लेख छ (पा.नं. ५३, ६३) । यिनै राजाले पशुपति भट्टारकलाई सुनको छाना चढाएको, चाँदीको कमल चढाएको भनिएको छ (पा.नं. १५०) । पुनः पछि यिनकै समयमा आमर्द्यक मठका शंकराचार्य नेपाल आएका र राजकुमारहरुलाई दिक्षा दिएको (शैवधर्म) को उल्लेख छ (पा.नं. ६४) । यसरी नै राजा नरेन्द्रदेवले पशुपतिनाथलाई अनेक रत्नहरु भएका विचित्रको कोष चढाएको (पा.नं. १४३) । राजा गुणकामदेवले पशुपतिनाथलाई एघार वटा कोष चढाए, ईशानेश्वर वासुकीलाई एघारकोष चढाए भनिएको छ (पा.नं. १४९) । राजा शंकरदेवले नन्दीशाला नक्सालमा शंकरेश्वर भट्टारकको प्रतिष्ठा गरे

भनिएको छ (पा.नं. १५०) । यसैगरी राजा अंशुवर्माले पनि पशुपति मुद्राहरु पनि प्रचलनमा ल्याएका थिए भनिएको छ (पा.नं. २)

यसैगरी राजा अभयमल्लको समयमा पनि अनिकाल, महामारी र भूकम्प, कहिले हिँउ पर्ने, वस्तुभाउ मर्ने जस्ता दैवीप्रकोप भई प्रजाले दुख पाएको हुँदा पशुपतिमा प्रतिवर्ष लक्ष्यहोम, महास्नान, कैलाश पूजा पक्ष श्राद्ध आदि विधि विधान गराए भनिएको छ (पा.नं. ६६-६९) । यसैगरी जयाभीमदेवले पनि (ग्वलःस) देवपत्तनमा कैलाश पूजा गराएका थिए भनिएको छ (पा.नं. ७९) । यसरी नै जयसिंहदेव मल्ल राजाले पशुपतिनाथमा सुनको मेखला चढाएको, दिव्यरत्न जडित चतुर्कण्ठी, कोष (ढुकुटी) चढाई जात्रा गराएको देशका नाउँमा सधैं सदावर्त दिने (सवैलाई राज्यको तर्फबाट दैनिकी दान दिने र खुवाउने) प्रथा चलाएका थिए भन्ने मानिन्छ (पा.नं. ७९) ।

यसैगरी खस राजा जितारी मल्ले पशुपतिलाई प्रसन्न गरी दर्शन पनि गरी आनन्दले फर्केर गएका भनिएको छ (पा.नं. ८४) । राजा अनन्त मल्लले आफ्नो श्रीसम्पत्ती पशुपतिनाथलाई चढाई राजकाजबाट सन्यास लिएका भैं गरी बसेका थिए (पा.नं. ८९) । कालान्तरमा यिनको मृत्यु भयो । पछि राजद्विपमा जलाइयो । यिनले आषाढ शुक्ल पञ्चमीमा पशुपतिभट्टारकमा ध्वजारोहण गराए । यसपछिकालमा पशुपतिमा (त्यस्तै भएर) ठूलो क्षति भएको थियो जसमा देवलहरुमा आगो लगाउने, देउपाटन (पशुपतिनाथ मन्दिरका) सारा कोष भिकेर लगिने जस्ता कार्य भए (पा.नं. ११७-११९) । यसरी नै चण्डेश्वरनामक व्यक्तिले बाग्मतीमा सुवर्ण तुलादान गराए भनिएको छ (पा.नं. ९५) ।

यसरी नै खस राजा रिपुमल्ले पशुपतिको पूजा गरि भोज खुवाए भनिएको छ (पा.नं. ९५) । यसैगरी राजा जयदेवले पशुपतिलाई कोष चढाए भनिएको छ । यसैगरी राजहर्ष भल्लोकले राजा जयार्जुनको आज्ञा लिई यसपछि यो स्तुपको प्रतिष्ठा, गजुर

चढाउने कार्य, लक्ष्यहोम सहित जिर्णोद्धार गरियो (पा.नं. १२०) । यसबीचमा श्री को प्रतिष्ठा खण्डित रहेको कारणले गर्दा राजा र प्रजा दुवैले आगममा नै पूजा अर्चना गर्ने क्रम केही समय (१२ वर्षसम्म) रह्यो भनिएको छ/ज्ञानमणि नेपाल "पशुपतिनाथको दर्शन पूजन सम्बन्धमा एक समिक्षा" । यहाँको वर्णन अनुसार वि.सं. १४०६, ने.सं. ४६९ मा आक्रमण भएको र १४१७ वि.सं. मा वैशाख शुक्ल तृतीयमा भनिएको छ) । यसपछि जयसिंह राम वर्धनले पशुपतिनाथको जिर्णोद्धार गराए र पशुपतिको स्थापना गर्नु भयो भनिएको छ (पा.नं. १२१-१२९) । यसपछि स्थितिमल्लको समयमा पशुपतिनाथ भण्डारमा चोरी भएको तथा पछि पुनः भण्डार पशुपतिलाई चढाए (पा.नं. १३१) ।

यसैगरी स्थितिमल्लले जयबागेश्वरी मन्दिरको निर्माण गराए । पशुपतिको दक्षिण आग्नेयमा रहेको शितलादेवी तथा उन्मत्त भैरवको स्थापना गराएका थिए । राममन्दिरको निर्माण तथा कोटीहोम गरेका थिए । ज्योतिर्मल्लले पशुपति मन्दिरमा सुनको गजुर चढाई सवालाख होम पनि गरे । यसरी नै राजा यक्षमल्लले दिग्विजय गरेका थिए । यिनले सर्वप्रथम भट्टहरुद्वारा पशुपतिमा अर्चना उपासना गर्नुपर्ने प्रथा चलाए । जसका लागि दक्षिण भारतको क्षेत्रबाट चारजना ल्याई नियुक्त गरियो भनिएको छ (पा.नं. ३६६, कुलचन्द्र कोइराला "नेपालका आराध्यदेव भगवान श्री पशुपतिनाथ") । राजा विश्वमल्लले रत्नमल्लसँग मिलेर पशुपतिको चारैतिर चर्तुभुज नारायणको मूर्ति स्थापित गरेका थिए (पा.नं. ३६६) ।

हरिहरसिंह यिनका पुत्र सिद्धि नरसिंहमल्लको गर्भवास पनि पशुपतिमा निवास गर्दा भएको थियो । पुनः जयार्जुनदेवको समयमा भग्न पशुपति मूर्तिको स्थापना जयसिंहराम वर्धनले गराए । राजा रत्नमल्लले विभिन्न स्थानबाट जितेर ल्याइएको सुवर्ण, रत्न, फल आदि द्रव्यहरु सहित पशुपतिनाथको पूजन गराए । यिनका समयमा

दक्षिणदेश (भारत) बाट आएका सोम शेखरानन्द (दक्षित रहेको तथा सोममुल नाम) नेपाल आगमन भएको मानिन्छ । जसका प्रभावमा परेर राजाले यिनलाई पूजारी पनि बताए । सहायतार्थ बनेपा मूलका दुई नेवार जातिहरु भणारे (भण्डारी) को रुपमा राखिए भनिएको छ (पा.नं. २०/ज्ञानमणि नेपाल “पशुपतिनाथको दर्शन पूजन सम्बन्धमा एक समिक्षा”) । यि स्वामीले नै पशुपतिका दक्षिणकाली (दशमाविद्या), सातर्षि, तथा अष्टमात्रिकाको पनि स्थापना गर्न लगाए ।

शिवसिंहमल्लको समयमा पशुपतिको जिर्णोद्धार गराएका थिए । यस समयमा रानी गंगादेवीले नित्यानन्द स्वामीको सरसल्लाहमा ध्वजाको एकछेऊ पशुपतिदेखि आफ्नो दरबारको अट्टालिकामा बाँध्न लगाई रहेकी थिइन् (पा.नं. ३६९/कुलचन्द्र कोइराला “नेपालका आराध्यदेव भगवान श्री पशुपतिनाथ”) । राजा प्रतापमल्लको समयमा गुहेश्वरी मन्दिरको निर्माण तथा परिसरमा रहेका पशुपतिमा सुनको छाना हाल्नु, पशुपति चौसट्टी शिवलिङ्ग तथा कोटिलिङ्गेश्वरको पनि स्थापना गरी कोटीहोमसमेत गराए (पा.नं. २२-ज्ञानमणि नेपाल “पशुपतिनाथको दर्शन पूजन सम्बन्धमा एक समिक्षा”/पा.नं. ३७३-कुलचन्द्र कोइराला “नेपालका आराध्यदेव भगवान श्री पशुपतिनाथ”) ।

राजा नृपेन्द्रमल्लले पशुपतिमा सुनको साँढे अपर्ण गरेका थिए । यिनको अन्त्येष्टिपनि राजद्वीपमा नै गरिएको थियो । राजा भाष्कर मल्लको मृत्युपछि पशुपतिमा राजा जगतजयमल्ल भक्ति सहित प्राकृतिक प्रकोपको शान्ति तथा अन्य उपद्रवादीलाई शमन गरी शान्ति स्वस्तीका लागि पशुपतिनाथलाई महाबली भोग गरी कार्यको निरन्तरताको लागि गुठिको व्यवस्था पनि थपेका थिए । यिनै राजाले पशुपतिनाथको आगमगृहका पूजारीलाई पनि अधिको कार्यको वंशपरम्परा अनुसार निरन्तरताका लागि लालमोहर पनि वर्तमान

पूजारिका (मदनभट्टका) वंशज साम्बसदाशिव भट्टलाई समेत समेटेर अधिकारपत्र तथा परिवर्तन गर्न नपाइने प्रवृत्तिले यस आगमगृह तथा यहाँ गरिने तान्त्रिक कार्यहरुको पनि अखण्डित व्यवस्था कायम गराए भनिएको छ (पा.नं. ३२, २२, २३ ज्ञानमणि नेपाल, पा.नं. २८, ३०, ५७ विशेष रहेको छ/डा. गोविन्द टण्डन पशुपतिको अभिलेख संग्रहमा पनि धेरै उल्लेख गरिएको छ) । अनेक दैवी विपत्ती हुँदा आगमका देवतालाई विशेष पूजन गर्नुपर्ने क्रम र बत्सलेश्वरीको पूजाको प्रथालाई पनि निरन्तरता दिए । अद्यावधि यो कार्य हुदैछ ।

यसैगरी राजा जयप्रकाशमल्लले असामान्य स्थिति र परिबन्धमा परेर राजाले विशेषतः आर्थिक रुपमा राज्यको ढुकुटी खाली भैसकेको अवस्थामा देवमन्दिरको ढुकुटीको पनि चलन गराए । पशुपति र गुहेश्वरीको सुनको जलहरी र गजुरसम्म मास्न कुनै संकोच नगरेको यस कार्यले देउपाटन क्षेत्रका बासिन्दा र कान्तिपुरेहरुमाभू राजाको छवी केही धमिलो बन्यो र अन्ततः पृथ्वी नारायण शाहको उपत्यका बिजयका क्रममा यिनले राज्य गुमाए ।

शाहकालमा पशुपतिमा भएका प्रमुख कार्यहरु

हुनत मल्ल र शाहको शासनकालमा धेरै किसिमका धार्मिक, साँस्कृतिक परिवर्तनहरु भएका र अन्य विभिन्न व्यवस्थाहरु पनि कायम गरिएको सन्दर्भमा सबैको पूर्ण उल्लेख गर्नु सम्भव हुँदैन यसर्थमा प्रमुख रुपमा शाहकालमा भएका कार्यहरुको विवरण निम्न रुपमा रहेको छ ।

ने.सं. ८५५ (वि.सं. १७९१) मा पशुपतिमा आई बसेका श्री साम्बसदाशिव भट्टलाई पशुपतिनाथको पूजारीमा नियुक्ति गरेको कुरा ताडपत्रमा उल्लेख छ (पा.नं. ३७६-३७७, कुलचन्द्र) । यसअघिका दण्डी, स्वामी, सन्यासी, पूजारीहरु रहेनन् एवम् पशुपतिनाथकै रावल (मूलभट्ट) बनाई आगमघरको समेत जिम्मा दिइएको थियो । आफ्ना

पूर्वजले पुस्तौ पुस्तासम्म पनि श्रीका अर्चकका रुपमा नै नियुक्त रहेर कार्य गरिरहेका थिए । यस पछिका समयमा हाम्रै पूर्वजहरुले नै श्रीको र आगमको अचना गर्दै आए । कालान्तरमा विपरित परिस्थिति, कार्यको व्यस्तता र व्यापकताले गर्दा गोपाल भट्टको समयमा (लोभान्-पापान् बढेको देखि) राजामा सबै कुरा जाहेर गरी श्रीपशुपतिनाथको रावल पद छाडि आगमघर र श्रीका परिवारदेवताको मात्र पूजा गर्ने गरेको भएतापनि अन्य पशुपतिनाथसङ्ग सम्बन्धित विभिन्न विषयको पक्षमा भने निर्णय गर्ने र मार्ग निर्देशन गर्ने हक अधिकार भने थियो । दस्तावेजले स्वतः यसको पुष्टि गर्दछ ।

राजा जयप्रकाश मल्लका समयमा भट्टहरुलाई खोसी सन्यासी पूजारी बनाए भनिएको छ । राजा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहलाई विजयार्थ पूजारी कृष्ण भट्ट (आफ्ना पूर्वज) मन्त्रको पुरश्चरण गर्न लगाएको कारण जयप्रकाशले रिसाई बिर्तापनि हरण गरी, सन्यासीलाई पूजारी बनाए । तरपछि पृथ्वीनारायण शाहले पुनः स-सम्मान फिर्ता (बिर्तासहित) दिएका थिए । खोसमोस विगारनास गर्न नपाइने थितिपति मिलाई दिएका थिए (पा.नं. ३७७-३८४ कुलचन्द्र) । यिनले पशुपतिनाथमा पंचामृत सहित पूजन गर्ने क्रम थप्नु भयो । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका समयमा उनकै चहेता व्यक्ति मानिएका रामकृष्ण कुँवरले पशुपतिनाथदेखि गुह्येश्वरीसम्मको ढुङ्गाको सिँढी बनाई प्रतिष्ठा गरे र यसका लागि गुठी पनि थापिदिए । (वि.सं. १८३५) (यो क्रम ने.सं. ८५६ र ८८८ बिचमा भएको हुनसक्ने छ) (पा.नं. ३७८ कुलचन्द्र) ।

(वि.सं. १८३५) श्री ५ रणबहादुर शाहले पूर्णिमामा विधिवत् दिव्यरुपले महास्नान गराउने प्रथा गराउनु भयो । पशुपतिमा चाँदीको जलहरी बनाई अपर्ण तथा श्री को पुरानो जीर्ण कवच जिर्णोद्धार गराउनु भयो । त्रिकाल शहनाई (गुजराती) बाजा बजाउने

प्रथा तथा कुशलेहरूलाई बाजा बजाउने प्रथा चलाउनु भयो (पा.नं. ३७८ कुलचन्द्र) । सदावर्त बाँड्ने (दैनिकी रुपमा गरिब, साधुसन्त आदिलाई अखण्ड रुपमा अन्न, वस्त्र, द्रव्य आदि वस्तु निष्काम भावले राजा वा राज्यबाट बाँड्ने क्रम हो यसका लागि गुठी अड्डाको पनि व्यवस्था गरिएको हुन्थ्यो) । यिनले जात्रा पर्व आदिहरूको पनि चलन चलाए ।

यसैगरी राजा गिर्वाण विक्रम शाहदेवले पनि पशुपतिलाई निकै मान गरि अनेक प्रथा कायम गर्नु भयो भन्ने मानिन्छ । यसरी बालकृष्णदेवद्वारा पशुपतिमा देवदासी भनेर दुई वटा कुमारी चढाएको मानिन्छ । यसैगरी बडा महारानी कान्तवतीलाई विरामी भएको कारण आयु-आरोग्यको कामना गरी निकै ठूलो पूजाआजा गराउनु भयो । (वि.सं. १८५५) यसका लागि राखिएको फटकशिलाको ८४ व्यञ्जन सामान सहित श्रीको महास्नान गर्ने गरिन्छ । यसका साथै मृतक रणकेशर गुरुङ्को नाममा (वि.सं. १९५७) केही भाँडाहरु श्रीमा अर्पण गरिएको थियो (पा.नं. ३८० कुलचन्द्र) ।

श्री ५ सुवर्णप्रभाले पशुपतिमा सन्ध्या आरतीको व्यवस्था गरी खेत समेत राखेका थिए । (वि.सं. १९५९) यिनले नै आश्विनमा पशुपतिमा महापूजा गर्न जमिनदान गरेका थिए । यसैगरी श्यामलाल शर्मा नामक व्यक्तिले (वि.सं. १८६०) मा विभिन्न भाडाहरु अर्पण गरेका थिए । यसैगरी इश्वरी खत्री नामक महिलाले (वि.सं. १८६१) मा अस्त्रहरु र भाडाकुँडाहरु अर्पण गरी पतिका साथ सति गईन् भनिएको छ (पा.नं. ३८१ कुलचन्द्र) ।

भोटू पाँडेले राजाको नाममा पशुपतिमा शालिक स्थापना गरे । (वि.सं. १८६३) । यिनले राजाकै नाममा गुह्येश्वरी, पशुपतिनाथ, गोरखनाथ, कैलाश आदि क्षेत्रमा बाँदरलाई मकै खुवाउने गुठी राखे (पा.नं. ३८२ कुलचन्द्र) ।

वि.सं. १८९७ मा राजपुरोहित र विद्वान भनिएका राधावल्लभले पशुपतिनाथको दक्षिणदिशाको भित्री द्वार बनाउन लगाउनु भयो । पछि राधावल्लभको मृत्युपछि उनकै नाममा पशुपतिनाथलाई ढोका अपर्ण गरियो ।

वि.सं. १८७१ बडाकाजी अमरसिंह थापाले श्री पशुपतिनाथको उत्तरदिशाको द्वारलाई चाँदीको तोरणसहित बनाई भक्तिपूर्वक पशुपतिनाथलाई समर्पण गरे (पा.नं. ३८२ कुलचन्द्र) ।

वि.सं. १८७१ श्री ५ गिर्वाणयुद्ध विरविक्रम शाहदेवका जेठी दिदी शाहज्यादी विलासवातिले श्रीपशुपतिनाथको पूर्व दिशाको भित्री ढोका बनाउन लगाई समर्पण गरेको उल्लेख छ (पा.नं. ३८३ कुलचन्द्र) ।

श्री ५ राजेन्द्र वीर विक्रमशाहदेवका समयमा कूलानन्द भा नामक धनी व्यक्ति (यिनका वंशजहरु रहेका) ले पूर्व, पश्चिम र उत्तरढोका चाँदिको बनाई (वि.सं. १८९१) मा पशुपतिलाई अपर्ण गरे । यिनले पशुपतिको पश्चिम तर्फ (कुलानन्दले) ठूलो सत्तल निर्माण गराई सदावर्त बाँड्ने प्रथा गर्नु भयो । यसरी (वि.सं. १८७५) मा भिमसेन थापाले चाँदीको ढोका बनाउन लगाएका थिए (पा.नं. ३८३ कुलचन्द्र) ।

यसरी नै अर्का धनाढ्य हरिभक्त, भागवत भक्त, र यिनका परिवार मिलेर पशुपति मन्दिर वरिपरी सिंहमुखी झल्लर निर्माण गराई मन्दिरको शोभा बृद्धि गर्न दलिनको मुखाकृति फेरेका थिए भनिएको छ । (वि.सं. १८८३) मा श्री राजेन्द्र वीर विक्रमशाहदेवका समयमा श्रीका मूल पूजारीलाई नै अख्तियारी दिई व्यवस्था संचालन गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गरे । (पा.नं. ३८३ कुलचन्द्र) ।

वि.सं. १८८५ मा श्री ५ राजेन्द्रबाट प्रतिदिन श्री पशुपतिनाथमा पायस भोग अपर्ण गर्न खेतहरु चढाइएका थिए ।

वि.सं. १८९४ मा युवराज सुरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवका समयमा पशुपतिनाथको प्रितीगरी नित्य "बालभोग" (मनभोग) बनाई चढाउनलाई भक्तपुरमा सयमुरी अन्नफल्ने खेत गुठी राखेको थिए । पुनः वि.सं. १८९९ मा पशुपतिनाथको सन्ध्या आरतीमा पनि भोग लगाउने क्रम चलाई (पुनः) भक्तपुरमै १०० मुरी खेतको गुठी राखे (पा.नं. ३७७-३८६ सारोद्वार) ।

यस बाहेक राणा शासकहरु पनि धार्मिक दृष्टिकोणले हेर्दा पूर्ण रुपमा शैवधर्मको अनुयायी र पशुपतिका भक्त नै रहेको मानिन्छन् । राणाकालमा पनि पशुपति क्षेत्रमा धेरै नै सुधार निर्माणका कामहरु भएका र पशुपतिको विश्वरूपको मन्दिर, सत्तल, पाटी, अन्य देवलहरु, पशुपति चौसठ्ठी मूर्ति र वरपर रहेका साना ढुङ्गाका देवलहरु गुह्येश्वरी अगाडिका सत्तलहरु, गौरीघाटको क्रियापुत्री घर, राजाराजेश्वरीको क्षेत्रको क्रियापुत्री आदि प्रमुख रहेका छन् भन्ने भनिएको छ ।

तर वास्तवमा भन्नु पर्दा धार्मिक रुपले राणाहरु पशुपतिका भक्त नै थिए । यिनले पूर्णरूपले श्री को सेवामा आफूलाई समर्पित गरेका थिए । कुनै समयमा १७ भाई राणाहरु, कुनै समय त रानीहरु समेत घोडाको बग्गी चढेर, कोही हात्तिमा, घोडाहरु चढेर गुह्येश्वरी-पशुपति दर्शन गर्ने गर्दथे भन्ने मानिन्छ । दर्शन क्रममा गुह्येश्वरी, विश्वरूप, गोरखनाथ, विश्वरूप, राममन्दिर, वत्सला, भष्मेश्वर दर्शन गरी पूर्व ढोकाबाट पसी परिसरमा रहेका देवताहरुको दर्शन गरी पशुपतिको दर्शन पूजन गर्ने गर्दथे । यिनका समयमा पनि मन्दिरको जिर्णोद्धार, देवल निर्माण, सत्तल निर्माण, बाटो निर्माण आदि कार्यहरु भएको मानिन्छ ।

स्वयम् राजा त्रिभुवन पनि पशुपतिका परमभक्त थिए । यिनको विशेष पर्वहरुमा सपरिवार सहित पशुपति आगमन हुन्थ्यो र सबैतिर दर्शन गर्दै निरीक्षण गर्दै घण्टौ बस्नु हुन्थियो । शिवरात्रीका

समयमा त व्यवस्था बुझ्न दिनको तिनपटकसम्म आउने गर्नु हुन्थ्यो पनि भनिन्छ ।

राजा महेन्द्र पनि पशुपतिका अनन्य भक्त रहेका थिए । यिनको समयमा पनि कतिपय पुराना धरोहरहरुलाई मर्मत सम्भार पनि गरे र कतिपय जर्ण हुँदै गइरहेका निर्माण पनि गराउनु भयो । विभिन्न सिद्धगणहरुलाई बस्नका लागि व्यवस्था पनि गराउनु भयो । पशुपतिको पश्चिमको बाहिरी मूल प्रवेशद्वार र रुद्रगाडेश्वरमा रहेको ठूलो सत्तलको मर्मत र नविन निर्माण पनि गराउनु भयो । गोरखनाथ विश्वरूप क्षेत्रमा पनि अधिदेखि जिर्ण रहेको पाटी, पौवा, सत्तलको जिर्णोद्वार गराउनु भयो । भष्मेश्वरमा रहेको अवद्यूत (अघोरी) अखडाको व्यवस्थापन, अन्नपूर्ण भण्डारको व्यवस्थापन लगायत अन्य थुप्रै सुधारका कार्यहरु गराउनु भएको थियो ।

यसका साथै यसैगरी २०४३ सालको महाशिवरात्रीको दिनमा स्व. श्री ५ महाराजाधिराज विरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट यस पाशुपत क्षेत्रको साँस्कृतिक, धार्मिक, ऐतिहासिक सम्पदाको साथै यस क्षेत्रमा वर्षभरीमा गरिने सम्पूर्ण धार्मिक कृत्य कर्महरु अविच्छिन्न रुपमा सञ्चालन भई परम्परामा कुनै बाधा नपरोस् भन्ने प्रमुख उद्देश्यका साथ पाशुपति क्षेत्रको सम्पूर्ण अधिकार कोष मातहतमा राखी स्वयम्वाट यस कोषको संरक्षकको रुपमा रहि श्री ५ वडामहारानी ऐश्वर्य राज्य लक्ष्मी देवी शाहको अध्यक्षतामा यस पशुपति क्षेत्रको प्रमुख सल्लाहकार तथा जेष्ठ सदस्यको रुपमा तत्कालिन श्री पशुपतिनाथका मूलपूजारी रावल पद्म नाभ शास्त्री प्रमुख योजनाकार वरिष्ठ ई.श्री. भरत शर्मा ज्यू लगायत तत्कालिन पुरातत्व विभागको महा निर्देशक श्री रमेश जङ्ग थापा तत्कालिन वडा गुरुज्यू लगायत अन्य लब्ध प्रतिष्ठित व्यक्तित्वहरु समेतको सञ्चालक परिषद्को गठन गरिएको र गणतन्त्र पश्चात यस पशुपति विकास कोषको संरक्षकमा प्रधानमन्त्री ज्यू र संस्कृति मन्त्रीको

अध्यक्षतामा हाल कोष सकृय रहेको र केही वर्ष पहिले यस पशुपति क्षेत्रलाई विश्व सम्पदा क्षेत्रको रूपमा सुचित गरिएकोले हाल यस पशुपति क्षेत्रको विभिन्न पक्षको अध्ययन अनुसन्धान भैरहेको र २०७२ सालको महाभूकम्पबाट क्षति पुगेको सम्पदाहरुको क्रमबद्ध रूपमा निर्माण भै बृहत्तर गुरुयोजनाको लागि समेत योजना तयार हुँदै गरेको अवस्थामा निश्चय पनि राज्य सरकार सहित विश्व सम्पदा सुचीमा आबद्ध अनेकौँ सहयोगी राष्ट्रहरुको पनि निश्चित रूपमा पनि ध्यान गएको मान्न सकिन्छ । नेपाल राष्ट्र तथा सम्पूर्ण देशवासीहरुबाट पनि साथ सहयोग प्राप्त भएमा निश्चित रूपमा हाम्रा सन्ततिहरुलाई धार्मिक, साँस्कृतिक, ऐतिहासिक पक्षको राम्रो ज्ञान पाउन सक्दछन् यसमा दुई मत हुन सक्दैन । यस प्राचिन देवनगरी सम्पूर्ण धर्मावलम्बीहरुले आ-आफ्ना अस्तित्व जोगाई राख्न सक्छ । धर्म, संस्कृति, परम्परा जोगाई विश्वका सम्पूर्ण वैदिक सनातन धर्म मान्नेहरुले श्री पशुपतिनाथलाई प्रमुख आराध्यदेवको रूपमा मानी यस क्षेत्रमा दर्शनको लागि आउने हुँदा शान्तिसुरम्य तथा आस्थाको केन्द्रको रूपमा विकास गरी राखेमा मात्र हाम्रो अस्तित्व रहने छ अन्यथा भन्न सकिन्न ।

वर्षभरी पशुपतिलाई मानेर यस क्षेत्रमा मनाइनु पर्ने केही प्रमुख चाडपर्वहरू :

हुनत हाम्रो देश नेपालमा विभिन्न तिथी पर्वहरूमा आउने चाडपर्वहरूलाई विभिन्न समूहले आ-आफ्नै रुपमा मान्ने गरिएको पाइन्छ। यही सन्दर्भमा पशुपति क्षेत्रमा पनि आराध्यदेव पशुपतिनाथलाई वर्षभरी आउने विभिन्न तिथी पर्वहरूमा आफ्नो गच्छभाव अनुसार पूजा अर्चना, व्रत अनुष्ठान, होम आदि गरी मानिएमा जन्मजन्मान्तर सम्म सम्पूर्ण कुलको उद्धार हुने तथा मनोइच्छित फल प्राप्त हुने कथन शास्त्र पुराणमा रहेको छ।

बैशाख :

- ❖ एकादशी व्रत, महाकाली महालक्ष्मी यात्रा,
- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ पूर्णिमा व्रत एवं श्री पशुपतिनाथ मन्दिरमा महास्थान,
- ❖ बुधाष्टमी व्रत,
- ❖ वरुथिनी एकादशी व्रत,
- ❖ मातातिर्थ औंशी, आर्यघाटमा मातातीर्थ स्थान,
- ❖ परशुराम जयन्ती, अक्षय तृतीया (पशुपति क्षेत्र विकास कोषको वार्षिक उत्सव,)
- ❖ शंकराचार्य जयन्ती,
- ❖ अष्टमी व्रत एवं श्री पशुपतिनाथ मन्दिरमा दमनारोहण,
- ❖ सीता जयन्ती एवं श्रीजयबागेश्वरी मन्त्रिमा दमनारोहण,

जेष्ठ :

- ❖ मोहिनी एकादशी व्रत,
- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ नृसिंह जयन्ती,

- ❖ कूर्म जयन्ती, पूर्णिमा व्रत,
- ❖ चण्डी पूर्णिमा एवं श्री पशुपतिनाथ मन्दिरमा, महास्नान, श्रीजयबागेश्वरी मन्दिरमा वर्षवद्धन पूजा, एवं बुद्ध जयन्ती,
- ❖ अष्टमी व्रत,
- ❖ अपरा एकादशी व्रत,
- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ दर्श श्राद्धम एवं वट सावित्री व्रत,
- ❖ दशहरा स्नानारम्भ,
- ❖ कुमार बष्ठी,
- ❖ अष्टमी व्रत,
- ❖ निर्जला एकादशी व्रत, तुलसी बीजारोपणम्,
- ❖ प्रदोष व्रत,

आषाढ :

- ❖ पूर्णिमा व्रत एवं पशुपतिनाथ मन्दिरमा महास्नान,
- ❖ अष्टमी व्रत,
- ❖ मलमलाष्टमी, देवपत्तनमा त्रिशुल यात्रा,
- ❖ योगिनी एकादशी व्रत,
- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ दर्शश्राद्धम्,
- ❖ जगन्नाथ रथ यात्रा,
- ❖ देवपत्तनमा श्रीगंगामाई रथयात्रा,
- ❖ अष्टमी व्रत,
- ❖ श्री हरिशयनी एकादशी व्रत, तुलसी रोपणम् एवं चतुर्मास व्रतारम्भ,
- ❖ प्रदोष व्रत,

❖ पूर्णिमा व्रत,

श्रावण :

❖ पूर्णिमा व्रत, श्रीपशुपतिनाथमा महास्नान, श्रीदक्षिणामूर्ति मन्दिरमा विशेष पूजा एवं गुरु पूजा,

❖ अष्टमी व्रत,

❖ कामिका एकादशी व्रत,

❖ घण्टाकर्ण (गठा मुगः)

❖ सोमवती औंशी,

❖ नाग पञ्चमी,

❖ प्रदोष व्रत,

❖ दर्शश्राद्धम्,

❖ बराह जयन्ती

❖ कल्की जयन्ती,

❖ अष्टमी व्रत,

❖ श्रावण शुक्ल नवमी, श्रीजयबागेश्वरी मन्दिरमा पवित्रारोहण, पुत्रदा एकादशी व्रत,

❖ पुत्रदा एकादशी व्रत,

❖ पूर्णिमा व्रत एवं श्रीपशुपतिनाथ मन्दिरमा पवित्रारोहण,

❖ ऋषि तर्पणी, (रक्षा बन्धन) श्रीपशुपतिनाथ मन्दिरमा महास्नान,

❖ गाईजात्रा,

भाद्र :

❖ खड्ग यात्रा,

❖ रोपाई यात्रा,

❖ श्रीकृष्ण जन्माष्टमी व्रत,

❖ अजा एकादशी व्रत,

- ❖ बुधाष्टमी,
- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ दर्शश्राद्धम्, कुशे औंशी (बाबुको मुख हेर्ने)
- ❖ हरितालिका व्रत, गणेश चतुर्थी व्रत,
- ❖ ऋषि पञ्चमी,
- ❖ अष्टमी व्रत एवं श्री गुह्येश्वरी मन्दिरमा कालरात्री पूजा,
- ❖ हरिपरिवर्तनी एकादशी व्रत,
- ❖ वामन द्वादशी, तिलगंगास्थित त्रिविक्रम स्थानमा विशेष पूजा,
- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ अनन्त चतुर्दशी व्रत, इन्द्रयात्रा,
- ❖ पूर्णिमा व्रत एवं श्रीपशुपतिनाथमा महास्नान,
- ❖ सोह्र श्रद्धारम्भ, आश्विन-कृष्ण प्रतिपदादेखि तृतीयासम्म पशुपति क्षेत्रमा शिवशक्ति महादेव पार्वती नाच (नागचां प्याख)

आश्विन :

- ❖ अष्टमी व्रत,
- ❖ इन्दिरा एकादशी व्रत,
- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ दर्शश्राद्धम्,
- ❖ घटस्थापना, नवरात्रारम्भ,
- ❖ फूलपाती, श्रीवत्सलेश्वरी मन्दिरमा पीठ पूजा एवं नवरात्री मेला स्नान,
- ❖ महाअष्टमी व्रत एवं श्रीराजराजेश्वरी मन्दिरमा कालरात्री पूजा,
- ❖ महानवमी,
- ❖ विजयदशमी, बागमती उत्तरवाहिनीमा स्नान एवं श्री गुह्येश्वरी मन्दिरमा विशेष पूजा,

- ❖ पापाङ्कुशा एकादशी व्रत,
- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ पूर्णिमा व्रत,
- ❖ कोजाग्रत पूर्णिमा, श्रीपशुपतिना मन्दिरमा महास्नान एवं आकाशद्वीपदान कार्तिक स्नानरम्भ,

कार्तिक :

- ❖ कार्तिक कृष्ण पञ्चमी, विश्वरूपा मन्दिरमा वर्षवर्द्धन पूजा,
- ❖ अष्टमी व्रत,
- ❖ रमा एकादशी व्रत,
- ❖ प्रदोष व्रत, यमदीपदान,
- ❖ धन्वन्तरी जयन्ती काकवली,
- ❖ दर्शश्राद्धम्, कुकुरपूजा, दीपमालिका एवं लक्ष्मी पूजा,
- ❖ गाई पूजा,
- ❖ गोरु पूजा, गोवर्धन पूजा, भाईटिका,
- ❖ कुष्माण्ड नवमी,
- ❖ हरिबोधनी एकादशी व्रत, एवं तुलसी विवाह,
- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ पूर्णिमा व्रत, श्री पशुपतिनाथ मन्दिरमा महास्नान, चावहिलस्थित
- ❖ चन्द्रविनायकको यात्रारम्भ, चतुर्मास व्रत समाप्ति,

मार्गशीर्ष :

- ❖ भैरवाष्टमी व्रत,
- ❖ स्मार्ताना एकादशी व्रत (गुह्येश्वरी यात्रा)
- ❖ वैष्णवानां एकादशी व्रत, श्रीवत्सलेश्वरी मन्दिरमा सत्बीजारोपणारम्भ,
- ❖ प्रदोष व्रत,

- ❖ बाला चतुर्दशी, सत्बीजारोपण,
- ❖ दर्शश्राद्धम्, श्रीपशुपतिनाथ मन्दिर प्राङ्गणमा एक मुखे रुद्राक्ष र नागमणी दर्शन,
- ❖ विवाह पञ्चमी,
- ❖ अष्टमी व्रत,
- ❖ श्री पशुपतिनाथ मन्दिरमा महापूजा, भक्तपुरबाट नवदुर्गाको आगमन,
- ❖ देवपत्तन जयबागेश्वरीमा नवदुर्गा नाच,
- ❖ मोक्षदा एकादशी व्रत,
- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ पूर्णिमा व्रत,
- ❖ धान्य पूर्णिमा एवं श्री पशुपतिनाथ मन्दिरमा महास्नान,

पौष :

- ❖ रवि सप्तमी व्रत,
- ❖ अष्टमी व्रत,
- ❖ सफला एकादशी व्रत,
- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ सोमवती दर्शश्राद्ध,
- ❖ बुधाष्टमी व्रत,
- ❖ पुत्रदा एकादशी,
- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ पूर्णिमा व्रत, श्रीपशुपतिनाथ मन्दिरमा महास्नान, श्रीकिराँतेश्वरमा पूजा एवं श्री स्वस्थानी व्रतारम्भ

माघ :

- ❖ भौमाष्टमी व्रत,
- ❖ षट्तिला एकादशी व्रत,

- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ साँखुवाट देवपत्तनमा श्रीमाधवनारायण यात्रा आगमन,
- ❖ दर्शश्राद्ध, आर्यघाटमा साँखुवाट ल्याइएको श्रीमाधवनारायणको स्नान,
- ❖ वसन्तपञ्चमी,
- ❖ भीमाष्टमी व्रत,
- ❖ भीमा एकादशी व्रत,
- ❖ प्रदोष व्रत देवपत्तनमा श्री भीमसेन यात्रा,
- ❖ पूर्णिमा व्रत श्रीपशुपतिनाथको छायाँ दर्शन,
- ❖ श्रीपशुपतिनाथ मन्दिरमा महास्नान, श्रीस्वस्थानी व्रत समाप्ति,

फाल्गुण :

- ❖ अष्टमी व्रत,
- ❖ स्मातांना विजया एकादशी व्रत,
- ❖ वैष्णवानां विजया एकादशी व्रत,
- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ महाशिवरात्री,
- ❖ अष्टमी व्रत, होलिकारम्भ,
- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ पूर्णिमा व्रत, एवं श्रीपशुपतिनाथ मन्दिरमा महास्नान, फागु पर्व,

चैत्र :

- ❖ अष्टमी व्रत,
- ❖ शीतलाष्टमी, श्रीवत्सलेश्वरी यात्राको निमन्त्रणा लिई दुदु च्याँच्याँ जाने,
- ❖ पापमोचनी एकादशी व्रत,
- ❖ देवपत्तन बज्रेश्वरी पीठमा देशोद्वार पूजा,

- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ पिशाच चतुर्दशी, श्रीवत्सलेश्वरी मन्दिरमा दुनियाँ पूजा,
- ❖ दर्शश्राद्धम्, श्रीवत्सलेश्वरी यात्रा,
- ❖ वत्सरारम्भ, निम्बपत्र प्राशनम् श्रीवत्सलेश्वरीको मूल यात्रा,
- ❖ मत्स्य जयन्ती, श्रीवत्सलेश्वरीको यात्रा समाप्ति,
- ❖ गौरी व्रत,
- ❖ चैत्राष्टमी व्रत,
- ❖ रामनवमी व्रत,
- ❖ कामदा एकादशी व्रत,
- ❖ प्रदोष व्रत,
- ❖ पूर्णिमा व्रत,
- ❖ श्रीपशुपतिनाथमा महास्नान, बालाजु वाइस धारा मेला, वैशाख स्नानारम्भ,

रुद्राक्ष र यसको महिमा

केवलानपी रुद्राक्षान् यो विभ्रतिं बरानने ।

तं न स्पृशन्ति पापानि तिमिराणीव भास्करः ॥८०॥

जो उपासक मात्र
रुद्राक्षलाई धारण गर्दछन् ।
उसलाई कुनै पाले छुन सक्दैन ।
जसरी अन्धकारले सूर्यलाई स्पर्श
गर्न सक्दैन । (८०)

श्लोक/कङ्कलमालिनी

तन्त्रम्/पंचम

पटल/व्याख्या/पा.नं. ५४-५५)

स्वयं भगवान् शिव र
विभिन्न देवीदेवताहरूले समेत
धारण गर्ने गरेको कारण रुद्राक्ष

अति नै पवित्र र दिव्य फल हो भन्ने मानिन्छ । यसको एकातिर
माला बनाई विधिवत् रुपमा विभिन्न धार्मिक प्रयोजनको लागि प्रयोग
पनि गरिन्छ भने अर्कोतिर हरेक मुखानुसार नै पृथक-पृथक रुपमा
पनि यसको प्रयोग हुँदै आएको पाउन सकिन्छ । यसको विभिन्न
मुखलाई विभिन्न देवीदेवताको प्रतिकात्मक स्वरुप पनि मान्ने
गरिन्छ । स्वयम् शिवले नै रुद्राक्ष धारण गर्नु भएको कारणले पनि
यसलाई एक पवित्र र शिवांशकै रुपमा पूजित गरी धारण गर्ने चलन
रहेको छ । रुद्राक्ष धारण गर्नाले अनेक प्रकारको लाभ प्राप्त हुने
कुराको वर्णन शास्त्रमा रहेको पाउन सकिन्छ । यसलाई धारण गर्नु
पूर्व पहिला शिवमन्दिरमा वा पवित्र स्थानमा लगेर विधिवत् रुपमा
पूजा गरी शतरुद्रीय मन्त्रद्वारा स्तुती गरी धारण गर्नु पर्दछ । अन्यथा
यसको (धारणको) कुनै औचित्य हुँदैन । रुद्राक्षलाई घरमा राखी ।

पूजाकोठामा) दर्शन, पूजन गरेमा शिवको प्रभावले गर्दा आँखा लाग्ने, सह हराउने, आसुरी शक्तिको प्रभाव जस्ता कुराहरुबाट छुटकारा पाइनेमा पनि विश्वास गरिन्छ। शास्त्रमा वर्णन भए अनुसार,

रुद्राक्ष धारयेत् यस्तु मुच्यते सर्वपातकात् ।

रुद्राक्ष.-धारणं पुण्यं कैवल्य सदुशं भवेत् ॥७४॥

(कङ्कालमालिनी

तन्त्रम्/पञ्चम

पटल/७४

श्लोक/व्याख्या/पा.नं.

५४-५५)

रुद्राक्ष धारण गरेमा सबै प्रकारको पापबाट मुक्त होइन्छ। रुद्राक्षलाई धारण गर्नु ज्यादै पुण्य कर्म हो। यसलाई धारण गरेमा कैवल्य प्राप्त व्यक्ति सदृश बन्ने छ भनिएको छ।

रुद्राक्षलाई विभिन्न रुपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ। जस्तै अर्चनामा, जपमा, शिवपूजन क्रममा वा विभिन्न देवपूजनमा, केही वस्तु दान दिँदा, तपस्यामा रहेका बेला, साधना-उपासना, अनुष्ठान आदिको समयमा, तीर्थमा, विभिन्न पर्वहरुमा पनि रुद्राक्ष धारण गरि गर्नाले सम्पूर्ण पापबाट मुक्त हुने मानिन्छ।

एकवक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्त्रयोदश-मुखैस्तथा ।

चतुर्दश-मुखैर्जात्वा सर्वसिद्ध प्रजायते ॥८४॥

एकमुखे रुद्राक्षले, पञ्चमुखरुद्राक्षले, त्रयोदश मुखले, वा चतुर्दश मुखले जप गर्नाले सबै प्रकारको सिद्धीहरु प्राप्ती हुन्छ भनिएको छ। (८० श्लोक/कङ्कालमालिनी तन्त्रम्/पञ्चम पटल/व्याख्या/पा.नं. ५६)

शास्त्र पुराणहरुमा वर्णन भए अनुसार, स्वयम् देवीदेवतादेखि राक्षसहरुसम्म पनि रुद्राक्ष धारण गरेर शिवोपासना गर्ने गर्दथे। विभिन्न ऋषि मुनीहरु पनि तपाचार वा अनुष्ठानको क्रममा विधिपूर्वक रुद्राक्ष धारण गर्दथे भनिएको छ। साधारण गृहस्थाश्रममा रहेका मानिसहरु, तप-व्रत प्रिय हुने विशेष गरी साधु-सन्त, सन्यासी,

उदासी, गिरी, पुरी, भारती, नागा, नाथ, अघोरी, आदि लगायत विभिन्न मत-आचारका अनुयायीहरूले पनि प्राचिनकालदेखि नै रुद्राक्ष धारण गर्ने गरेको पाइन्छ। यसैगरी रुद्राक्षलाई धेरै साधुसन्तले धेरै रूपमा प्रयोग गरिएको पाउन सकिन्छ। जस्तै कसैकसैले शिर-मुकुट, कवच, गलाको हार, कुण्डल, बाजुरवाला, कटि-पेटिका, कसैले जटामै रुद्राक्षलाई कपालमा मिलाई गाँसेर पनि लगाउने गर्दछन्। जसरी लगाए पनि रुद्राक्ष उत्तिकै लाभप्रद मानिन्छ।

यसमा मुलतः भन्नु पर्दा साधु-महात्माहरूले यो लगाउने क्रम ज्यादै प्राचिन हो। हुन त गृहस्थीले पनि शिवानुष्ठान वा अर्चन गर्दा रुद्राक्ष धारण गर्ने वर्तमानमा साधारण गृहस्थीहरूले रुद्राक्ष धारण गर्ने क्रमको थालनी पछि मात्रै भएको हो। रुद्राक्षलाई मानिसहरू विभिन्न रूपमा प्रयोग गर्दै गरेको पाइन्छ। रुद्राक्ष धारण गरेमा धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष जस्ता चारै पुरुषार्थको फल प्राप्त हुने कुरामा शास्त्रको आशय रहेको पाइन्छ।

रुद्राक्षलाई वास्तवमा सत्ययुगको औषधिको रूपमा पनि मानिएको छ। यो कुनै प्रकृतिमा रहेको बनस्पति सरह नभई स्वयम् शिवको आँखाबाट खसेको अश्रुजल नै रुद्राक्षको बीजको रूपमा रहेको। यसलाई स्वयम् शिवले लोक हितार्थ प्रकट गर्नु भएको भन्ने विश्वास पनि गरिन्छ।

यसका साथै मान्यता अनुसार अघि समुद्र मन्थनको समयमा उत्पन्न जगत नै दहन गर्न सक्ने हलाहल विष (कालकुट) को पान गरिसकेपछि शिवलाई धेरै नै छटपटी भयो। यसरी डाहा भएर हिँड्दा शिवको नेत्रबाट उत्पन्न अश्रुको बिन्दु (थोपा) धरातलमा खसेपछि रुद्राक्षको बीजको रूप धारण गरी उत्पत्ति भएको भन्ने विश्वास रहेको छ। यस छटपटलाई हटाउन शिवले यत्र-तत्र भ्रमण गर्दै हिँड्ने क्रममा यिनी वर्तमान पूर्वी प्रदेश दिङ्गला र भोजपुर, तर्फबाट हुँदै गोसाइकुण्ड भनिने स्थानमा गई त्यहाँ पर्वतमा त्रिशुले

हिकाएर खोपी उक्त पर्वतराजबाट प्रकट भएको शुद्ध, शीतल जलपान गरी आफ्नो प्यास मेटाउनु भएको थियो । त्यहाँ गोसाईकुण्डमा विश्राम गर्नु भएको थियो भन्ने मानिएको छ । यसै अघि त्रिपुरनामक असुरलाई मार्ने क्रममा आफ्नो आजगवनामक धनुषले बाण प्रहार गरी मार्ने क्रममा शिवले अत्यन्त श्रम गर्नु परेको (बाण) कारण यिनको शरिरबाट पसिनाको थोपा खस्दा रुद्राक्षको बीजको उत्पत्ती भयो भनिएको छ । (पद्मपुराण) रुद्राक्षको बारेमा अर्को रोचक कथा पनि सुनिन्छ, जस अनुसार एकदिन पार्वती बैकुण्ठमा लक्ष्मीले बोलाएर केही उत्सवमा गएको समयमा लक्ष्मीको प्रशस्त गर-गहना, रत्न, हिरा, मणि, माणिक्य लगायतले सजिएको देखि मनमा अत्यन्त खिन्न मानी कैलाशमा फर्केर आई महादेवलाई आफुलाई पनि यस्तै गर-गहनाले सजाउनु मन भएको भनी महादेवलाई भन्दा महादेवले तुरुन्त त्यहाँबाट पार्वतीलाई लिई बैकुण्ठ गए । त्यहाँ पुगेर एउटा तराजुमा एकातिर एक रुद्राक्षको फल र अर्को तिर सबै भएभरका गर-गहना राखी जोखि हेर्दा एक रुद्राक्षको फल नै भारी भएको देखि सम्पूर्ण देवीदेवताले पनि यसको ज्ञान पाई रुद्राक्षलाई स्वयम् शिवको रुपमा मानी धारण गर्ने क्रम चलेको भन्ने पनि मानिन्छ ।

यसैगरी शिवपुराणमा उल्लेख भएअनुसार रुद्राक्ष १ देखि १४ मुखीसम्म भएको चर्चा रहेको छ । यसको सेवन (धारण) गरेपछि मदिरादि वस्तुको भक्षण गर्न वर्जित गरिएको छ । (शिवपुराण/विद्येश्वर संहिता) आफ्नो वर्णक्रमानुसार नै रुद्राक्ष धारण गर्न सकिन्छ । यसका लागि उचित जानकारी व्यक्तिसङ्ग सिकेर मात्र गर्नु पर्दछ । वर्णक्रमानुसार हेर्दा, ब्राह्मणले सेतो, क्षत्रियले रातो, वैश्यले पहेंलो र शुद्रले कालो रङ्गको रुद्राक्ष धारण गर्न सकिने चर्चा छ । “सर्व वर्णाश्रम रुद्राक्ष धारयन्ती न शसंय” भन्ने जस्ता प्रष्ट आशय रहेको पाउन सकिन्छ । रुद्राक्षको महात्म्य स्वयम् शिवले

पार्वतीलाई वर्णन गर्नु भएको चर्चा छ । यसका साथै रुद्राक्षको महिमाको वर्णन गर्दै भनिएको छ की, यसैगरी

चतुर्दशमुखं चैव शिखायां धारयेद् बुधः ।

एकवक्त्रः शिवः साक्षाद् ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥१५२॥

द्विवक्त्रो हरगौरी स्याद् गोवधाद्यघनाशकृत् ।

त्रिवक्त्रोऽग्निस्त्रिजन्मोत्थपापराशिं प्रणाशयेत् ॥१५३॥

चतुर्वक्त्रः स्वयं ब्रह्मा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

पञ्चवक्त्रस्तु कालाग्निरगम्याभक्ष्यपापनुत् ।

षड्वक्त्रस्तु ग्रहः प्रोक्तो गर्भहत्यां व्यपोहति ॥१५४॥

सप्तवक्त्रस्त्वनन्तः स्यात् स्वर्णस्तेयादिपापनुत् ।

विनायकोऽष्टवक्त्रः स्यात् सर्वाऽनृतविनाशकः ॥१५५॥

भैरवो नववक्त्रस्तु शिवसायुज्यकारकः ।

दशवक्त्रः स्मृतो विष्णुर्भूतप्रेतपिशाचहा ॥१५६॥

एकादशमुखो रुद्रो नानायज्ञफलप्रदः ।

द्वादशास्यो भवेदर्कः सर्वक्रतुफलप्रदः ॥१५७॥

त्रयोदशमुखः कामः सर्वकामफलप्रदः ।

चतुर्दशास्यः श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परः ॥१५८॥

रुद्राक्षे देहसंस्थे तु कुक्कुरो म्रियते यदि ।

सोऽपि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानवा गुहा ॥१५९॥

यो ददाति द्विजातिभ्यो रुद्राक्षं भुवि षण्मुखा ।

तस्य प्रीतो भवेद् रुद्रः प्रयच्छति निजं पदम् ॥१६०॥

(आगमरहस्यम्/शाक्तागमतन्त्रम्/अष्टादश पटल/१५२-१६०

श्लोक/व्याख्या/पा.नं. ४९०-४९१)

चौदहमुखी रुद्राक्ष बुद्धिमान साधकले शिखामा धारण गर्नु, एकमुखी रुद्राक्ष साक्षात् शिव स्वरूप हो । जसले ब्रह्म हत्या पनि हटाइदिन्छ । दुईमुखी रुद्राक्ष साक्षात् हरगौरी मानिन्छ जसले गो वधादि पापलाई नष्ट गर्दछ । तीनमुखी रुद्राक्ष साक्षात् अग्नी हो

जसले त्रिजन्मको पाप नष्ट गर्दछ । चारमुखी रुद्राक्ष स्वयं ब्रह्मा हो जसले ब्रह्म हत्या पनि हटाइदिन्छ । पाँचमुखी रुद्राक्ष कालाग्नि हो जसले अग्न्या गमन पापबाट मुक्त गर्दछ । छमुखी रुद्राक्ष ग्रह हो जसले गर्भ हतया जस्तो पाप नष्ट गर्दछ । सातमुखी अनन्त भनिन्छ जसले सुवर्णस्तेयादि पापलाई नष्ट गर्दछ । आठमुखी रुद्राक्ष विनायक भनिन्छ जसले सबै भुठ (असत्य) को विनाश गर्दछ । नवमुखी भैरव हो जसले शिव सायुज्य प्रदान गर्दछ । दशमुखी रुद्राक्ष विष्णु भनिन्छ जसले भूतप्रेत, पिशाचहरुलाई पर हटाउँदछ । एकादशमुखी रुद्राक्षले अनेक प्रकारको यज्ञहरुको फल प्रदान गर्दछ । द्वादशीमुखी रुद्राक्ष सूर्य हो जसले समस्त यज्ञको फल प्रदान गर्दछ । त्रयोदशमुखी रुद्राक्ष काम (कामाख्या देवी) हो जसले सबै कामनाहरु पूर्ण गर्दछ । चतुर्दशमुखी रुद्राक्ष श्रीकण्ठ भनिन्छ जुन वशोद्वारक (वंशको उद्धार गर्ने) हो भनि आगमग्रन्थमा चर्चा गरिएको देखिन्छ । यसका साथै, हे कार्तिकेय, जो द्विजातिहरुलाई रुद्राक्ष दान गर्दछन् उसमा रुद्र प्रसन्न भई आफ्नो लोक प्रदान गर्दछन् भनिएको छ ।

धार्मिक मान्यताभन्दा पृथक रूपमा यसको महत्व भत्काउँदै आयुर्वेदिक विधाका ज्ञाता, कविराज, वैद्यराज, आयुर्वेदिक चिकित्सकहरु सोको प्रयोग र सेवन प्रक्रिया पनि विधिवत् रहेको मान्दछन् । ५० मिलिलिटरजति पानी भएको एउटा तामाको भाँडोमा रातभरि राखिएको १० दाना रुद्राक्षबाट प्राप्त हुने रस हरेक दिन खाली पेटमा खाएमा उच्च रक्तचाप, मानिसक रोग, स्त्रीरोग, मुर्छा पर्ने, पुरानो खालको खाँसी लगायतका रोग निको हुने भएपछि आयुर्वेदका विज्ञ चिकित्सकहरुले यसको सेवनमा जोड दिएको देखिन्छ । यतिमात्र होइन, छालाका रोगी र क्षयरोगीहरुले पनि यसको नियमित सेवनबाट राम्रो लाभ हासिल गरिरहेका छन् । यसका साथै रुघाखोकी देखि क्यान्सरसम्मलाई यसले काम गर्छ भन्नेमा विज्ञहरु मान्दछन् ।

पशुपतिका धार्मिक यात्राहरु

लिङ्गयात्रा, वाग्मती यात्रा, कुण्डयात्रा, आदि यात्राहरुलाई भगवान श्री पशुपतिनाथसँग सम्बन्धित रहेको महत्वपूर्ण धार्मिक तीर्थ यात्राको रूपमा पनि लिइन्छ। यस यात्रालाई नेपालमा गरिने तीर्थयात्राहरु मध्ये प्रमुख यात्राको रूपमा लिइन्छ। यि तीनवटै यात्राको प्रत्यक्ष सम्बन्ध आराध्यदेव भगवान श्री पशुपतिनाथसँगै रहेको धार्मिक मान्यता छ। नेमुनीद्वारा पापी विरुपाक्षलाई उपरोक्त उल्लेख यात्राहरु गराई पापमुक्त गराई सिद्ध गरिएको वर्णन हिम्वतखण्डमा रहेको छ। यसका साथै विभिन्न देवीदेवताहरुले पनि यो यात्रा गरि लाभ प्राप्त गरेका थिए भन्ने मानिन्छ। चतुषष्ठी लिङ्गको उचित रूपमा चर्चाहरु गरिएको नै पाउन सकिन्छ। स्वयं नेमुनिले नै विरुपाक्षलाई विभिन्न लिङ्गहरुको विषयमा विस्तृत वर्णन गर्नु नै भएको छ। लिङ्ग र तीर्थ पहिचान होस् भन्ने हेतुले नाम प्रस्तुत गरिएको छ। यद्यपि विधिवत् रूपमा लिङ्ग यात्रा गर्दा लिङ्गस्थलमा साथ साथै रहेका अन्य देवीदेवताको पनि क्रमसँग यथाविधि उपचारकै क्रमले पूजा गर्दै जानु पर्ने हुन्छ। यात्राको विधि विधानको गोप्यताको कारणले उल्लेख गर्न नमिल्ने हुन्छ। यो उचित पनि मानिदैन। केवल श्रद्धालु भक्तजनहरुको सहज जानकारीको लागि मात्र लिङ्गको नामावली प्रस्तुत गरिएको छ।

१. लिङ्गयात्रा

हुन त पुरै
पाशुपत महाक्षेत्र नै
शिवलिङ्गमय भूमी हो।
याहाँ करोडौं शिवलिङ्गहरु
रहेको वर्णन छ।
यसलाई ईश्वरको शहर

पनि भनिएको छ । सम्पूर्ण पाशुपत महाक्षेत्र नै पुण्य भूमि रहेको तथा यहाँका विभिन्न क्षेत्रमा विभिन्न देवी देवताहरु रहेको कुरा सर्वविदितै रहेको छ । भूक्ति-मुक्तिको भूमि पनि मानिने यस क्षेत्रमा पाशुपत महाक्षेत्रमा चढाएको एकदाना तिल पनि शिवलिङ्ग कै शिरमा पर्दछ भन्ने मानिन्छ, पूराणमा । आराध्यदेव भगवान पशुपतिनाथलाई मध्यभागमा प्रधान रुपमा रहेको मान्दै अन्य देवी-देवताहरु द्वारा आवरणात्मक रुपमा स्थापित गरिएका छन् भन्ने पनि मानिएको पाइन्छ ।

यही सन्दर्भमा, नित्य भूक्ति-मुक्ति दिने यो क्षेत्रमा स्वमं पशुपतिको निवासहुनु, पवित्र भएर बग्ने बाग्मती नदी, शान्त श्लेष्मान्तक वन क्षेत्र तथा गृह्यकालीमाता लगायत अन्य विभिन्न देवी देवता आदि विराजमान यो पुण्य भूमी सदैव सबैको प्रिय स्थल रहयो । नाना रुपमा शिवलिङ्गहरुले चारैतिरबाट घेरिएर मध्यस्थानमा श्री पशुपति विराजमान हुनु भएको यस दिव्य स्थानमा रहेका ६४ लिङ्गहरु पनि पशुपतिसमान महत्वपूर्ण मानिन्छन् । यिनको विधिवत् दर्शन गर्नु पनि श्री कै अर्चना-उपासना कै एक रुप हो ।

यही क्रममा, यस नेपाल मण्डलमा र बाहिर समेत गरी विभिन्न स्थानमा विराजमान रहनु भएका ६४ शिवलिङ्गहरु पनि पाशुपत महाक्षेत्र अन्तर्गत नै रहेको वर्णन रहेको छ । पुराणमा पनि यस क्षेत्रमा ६४ लिङ्गहरु र अरु उपलिङ्गहरु पनि विराजमान छन् भन्ने वर्णन गरेको छ । भने वशांवलीमा पनि ६४ लिङ्गको उल्लेख रहेको पाइन्छ । ६४ लिङ्गको दर्शनपूजन गरी पशुपतिको दर्शन गरेमा यो पाशुपत महाक्षेत्रकै प्रदक्षिणा हुने र पशुपति को दर्शन पनि पूर्ण हुने विश्वास गरिन्छ । यि लिङ्गहरुको तिर्थाटन र दर्शन, पूजनले सम्पूर्ण देवी-देवता र तीर्थहरुको पूजन फल प्राप्त हुन्छ भन्ने मानिएको छ । जस अनुसार यस मेरा क्षेत्रमा

चतुः षष्ठी च लिङ्गिनि क्षेत्रेऽस्मिन्सन्ति मे सदा ।

देवदानव गन्धर्वैर अर्चितानि वरप्राप्तये ॥३६॥

मेरा यस क्षेत्रमा देवता, दानव, गन्धर्वहरुले वर प्राप्तीका लागि पूजा गरिएका चौसठ्ठी लिङ्गहरु छन् भनिएको छ । (हिम्वत्खण्ड/८९ अध्याय)

यो लिङ्गयात्रा उठाउने, गर्ने जिम्मेवारी हाम्रै वंश परम्परादेखि प्राप्त हुँदै आएको छ । आफ्नो परम्परामा रहेर गरिँदै आएको र सिकाउँदै आएको विधि-पद्धती अनुसार नै आफुले गर्नु पर्ने अनिवार्यताले गर्दा परम्परागत रूपमा जसरी गरिन्थ्यो त्यसरी नै गर्नुपर्ने हुन्छ । विधि पद्धतीमा कुनै रूपमा परिवर्तन गर्नु सम्भव र उचित हुँदैन । धेरै पक्षलाई समेटेर विधि पद्धतीहरुको व्यवस्था मिलाइने हुनाले यो क्रम भन्दा बाहिर रहेर कृत्यकर्महरु गर्न सकिँदैन । लि ६४ लिङ्गको यात्रा देवदुर्लभ यात्रा हो र स्वयं देवताहरु पनि यात्रा गर्न लालायित रहने र पृथ्वीमा भएका सबै यात्रामा सर्व श्रेष्ठ र महत्त्वपूर्ण मान्ने गरिन्छ । हिम्वत्खण्डमा वर्णन भए अनुसार, स्वयं नेमुनीले विरुपाक्षलाई गराउनु भएका तथा कालान्तरमा विभिन्न देवी-देवता, असुरादीले पनि गरि लाभ प्राप्त गरेका थिए भन्ने मानिन्छ ।

श्री चौसठ्ठी लिङ्ग यात्राको पद्धती

श्री गणेशाय नमः हिमवत खण्ड अन्तर्गत नेपाल मण्डलमा रहनु भएको चतुषष्ठी लिङ्गको वर्णन र यो वर्णन परिक्रमा अनुसार नै रहेको छ यद्यपि यस बिचमा गरिने क्रमहरु धेरै रहेका हुन्छन् जसको चर्चा पछि गरिने छ । विभिन्न रूपमा गरिने लिङ्ग यात्राको दान पनि कर्म पनि केही समान त केही पृथक नै हुने गर्दछ ।

१. आदि लिङ्ग कुसेश्वर भनेको ब्रम्हाले ध्यान गर्दा प्रकट हुनुभएको हो । त्यहाँ सुनको र रोसी भनेको कौसिकी र लिलावती नदिको संगममा स्नान गरी कुसेश्वर महादेवको पुजन तथा दर्शन गरिन्छ जुन तिर्थलाई दुर्गातिर्थ भनिन्छ । फाल्गुन कृष्ण पक्षकोदशमी मा

स्नान गर्दा सम्पूर्ण पापबाट मुक्ती भै शिवलोकको प्राप्त हुन्छ यस ठाउँलाई दुम्जा बेसी भनिन्छ पूर्व दिशामा अवस्थित छ ।

२. श्री भिमेश्वर भनेको लिङ्ग देवताहरुले तपस्या गर्दा प्रकट भएका हुन् यहाँ ताम्र कौसिकी नदी र सुवर्ण कौसिकी भनेको नदिको दोभानको तिर्थलाई देवी तिर्थ भनिन्छ माघ शुक्ल पूर्णिमाको दिन स्नान गर्नाले शिवलोकको बास पाउँछ कुसेश्वरदेखि १२ कोस उत्तरमा दोलखा भन्ने ठाउँमा रहेको छ ।

३. श्री काफेश्वर महादेव भनेको काफिस्वर भन्ने मुनीले तपस्या गर्दा प्रकट भएका हुन् त्यहाँ तामाकोशी र सिलबत्ती नदिको संगम छ । त्यसलाई स्वर्णतिर्थ भन्दछन् । माघ कृष्ण दशमीमा स्नान पुजन गर्नाले शरिर सुन्दर हुन्छ भिमेश्वरबाट दक्षिण काफाकोट भन्ने ठाउँमा रहेको छ र जसलाई नर्मदेश्वर पनि भनिन्छ ।

४. श्री कस्येपश्वर महादेव भनेको कस्यपमुनीले तपस्या गर्दा चैत्रकृष्ण अष्टमीको दिन प्रकट भएका हुन् त्यहाँ कश्यप कुण्ड तिर्थ छ । आषाढ कृष्ण अमावस्यामा स्नान पुजन गर्नाले स्त्री जातीले पुरुष हुने इच्छा गरेमा अर्को जन्ममा पुरुष हुन्छ भनी यस महादेवको दर्शन पुजन गर्दा शिवलोक समेत प्राप्त हुन्छ ।

५. स्फटीकेश्वर भनेको शिवलिङ्ग ब्रम्हाले ध्यान गर्दा प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ चन्द्रकान्ती नदिको र हिमश्वबा नदि र सिन्धु नदि समेतको त्रिवेणीमा कान्ती तिर्थ भनिन्छ । माघ कृष्ण चर्तुदशी पुजन गर्नाले पूर्वजन्मको पापक्षय भै शरिरको कान्ती राम्रो हुनुका साथै शिवलोक प्राप्ती हुन जान्छ । कस्येपश्वर देखि २ कोस फटकसिला भन्ने ठाउँमा हो ।

६. चण्डेश्वर महादेव भनेको च्यवन ऋषीले १२ वर्षसम्म तपस्या गर्दा आश्विन शुक्ल ८ मा प्रकट भएका हुन् त्यहाँ रुपवती नदि र रुद्रावती नदिको संगम छ त्यसलाई उग्रतिर्थ भन्दछन् त्यहाँ

चण्डेश्वरी देवी पनि छन् माघ कृष्ण पंचमी अथवा चैत्र शुक्ल नवमीमा ध्यान गर्नाले रुद्रलोक प्राप्ती हुन्छ स्फटीकेश्वर देखि २ कोस पश्चिम बनेपा भन्ने ठाउँमा हो ।

७. धनेश्वर महादेव भनेको शिवलिङ्ग भृगु ऋषिले १०० वर्ष सम्म तपस्या गर्दा वैशाख कृष्ण चर्तुदशी का दिन प्रकट भएका हुन् त्यहाँ रुद्रवती र रुद्रमतीको संगममा विद्रूपसृह भन्ने तिर्थ छ । माघ कृष्ण अष्टमी मा ध्यान गरी धनेश्वर महादेवको पूजा गर्नाले धनऐश्वर्यप्राप्ती भई ईह लोकमा सुख भोगगरी अन्त्यमा शिवलोक प्राप्ती हुनेछ ।

८. श्री विकटेश्वर भनेको शिवलिङ्ग विकटनाम गरेको म्लेच्छले १२ वर्ष तपस्या गर्दा माघ कृष्ण तृतीयामा प्रकट भएका हुन् रुद्रवती नदि र पून्यवती नदिको संगम त्यहाँ पुष्पतिर्थ रहेको छ । माघ वदि शुक्ल नवमीमा स्नान, पूजन गरेमा जिव हत्याको पाप क्षेय हुन्छ । धनेश्वर देखि १००० धनू पश्चिम साँगा भन्ने ठाउँमा रहेको छ ।

९. श्री ईन्द्रेश्वर भनेको शिवलिङ्ग इन्द्रायणी र ईन्द्र सहित भै १०० वर्षसम्म तपस्या गर्दा आषाढ शुक्ल पौणीमासीमा प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ लिलावतिर नदिको र रुद्रवती नदिको संगम छ । त्यसलाई सची तिर्थ भन्दछन् । जेष्ठ शुक्ल पौणीमास ईन्द्रेश्वर स्नान पुजन गर्नाले परस्त्री गमन गरेको पाप क्षय भै आफुलाई कसैको श्राप लाग्दैन । स्त्रीजातिले पूजा गरेमा स्वर्गमा इन्द्रायणीसँगै वास हुन्छ । विकटेश्वर देखि आनेय दिशामा पनौती भन्ने ठाउँमा हो ।

१०. श्री भालेश्वर भनेको शिवलिङ्ग महादेवले सतिदेवीको शरिर बोकी हिँड्दामा सतिदेवीको निधार पतन भएको ठाउँमा सुमुख नाम गरेको गन्धर्वले तपस्या गर्दा प्रकट भएका हुन् त्यहाँ लिलावती नदिको र भुयुसंडक्रानदीको संगममा रहेको छ । त्सलाई गन्धर्व तिर्थ भनिन्छ । फाल्गुण कृष्ण अष्टमीमा स्नान गरी श्रीभालेश्वर महादेवको

दर्शन गर्नाले मनले चिताएको कामना पूरा भै शिवलोकको बास समेत प्राप्ती हुन्छ । यस ठाउँलाई बिहाबर भन्ने हाल बेबर भनिन्छ । ११. श्रीगुप्तेश्वर भनेको शिवलिङ्ग आफै प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ प्रभावति नदि र कृष्ण सिलारस नदिको संगम छ । त्यसलाई सिद्ध तिर्थ भन्दछन् । माघ कृष्ण अमावस्या अथवा माघ कृष्ण दशमी मा स्नान गरी गुप्तेश्वरको पूजा गर्नाले मनको कामना सिद्ध भै रुद्रलोकको प्राप्ती हुन्छ । भालेश्वरदेखि २ कोस दक्षिण भारदेउ पर्वतमा हो फुलचोकीको दक्षिण पर्वतको लेले भन्ने ठाउँमा रहेको छ ।

१२. श्रीतिलेश्वर भनेको शिवजी वृहस्पती ऋषिले तिर्थ गर्दा तिलालिङ्ग बनाई पूजा गर्दा मकर संक्रान्तिको दिन प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ सरस्वती नदि र मनोमति नदिको संगममा मनश्री भन्ने तिर्थमा मकर संक्रान्तिको दिन स्नान गरी तिलेश्वर महादेवको पूजा गर्नाले महापातक नास भै वाक्य सिद्धी हुन्छ, गुप्तेश्वर देखि ईसानमा लेले भन्ने ठाउँमा हो ।

१३. श्री चम्पकेश्वर भनेको शिवलिङ्ग मनु भनेको ब्राह्मणले चापको रुखमा पूजा गर्दा बैशाख पूर्णिमाको दिनमा प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ सरस्वती कुण्ड भन्ने तिर्थ रहेको छ । माघ कृष्ण द्वादशी अथवा बैशाखको पुर्णिमामा ध्यानगरी चम्पकेश्वरको पूजा गर्नाले पूर्वजन्मको सम्पूर्ण पापक्षय भै शिवलोकको बास प्राप्ती हुन्छ तिलेश्वर देखि २०० घन् पश्चिम लेले भन्ने ठाउँमा रहेको छ ।

१४. श्री रामेश्वर भनेको शिवलिङ्ग परशुरामले तिर्थ यात्रा गर्दा ६ महिनासम्म आराधना गर्दा माघ कृष्ण चर्तुदशीमा प्रकट भएका हुन् । तयाँ सरस्वतीनदि र प्रभावति नदिको संगममा रामतिर्थ रहेको छ । चैत्र शुक्ल पूर्णिमामा स्नान पूजन गर्नाले यमपुरीमा जानु पर्दैन भन्ने धार्मिक मान्यता रहेको छ । टिकाभैरव भन्ने ठाउँमा रहेको छ ।

१५. श्री कालेश्वर भनेको शिवलिङ्ग यमरामजले १२ वर्षसम्म तपस्या गर्दा पौष शुक्ल नवमीमा प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ वैतरणी नदीको र धधेरौ नदिको संगममा काल तिर्थ रहेको छ । माघ शुक्ल चर्तुदशी अथवा पौष शुक्ल नवमी मा ध्यान पूजन गर्नाले कालपासको भय रहँदैन । शिवलोक बास प्राप्ती हुन्छ । रामेश्वरदेखि १२ कोस दक्षिण टूंगन भन्ने ठाउँमा रहेको छ ।

१६. श्री नटारम्भेश्वर भनेको शिवलिङ्ग ब्रम्हा विष्णु ईन्द्र आदि देवताहरु र गन्धर्वहरु आदि मिली गीत गाइ बाद्य वादन आदि बजाई नाच गान गरी भक्ती गर्दा माघ कृष्ण चर्तुदशी का दिनमा प्रकट भएका हुन् । देवताका उत्तरमा (इसान) बाहिनी नदि रहेको छ । त्यस ठाउँमा ब्रम्ह तिर्थ रहेको छ । त्यस तिर्थमा जेष्ठ कृष्ण अष्टमीको दिनमा वर माग पछि अमावस्यमा स्नान गरी श्रीनटारम्भेश्वर महादेवको दर्शन गर्नाले अनेक जन्मको सञ्चीत पाप नास भै अन्त्यमा शिवलोकको बास प्राप्त गर्दछ । कालेश्वर देखि १२ कोसमा मकवानपुर त्यस ठाउँलाई महादेवटार भनिन्छ । यसका दक्षिणमा नटारम्भेश्वर छन् ।

१७. श्री उद्दालकेश्वर भनेको महादेव उद्दालकेश्वर नाम गरेको ऋषिले तपस्या गर्दा बैशाख संक्रान्तिको दिनमा प्रकट भएका छन् । त्यहाँ विष्णुको पसिनाले पैदा भएको धर्मगंगा तथा रुद्रकुण्ड तिर्थ छ । बैशाख संक्रान्ति अथवा माघ कृष्ण अमावश्यामा ध्यान गर्नाले बल बुद्धी तथा आयु बृद्धी हुन्छ । नटारम्भेश्वर देखि १२ कोस फर्पिङ्ग हाँसिडोल भन्ने ठाउँमा रहेको छ ।

१८. श्री गोपालेश्वर भनेको महादेव विष्णुले तिर्थ यात्रा गर्दा कामधेनु गाईले आफ्नो दूधका धाराले अभिषेक गरेको ठाउँमा खनि हेर्दा भाद्र कृष्ण चर्तुदशी सिंह राशिका दिनमा प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ गोमति नदि र बागमती नदीको संगममा गोपाल तिर्थ रहेको छ ।

यज्ञकुण्डबाट निस्केको यज्ञ गंगाकुण्ड त्यसभन्दा केही पर दक्षिणकालीका हुनुहुन्छ । त्यसका चरणबाट प्रकट भएको विष्णु तिर्थको जलले स्नान गरी देवकार्य, पितृकार्य गरेमा अक्षय फल प्राप्त हुनेछ साथै शिवलोकको बास प्राप्ती हुन्छ । कृष्ण चर्तुदशी मा गोपाल तिर्थमा स्नान गरी गोपालेश्वर महादेवको दर्शन पूजन गरेमा सौभाग्य प्राप्ती भै कुष्ठरोग समेत नृवित हुन्छ ।

१९. श्री चम्पेश्वर भनेको महादेव सुबाहु नाम भएको दैत्यले चम्पाको रुख उखाली छेदामा प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ चन्द्रकान्तीनदि र रत्नकान्तीनदिको संगममा ब्रम्ह तिर्थ रहेको छ । चैत्र कृष्ण त्रयोदशी अथवा माघ शुक्ल पंचमी मा स्नान गरी चम्पेश्वर महादेवको पूजा गरेमा शिव सायुज्य मुक्ती प्राप्त हुन्छ । त्यस ठाउँलाई बिसंखेल भनिन्छ ।

२०. श्री उन्मत्तेश्वर भनेको महादेव विष्णु भद्र नाम भएका उनमत्त ब्राम्हणले बैशाख शुक्ल पूर्णिमामा पुनश्चरण गराएका हुन् । त्यहाँ चित्रकान्तीनदि र सुवर्णप्रभानदिको संगममा सुवर्ण तिर्थ रहेको छ । बैशाख कृष्ण पूर्णिमा अथवा फागुन शुक्ल चर्तुदशी अथवा कार्तिक शुक्ल पंचमीमा स्नान गरी श्री उन्मत्तेश्वर महादेवको पूजाआजा गरेमा चित्त विग्री पागल भएको सम्म पनि ठिक हुन्छ । यसका पश्चिम तिस्टुंस ।

२१. श्री नन्दीकेश्वर भनेको महादेव तपस्या गर्दा चैत्र कृष्ण अष्टमी मा प्रकट भएका हुन् त्यहाँ सुवर्ण प्रभानदि र रत्नकान्तीनदिको संगममा नन्दी तिर्थ रहेको छ । चैत्र कृष्ण अष्टमीमा ध्यान गरी नन्दीकेश्वर महादेवको पूजा गर्नाले श्राप परेको छुट्छ । इच्छा पूर्ण भै शिवलोक बास प्राप्ती हुन्छ । यस ठाउँलाई रिस्टुङ्ग भनिन्छ ।

२२. श्री गोखुरेश्वर भनेको महादेव दधिर्बण भन्ने ग्वालाले गाई चराउँदा दुधको धारा खसालेको देखि त्यस ठाउँमा खनी हेर्दा बैशाख

शुक्ल तृतिया मा प्रकट भएका छन् । त्यहाँ रत्नकान्तीनदि र गो तिर्थ रहेको छ । बैशाख शुक्ल तृतियामा स्नान गरी श्री महादेवको पूजा गरेमा मनोकांक्षा पूर्ण हुन्छ । कुन्दा भन्ने ठाउँमा रहेको छ ।

२३. श्री पाण्डुकेश्वर भनेको महादेव पुराङ्क भन्ने ऋषिले आराधना गर्दा प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ रेविकानदि र रेतोवतीनदिका संगममा भद्र तिर्थ रहेको छ । पौष कृष्ण चर्तुदशीमा स्नान तथा पूजा गर्नाले अश्वमेघ यज्ञ गरेको फल पाईन्छ । यो पालुङ्गमा रहेको छ ।

२४. श्री कुटेश्वर भनेको महादेव गालब ऋषिले तपस्या गर्दा माघ कृष्ण नवमी मा प्रकट भएका हुन् । जहाँ बतिकानदि र स्वेतकान्तीनदिका संगममा गालब तिर्थ रहेको छ । माघ शुक्ल पंचमी मा स्नान गरी महादेवको पूजा गर्नाले भुक्ती मुक्ती पाईन्छ । यो आग्रा भन्ने ठाउँमा रहेको छ ।

२५. श्री असितेश्वर भनेको महादेव अत्री नाम गरको ऋषिले तपस्या गर्दा शक्तवतीनदि र भानुमतिनदिको संगममा असी तिर्थ रहेको छ । माघ कृष्ण नवमी अथवा कार्तिक कृष्ण अष्टमीमा ध्यान गरी पूजा गर्नाले गणमा भइनेछ मृत्यु भई शिवलोकमा बास पाईन्छ । यस ठाउँलाई महादेव वेसी भन्ने गरिन्छ ।

२६. श्री भैरवेश्वर भनेको शिवलिङ्ग भैरवले तपस्या गर्दा त्रिसुल गंगाका जलैमा प्रकट भएका हुन् त्यहाँ सक्तीबतीनदि र त्रिसुलगण्डकीनदिको सङ्गम रहेको छ । त्यसलाई भैरव तिर्थ भन्दछन् । चैत्र शुक्ल पूर्णिमामा ध्यान गरी भैरवेश्वरको पूजा गर्नाले सबै अरिष्ट शान्ती हुनुका साथै बल बृद्धि हुन्छ । यस ठाउँलाई देवीघाट भन्ने गरिन्छ ।

२७. श्री ब्रम्हेश्वर भनेको शिवलिङ्ग ब्रम्हाले दिव्य हजार वर्ष सम्म तपस्या गर्दा प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ ब्रम्हपदिसद नदि र स्यालमतिनदिको सङ्गममा ब्रम्ह तिर्थ छ । कार्तिक शुक्ल चौथी मा

ध्यान गरी ब्रम्हेश्वरको पूजा गर्नाले सम्पूर्ण पाप क्षय भै ब्रम्हज्ञान प्राप्ति हुन्छ । यस ठाउँलाई कपिलास भन्ने गरिन्छ ।

२८. श्री स्कन्देश्वर भनेको शिवलिङ्ग तारकासुरको बध गर्न भनीकन स्वामी कार्तिकेश्वरले १२ वर्ष सम्म तपस्या गरी प्रकट गराएका हुन् । त्यहाँ चन्द्रवतीनदि र सिंहवतिनदिको सङ्गममा स्कन्द तिर्थ रहेको छ । चैत्र शुक्ल चर्तुदशी मा ध्यान पूजन गरेमा स्वर्गलोक बास प्राप्त हुन्छ । यस ठाउँलाई कार्तिके देउराली र कविलास पनि भनिन्छ ।

२९. श्री शतरुद्रेश्वर भनेको महादेव हिरण्यकशीपलाई मार्नका निमित्त सिंह अवतार लिएका विष्णुले त्यस लिङ्गलाई उत्पत्ति गराइएको हुन् । त्यहाँ ज्येष्ठीलानदि र विश्वगंगानदिको सङ्गममा नृसिंह तिर्थ रहेको छ । वैशाख मेष संक्रान्तिका दिनमा स्नान गरी श्री शतरुद्रेश्वरको पूजा गर्नाले सयजन्मसम्म गरिएको पाप नास हुन्छ । यो ठाउँ शिवपुरीमा रहेको छ ।

३०. श्री काकेश्वर महादेव भनेको महादेव पार्वतीको चरित्र हेनाकन (हेर्न भनिकन) आफु अन्तरध्यान हुँदा पार्वतीले कागको रुपलिई महादेव यसै थानमा हुनुहुन्छ भनी देवताहरुलाई थाहा दिएका हुनाले काकेश्वर महादेव प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ बाग्मतीमा आकासगंगा तिर्थ रहेको छ । भाद्र शुक्ल अष्टमीमा स्नान गरी श्री काकेश्वर महादेवको दर्शन पूजन गरेमा अश्वमेघ गर्दाको बराबर फल प्राप्त हुन्छ । कागेश्वरी गाउँमाथि क्यापेल भन्ने ठाउँ रहेको छ ।

३१. श्री मणीचुडेश्वर भनेको महादेव पार्वतीलाई मोह गराउनका निमित्त पहाडका टापुरामा दह बनाई जलभिन्न बस्नु भएका थिए । देवताहरुले ब्रजयोगिनी (उग्रतारा) को स्तुती गरी प्रकट गराएको हुनाले त्यसलाई मणीचुड तिर्थ भन्दछन् । त्यहाँ श्रावण शुक्ल प्रतिपदाका दिनमा श्री महादेव तथा ब्रजयोगिनीको पूजाआजा गरेमा

अनेक जन्मको पाप क्षय भै जान्छ, मणीबुड तलाउलाई मणी चुढदह पनि भन्दछ ।

३२. श्री योगेश्वर भनेको महादेव बज्रयोगिनीको समिप रहेको छ । ब्रम्हा विष्णु महादेवहरुले योगाभ्यास गरी प्रकट गराएका हुन् । त्यहाँ योगगंगा तिर्थ रहेको छ । आश्विन शुक्ल नवमीमा अथवा फागुन कृष्ण नवमीमा स्नान, ध्यान गरी श्री ब्रजयोगिनी तथा योगेश्वरको दर्शन पूजन गरेमा मन्त्र सिद्धी तथा कार्य सिद्धी हुन्छ यस ठाउँलाई लावण्य देश अथवा संकरापुर पनि भनिन्छ ।

३३. श्री नारायणेश्वर भनेको महादेव नारायणले आराधना गर्दा दहमा प्रकट भएका हुन् सोही दहबाट प्रकट भएकी नारायणी नदिमा माघ कृष्ण चर्तुदशी मा ध्यान पूजा गर्नाले बहिराले पनि कान सुन्न सक्छ भन्ने धार्मिक मान्यता रहेको छ, सो ठाउँलाई साँखु फेदी पनि भन्दछन् । ब्रजयोगिनीको केही भाग उत्तरमा रहेको छ ।

३४. श्री ज्योतिलिङ्गेश्वर भनेको महादेव ब्रम्हाका पुत्र सनक नाम गरेको ऋषिबाट यस ठाउँमा बसी योगाभ्यास गर्दा प्रकट भएका छन् त्यहाँ रत्नावतिनदि र नारायणीनदिको सङ्गममा योग तिर्थ रहेको छ । कार्तिक शुक्ल नवमीमा स्नान गरी श्री ज्योतिलिङ्गेश्वर महादेवको पूजा गरेमा पापक्षय भै योगसिद्धी हुन्छ । यो मन्दिर साँखु सहरमा रहेको छ ।

३५. श्री रत्नचुडेश्वर भनेको महादेव बृहस्पति ऋषिले रत्नहरुद्वारा बनाएका हुन् । त्यहाँ रत्नहुद नामक नौ धारा तिर्थ छ । श्रावण शुक्ल पुर्णिमामा स्नान गरी श्री रत्नचुडेश्वर महादेवको पूजा आराधना गर्नाले ३ जन्म सम्म गरिएको पापक्षय भै शिवलोक बास प्राप्ती हुन्छ । यस ठाउँलाई महादेव पोखरी (नालादव) भन्दछन् ।

३६. श्री किलेश्वर भनेको महादेव त्रिपुर नामक दैत्यले देवताहरुसित संग्राम गर्दा दानवको भयबाट श्री विष्णु भागी यस धौलागिरी

पर्वतमा आई लुकेर बस्दा दानवले आई उक्त पहाडलाई उखेली फ्याँकन खोज्दा विष्णुले महादेवको ध्यान गर्दा किलोरूपी महादेव खडा हुनुभयो । त्यसै कारणबाट यस महादेवलाई किलेश्वर भन्दछन् यसै ठाउँमा शंखदह नामक कुण्ड रहेको छ । त्यसमा नाग पंचमी अथवा कार्तिक शुक्ल नवमीमा ध्यान गरी श्री महादेवको पूजा गरेमा नागसर्प आदिको भय रहँदैन ।

३७. श्री वागीश्वर भनेको महादेव वाक नाम गरेको ऋषिले १०० वर्षसम्म तपस्या गर्दा प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ विरानदि तिर्थ छ । श्रावण शुक्ल पूर्णिमामा स्नान ध्यान सहित श्री महादेवको पूजा अर्चना गरेमा महापातक समेत नास हुन्छ बच्चाहरु लाटो भएमा यस ठाउँमा लागि पूजा गराएमा वाक (वाणी) खुल्छ भन्ने धार्मिक विश्वास रहेको छ । यस ठाउँलाई बागेश्वरी भन्दछन् ।

३८. श्री बाल्मीकेश्वर भनेको शिवलिङ्ग बाल्मीकी ऋषिले तिर्थ यात्रा गर्दा स्थापना गरेका हुन् त्यहाँ विरानदि र भद्रावतीनदिको सङ्गममा वीरभद्र तिर्थ रहेको छ । सोही तिर्थमा हनुमान आई उक्त पर्वतमा ध्यान गर्नु हुन्छ भन्ने धार्मिक विश्वास रहेको छ । पौष शुक्ल पूर्णिमा मा स्नान पूजन गरेमा साहित्यहरुको विषयमा ज्ञान खुल्दछ यस ठाउँलाई भक्तपुर भन्दछन् ।

३९. श्री मंगलेश्वर भनेको शिवलिङ्ग मंगल भन्ने ऋषिले १०० वर्षसम्म तपस्या गर्दा प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ निमला बाणनदीको संगममा मङ्गल तिर्थ भद्रनदि तिर्थ छ । भाद्र कृष्ण चर्तुदशी मा स्नान तथा पूजन गर्नाले पापको क्षय भै श्री महादेवको प्रथम गणमा स्थान पाउछ बाल्मीकेश्वर देखि २०० घन् पश्चिम भाद्र गाउँमा रहेको छ ।

४०. श्री बिमलेश्वर भनेको शिवलिङ्ग बिमल भनेको ऋषिले तपस्या गर्दा प्रकट भएका हुन् त्यहाँ बिमला दक गंगा तिर्थ रहेको छ । मार्ग कृष्ण चर्तुदशीमा ध्यान स्नान तथा श्री महादेवको पूजा अर्चना गरेमा

सिर कम्प हुने रोगबाट समेत छुटकरा पाईन्छ । यस ठाउँलाई सिपाडोल भन्दछन् ।

४१. श्री अनन्तलिङ्गेश्वर भनेको शिवलिङ्ग अगस्त्य आद ऋषिश्वरहरुले तपस्या गर्दा श्री महादेव सबै ठाउँमा व्यास्त हुनुहुन्छ भनी शुभ लगनमा माटो खनी हेर्दा त्यहीँ प्रकट भएका हुन् त्यसै ठाउँमा ऋषि तिर्थ पनि रहेको छ । चैत्रशुक्ल अष्टमी मा ध्यान गरी पुजा गरेमा मुक्ती पाईन्छ भन्ने धार्मिक विश्वास रहेको छ । त्यस गाउँलाई अनन्त गाउँ भन्दछन् ।

४२. श्री विश्वरूपेश्वर महादेव सूतशवा भनेको (भन्या) ब्राम्हणले तपस्या गर्दा विश्व रुप मूर्ति नै प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ विद्ध गंगा बृहस्पति तिर्थ रहेको छ । त्यहाँ वैशाख कृष्ण तृतीया मा ध्यान गरी पूजा गर्नाले पापक्षय भै शिवलोक प्राप्ती हुन्छ यस ठाउँलाई कटुन्जे भन्दछन् अनन्तलिङ्गेश्वर देखि १ पाउ बायव्य कोस मा ६ खेतको कूलोमा महादेव विराजमान रहनु भएको छ । (लूचुकउगु)

४३. श्री सोमेश्वर भनेको (भन्या) शिवजी चन्द्रमालाई महारोग लाग्दा आराधना गर्दा चन्द्रमाद्वारा प्रकट गराएका हुन् त्यहाँ कोसलिङ्ग गङ्गा र पटमा नदिको सङ्गममा सोमलिङ्ग तिर्थ रहेको छ चैत्र शुक्ल पूर्णिमा मा स्नान पूजन गर्नाले श्राप परेको छुट्छ । चन्द्रमाद्वारा गुरुपत्नीलाई गमन गर्दा चन्द्रमालाई कुष्ठरोग लागेको छ । यस ठाउँलाई चोरपुर पनि भन्दछन् । (सुलिकोट)

४४. श्री गोभ्राटेश्वर महादेव भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग भूङ्गी भनेको ऋषिले कामधेनु गाईको गोबरको शिवलिङ्ग बनाई पूजा गर्दा प्रकट भएका हुन् त्यहाँ गोश्रंग नदिकार चक्रवर्ति नदिको सङ्गममा गोसृङ्गी तिर्थ रहेको छ । आषाढ कृष्ण/शुक्ल चर्तुदशी अथवा चैत्र शुक्ल द्वादशी मा ध्यान पूजा गर्नाले सम्पूर्ण पापक्षय हुन्छ त्यसै

ठाउँमा शृङ्गी ऋषिको गुफा पनि रहेको छ । लूभुको प्रसिद्ध श्री महालक्ष्मीको समेत दर्शन पूजा गर्ने परम्परा रहेको छ ।

४५. श्री भृङ्गीश्वर महादेव भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग महादेवको द्वारपाल भृङ्गीले १२ वर्ष तपस्या गर्दा प्रकट भएका हुन् त्यहाँ सिद्धिरस कुण्ड भन्या तिर्थ रहेको छ । त्यस जलमा जे सुकैमा डुबाए पनि सुन हुन्छ भन्ने प्राचिन कालमा मान्यता रहेको थियो वैशाख शुक्ल पूर्णिमा तृतीया अथवा मार्ग कृष्ण चर्तुदशी मा ध्यान तथा पूजन गरेमा र दुध चढाएमा अनेक पापहरु क्षय भै रुद्रगणहरुमा लिनुहुन्छ त्यस ठाउँलाई सुनाकोठी भन्दछन् ।

४६. श्री तृलिङ्गेश्वर भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग श्री तृलि भन्या ऋषिले पार्वती स्वामी कार्तिक सहितको ध्यान गर्दा प्रकट भएका हुन् त्यहाँ मुनी कुण्ड नामक तिर्थ रहेको छ । मार्गकृष्ण चर्तुदशीको दिनमा गाईको दुधले स्नान गरी पूजा गरेमा रुद्रमा लिन हुन्छ परधनमा चित्त जाँदैन यस ठाउँलाई ललितारन्य अथवा पाटन भन्दछन् ।

४७. श्री कूपितेश्वर भन्या शिवलिङ्ग द्वैत भन्ने ऋषिले तपस्या गर्दा लिङ्गाकार भै प्रकट भएका थिए पछि मेच्छ आई आफ्ना नेत्रको अग्नीले जलाउनका लागि तयार हुँदा सोही मुर्तिबाट क्रोध मूर्ति धारण गरी प्रकट भएका हुनाले कूपितेश्वर भनी कहिएका हुन् त्यहाँ दुधकुण्ड र ध्रुवकुण्ड पनि रहेको छ । चैत्र कृष्ण द्वितीया/द्वादशीमा ध्यान पूजन गरेमा अर्कालाई दहन गरेको पाप नास हुन्छ । यस महादेवलाई कूम्भेश्वर महादेव भन्दछन् गौँसाईकुण्डबाट आएको मानिन्छ यसलाई ललितारन्य भन्ने ठाउँमा हो ।

४८. श्री सर्वेश्वर भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग ब्रम्हाले र चेको चौरी कुण्डबाट प्रकट भएका हुन् । त्यस ठाउँको तिर्थ पनि त्यही गौरी कुण्डलाई शिवगङ्गा पनि भन्दछन् त्यहाँ नागदह पनि छ । चैत्र कृष्ण

चौथी अथवा पञ्चमीमा स्नान गरी महादेवको पूजा आराधाना गरेमा यमराजको भय रहदैन । यिनै सर्वेश्वरलाई कूम्भेश्वर महादेव पनि भन्दछन् । स्त्री जातिले गौरी कुण्डमा स्नान गर्नाले मनले चिताएको पुग्दछ, अनेक विषयको भोग गर्न पाईन्छ । कुपितेश्वरदेखि ४० घन् उत्तरपट्टी पारनमा हो ।

४९. श्री गोलेश्वर भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग गोलोकबाट पृथ्वीमा आई प्रकट भएका हुन् त्यहाँ रुद्र तिर्थ रहेको छ । कार्तिक कृष्ण अष्टमी मा ध्यान पूजा गर्नाले ब्रम्हहत्या तथा स्त्रीहत्याको पाप मोचन हुन्छ । भाद्र शुक्ल पूर्णिमामा (एकादशीमा पनि) ध्यान पूजा गर्नाले ३४ गोदान गरेको फल प्राप्ती हुन्छ । त्यहाँ तक्षक दह कर्कोटक दह छन् त्यसमा ध्यान गर्नाले १४ गोदान गरे बराबरको फल प्राप्ती हुन्छ । नाग तथा सर्प आदिको समेत भय रहदैन किर्तीपुर बलम्बुको नजिकमा हो । किर्तीपुर पश्चिम मच्छेगाउँको नजिक भिन (मत्स्य) तिर्थ रहेको छ । त्यहाँ विष्णुले मत्स्य अवतार लिई वस्याको हो त्यसमा आषाढ, चैत्र, माघ र कार्तिक महिनाका दुवै पक्षमा द्वादशी तिथिमा स्नान गर्नाले मुक्ती पाईन्छ । वैशाख कृष्ण औशी मा स्नान पितृ श्राद्ध गर्नाले माताहारीको रिनबाट मुक्ती पाईन्छ । अर्को जन्ममा मात्री वियोग हुँदैन ।

५०. श्री चन्दन भराटेश्वर भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग महादेवले पार्वतीलाई साथमा लिई चन्दनागिरीमा आई बसी क्रिडाविलास गर्दा प्रकट भएका हुन् । पार्वतीले आफ्नै हातले चन्दन घोटी पूजा गरेको हुनाले त्यस महादेवको नाम चन्दन भराटेश्वर भनि कहिएको हो त्यहाँ भष्मगंगा तिर्थ र नवधारा तिर्थ छ । कार्तिक शुक्ल नवमी, दशमीमा स्नान पूजन गरेमा पुत्रशोक रहँदैन मातातिर्थ नजिकै देड गाउँमा हो । थानकोट पूर्व ।

५१. श्री यक्षेश्वर भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग श्री विष्णुद्वारा स्थापना गरिएको हो त्यहाँ यक्षतिर्थ रहेको छ । चैत्र कृष्ण एकादशी अथवा शुक्ल पूर्णिमामा पूजन गर्नाले सम्पूर्ण पापक्षय भै शिवलोकको बास प्राप्ती हुन्छ । हयग्रीब नाम गरेको यक्षद्वारा सेवा गरेको हुनाले यक्षेश्वर भनी कहलाएका हुन् । यस ठाउँलाई आदेश्वर भन्दछन् । (ई चंगु)

५२. श्री चण्डारकेश्वर(चण्डिकेश्वर) भनेको (भन्याका) चण्डीकादेवीले दैत्यहरुको संहार गरी सुकेपछि ध्यान गर्दा प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ पिंडारक तिर्थ रहेको छ । चैत्र कृष्ण एकादशी, त्रयोदशी अथवा आश्विन शुक्ल चर्तुदशी मा अथवा मकर संक्रान्तिको दिनमा ध्यान पूजा गर्नाले १०० गोदान गरे बराबरको फल पाईन्छ । अङ्गभङ्ग भएको मानिस पनि सद्धे हुन्छ यस ठाउँलाई टोखा भन्दछन् ।

५३. श्री धर्मेश्वर भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग धर्मराजले आई स्थापना गरेका हुन् । त्यहाँ जेष्ठीलानदिको र धर्मगंगानदिको सङ्गममा धर्म तिर्थ र ब्रम्हबाल तिर्थ समेत रहेको छ । त्यस तिर्थमा चैत शुक्ल चर्तुदशी अथवा जेष्ठ कृष्ण चर्तुदशी मा ध्यान पूजन गर्नाले धर्मलोकमा बास प्राप्ती हुन्छ । यस ठाउँ टोखा बानमा केही भाग पूर्वमा रहेको छ । साथै यसै बानको पूर्वी भागमा बुढानिलकण्ठ सेस साही नारायण शेषनागको अवतारको रुपमा मान्नुका साथै विष्णु पूजा गरेमा विष्णु लोकको बास प्राप्ती हुन्छ । यस ठाउँलाई बुढानिलकण्ठ भन्दछन् ।

५४. श्री गोकर्णेश्वर भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग कस्ता हुन् भन्या हरिणको रुपलिई वक्सीमाको सिङ्ग ब्रम्हा विष्णु ईन्द्रले भै समात्या ब्रम्हाका हातमा आएको सोही सिङ्गको टुक्रा स्थापना गरेका हुन् । त्यहाँ चन्द्रभागानदिको र बाग्मतिनदिको सङ्गममा पितामह तिर्थ रहेको छ । भाद्र कृष्ण औसी अथवा चैत्र कृष्ण औसीमा ध्यान स्नान

तर्पण, श्राद्ध, पूजन आदि गर्नाले १० पटक गयामा गै श्राद्ध गरेको फल पाईन्छ । त्यस ठाउँलाई उत्तरगया पनि भन्दछन् र सोही ठाउँमा गदाघर तिर्थ आदि अनेक तिर्थहरु पनि रहेको छन् । (गोकर्ण) ५५. श्री कोटेश्वर भनेको भन्याका शिवलिङ्ग संखासुरले तपस्या गर्दा त्यसलाई दर्शन दिनाकन विश्वरूप लिएर आफै प्रकट भएका त्यहाँ मणीचुडबाट आएको मणीमतिनदिको र बागद्वारबाट आएको बाग्मती र पातालबाट त्यसै ठाउँमा प्रकट भएको रुद्रधारा सहित ३ गंगाको सङ्गम भएको यस तिर्थलाई उत्तर प्रयाग भन्दछन् । यहाँ शंखमुल तिर्थ रहेको छ । त्यसै तिर्थको स्थानमा ३५० कोटी तिर्थ रहेको शास्त्रमा प्रमाण दिइएकोछ । त्यहाँ माघ महिनामा स्नान ध्यान गरी श्रीकोटेश्वर महादेवको पूजा आराधना विशेषगरी बाह्र महिनाको कृष्णपक्षको अष्टमी, चर्तुदशी र मकर संक्रान्तिमा ध्यान पुजा गर्नाले विशेष फल प्राप्ती हुन्छ । (कोटेश्वर)

५६. श्री बाणेश्वर भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग बाण भन्या ऋषिले, स्थापना गरेका हुन् त्यहाँ बाणगंगा तिर्थ पनि रहेको छ । मकर संक्रान्ति अथवा वैशाख शुक्ल पंचमीमा ध्यान दर्शन गर्नाले जिवहत्या गरेको पाप नास हुन्छ यस बाणगंगाको जलले नाकमा राखेमा पिनास भएको सम्म पनि नास हुन्छ । यस ठाउँलाई बाणासुरको राजधानी पनि भनिन्छ । नयाँ बानेश्वर तथा पुरानो बानेश्वर बिचमा रहेको छ ।

५७. श्री ज्ञानेश्वर भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग स्वामी कार्तिक सहित अन्य देवी देवताहरुले दैत्यहरुको भयबाट मुक्त हुनाकन मन्त्र साधना गरी माघ कृष्ण चतुर्दशी उत्पत्ति गराएका हुन् । त्यहाँ श्री स्वामी कार्तिकको मयूर नाचेको ठाउँमा मयूर तिर्थ रहेको छ । साथै ज्ञान ऋषिले प्रकट गराएको ज्ञान धारा तथा अष्टभैरव बाहेक आनन्दभैरव

तथा श्री मयूतादेवीको समेत दर्शन पूजन गर्नु पर्छ । ज्येष्ठ शुक्ल नवमी अथवा दशमीमा पुजा गरेमा शत्रुलाई परास्त गर्न सकिन्छ ।

५८. श्री पर्वतेश्वर भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग हिमालय पर्वतले स्थापना गरेका हुन् त्यहाँ ज्ञानकुप तिर्थ रहेको छ । वैशाख शुक्ल एकादशी मा अथवा माघ कृष्ण चर्तुदशीमा ध्यान पूजा गर्नाले पापक्षय भै स्वर्गमा बास प्राप्त हुन्छ । पाशुपति कैलासमा ।

५९. श्री जलेश्वर भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग बाग्मतीले आराधना गर्दा जलमा प्रकट गराएका हुन् त्यहाँ जलेश्वर महातीर्थ छ । वैशाख कृष्ण एकादशी अथवा माघ कृष्ण चर्तुदशी मा स्नान ध्यान पूजा गर्नाले पापक्षय भै शिवलोक प्राप्ती हुन्छ । यस ठाउँ गुहेश्वरीको पश्चिम बाग्मतीमा रहेको छ ।

६०. श्री गुह्येश्वर भनेको शिवलिङ्ग स्वयम्भू लिङ्ग हुन् । त्यहाँ गुह्येश्वरी महातिर्थ रहेको छ । वैशाख शुक्ल चर्तुदशी अथवा आश्विन कृष्ण अष्टमीमा स्नान पुजा गर्नाले चिताएको राज्य, धन, सम्पत्ति र मुक्ती समेत पाईन्छ । गुह्येश्वरीमा चढाएको सिन्दुर गाजलहरु गुह्येश्वरीको मन्त्रले कामना सिद्ध हवस बनी स्त्रीजातिले पैभ्ये लोग्नेका मन परेकी भएपनि लोग्नेलाई वस गरी पुत्र धनसम्पत्तिले पूर्ण हुन्छ । गुह्येश्वरी मन्दिर बाहिर पट्टि रहेको छ ।

६१. श्री किराँतेश्वर भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग महादेवले पार्वतीलाई मोह गराउन किराँतको रुप धारण गरी स्थापना गरेका हुन् त्यहाँ रुद्र सहस्र (अक्षय) तिर्थ छ । कार्तिक कृष्ण चर्तुदशी मा स्नान पूजन गर्नाले निच कूलमा जन्म भएता पतित्वज्ञान पाई मुक्त हुन्छ गौरीघाट पारी रहेको छ । (किरातेश्वर)

६२. श्री भष्मेश्वर भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग महादेवले भष्म धारण गराएको ठाउँमा स्वंम स्थापना गरेका हुन् । त्यहाँ भस्म गंगा कुण्ड तिर्थ रहेको छ । मार्ग कृष्ण चर्तुदशी मा स्नान पूजन गरेमा पापक्षय

भै शिवलोक प्राप्ती हुन्छ । श्री भष्मेश्वर महादेवको स्पर्श गर्नाले सशरिर पवित्र हुन्छ । त्यही नजिकमा वत्सलेश्वरी देवीको पूजा गर्नाले स्त्री पुरुषको परस्पर प्रीति हुन्छ । त्यसै नजिकमा रहेका जयमंगला देवीको पूजा गर्नाले लडाईमा पनि विजय प्राप्त हुन्छ । (वत्सला मन्दिर)

६३. श्री भूवनेश्वर भनेको (भन्याका) भुवन नाम गरेको देवता हुन त्यहाँ ज्ञानकुण्ड तिर्थ रहेको छ । त्यहाँ श्री भुवनेश्वरी देवीको मन्दिर रहेको छ । मार्ग कृष्ण नवमी अथवा पौष कृष्ण चतुर्दशी अथवा वैशाख कृष्ण एकादशी मा स्नान पूजन गर्नाले चिताएको सबै कामनाहरु पुरा हुन्छ । (देउपाटन)

६४. श्री रुद्रगारेश्वर भनेको (भन्याका) शिवलिङ्ग श्री महादेवले आफू सयन गर्ने ठाउँमा महादेवले स्थापना पूर्व प्रकट भएका हुन् । त्यहाँ रुद्र स्नानोदक कुण्ड पनि रहेको छ । कार्तिक कृष्ण चतुर्दशी मा ध्यान पूजा गरी दिपदान समेत गर्नाले अन्धाले पनि आँखा देख्छ । यस महादेवलाई चौसठ्ठी लिङ्ग मध्ये सबभन्दा अन्तिम लिङ्ग मानिन्छ । (यो पद्धती हाम्रो पूर्वजका समयदेखि नै मानिदै गरिदै आएको क्रमानुसार हो)

२. बागमती यात्रा

वर्षभरी आउने विभिन्न तिथी-पर्वमा विभिन्न धार्मिक क्षेत्रको भ्रमण गरी त्यहाँ रहेका विभिन्न देवी-देवताको दर्शन पूजन गरी उत्सव उल्लास मनाउनु हाम्रो

नेपालीको एक महत्वपूर्ण विशेषता हो । यसलाई धार्मिक कृत्यको एक अभिन्न रुप मानिन्छ ।

काठमाण्डौं उपत्यकाको मानव सभ्यताको जननी मानिने बाग्मती नदी धार्मिक एवं सांस्कृतिक रुपले पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण रहेको पाउन सकिन्छ । विविध मताचारले सेवित तथा पशुपतिनाथको सानिध्यबाट बग्ने यस नदीको उत्पत्ती स्वयं शिवद्वारा गरीएको भनिन्छ । यही नदीका विविध स्थानमा अनेक देवी देवता, ऋषिमुनी, यज्ञ, गन्धर्भ, किन्नर, नाग, अप्सरा, मनुष्य, राक्षस लगायत विभिन्न दिव्यात्माहरुले स्नान तप गरी श्री पशुपतिनाथबाट मनोइच्छित वर प्राप्त गरेको प्रसङ्गहरु हिम्वतखण्डमा पनि रहेको पाइन्छ ।

हाम्रो देश नेपालमा धेरै पवित्र तीर्थस्थलहरु रहेको पाउन सकिन्छ । हरेक तीर्थस्थलहरुको छुट्टाछुट्टै महिमा र विशेषताहरु पनि रहेको पाउन सकिन्छ । यही क्रममा यस यात्रालाई भगवान श्री पशुपतिनाथसँग सम्बन्धित रहेको महत्वपूर्ण धार्मिक यात्राको रुपमा पनि लिइन्छ । यस यात्रालाई नेपालमा गरिने तीर्थयात्राहरु मध्ये प्रमुख यात्राको रुपमा लिइन्छ ।

किन हामीले बाग्मतीको तीर्थ गर्ने त ? भन्ने प्रश्नमा पुराणमा भनिएको छ की "यहाँ अनेक प्रकारका तीर्थ र देवताहरु छन् । जसको जलको स्पर्श भएमा नर समस्त पापहरुबाट मुक्त भै जानेछन् ।" वास्तवमा भन्नु पर्दा, बाग्मती नदीमा धेरै नै तीर्थ र देवताहरु विद्यमान रहेका छन् । विधिवद रुपमा यिनको दर्शन, स्नान, पुजन, दान आदी गर्नाले धेरै नै पुण्यलाभ हुन्छ । मुलत यसबाट तीर्थमा रहेका देवी-देवता मात्र नभई स्वयं माता बाग्मती र आराध्यदेव पनि अति प्रशन्न भै मनोभान्छित् फल प्रदान गर्दछन् भन्ने विश्वास गरिन्छ । यसरी तीर्थ यात्राहरु गरेमा अनेक प्रभारका शुभलाभ हुने विश्वास गरी हामी यसलाई गर्ने गर्दछौं ।

सरितामा श्रेष्ठ मानिएकी बाग्मती नदीको विभिन्न स्थानमा विराजमान रहेका विभिन्न तिर्थ, लिङ्ग, शक्तिपिठ आदी लगायत अन्य देवी-देवताको विधिवत् पूजा अनुष्ठान गर्दै गरिने कार्य नै बाग्मती यात्रा हो भनिएको छ । यात्राको आरम्भमा पशुपतिनाथमा पंचामृत सहित पूजन तथा रुद्रीपाठ गराई आगमदेवता र परिवार देवतालाई विधिवत् रुपमा कुलक्रमानुसार पंचमकार सहित षोडसोपचार पूजन गरिकन यात्राको लागि प्रस्थान गरिन्छ ।

बाग्मती यात्राको महिमा

यो यात्राले हामीलाई बाग्मतीको धार्मिक, सांस्कृतिक पक्षको बारेमा जान्ने अवसर दिनेछ । पुण्यमय यो यात्रा गर्नाले सबै जिवगर्ण र लोकको हित हुन्छ । देवता, असुर, ऋषिमुनी सबैले मानेर गरेका कलमष, विकार आदि नाश गर्दछ, भाव सुद्धी गर्ने, रोग व्यादी अनेक तापनाश गर्ने, भुत-प्रेत अनेक पिणा र पापहरु नाश हुन्छ । पातक, महापातक, अतिपातक, नाश हुन्छ । बालधाती, ब्रम्हधाती, स्त्रीधाती, लगायतको गोहत्या, ब्रम्हहत्या, आदीका दोष पाप नाश हुन्छ । व्रतदोष, आचारदोष, कर्मदोष आदी शान्त भई वशउद्धार, पितृउद्धार, कुलउद्धार आदी हुन्छ । यसका साथै पूर्व जन्ममा गरीएका सम्पूर्ण पाप नास भई लौकिक-परलौकिक गति प्राप्त हुन्छ । जीवनमा शुख आनन्द भई मृत्यु पछि पशुपतिको शिवलोक बास प्राप्ती हुन्छ । यी कुराको उल्लेख पूराणमा प्रष्ट रहेको पाइन्छ ।

नित्य बाग्मतीमा स्नान गरी पशुपतिको दर्शन पुजन गर्नाले शिव स्वमंले संसार सागर तारण गरिदिने वर्णन छ । यसरी नै ब्रम्हर्षिहरुले सेवित यस तिर्थमा स्नान गरेमा अग्निष्टोम बराबरको फल प्राप्त हुने भनिएको छ । पवित्र श्रदालु र सत्यनिष्ठ हुने साधकले मात्र बाग्मतीमा स्नानगरी उत्तम गति प्राप्त गर्दछन् भनिएको छ । परमात्मा श्री पशुपतिनाथको आर्शिवाद प्राप्त गरी

पशुत्वबाट मुक्ती प्राप्त गर्नु पनी एक उद्देश्य हो । यसर्थमा यो अती दिव्ययात्रा पनि हो ।

परापूर्वकालमा स्वमं शिवद्वारा वर्णित गरीएको बागमती यात्रालाई चारै युगमा भएका देवी-देवताहरुले समेत गरी लौकिक-परलौकिक लाभ-प्राप्त गरेको मानिन्छ । स्वयं शिवद्वारा प्रकाशित यो तीर्थयात्राको क्रम र यसको विद्यान स्वमं देवताहरुका समयदेखी क्रमानुसार देवताबाट मुनिगण ततपश्चात मुनष्यभा प्रसारित हुनै आएको र प्राचिनकालमा राजाहरुले पनि गर्नुभएका थिए भन्ने मानिन्छ । गोपलवशंका समयमा आएर विद्वान "ने" मुनिले अति पापी विरुपाक्षलाई पनि पापमोचन गराउन यो बागमती यात्रा गराएका थिए । यसका साथै नेमुनिले लोकको हितार्थ अनेक रुपमा रहेका कुण्ड, लिङ्ग, पिठ आदिको पनि प्रकाश गरे भन्ने मानिन्छ । राणाकालमा पनि जङ्गबहादुरले यो यात्रा गराएका र कायाकचन गरेका भन्ने वर्णन पूर्वजहरु गर्दथे ।

यात्राको तयारी

कर्ताको मनमा बागमती यात्रा गराउने भाव भएमा तीर्थगुरु नेमुनीका रुपमा अधिकार प्राप्त नेपाल राष्ट्रमा एकमात्र अधिकारी देवपत्तन, लगनटोल निवासी स्व. शाम्व सदाशिव भट्टको सन्तानलाई यथोचित समयमा निमन्त्रणा गरी सोको जानकारी गराउनु पर्दछ । यो यात्रा वैशाख कृष्ण चर्तुदशीमा सुरु हुन्छ । विपेशतः तीर्थ यात्रा गराउने तीर्थगुरु नेमुनी (पुजारीनै नेमुनीको प्रतिनिधी मानिन्छन् र यिनीबाट कार्यको थालनी गरिन्छ । यो यात्रा गराउने एकजना प्रधान यजमान जसलाई कर्ता भनिन्छ ले नै सम्पूर्ण आवश्यक सामाग्रीको बन्दोबस्त मिलाउनुपर्छ । कर्ताले तिर्थगुरु, यात्रामा आवश्यक पर्ने तिन जना ब्राह्मण, कलाश वोक्ने ब्राह्मण, गणेश भन्ने ब्राह्मण र सेवादारलाई आवश्यकपर्ने खानपनि र शयनको व्यवस्था मिलाउनु

पर्दछ । यात्रामा पालना गर्नुपर्ने सम्पूर्ण नियम, आचरण यात्राका सरसामान, दान-प्रदान, पुजा आदि गरिनुपर्ने कार्यका सामाग्रीको तालिका लिएर आवश्यक तयारी तर्फ लाग्नुपर्दछ । यात्रामा सहभागीहुने अन्य यात्रुहरुले आ-आफ्नो सामानको जिम्मेवारी लिई आवश्यक बन्दोवस्त आफैले मिलाउनु पर्दछ । धेरै हिड्दा तिर्थगुरुको पाद (खुट्टा) मा पिडा हुनेहुदा रातमा विश्रामको समयमा घिउ लगाउने सेवादारको व्यवस्था पनि गर्ने नियम थियो । अधिका समयमा यातायात नहुँदा यो यात्रा गर्न महिनौ लाग्ने गर्दथ्यो ।

यस यात्रा गराउने आधिकारिक तथा लालमोहर प्राप्त पशुपती देवपत्तन निवासी स्व. परमपुज्य कुलगुरु श्री साम्बसदाशिव भट्ट का २१ औं पुस्ताका सन्तान मदन भट्ट एवं अस्यपुत्र महेशभट्ट र मनोजभट्ट लाई रहेको छ । यात्रा शुरु गर्ने नियत भएमा केही महिना अगाडी नै आई सम्पर्क गर्नु पर्दछ । यात्रा गर्ने सबै निधो भै सकेपछि सम्पूर्ण कुराहरु यात्रा गराउने मुलपुजारीलाई जानकारी गराईन्छ । यसरी आवश्यक व्यवस्था र पुर्वतयारी गरीसकेपछि यात्रा गर्ने दिनमा प्रारम्भमा श्री पशुपतिनाथको पूजा गरी यसपछि आगमको पुजारीको निवासमानै विधि-विधान अनुसार आगमदेवता र यिनका परिवार देवताको पुजा गरी मन्दिर परिक्रमा गरि प्रभुको दर्शन गरी यात्राको लागि प्रस्थान गरीन्छ ।

आवश्यक तयारी र व्यवस्था गरिसकेपछि यात्रा गर्ने दिनमा श्रीआराध्यदेवको दर्शन, पूजा गरि, आगमदेवता र यिनका परिवार देवताहरुमा पनि विधिवत् रुपमा तन्त्रोक्त विधानले पूजा-आजा गरी अगाडिको प्राङ्गणमा गणेश, कुमार र कुमारीहरुको पूजा गरी सबै देवी देवताको आज्ञा लिई यात्राको लागि प्रस्थान गरिन्छ । श्रीआराध्यदेवको मन्दिर परिक्रमा गरी दर्शन गरी, सबै श्रीका अर्चकगणलाई भेटेर यसपछि तीर्थगुरु नेमुनी सहित भै सबैले यात्रा अवधिभर कुनै पनि किसिमका विघ्नवाधाहरु नआओस् भनी

ललितपुर बुद्धमतीमा रहेको श्री कार्याविनायकको विशेष पूजा गर्नु पर्दछ । यसपछि कटुवाल दहतर्फ गई बैदिक तथा तान्त्रिक दुबै रुपबाट तीर्थकलश र ध्वजाको स्थापना गरी सेतुभिन्न महातीर्थ सहितका तीर्थ स्नान गरी, विधिवत् रुपमा शिवपूजन गरी आवश्यक दान प्रदान गरी गोपालेश्वर, दक्षिणकाली, शिखरनारायणको दर्शन, स्नान, पूजन गरी पुनः फर्केर शिखर नारायणमा आई रात्रीवास बस्ने र रात्रीमा एक छाक खाई सन्ध्याकालमा आफ्नो जपपाठ गरी तीर्थ ध्वजा र कलशको आरती गरी नेमुनी गुरुलाई दण्डवत् प्रणाम गरी तीर्थको महात्म्य श्रवण गरेपछि शान्त रुपमा विश्राम गरी शयन गर्नुपर्दछ । रात्रीमा आवश्यक परे इच्छानुसार भित्रि काँडा वा दुध खान सकिन्छ । यसरी यात्राको क्रमको शुरुवात हुन्छ र अन्तमा बाग्द्वारमा रहेको ब्रह्मसरस्वती (शिवगंगा) तीर्थमा गई तीर्थ स्नानलाई पुनः विधिवत् पूजा गरी तीर्थ स्नानको क्रम समाप्ति गरिन्छ । यसपछि वनमा नै अधियात्राको क्रममा घाट-घाटबाट बोकी आएको मसान र अन्य राक्षसी शक्तिहरुलाई तन्त्रोक्त विधान अनुसार मन्छाईन्छ र यसपछि यात्रुहरु पछाडि नफर्केर अधि नै बढि रहने हुन्छन् ।

बाग्मतीमा विराजमान हुनु भएका तीर्थहरुको नामहरु :

तीर्थ : सेतुभिन्नदेखि त्रिजटा तीर्थ । श्री सेतुभिन्न तीर्थ, चन्द्रोदय तीर्थ, उत्तरबाहिनी तीर्थ, बासुकी तीर्थ, गा तीर्थ, भद्रवती तीर्थ, हनुमत तीर्थ, सर्वमत तीर्थ, सीता तीर्थ, लक्ष्मण तीर्थ, दामोदर तीर्थ, राम तीर्थ, गोपाल तीर्थ, सूर्योदय तीर्थ, सुलोचना तीर्थ, मत्स्यन्द्रत्रिजटा तीर्थ ।

तीर्थ (सर्वौषधि तीर्थ, महागणपति तीर्थ, कर्कोटक तीर्थ, भृगुपात तीर्थ, चक्र तीर्थ, बाराही तीर्थ, तमोगणपति तीर्थ ।

तीर्थहरु : प्रमोदाख्य तीर्थ, सप्तनील तीर्थ, कायानिर्मल तीर्थ, पञ्चनद तीर्थ, शुक्र तीर्थ, भैरव तीर्थ, कालमोचन तीर्थ ।

तीर्थहरु : सहोदर तीर्थ, रुद्रधारा तीर्थ, उत्तर प्रयाग तीर्थ, निर्मलावती तीर्थ, शंखमूल तीर्थ, वायुवती तीर्थ, विमलावती तीर्थ, सिद्धावती तीर्थ, उमामहेश्वर तीर्थ, बाणगङ्गा तीर्थ, मृत्युञ्जय तीर्थ, अमरावती तीर्थ, योगमती तीर्थ ।

तीर्थ : त्रिलोचन तीर्थ, सत्यभामा तीर्थ, सुवर्ण तीर्थ, पृथुकाख्य तीर्थ, त्रिविक्रम तीर्थ, उमापती तीर्थ, क्षत्री तीर्थ, क्षेत्रपाल तीर्थ, भस्मङ्गा तीर्थ, शापान्तक पीशाचमोचनी तीर्थ, मणि तीर्थ, प्रयागवती तीर्थ, ब्रह्मा तीर्थ, विष्णु तीर्थ ।

तीर्थ : जयमंगला तीर्थ, आकाशभैरव तीर्थ, गङ्गा तीर्थ, कुशोदक तीर्थ, सौभाग्य तीर्थ, कुबेर तीर्थ, गौरी तीर्थ, खर्बरी तीर्थ, सूर्यभागा तीर्थ, नारायण तीर्थ, त्रिवेणीका तीर्थ, पार्वती तीर्थ, गोखुराख्य तीर्थ, अंगस्त्य तीर्थ, नीलकण्ठ तीर्थ, वासुकि तीर्थ, देवधर तीर्थ, रुद्र सहस्र तीर्थ, अनन्त तीर्थ, ब्रह्मसहस्र तीर्थ, आर्या तीर्थ, विष्णुसहस्र तीर्थ, चक्र तीर्थ, चन्द्रभागा तीर्थ, वत्सला तीर्थ, पञ्चविनायक तीर्थ, मृगोदक तीर्थ, गणेश तीर्थ, भृगुपतन तीर्थ ।

तीर्थ : मनोकामोहित तीर्थ, ज्ञानवापी तीर्थ, जिह्वालील तीर्थ, पुष्पांगर तीर्थ, गुह्येश्वरी तीर्थ, गौरी तीर्थ, गोखुराख्य तीर्थ, ताम्रचूड तीर्थ, भैरव तीर्थ, जलेश्वरी तीर्थ, कर्कोटक तीर्थ, त्रिशूलगङ्गा तीर्थ, श्लेष्मान्तक तीर्थ, बालश्मशान तीर्थ, सप्तर्षि तीर्थ, रुद्रसहस्र तीर्थ, विनायक तीर्थ, अनन्ताख्य तीर्थ, पशुगण तीर्थ, अन्तरबाहिनी तीर्थ ।

तीर्थ : चैल गङ्गा तीर्थ, विष्णुपद तीर्थ, सूर्यकान्त तीर्थ, हिमघ तीर्थ, चन्द्रकान्त तीर्थ, पितामह तीर्थ, मृगुपात तीर्थ, गोकर्णेश्वर तीर्थ,

नारद तीर्थ, चक्र तीर्थ, चन्द्रभागा तीर्थ, कैलाश तीर्थ, गदाधर तीर्थ, हत्या मोचन तीर्थ, महागणपति तीर्थ, हनुमत तीर्थ, गणपति तीर्थ, कर्कोटक तीर्थ, उत्तरगया तीर्थ ।

तीर्थ : सप्तर्षि तीर्थ, कपोतगिरी तीर्थ, उत्तरबाहिनी तीर्थ, कालभैरव तीर्थ ।

तीर्थ : घोलमती तीर्थ, बाल्मीकी तीर्थ, अमलाम्बु तीर्थ, श्वेताराह तीर्थ, सुन्दरीका तीर्थ, सहस्रसुन्दरी तीर्थ, वाडमती तीर्थ, मदलाम्बु तीर्थ, काकगङ्गा तीर्थ, निमलाम्बु तीर्थ, नागमती तीर्थ, स्यलमती तीर्थ, पृथ्वती तीर्थ, धनुष तीर्थ, विमलाम्बु तीर्थ, गजामती तीर्थ, महाकाल तीर्थ, धर्मवती तीर्थ, सहस्रधारा तीर्थ ।

तीर्थ : विश्वाम्बु तीर्थ, कामधेनु तीर्थ, योगाम्बु तीर्थ, सिद्धाम्बु तीर्थ, भागणाम्बु तीर्थ, अगत्स्य तीर्थ, भोगाम्बु तीर्थ, शतरुद्र तीर्थ, ज्ञानाम्बु तीर्थ ।

तीर्थ : अनन्त तीर्थ, अप्सरस्तीर्थ, पञ्चतारा तीर्थ, षट्कुमार तीर्थ, विष्णुलक्ष्मी तीर्थ, रुद्रगौरी तीर्थ, ब्रह्मसरस्वती तीर्थ ।

साँखुवाट भोलिपल्ट चाँगुनारायणको पूजन तथा दशावतार दर्शन गरी मनहरा स्नान गरेर गुह्येश्वरी पूजन दर्शन गरी पशुपति आई दर्शन गरेर पूजा-मृगेश्वर (हरिणेश्वर) पूजा गरी विरुपाक्षलाई दहि च्यूरा खुवाई रुद्रगाडेश्वरमा दशांश हवन गरी तीर्थजल वितरण प्रसाद ग्रहण गरी तीर्थगुरु नेमुनी (पूजा गराउने मुख्य ब्राह्मण नेमुनीको प्रतिनिधि हुन्छ) लाई विधिवत् पूजा दान दक्षिणा (शिरपाउ) अलंकार (गोकुल आदि) वस्त्र (दोसल्ला आदि) जो सकेको दानादि दिई बाजागाजा सहित घर पुऱ्याई बिदाई भईन्छ । (यसरी यात्रा

समाप्ती गरिन्छ ।) साँखुमा शैय्यादान नगरेकाले पनि पशुपतिमा आई गरिन्छ ।

यात्रुहरु प्रत्येक बिहान ६ बजे उठी सक्नु पर्दछ । बिहान स्नान गरी आफ्नो जप ध्यान सकेर कलश तथा ध्वजाको पूजा गरी गणेश तथा पुरोहित नेमनीलाई टीका लगाउनु पर्दछ । त्यसपछि बागमती तीर्थयात्राको लागि ध्वजा तथा कलशको पछि लागी स्नान गर्ने तीर्थमा गई नेमुनीद्वारा तीर्थ ध्वजा खडा गराई कलशलाई साथमा राखी नेमुनीवाट श्रीबागमती तीर्थयात्रा विधी अनुसार तीर्थमा गई बागमतीको संकल्प गरिन्छ ।

यसै दिन कटुवालदहमा गई तीर्थस्नानको क्रम सकिएपछि नदीको तिरमा वसी तीर्थस्नान अनुसार वालुवाको जलहरीसमेतका शिवलिङ्ग तयार गरी पञ्चामृत सहित पञ्चोपचारद्वारा रुद्राभिषेक सहित पूजाआजा गरिन्छ । तीर्थ अनुसारको दान प्रदान गर्ने सामग्री पनि फरक-फरक रहन्छ । जस्तै कुनै ठाउँमा भूमिदान, कुनै ठाउँमा फलाम, सून, चाँदी अथवा पित्तल दान गरिन्छ भने कुनै ठाउँमा परेवा उडाएर पनि दान गरिन्छ । यसैगरी कुनै ठाउँमा पिण्डदान पनि गरिन्छ । यसरी अनेक किसिमका दान आदि प्रदान गर्ने गरिन्छ । दिनभरिका निर्धारित तीर्थस्नान एवम् लिङ्ग पूजा गरिसकेपछि तीर्थालुहरुलाई निश्चित बास बस्ने स्थानमा लगिन्छ । जसअनुसार मन्दिर वरिपरि रहेको धर्मशाला, पाटी र यस्तै कुनै सार्वजनिक स्थल हरेर बसिन्छ । भजनकिर्तन, नाँचगान गरी रमाइलो सँग समय विताउने गरिन्छ । तीर्थालुहरुले आ-आफ्नो भोजनको प्रबन्ध गरेर अपरान्ह ३ बजेदेखि ४ बजेसम्ममा ग्रहण गरिसके पछि केही समय विश्राम गर्दछन् ।

नियमहरु:

रात्रीमा प्रत्येक महिला र पुरुष आ-आफ्नै लाइनमा सुत्नुपर्छ । यस यात्राको क्रममा तोकिएको स्थान बाहेक अन्यत्र गएर

खाने, सुत्ने, बस्ने जस्ता कार्यहरु बर्जित गरिएको हुन्छ । यात्रामा पुर्ण अवधी भर सहभागी हुन चाहनेले मध्यमाँस ग्रहण गर्नु हुदैन ।

यस यात्रामा लिङ्ग, वर्ण र जातीको कुनै भेद गरिदैन । यात्रा अवधिभर जुठो र शुतक परेमा पनि दोष लाग्दैन । विरामी परेमा पनि सकेसम्म छोडनु हुदैन । महिलाहरुले पनि कतिपय कुरा बार्नुपर्ने हुन्छ । मुला, मासको दाल, लसुन, प्याज, गोलभेंडा आदि ग्रहण गर्न बर्जित छ । मन्दिर क्षेत्रबाहेक होटल, लज तथा कसैको घरमा गएर सुत्नु हुँदैन । गमनागमन, भक्ष तथा पुरानो सडेगलेको अचार, होटलमा पकाएका परिकारहरु (शुद्ध मिठाई बाहेक), नुनिला परिकाहरु आदि वस्तुहरु खानु हुँदैन । यस्तो नियममा रहेर यात्रा गर्नुपर्छ ।

यात्राको समाप्ती

यसरी विभिन्न पूर्वतयारी तथा उचित व्यवस्थापन गरेर विधिवत रुपमा तिर्थातन गर्दै यात्राको आरम्भ कटुवाल दहवाट हुन्छ भने अन्त्य बागद्वारमा गरिन्छ । यस यात्रामा मुख्य तिर्थस्थान तथा उपतिर्थहरु सहित जम्मा (१६५) तिर्थहरुको विविवत स्नान, तर्पण, पूजन, हवन, मार्जन आदि सहित बौद्धिक एवं तान्त्रिक विधी विधानवाट सम्पूर्ण घाट, मसान, स्थानीय देवी-देवता, क्षेत्रपाल, भैरब, भैरबी सहित अन्य सम्पूर्ण गणहरु सहित स्वस्थानमा पठाइन्छ र यात्रुगणहरुको काया निर्मल र कचन गरिन्छ । यसपछि सांखु बज्रयोगीनी पुगी योगधारा योगकुण्डमा समेत स्नान गरी सम्पूर्ण आवश्यक पुजाँ हवनादी गरिन्छ । आफुले लगाएको कुसको औठी नेमुनीलाई सुम्पी उहाँको पाउँ घ्यु घसी दान प्रदान सहित दक्षिणा समेत दिई ब्रजयोगीनीमाईको पुजाँरीबाट भने बमोजिम पुजाँ सामान दिई पुजाँरीद्वारा नै माताको पुजाँ गरी वनदेवी समेत अन्य देवीदेवताको पुजा गरी प्रसाद चडाई सो प्रसाद आफुले पनि खाई

त्यहाँबाट चागुनारायण प्रस्थान गरिन्छ । यस बिच विभिन्न स्थानमा गरिने कृत्यकर्महरु नियमबद्ध भै गर्नु पर्दछ ।

यसपछि गुह्येश्वरी दर्शन एवं पूजा गरी मृगेश्वर (हरिणेश्वर) पूजा गरी विरुपाक्षलाई दही चिउरा ख्वाई दर्शन पूजन गरी अंकमाल गरी आफूले गरेको तीर्थ यात्राको आधा धर्म आफूलाई र आधा विरुपाक्षलाई दिई तीर्थ पूरा होस् भनी प्रार्थना गर्नु पर्दछ । यसपछि पशुपति रुद्र गाडेश्वरमा गई भोजन समेत गरी रात्री वास बसी भोली पल्ट दशांमश हवन गरी तीर्थ प्रसाद जल विसर्जन गरी आवश्यक दान कर्म (शैय्या दान) समेत गरी तीर्थगुरु नेमुनी तथा अन्य गुरुहरुलाई बाजा गाजा सहित मन्दिर परिक्रमा गराई घर पुर्‍याई विदाई गरिन्छ । यसपछि यात्रुहरु पनि आफ्ना घर गई आफ्ना देवी-देवताको पूजा गरी तीर्थ प्रसाद वितरण गरी आफ्ना आफन्तसँग रमाएर बस्दछन् ।

यात्राको सन्देश

बागमतीयात्रा विश्व मानवकै लागी निर्दिष्ट गरिएको यात्रा हो । यसले समाजमा आपसी सद्भाव र एकता पनि प्रगाढ बनाउँदै लैजान्छ । जुनसुकै प्राणीलाई जलविना जीवन जीउन सम्भव छैन । जाति, लिङ्ग, वर्ण तथा सम्पूर्ण धर्मसमुदायको व्यक्तिबाट यात्रा गराउन चाहेमा गराउन सकिन्छ ।

३. कुण्ड यात्रा

कुण्डयात्रा पनि पाशुपत क्षेत्रमा गरिने पवित्र धार्मिक यात्रा हो । यस यात्राको क्रममा पनि विभिन्न स्थानमा रहेका कुण्डहरुमा स्नान, पूजन, दान गरी विधिवत् रुपमा वैदिक एवं तान्त्रिक क्रमले नै कुण्डानुसार नै अर्चना उपासनाको क्रम रहेको हुन्छ । कुण्डयात्राको क्रममा पनि कुण्डयात्रा समाप्त गरीइ साँखु नै गई बज्रयोगिनी मै

उध्यापन हवनादी कार्य
 गरेपछि चाँगुमा
 नारायणको दश
 अवतारको पनि दर्शन
 गरी पशुपति आई
 हरिणेश्वरको पूजा गरी
 विरुपाक्षलाई दही चिउरा

ख्वाई दर्शन पूजन गरी अंकमाल गरी आफूले गरेको तीर्थ यात्राको
 आधा धर्म आफूलाई र आधा विरुपाक्षलाई दिई तीर्थ पूरा होस् भनी
 प्रार्थना गर्नु पर्दछ। यसपछि पशुपति रुद्र गाडेश्वरमा गई भोजन
 समेत गरी रात्री वास बसी भोली पल्ट दशमश हवन गरी तीर्थ
 प्रसाद जल विर्सजन गरी आवश्यक दान कर्म (शैय्या दान) समेत
 गरी तीर्थगुरु नेमुनी तथा अन्य गुरुहरुलाई बाजा गाजा सहित मन्दिर
 परिक्रमा गराई घर पुऱ्याई विदाई गरिन्छ। यसपछि यात्रुहरु पनि
 आफ्ना घर गई आफ्ना देवी-देवताको पूजा गरी तीर्थ प्रसाद
 वितरण गरी आफ्ना आफन्तसँग रमाएर बस्दछन्। यो यात्रा श्रावण
 शुक्ल द्वितीयाबाट शुरु गरी पूर्णिमाको दिनमा समाप्ती गरिन्छ।
 यसमा दैनिक दान, पूजन, सहित शिवलीला दर्शन गराईन्छ।
 वर्तमान अवस्थामा कुण्डहरु लोप हुने नै स्थितिमा पुगिसकेका छन्।
 भक्तहरुले धार्मिक लाभ प्राप्त गरुन् भन्ने हेतुले यसको उचित
 संरक्षण हुनु पर्दछ। श्रद्धालु भक्तजनहरुको जानकारीका लागि
 कुण्डको नामावली तल प्रस्तुत गरिएको छ।

पशुपति क्षेत्रमा विराजमान कुण्डहरुको नामावली

१. श्री पशुपति ज्योति कुण्ड – श्री को आसन
२. निलकण्ठ कुण्ड – पम्बु

३. त्रिशुल गंगा कुण्ड	— इनागणेश निर (मोक्ष गणेश)
शगुह्येश्वरी उत्तर	
४. भैरव कुण्ड	— पम्बु
५. धर्मशिला कुण्ड	— पशुपति प्राङ्गण भोग लगाउने
ताम्र पत्र	
६. वाशुकी कुण्ड	— बासुकी भित्र
७. किर्तिमुख भैरव कुण्ड	— किर्तिमुख दक्षिण सितला उत्तर
८. खरवरीका कुण्ड	— मृगेश्वर भित्र
९. मृगोदक कुण्ड	— मृगेश्वर भित्र
१०. विघ्न हर कुण्ड	— मृगेश्वर भित्र
११. हरणेश्वर कुण्ड	— मृगेश्वर भित्र
१२. कुबेर कुण्ड	— मृगेश्वर भित्र
१३. नारायण कुण्ड	— मृगेश्वर भित्र
१४. रुद्र कुण्ड	— रुद्रगाडेश्वर काब्राको फेद मुनि
१५. माता कुण्ड	— वत्छलापूर्व पुल मुनि भित्तामा
१६. महेन्द्र कुण्ड	— कैलाश
१७. ज्ञान कुण्ड	— सूर्यघाट
१८. उमा कुण्ड	— कैलाश पश्चिम
१९. वाग बादिनि कुण्ड	— जयबागेश्वरी धारा (लुहिटि)
२०. भिम कुण्ड	— जयबागेश्वरी पूर्व अमालसँगै
मास्तिर मुख फर्केको धारा (बोतल)	
२१. नैमिश कुण्ड	— दक्षिण मूर्ति पश्चिम
२२. नैरित्य कुण्ड	— पाचा टोल पश्चिम (ईनार)
२३. ज्ञानवापि कुण्ड	— भुवनेश्वरी प्राङ्गण

२४. भस्म गंगा कुण्ड - भस्मेश्वर
२५. जम्बु कुण्ड - वत्छला प्राङ्गण
२६. एक दन्त कुण्ड - वनकाली
२७. घण्टाकर्ण कुण्ड - वनकाली
२८. कलिका कुण्ड - बालकुमारी पूर्व ईष्टापाखा जाने
ठाडो बाटो (इनार)
२९. भूवनादी कुण्ड - भुवनेश्वरी पश्चिम चोक
३०. सूर्य कुण्ड - वनकाली
३१. चन्द्र कुण्ड - वनकाली
३२. चम्बांदय कुण्ड - वनकाली
३३. सूर्योदय कुण्ड - वनकाली
३४. अरुण-वरुण कुण्ड - भकुण्टोल
३५. त्रिविक्रम कुण्ड - तिलगंगा
३६. सुवर्ण कुण्ड - तिलगंगा
३७. अग्नि कुण्ड - हरिजन टोल
३८. गया कुण्ड - राजेश्वरी पूर्व (जोगी गाड्ने
बाँझो ठाउँमा)
३९. ब्रह्म शम्भान कुण्ड - राजेश्वरी पूर्व (जोगी गाड्ने
बाँझो ठाउँमा)
४०. राज शम्भान कुण्ड - तिलगंगा जाने वाटो पूर्व (मसान)
४१. क्षेत्रिय कुण्ड - राजेश्वरी बाटो
४२. विष्णु कुण्ड - राजेश्वरी बाटो
४३. पासान्त पिसाच मौचन कुण्ड - (विराटेश्वर) वाग्मती किनार

४४. मणि कुण्ड	— मणिडोल
४५. हनुमान कुण्ड
ठाउँ	— हाल आँखा अस्पताल बनेको
४६. व्याश कुण्ड	— तिलगंगाको शिर
४७. स्तन कुण्ड	— धुव्रस्थली
४८. ब्रम्ह उदक कुण्ड	— गुह्येश्वरीको मन्दिर पूर्व (खोपा)
४९. हरिद्वार कुण्ड	— गुह्येश्वरी पूर्व
५०. स्लेषमान्तक कुण्ड	— गुह्येश्वरी पूर्व
५१. ताम्रा चुर्ण कुण्ड
बनाउन खनेको ठाउँ	— गुह्येश्वरी पूर्व बागमती ढल
५२. गुह्येश्वरी कुण्ड	— मन्दिर भित्र
५३. कुरूक्षेत्र कुण्ड	— दाई गर्ने ठाउँ (आर्यघाट पूर्व)
५४. सुन्दरी कुण्ड
बाटोमा पूर्वपट्टि	— गुह्येश्वरीबाट गोरखनाथ जाँदा
५५. पशुगण कुण्ड	— ऐ. सेतो खोपा
५६. गोरक्ष कुण्ड
वृक्षारोपण गरेको ठाउँ)	— गोरखनाथ पूर्व (अधिराजकुमारले
५७. गोखुर कुण्ड	— गौरीघाट
५८. अनन्तकोटी कुण्ड	— किरातेश्वर पश्चिम गौरीघाट
५९. अगस्त्य कुण्ड	— विश्वरूप शिवपुरी बाबाको
६०. अमृत कुण्ड
व्यारेक बसेको ठाउँ)	— गौचरण भन्दा पश्चिम (हाल
६१. ब्रम्ह कुण्ड	— विश्वरूप उत्तर (इनार)
६२. सरस्वती कुण्ड	— हरेराम भित्र

सो यात्रा गराउने ने.सं. ८३४ को अभिलेख, ८५५ सालको ताडपत्र, ८४८ सालको ताम्रपत्र, १९०१ सालको लालमोहरमा उल्लेख भए अनुसार केशव भट्ट, भाम्बे सदा शिवभट्ट, सदानन्द भट्ट, लक्ष्मण भट्ट, गोपाल भट्ट, यी आदिको सन्तान दरसन्तानले तीर्थ यात्रा गराउने भनि लेखिएको छ । सो कार्य हाल मदन भट्टले गरी आएका छन् ।

श्री पशुपतिनाथका क्षेत्रभिन्न विराजमान भएका देवीदेवताको नाम तथा उपलिङ्गयात्रा परिक्रमक्रम

धार्मिक रूपले भन्नु पर्दा, यो सम्पूर्ण पाशुपत क्षेत्र नै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । चारै दिशामा देवीदेवताहरु तिर्थ, लिङ्ग, कुण्ड, पिठ, घाट, मसान, शम्शान आदि विराजित र स्थापित भएको अनुभव गर्न सकिन्छ । शुद्ध तीर्थस्थल, मनोहारि धार्मिक परिवेश र आत्मीय शान्ति प्रदान गर्ने इश्वरको सानिध्यानुभव निश्चय पनि आत्मानुरागीहरुको मुक्ति हुने यो दिव्य पाशुपत क्षेत्र ।

यो पनि पशुपतिनाथसँग सम्बन्धित महत्त्वपूर्ण यात्रा हो । यसलाई पशुपति क्षेत्रमा गरिने उपलिङ्ग यात्रा पनि भनिन्छ । यो यही पशुपति क्षेत्रमै गरिन्छ ।

यो यात्रामा पनि विधिवत् रूपमा पूजा आजा गर्दै, लिङ्गैपिच्छे दान प्रदान गर्नु पर्ने कार्यहरु गर्दै विधिवत् रूपमा गर्नु पर्ने हुन्छ । यो यात्रा पनि आगमघरकै पूजारीद्वारा गर्नु पर्ने अधिकार छ । यो यात्रा माघ महिनामा गर्नु पर्दछ । माघ शुक्ल चतुर्दशीमा आरम्भ गरी माघ शुक्ल पूर्णिमाको दिनमा समाप्त गरिन्छ । हरेक दिन विधिवत् रूपमा एकादश महादेवको दर्शन पूजा गरी रात्रीमा गणेश र कालिको पूजा गर्नु पर्दछ । यो यात्रामा पनि अन्य यात्रामा भैं नियमबद्ध भई आगमघर परिसरबाट आरम्भ गरी पशुपति वरपर नै धार्मिक कृत्य

सम्पन्न गरिन्छ, र अन्तिम दिनमा साँखु र चाँगु गई दर्शन पूजन, होमादी गरी पुनः पशुपतिको रुद्र गाङ्गेश्वरमा आई कार्य समाप्ती गरिन्छ। यस बिचमा विभिन्न स्थानमा विधिवत्, रुपमा पूजा गर्दै जानु पर्ने हुन्छ र यसको पनि विधान रहेको छ। तिर्यै पिच्छे दान-प्रदान र अन्य कार्य पनि गरिन्छ। उपलिङ्ग यात्राको क्रममा मानिदै/गरिदै आएको क्रमानुसार नै निम्नलिखित रुपमा श्रद्धालु भक्तको जानकारीको लागि नामावली उल्लेख गरिएको छ।

देवता

स्थान

मृगेश्वर लिङ्ग	-	ब्रम्हनाल
तारकेश्वर महादेव	-	"
निलकण्ठेश्वर महादेव	-	विरामी राख्ने कोठाका भित्तामा
कोखो दन्तेश्वर महादेव	-	"
विरुपाक्षेश्वर महादेव	-	"
गणेश्वर महादेव	-	"
लालेश्वर महादेव	-	"
भिर गुप्तेश्वर महादेव	-	सिडिको भित्तामा
मृगेश्वर महादेव	-	मृगेश्वर भित्र
त्रिरान्तेश्वर महादेव	-	रातोसत्तलमुनि
मागेश्वर महादेव	-	मातातीर्थ खोपामा
इन्द्रेश्वर महादेव	-	"
करपुरेश्वर महादेव	-	"
कुवेरेश्वर महादेव	-	मृगेश्वरभित्र
सधोसूर्येश्वर महादेव	-	"
पञ्च दण्डीकेश्वर महादेव	-	वत्छला यंत्रमुनी
सूर्येश्वर महादेव	-	यमराज सँगै पुलनिर
पद्मेश्वर महादेव	-	सतीघाट

चन्द्रेश्वर महादेव	- "
मण्डेश्वर महादेव	- "
निलेश्वर महादेव	- सरस्वती निर
मन्दलेश्वर महादेव	- "
विश्वरूपेश्वर महादेव	- सिडिको भित्तामा
वत्छलेश्वरी देवी	- आकाश भैरव, पञ्चगणेश, अष्ट भैरव, माशवली सहित पुजागरी प्रथम शिवलिङ्ग परिक्रमा
वत्छलेश्वरी देवी	- कुमारी पूजा वाशवस्ने, विनायक तिर्थ स्नान गरी विध्न हर गणेश प्रार्थना
क्षेत्रपालेश्वर महादेव	- माइला साहेबज्यूको बाटोमा
विराटेश्वर महादेव	- बागमती डिलपश्चिम घर
गोचक्रेश्वर महादेव	- ऐ हालछाना मात्र भएको
उमामहेश्वर	- राजेश्वरी चोक भित्र प्राङ्गणमा थियो हाल पूर्वपट्टी गारोमा
राजेश्वर महादेव	- "
कल्यान्तेश्वर	- "
पिठिगारेश्वर महादेव	- वज्रेश्वरी हाल वसाहा मात्र भएको
हरिलीङ्गेश्वर महादेव	- पञ्चदेवल बाहिर हाल पम्प धारा भएको ठाउँ
खपुकेश्वर महादेव	- पञ्चदेवल भित्र
नरवदेश्वर महादेव	- "
शिवपुरेश्वर महादेव	- " पश्चिम पट्टी
नारायणेश्वर महादेव	- " वायव्य कोणमा
विष्णुश्वर महादेव	- पञ्चदेवल बाहिर पश्चिम विनकाली जाने बाटो पूर्व । वसहारा आसन भएको

चन्द्रजोलेश्वर महादेव	- वज्रधरको वगैँचाको पर्खाल । दक्षिण खोपा खोपामा (हाल पसल) लिङ्गहरु कहाँ उठाएर लगे थाहा छैन ।
सुरोपातेश्वर महादेव	- "
बसेश्वर महादेव	- "
दधिकेश्वर महादेव	- "
वसुमतेश्वर महादेव	- "
ॐकारेश्वर महादेव	- पञ्चदेवलको बाटो सिडिमा । पशुपतिनाथको माधशुल्क चतुर्दशीका दिन टिकन्छाया (बुद्धा अवतार) छायादर्शन हुँदा सो लिङ्गलाई पनि परिक्रमा गराउने अध्यावधि छ ।
ज्योतेश्वर महादेव	- वज्रधरको कौचा मिना खाडलमा भस्मकेशवरी पूर्व
क्रोधेश्वर महादेव	- " (जयमङ्गल भैरव, पुजा गरी पूर्ववत वास बस्ने क्षेत्रपाल तिर्थस्नान गरी एकदन्त गणेश प्रार्थना)
धर्मेश्वर महादेव	- नासल चोक
तववातेश्वर महादेव	- धारापूर्व पाटी पछाडि
सम्लालेश्वर महादेव	- पार्कको खाडल
कृतिवाशेश्वर महादेव	- "
सौभाग्येश्वर महादेव	- बागमती पश्चिम बाटोमा
हरिसिद्धेश्वर महादेव	- भूसकेव
भूमण्डलेश्वर महादेव	- "
भूवनेश्वर महादेव	- अरगा ननी गणेशलालको चोक
हरिकालेश्वर महादेव	- भूवनेश्वर चोक

- हात्तीकेश्वर महादेव - भक्तको पसलनेर - हाल पसल थाप्नेहरुले छोपेको छ ।
- नित्यनाथेश्वर महादेव - देवराजको घर दक्षिण बाटो पश्चिम
- दुदिकेश्वर महादेव - बालकुमारी पछाडि (हाल हरेरामको पर्खालको पेटीमा)
- पिचासेश्वर महादेव - गणेशलालको बाटोको छेउ दायाँ बायाँ दुई खम्बा
- भैरवेश्वर महादेव - भूवनेश्वरी अगाडि बाटोको सीदा
- कण्णेश्वर महादेव - माधवलालको बगैँचामा
- क्षेत्रपालेश्वर महादेव - ठूलो जल्लरी भएको श्रीप्रसादको घरपूर्व
- मवुकालेश्वर महादेव - " पुरिएको छ ।
- चम्पेश्वर महादेव - " भोगटेको बोटनिर गोरेटो बाटो पश्चिम
- कालिकेश्वर महादेव - कुँछे, हाल आसन बाटो बनाउँदा पश्चिम सारेको छ ।
- आशापुरेश्वर महादेव - माधवलालको घरको पेटीमा
- पादवेश्वर महादेव - नाउँको घर अगाडि
- मणिलिङ्गेश्वर महादेव - " खाडलमा
- खन्जनेश्वर महादेव - अमालकोट भित्र ढलेको
- भिमेश्वर महादेव - बाटो पूर्व डवलीनिर माथितिर ढल्केको धारा भएको वारावनाइ चडाउनु पर्छ ।
- (राजेश्वरी एकदन्त गणेश, क्षेत्रपाल भैरव, पुजा गरी वास वस्न मृगोदक तिर्थगरी (गदेव) गणेश प्रार्थना)
- बाटेश्वर महादेव - सुन्धारा भित्र कुनामा

हिलावसेश्वर महादेव	- "
बालभवेश्वर महादेव	- "
शुक्रेश्वर (इन्द्रेश्वर) महादेव	- त्रिशुल जात्रा निकाल्ने पाटी पछाडि
महकेश्वर महादेव	- नवदुर्गा राख्ने खाडल
प्रपुतेश्वर महादेव	- मृत्युञ्जय ननी बाटोमा पुरिएको छ ।
वसीतेश्वर महादेव	- "
ग्रह्यारेश्वर महादेव	- मठ अगाडि बाटोमा
महामृत्युञ्जयेश्वर महादेव	- "
जोगेश्वर महादेव	- मृत्युञ्जय ननीदेखि पश्चिम ढुन्छे । सरस्वती ननी हाल ठूलो घरबनेको छ । नवदुर्गा ल्याउँदा कुमारी नचाउने ठाउँ ।
बलीकेश्वर महादेव	- "
भैरवेश्वर महादेव	- वत्छलेश्वरीको यात्रा गर्ने कवच वत्छलेश्वरी राख्ने च्छे अगाडि बाटोमा हालदेखिदैन् ।
दन्तपाटेश्वर महादेव	- पलेस्वया पुखु-चक्रकुण्ड-कमलपोखरी हालपोखरी देखिदैन् । (तारिणीप्रसाद कोइरालाको घर पछाडि)
दण्डपाणेश्वर महादेव	- नवाली टोल गोल ढुंगा, हाल देखिदैन् ।
माघवेश्वर महादेव	- नवाली टोल इनारनेरी
जलपाटेश्वर महादेव	- आगन छे उत्तर
ब्रम्हेश्वर महादेव	- पेट्रोल पम्प निर । मन्दिर छ । बत्स छैन ।

नर्वदेश्वर महादेव	- भण्डारखालको वन भित्र
फटिकेश्वर महादेव	- "
कुशेश्वर महादेव	- इटाटोल हर्शबहादुर कुसुलेको घरभित्र छिडिमा
बज्रेश्वर महादेव	- इटाटोल पिपल बोट डवलीनिर
लम्बोदकेश्वर महादेव	- " (पूर्ववत बज्रेश्वरी, गर्दव, गिणेश, क्रोध भैरव, पुजा दर्शन गरी वास बस्ने वासुकी तिर्थस्थानगरी द्वादसि गणेश प्रार्थना)
विष्णुद्वारेश्वर महादेव	- पेश नारायण वैद्यको चोकमा
ताम्रेश्वर महादेव	- इराटोल
ग्रहभैरवेश्वर महादेव	- सिफल (सीचपा)
भिमकेश्वर महादेव	- "
भण्डारेश्वर महादेव	- रुद्रमती पूर्व पाखामा (धोविखोला)
कुवेरेश्वर महादेव	- "
खण्डमुले स्वप्नेश्वर महादेव	- रुद्रमती पारी बाटो दक्षिण
नेपालेश्वर महादेव	- रुद्रपती पश्चिम सत्यनारायणको प्राङ्गणमा
शिवा जाम्बुकेश्वर महादेव	- कुटुवहिल चौरमा
लोङ्गभैरवेश्वर महादेव	- चावेल चन्द्रविनाय चोक
ग्रहउजालेश्वर महादेव	- "
वायत्येश्वर महादेव	- "
भैरव कस्यवेश्वर महादेव	- "
त्रिलोचनेश्वर महादेव	- "

चन्द्रेश्वर महादेव	- " गोकुला वोस (लामो तेछेको शिला) घरको पेटीमा खुडकीला बनाएको छ ।
मारेश्वर महादेव	- गाँचा टोल पूर्व
कोचेश्वर महादेव	- "
भनेस्वर महादेव	- वेखाहीटी धारा पुरेको छ । तारणि कोइरालाको ढोकानिर
उमाशंकरेश्वर महादेव	- हालसडक
जंगेश्वर महादेव	- "
	(वनकाली द्वादसी गणेश धुछे भैरव दर्शन पूजा गरी वस्ने सौभाग्य तिर्थस्थान विनायक प्रार्थना)
चित्रगुप्तेश्वर महादेव	- दक्षिणा मूर्तिको पर्खाल (यन्त्राकार)
नारेश्वर महादेव	- छाप्पी पारी निरनीसापारेश्वर
हादेव	- दक्षिणा मूर्ति अगाडि
चतुरमुर्तेश्वर महादेव	- हिरालाल भण्डारीको चोक (सीचमा)
नेगेश्वर महादेव	- "
विश्वामित्रेश्वर महादेव	- भिमसीन थान पश्चिम विष्णुलाल भण्डारीको घरनिर चोकमा
गाधिवेश्वर महादेव	- " डाँडोमा
धनेश्वर महादेव	- कान्छाकाजी भण्डारीको बगैँचा
कागेश्वर महादेव	- "
सम्बु गणेश्वर महादेव	- "
वलीदा सुलेश्वर महादेव	- कुण्डको गोरेटो बाटो
कामकुसेश्वर महादेव	- पाचो गणेशको दाहिने
गणीके कुमारेश्वर महादेव	- " बायाँ पट्टी
किमानेश्वर महादेव	- " (लीउने) पछाडि

सूर्य भैरवेश्वर महादेव	- " भित्ति पर्खाल
नेनोश्वर महादेव	- मेख्य
बज्र भूतेश्वर महादेव	- चाकला लोह गुह्येश्वरी जाने बाटोमा
धर्मेश्वर महादेव	- करन टोल
आशिषेश्वर महादेव	- दक्षिणा मूर्ति पछाडि
गौखुरेश्वर महादेव	- दथु ध्योना टोल
निलभैरवेश्वर महादेव	- लुनास्वा नवाली टोल (तुतु सुन्दर भैरवेश्वरी, जयबागेश्वरी, नित्यनाथ अगाडि डवलीको कुनामा जयबागेश्वरी सोद विनायक गणेश, निलभैरव पूजा गरी बास बस्ने कुवेश्वर तीर्थ स्थान, धुम्र विनायक प्रार्थना)
वीर भद्रेश्वर महादेव	- (भिन्दो होते) भीमसेनको मन्दिर भित्र खोपामा
चौसतेश्वर महादेव	- भिमसेनको डवली
चक्रमण्डीलेश्वर महादेव	- गुर्ज्यूको सत्तलको चोकमा
टबरेश्वर महादेव	- "
यूग्येश्वर महादेव	- मिनवि
तोमकेश्वर महादेव	- "
भ्रम्केश्वर महादेव	- शंकराचार्यको मठको बगैँचामा
भुतेश्वर महादेव	- सानु सदावर्द अगाडि (शंकराचार्य मन्दिर)
प्रतापेश्वर महादेव	- बजारमा
राज्येश्वर महादेव	- "
भवानेश्वर महादेव	- धोकासी मट मण्डलि

अर्चलेश्वर महादेव	- साम्ब सदाशिव भट्टको भरको दक्षिण
बचलेश्वर महादेव	- "
गोखुरेश्वर महादेव	- धोकासी
गौ चक्रेश्वर महादेव	- "
रुद्र गाडेश्वर महादेव	- काब्राको बोट मुनी
इसानेश्वर महादेव	- पर्खालको खोपा
निसानेश्वर महादेव	- "
गोकर्णेश्वर महादेव	- कुमार नसङ्गिको सत्तलको भित्र कुनामा
वकट रुद्रेश्वर महादेव	- कैलाश महन्तको बगैँचा
रुद्र सहस्रेश्वर महादेव	- सूर्यभाट भिरपाखामुनि
विष्णुसहस्रेश्वर महादेव	- "
	(श्री भुवनेश्वरी धुम्र विनायक गणेश सम्भार भैरव पूजा गरि बास बस्ने) खर बरीका तिर्थस्थान गरि लब गणेश प्रार्थना महेन्द्र दमनेश्वर कैलाश
जयन्तेश्वर महादेव	- "
अम्पेश्वर महादेव	- "
तजनेश्वर महादेव	- "
पर्वते चन्द्रमानेश्वर महादेव	- "
शिद्ध उमामहेश्वर महादेव	- कैलाश पश्चिम उमाकुण्ड
तस्करेश्वर महादेव	- कैलाश उत्तरपट्टी
पुस्पाङ्ग गालेश्वर महादेव	- गौरीघाट
कर्कोटकेश्वर महादेव	- "

अनन्त गौरेश्वर महादेव	- गौरीसँगै बागमतीमा लामो गाइको शिला
सन्त पतेश्वर महादेव	- वालसम्सान (मचागाल) निरको सत्तलको बगैँचा
जिहवा बनेश्वर महादेव	- "
बालमसानेश्वर महादेव	- "
द्वापुरेश्वर महादेव	- गुह्येश्वरी ढोका बाहिर
जलेश्वर महादेव	- गुह्येश्वरी सेतो सत्तल बागमतीमा हाल देखिदैँन
पद सत्येश्वर महादेव	- गोरखनाथ
सिद्धेश्वर (गुह्येश्वर) महादेव	- गुह्येश्वरी प्राङ्गण भित्र (ढोका बाहिर)
गोखरेश्वर महादेव	- "
रत्न चुडेश्वर महादेव	- गुह्येश्वरीबाट आउँदा उत्तरपट्टी वनमा
कुरुक्षेत्रेश्वर महादेव	- दाइ गर्ने ठाउँ
श्लेशमान्तकेश्वर महादेव	- आर्यघाटपूर्व वनमा
कलियुगेश्वर महादेव	- आर्यघाट पारी पन्ध्रशिवालय निर(भ्रम्केश्वरी, लवगणेश, भैरव, पूजा गरी वास बस्ने वत्छला तिर्थस्थान, इनागणेश, मोक्ष गणेश प्रार्थना गर्ने)
कुच मनेश्वर महादेव	- दाउरा गुठी सत्तल पछाडि
डोखेश्वर महादेव	- "
मणिचुडेश्वर महादेव	- "
भुक्त केशेश्वर महादेव	- "
मंगलेश्वर महादेव	- "
युक्तेश्वर महादेव	- "

येछेश्वर महादेव	- "
अमलेश्वर महादेव	- "
विमलेश्वर महादेव	- "
निर्मलेश्वर महादेव	- "
मदनेश्वर महादेव	- "
विश्वेश्वर महादेव	- "
विगुप्तेश्वर महादेव	- "
हातकेश्वर महादेव	- "
पातालेश्वर महादेव	- "
गलोकेश्वर महादेव	- "
बाल्मीकेश्वर महादेव	- " सिताराम मठको आग्नेय कोणमा
वशिष्ठेश्वर महादेव	- "
काशी विश्वेश्वर महादेव	- चौसठ्ठीमुनी बाटोमा
कोटेश्वर महादेव	- चौसठ्ठीको माभ्रमा
नारायणेश्वर महादेव	- नारायणले तपस्या गर्दा प्रवुट भएका नारायण दह कर्ण तिर्थ (साँखु)
ज्योतिर्लिङ्गेश्वर महादेव	- ब्रम्हमाका पुत्र सनक भन्ने ऋषिले तपस्या गर्दा प्रकट भएका रत्नावती नारायण-योगतिर्थ (साँखु)
रत्न चुडेश्वर महादेव	- रत्न दह तिर्थ महादेव पोखरी
किलेश्वर महादेव	- दैत्यले देवतासँग संग्राम गर्दा डोलागिरी वेत उखेल्ल लाग्दा विष्णुले तपस्या गर्दा प्रकट भएका शंख दह तिर्थ (चाँगु नारायण)

- बागीश्वर महादेव - बागेश्वर काश्यप ऋषिले जप गर्दा प्रकट भएका छन् । विरातिर्थ बागेश्वरी
- बाल्मीकेश्वर महादेव - बाल्मीकी ऋषिले तिर्थ यात्रा गर्दा स्वापन गरेका हुन् विर नदी, अद्र नदी, तमासा अद्र तिर्थ भादगाउँ
- मंगलेश्वर महादेव - मंगल ऋषिले तपस्या गरेर प्रकट भएका हुन् विमला र भद्र नदी मंगल तिर्थ भादगाउँ
- विमलेश्वर महादेव - विमल ऋषिले विमलो दक्ष तिर्थ सिपाडोल
- अनन्त लिङ्गेश्वर महादेव - अनन्त आदि गरेका ऋषिले तपस्या गर्दा प्रकट भएका छन् । ऋषि तिर्थ, अनन्त लिग गाउँ
- विश्व रुपेश्वर महादेव - भुत श्रवा ब्रम्हणले तपस्या गरेका हुन् बृह ब्रह्मा तिर्थ, लुसु ठकु ।
- सोमेश्वर महादेव - चन्द्रमा लागि महारोग लाग्दा आराधना गर्दा प्रकट भएका हुन् कोष गंगा र पद्म गंगा सोमतिर्थ सोम लिङ्गटार
- गोब्राटेश्वर महादेव - श्रीघी भन्या ऋषिले गाइको गोबर लिङ्ग बनाइ पूजा गर्दा प्रकट भएका हुन् श्री गी चक्र नदी, गोसिंघी तिर्थ "लुबु"
- भ्रिङ्गेश्वर महादेव - भ्रिङ्गीले तपस्या गर्दा सिङ्गरस कुण्ड तिर्थ त्रीलीङ्गेश्वर त्रित अन्य ऋषिले स्वाभी कार्त्तिक सहित महादेवको

- ध्यान गरेर प्रकट गरेका छुन मुनी
कुण्ड तिर्थ । पाटन
- कुपीटेश्वर महादेव - कृपिट भन्ने ऋषिले तपस्या गरी
प्रकट भएका हुन दुद कुण्ड तिर्थ
पाटन
- सर्वेश्वर महादेव - ब्रम्हाले रचेको गौरी कुण्डबाट
प्रकट भएका छन् गौरी कुण्ड तिर्थ ।
पाटन
- गोलोकेश्वर महादेव - गोलोकबाट पृथ्वीमा आइ प्रकट
भएका छन् रुद्र तिर्थ कृतीपुर माता
तिर्थ स्नान गर्नाले अर्को जन्ममा
मातासँग विछोड हुँदैन ।
- चन्द्रभ्रान्तेश्वर महादेव - महादेवले पार्वती साथमा लिइ
क्रिडा गर्दा प्रकट भएका हुन् । भष्म
गंगा तिर्थ थानकोट
- यक्षेश्वर महादेव - विष्णुले स्थापना गरेका छन् दक्ष
तिर्थ यिचंगु
- चण्डेश्वर महादेव - चण्डीका देवीले दैते संहार गरी
ध्यान गर्दा प्रकट भएका हुन् पिण्ड
गर तिर्थ टोखा
- धर्मेश्वर महादेव - धर्मराजले स्थापना गरेका हुन्
जेस्टीला नदी र धर्म गंगाको
संगयमा धर्मतिर्थ छ । ब्रम्हमा तिर्थ
विष्णुनदी टोखा जंगलपूर्व निलकण्ठ
विष्णु पूजा गर्नाले विष्णुलोक वास
हुन्छ ।

गोकर्णेश्वर महादेव

- हरिणको रूप लिइवक्सनु भएका महादेवको सिङ्ग ब्रम्हणा विष्णु इन्द्रले समाउँदा टुक्रा भयो ब्रम्हमाको हातको सिङ्गको टुक्रा थापना गर्दा प्रकट भएका हुन् चन्द्रमाया बागमती पितामह तिर्थ छ । पिण्डदान गर्नाले पित्री उद्धार हुन्छ गया श्राद्धको फल पाईन्छ । (गोकर्ण)

कोटेश्वर महादेव

- संखासुरले तप गर्दा दर्शन दिन विश्वरूप लिएर प्रकट भएका हुन् मणिचुडबाट आएकी मणिमती र बागद्वारबाट आएकी बागमती पातालबाट त्यस ठाउँमा प्रकट भएको रुद्रधारा तीन गंगाको संममा उत्तरप्रयाग संखमुल तिर्थ छ । २१ कुलको उद्धार हुन्छ त्यस तिर्थमा श्राद्ध गर्नाले (कोटेश्वर)

बानेश्वर महादेव

- बाण ऋषिले स्थापना गरेका बाणगंगार्थ हो - (बानेश्वर)

ज्ञानेश्वर महादेव

- मेनका स्वामी कार्तिकादी गरेका देवताहरुले दैत्यहरुको भयनहोस् भनी साधनागरी प्रकट भएका शिवलिङ्ग हुन् जेस्य नदी (मयुरतिर्थ मालिगाउँ नानक)

पर्वतेश्वर महादेव

- हिमालय वर्षतले स्थापना गरेका ज्ञानकुट तिर्थ देउपाटन (कैलाश)

जलेश्वर महादेव

- बागमतीले आराधना गर्दा जलमा प्रकट भएका हुन् जलेश्वर तिर्थ गुह्येश्वरी साँधु उत्तर गुह्येश्वरी स्वयम्भू हुन (गुह्येश्वरी ढोका नेरी)

मृगस्थली महादेव

- वनका ठाउँमा अनेक कुण्ड देवताहरु छन् ।

किराँतेश्वर महादेव

- पार्वतीलाई महादेवले मोह गराउन किराँत रूप धारण गरी स्थापना गरेका त्यहाँ अन्नत तिर्थ छ । (गौरीघाट पूर्व जंगलमा)

भष्मेश्वर महादेव

- शिवलिङ्ग महादेवले भस्म स्नान गरेका ठाउँमा प्रकट भएका हुन भस्म कुण्ड तिर्थ छ । बागमती नेर (गोल)

भूवनेश्वर महादेव

- भूवन भन्ने देवताले स्थापना गरेका हुन् ज्ञानकुण्ड तिर्थ छ । गोल (भोट बहाल)

रुद्रगारेश्वर महादेव

- भनेका शिवलिङ्ग शिवजी आफैले सुकला गर्ने ठाउँमा स्थापना गरेका हुन् रुद्र कुण्ड तिर्थ (पशुपति मट मण्डील)

चन्द्र प्रमोटेश्वर महादेव

- चौसठ्ठी भित्र वायव्य कोणमा गुह्येश्वरी इनागणेश दर्शन गरी कन्या कुमार गुप्त दान गरी वास वस्ने

नारायणेश्वर महादेव

- साँखु

न्योतीलिङ्गेश्वर महादेव

- "

रत्नचुडश्वर महादेव	- महादेव पोखरी
किलेश्वर महादेव	- बागेश्वरी (चाँगु नारायण)
वाल्मीकेश्वर महादेव	- भद्गाउँ
मंगलेश्वर महादेव	- "
बिमलेश्वर महादेव	- "

पशुपति क्षेत्रमा रहेका पुराना टोल र यिनका नामहरू

क्र.सं.	पुरानो नाम	हाल प्रचलित नाम
१.	तापाखेल	सिफल
२.	सिफु	सिफल
३.	नवाली	ताम्रेश्वर
४.	सरस्वतीननि	नवालीटोल (मृत्युञ्जय महादेव भएको ठाउँ)
५.	नयननि	"
६.	दयुज्युना टोल	दथुटोल
७.	कर्ण टोल	कर्णटोल
८.	भूसकेव	पाचागणेशस्थान पाचाटोल तल
९.	कुँछे	कुँछेटोल
१०.	ईटा	ईटापाखा
११.	भिन्दोलाछी	पशुपति बजार
१२.	गोफ्ले	गुरूमार्ग (माध्यभाम)
१३.	नसननि	नासलचोक
१४.	भिननो	पशुपति बजार (गंगाभण्डार पछाडि)
१५.	तंरननी (आमग चोक)	जयबागेश्वरी
१६.	लगनलाछी	पशुपति बजार
१७.	ओम्पालाछी	पशुपति बजार (महण भट्टाको चोक)

१८. धोकासी	पशुपति बजार
१९. मटा मण्डील	रुइगाडेश्वर
२०. पिंगन	पिंगन
२१. जम्बुदिप	बत्छलेश्वरी
२२. नाभु	गुहेश्वरी पारी
२३. पम्बु	गुहेश्वरी पारी

यहाँ रहेका विभिन्न वनखण्डहरु

श्लेषमान्तक वन	आर्यघाट माथि
कुरुक्षेत्र वन	आर्यघाटमाथि
सुवर्ण वन	तिलगंगामाथि
ताम्र वन	हाल ढल खनेको ठाउँ
धुव्रस्थली वन	गोरखनाथ पूर्व
भण्डारखाल वन	जयबागेश्वरी
वनकाली वन	वनकाली

यहाँ रहेका विभिन्न दिप (मशान) हरु

जम्बोदिप	बत्छलाप्राङ्गण (हाल चलन छैन)
राज दिप	शौचालय निर राममन्दिर
ब्रम्हदिप	शौचालय निर राममन्दिर
भष्मदिप	भष्मेश्वर
खड्गीदिप	पिनरा पूर्व
कपालीदिप	वनकाली
शान्तिदिप	गौरीघाट

पशुपतिमा रहेका विभिन्न प्राचिन घाटहरु यसको संख्या २१ रहेको छ।

प्रयागघाट	बानेश्वर
मणिघाट	आँखा हस्पिटल अगाडि
वज्रेश्वरी घाट	पिङ्गला माईको अगाडि

राजराजेश्वरी घाट
क्षेत्रिय घाट
राजघाट
सिता घाट
रामघाट
भष्मेश्वर घाट
सति घाट
वत्सला घाट
आर्यघाट
बासुकी घाट
चन्द्र घाट
सूर्य घाट
गौरी घाट
शान्ति घाट
बाल शम्भान घाट
सुन्दरी घाट
गुह्येश्वरी घाट
ताम्र घाट

राजराजेश्वरी
खोला पारी
खोला पारी
खोला पारी
खोला पारी
भष्मेश्वर
पारी सति मसान रहेको
वत्सला अगाडि
पशुपतिको पूर्वतर्फ
आर्य घाट अगाडि
सूर्यघाट मै
सूर्यघाट
गौरीघाट
गौरीघाट अगाडि
शान्ति घाट अगाडि
गुह्येश्वरी तल
गुह्येश्वरी
ताम्रगंगा

पशुपति मित्र र बाहिर रहेका देवी देवताको नाम र महत्व

आराध्यदे

वको यस पाशुपत
क्षेत्रमा विभिन्न
देवी देवताहरु
विराजमान रहनु
भएको छ यहाँ
रहेका मठ-मन्दिर
आदिको

क्रमहरुलाई हेर्दा विभिन्न धार्मिक प्रयोजनले विभिन्न कालखण्डमा स्थापित र निर्माण गरिएको पाउन सकिन्छ । यस क्षेत्रमा भएका सबै देवी-देवताको आफ्नै महत्व र महिमा रहेको छ । शिवका गण पार्षदहरुका रुपमा यस क्षेत्रको रक्षार्थ ब्रत तपादीको आचरणले युक्त रही विभिन्न देवी-देवताहरु सदा यस क्षेत्रमा विराजमान रहने चर्चा पनि हिम्वतखण्डका विभिन्न अध्यायहरुमा उल्लेख भए अनुसार यस पाशुपत क्षेत्रमा विभिन्न देवीदेवताहरु विराजमान हुनु भएको वर्णन छ । जस अनुसार स्वयम् पशुपति, गृह्येश्वरीमाता, वत्सला, जयमङ्गला, वागेश्वरी, श्लेषमान्तक नाग, गोपदतीर्थ, विनायक, क्षेत्रपाल, गृह्यनामक योगिनीदेवी, यसका साथै गृह्येश्वरीका समिपमा कोटीगण वेष्टित छन् । ब्राम्ही, कौमारी, माहेश्वरी, वाराही, नारसिंही र शिवदुतीहरु लगायतका देवीदेवताहरु सधैं रहनु हुन्छ भनिएको छ ।

यसका साथै सबैको ध्यान राख्ने पितामह चन्द्र विरुपाक्ष भैरव, सबै क्षेत्रको रक्षा गर्दै, रहनु भएको श्रीरुद्रका पश्चिम ढोकामा परिवायुक्त देवताहरु उसक्षेत्रको रक्षा गर्दै सधैं विराजमान रहेका

भन्नेछ । लम्बोदर रक्षक भएर दण्डपाणी - रक्षक भएर, वरुणदेवता - रक्षक भएर, वागीश्वरीदेवी - सतिहरुलाई वर दिने, भक्तलाई वाक्सिद्धि दिने, सगण विराजमान । उत्तर द्वारको तर्फमा रक्षक देवताहरु गणका साथ क्षेत्रको रक्षा गर्दै रहेका छन् । यसका साथै, एकदन्त गणेश, नन्दिकेश्वर महावीर, महात्मा कुबेर गुह्यक गणका साथ, (कोषको रक्षक) क्षेत्रको रक्षक । यिनका साथ भक्तहरुलाई वर दिने विजयादेवी योगीनीहरु योगाभ्यासमा रत रही सबैका दश दिक्पालहरु दशै दिशामा रक्षा गर्दै बसेका, इन्द्र, अग्नि, यम, नैकृती, वरुण, वायु, कुबेर, ईशान रक्षा गर्दै छुट्टै रहेका छन् । सशक्ति, सगण, अष्टभैरव, पशुपतिका चारै दिशामा रक्षकका रूपमा रहेका । पशुपतिको वरप्राप्त गरेका ग्रहणहरु पनि पाशुपत क्षेत्रको रक्षा गर्दै रहन्छन् भन्ने जस्ता पक्षहरु हिम्वतखण्डमा उल्लेख भएको पाइन्छ । पशुपति वरपर रहेका देवीदेवता तिनको नाम र महत्त्व निम्न प्रकार रहेको छ । (यस खण्डमा प्रदक्षिणाको क्रममा विभिन्न स्थानमा रहेका विभिन्न प्रमुख देवीदेवताको मात्र चर्चा गरिएको छ । अन्यलाई पुस्तकको अर्को भागमा समावेश गरिनेछ)

१. श्री लालगणेश : श्री लाल गणेशको १२ रुप मध्ये २ स्वरूप हुनुहुन्छ आदि गणेश जुन श्री पार्वतीबाट बकुवा दसै सो मैलबाट पैदा गरेको बालगणेशलाई आदि गणेशको रूपमा पनि मानिन्छ । जसको सिर हात्तीको नभै मनुष्यको जस्तै रहेको छ । त्यसै गणेशको सिर सदाशिवबाट आफ्नो गणहरुलाई पठाई हात्तीको सिर ल्याई भगवान सदाशिवलाई दिँदा सोही टाउको जोडिएपछि एकदन्त गणेशको अवतार भएकोले माता पार्वती श्री महादेवलाई यसको टाउको उडेर गएको बताएपछि आफ्नो पूर्व तर्फ द्वारको प्रमुख क्षेत्रपालको रूपमा श्री लाल गणेश रहनु भएको छ । रक्त वर्षको भएको र यिनलाई श्री खण्ड, रक्त चन्दन, रक्त पुष्प, दुबो, मूला,

लड्डु आदिवाट यस गणेशको सात्वीक रुपमा लाल गणेशको पूजा गर्नु पर्छ अन्य मास मदिरा आदि चढाउन यस मन्दिरमा वर्जित रहेको छ । प्रत्येक दिन श्रीका (पशुपतिका) सहायक अर्चकबाट श्रीको यन्त्रपूजा पूर्व जल, अक्षता, फूलसहित पूजा गर्नु पर्ने परम्परा रहेको छ ।

२. श्री निन्देश्वर महादेव : यदि कुनै मानिसलाई मनमा भय उत्पन्न भई वा विभिन्न कारणले रात्रिमा निन्द्रा नलागि अनिदो भएमा यहाँ आई पूजा गरी प्रसाद लगाएमा रात्रिमा राम्रो निन्द्रा हुन्छ भन्ने मानिएको छ । यहाँ पूजा गरी (गणेशसहित) बुटी बनाई लगाएमा शिरपिडा र शिररोग नाश भै राम्रो हुने मानिन्छ ।

३. श्री सूर्य नारायण : पशुपतिको पूर्वतर्फ सूर्य नारायण विराजमान हुनुहुन्छ । राजा त्रिभुवनका हजूरआमाबाट श्री पशुपतिको प्रीति गरी स्थापित गरिएको मानिएको यस स्थानमा आई विधिवत् रुपमा आदिबारको ब्रत बसी दर्शन, पूजन गरेमा श्रीमान्को यश, कीर्ति वृद्धि हुन्छ । पौषको प्रत्येक आइतवारका दिनमा ब्रतालुहरु आई पूजा गर्ने गर्दछन् । यिनको दर्शनले नेत्र दोष र नेत्र विकार नाश भै शान्ति हुने मानिन्छ । आइतवार ब्रत बसी फुल, रक्तचन्दन, रक्तवस्त्र, द्रव्य, अबिरबाट मुक्ति पाइने मानिन्छ ।

४. श्री शेषसाही नारायण : बैकुण्ठ चतुर्दशीका दिनमा विधिपूर्वक दर्शन पूजन (षोडषोपचार) गरी प्रसाद लिएमा सम्पूर्ण पाप नाश भई मृत्युपछि बैकुण्ठ वास हुने मानिन्छ । यिनको दर्शनले मनमा शान्ति प्राप्त हुने पनि भनिन्छ । यसका साथै राजपरिवारले बुढानीलकण्ठको दर्शन गर्न नहुने भएकोले यहाँ स्थापना गरी दर्शन गर्ने गरिएको हो । प्रभु पूर्व शिर गरी शयनावस्थामा विराजमान हुनु हुन्छ ।

५. श्री कृष्णमन्दिर : यस स्थानमा कृष्णको अति सुन्दर श्यामवर्णको स्वरुप रहेको छ । यहाँ कृष्ण, रुक्मणी र सत्यभामा रहेको कृष्ण

जन्माष्टमीमा विशेष पूजा गरिन्छ। यिनको दर्शनले ज्ञानप्राप्ती, बच्चाहरुमा रहेको नपढ्ने प्रवृत्ति नाश हुने हुन्छ।

दहि, मखन, मिश्री, फल, रत्न, मणि, स्वर्ण, पितवस्त्रहरु चढाएमा विशेष पुण्य प्राप्ती हुने मान्यता रहेको छ। हरेक कृष्ण पक्षको अष्टमीमा दर्शन पूजन गर्नाले बालकहरुको ज्ञान खुल्ने विश्वास गरिन्छ।

६. श्री चण्डेश्वर महादेव : चण्डेश्वर महादेव रावणद्वारा गरेको तपस्याबाट श्री महादेव प्रसन्न हुनु भै महाबलीको गणनायक रक्षक जस्ता पदवी दिनु भएको र आफ्नो सिरसम्म काटी हवन गरेको हुँदा श्री पशुपतिनाथको नित्य पूजा पछि प्रथम प्रसादको अधिकारी श्री चण्डेश्वर महादेव रहनु भएको र श्री विद्याद्वारा गरिने पूजा उहाँको पूजा बिना निष्फल रहन्छ। पंचामृत फलफूल वस्त्र आदिद्वारा सोमवार, कृष्ण पक्षको चतुर्दशी वा अष्टमीमा दर्शन पूजन गर्दा यश, आयु तथा श्री बृद्धि हुन्छ। यिनलाई पशुपतिको गणका नायकका रूपमा पनि पूजिने गरिन्छ।

७. ज्वोरेश्वर (त्रिशिरेश्वर) : यि देवताको महत्त्वको वर्णन गर्नु पर्दा, ज्वरो आई केही गर्दा पनि निको नभएमा ज्वरो आएको व्यक्तिको नामवाट ३ घल्चा जल र दही च्यूरा चढाई ३ दिनसम्म नाम जप गरेमा सबै प्रकारको ज्वरो नाश हुन्छ भन्ने विश्वास रहेको पाइन्छ।

८. अन्नपूर्णदेवी : यि माताको महत्त्वको वर्णन गर्नु पर्दा, घरमा अन्नको कमी भएमा, बाली नाली बिग्रेमा, ज्यादै खर्च भई सह्य नभएमा उक्त माताको स्थानमा अन्नपूर्ण स्तोत्र ३ दिनसम्म गराई प्रसाद लगेर घरमा राखेमा सह्य हुन्छ भन्ने गरिन्छ।

९. श्री दक्ष प्रजापति : यि प्रजापतिको वर्णन गर्नु पर्दा, श्री महादेवकी अर्धाङ्गिनी सतिदेवीका पिता तथा माता विरणी दक्ष प्रजापतिको अर्धाङ्गिनी हुन्। दक्षद्वारा शिवजीको निन्दा चर्चा गरेको देखि सो सहन नसकि अग्नीकुण्डमा प्रवेश गरी प्राण त्याग गरेकाले

महादेवद्वारा सहन नसकि क्रोधवश जटालाई भुईमा पछारि विरभद्र महाकाली प्रकट गरी दक्षको यज्ञ संहार गरिएको थियो । ३३ कोटी देवतालाई त्राही त्राही बनाई दक्षको सिर छेदन गरी बोकाको टाउको जोडी पछि फेरी तपस्याद्वारा प्रसन्न भै मानिसको टाउको जोडियो । यिनको दर्शनले मनको कल्मष नाश भै भ्रान्ति हट्दछ भन्ने मानिन्छ ।

१०. श्री कुबेर : यि देवताको महत्व भन्नु पर्दा, कुबेरलाई शिवजीको प्रमुख गण र भण्डारको रक्षा, देखरेख गर्ने भण्डारीको रुपमा सम्पूर्ण धन खर खजाना, गुप्त विद्या आदि प्राप्त होस् भनी कुबेरको पूजा गरिन्छ । यिनको दर्शनले र प्रसाद घरमा लगि राखेमा राम्रो सह हुने मानिन्छ ।

११. श्री अर्धनारेश्वर : अर्धनारेश्वर महादेव श्री पशुपतिनाथको उत्तर मुहारको प्रतिकको रुपमा रहेको एकै मूर्तिको आधा भाग पुरुषबाट र आधा भाग पार्वतीको रहेको छ । यिनलाई बामदेव पनि भनिन्छ । तप, व्रत, अनुष्ठान, उपासना आदि सिद्ध गर्न यस देवताको पूजा गरिन्छ । मिष्ठान, फलफूल, सौभाग्य, रत्न, आभूषण, स्वर्ण आदि चढाउदाँ स्वयं पशुपति प्रशन्न भई ज्यादै कल्याण हुन्छ । आराध्यदेवको दर्शन पूजन गदा यिनलाई पनि गर्नु पर्दछ । यिनलाई उत्तरआम्नायका प्रधान देवता पनि मानिन्छ । यिनको जप ध्यान गर्नाले बुद्धि ज्ञान खुली ज्ञानवान, चतुर हुन्छन् भन्ने मानिन्छ । यसका साथै सन्तान नहुनेले यिनको दर्शन विधिवत् रुपमा गरी अभिषेक गराई प्रसाद ग्रहण गरेमा सन्तान सुख प्राप्त हुन्छ भन्ने मानिन्छ ।

१२. श्री बासुकी नारायण : बासुकी नारायण, अर्थात् श्री पशुपतिनाथको उत्तरतर्फ रहने गणदेवता मध्ये बासुकी नारायण एक प्रमुख देवता हुनुहुन्छ । अघि पुरातनकालमा बासुकी नागलाई गरुडले लखटेर ल्याउँदा बासुकी नाग यसै ठाउँमा खस्दा नारायणबाट उपदेस

पाई पशुपतिनाथको शरणमा गएपछि भगवान श्री पशुपतिनाथले आफ्नो गलामा लगाई गरुडको भयबाट मुक्ती दिलाई "आजदेखि तिम्री नागराज बासुकी भयौ" भनी वरदान दिनु भएकोले नागराजको सो नाम आजसम्म पनि रहेको छ। कुनै पनि किसिमको पिडा नागदेवताबाट भएमा यहाँलाई पूजा गर्दा निको हुन्छ। बासुकी नारायणको दर्शन पूजन बिना श्री पशुपतिनाथको दर्शन गरे सम्पूर्ण फल नास हुन्छ। कोही पनि पूण्य प्राप्त हुँदैन।

मूल स्थान पाताललाई छोडी आफुसहित अन्य नागराजहरु पनि यस अति रमणीय सेसमान्तक वनमा तपस्या गरिरहँदा एकदिन गरुड आई नागलाई मार्न लाग्दा गरुडको भयबाट मुक्ती पाउन श्री महादेवको शरणमा जाँदा आफ्नो गहना बनाई कन्दमा धारण गर्नु भै रक्षा गर्नुका साथै उत्तर तर्फको प्रमुख क्षेत्रपालको रुपमा स्थापित गरी दिनु भएकोले श्री बासुकी नारायणको दर्शन नगरी श्री पाशुपतिनाथको दर्शन गर्दा विभिन्न नाग सर्पको समेत बाधा रहने र दर्शन पनि पूर्ण हुँदैन। पहिला यिनैको पूजा गरी अनि श्री पाशुपतिनाथको पूजा गर्नु पर्छ। नाग पंचमीमा यस ठाउँको ज्यादै महत्त्व रहेको छ। श्री पाशुपतिनाथको ढुकुटीको रक्षक पनि यिनै बासुकी नागलाई मानिन्छ।

देवमाला वंशावलीमा (पा.नं. ४८) वर्णन भए अनुसार अधिपूर्वकालमा पशुपतिनाथको शरण परेको, तपद्वारा शिवलाई प्रसन्न गर्दा, तिम्रै नामले बासुकी क्षेत्र भनि आफू विराजमान भै नगरको पालन गरी रहेका थिए। पछि कलिगत सम्बत् ३८२५ मा राजा गुणकामदेवले चारै दिशा जिती धेरै धन-सम्पत्ती ल्याई तेसपछि मन्दिर बनाई १ तला छानामा सुनले छाएर बासुकी नाथको रहस्य मूर्ति बनाई स्थापना गराएको वर्णन रहेको छ। ९० सालको भूकम्पमा पनि केही विग्रन। यसैगरी भाषावंशावलीमा (भाग- १/पा.नं. १७) उल्लेख भए अनुसार बासुकीनाग पनि द्वार र निधिको

रक्षक भएर रक्षा गर भनिएको छ । यिनको बास भएपछि सुवर्णपुरको यो स्थान बासुकी क्षेत्र भनि रहन गयो । हिम्वत खण्डमा उल्लेख भए अनुसार नागश्रेष्ठ बासुकी, शिवका प्रियमित्र । रक्षक भएर विराजमान रहेका यिनको दर्शन नगरी पशुपतिको दर्शन गर्नु उचित मानिदैन ।

१३. पार्वतीको चरणपादुका : यिनको वर्णन गर्नु पर्दा, बासुकीको पश्चिमतर्फ माता पार्वतीको चरणपादुका रहेको छ । यिनको दर्शनले ज्ञान खुल्ने र सौभाग्य अखण्डित हुने र मरेपछि पार्वतीको लोकमा बास हुन्छ भन्ने मानिन्छ ।

१४. श्री श्रीखण्डेश्वर महादेव : श्री खण्डेश्वर महादेव सप्त कैलाश मध्ये श्री खण्ड कैलाशको स्वामीको प्रतिकको रूपमा रहनु भएकोले शिवरात्री, रामनवमी, ऋषि तर्पणी आदि पर्वमा दर्शन पूजन गरिन्छ । यस महादेवलाई श्री खण्ड चन्दन, जौ, तिल, विल्व पत्र आदिद्वारा पूजन गर्दा श्री खण्ड कैलाश जान नसक्नेहरुको लागि प्रति स्थापित भएको र यसै महादेवको मुनी आसनमा श्री धर्मराज तथा यमराज चित्रगुप्त आदिको मूर्ति पनि रहेको छ ।

१५. श्री बज्रेश्वर महादेव : पुरानो शिखर शैली आकारमा निर्मित मन्दिर भन्दा पछाडि रहेको महादेव हुनु यस मन्दिर ज्यादै प्राचीन कालदेखि रहेको छ । यिनको माथि रहेको मृत्तिकाको गजुर ज्यादै पुरानो मानिन्छ । यसलाई पशुपतिको पुरानो गजुर पनि भनिन्थ्यो ।

१६. श्री हरिहर दर्शन : हरिहर अर्थात् शिव तथा नारायणको एकात्मकता स्वरूपको प्रतिक तथा श्री पशुपति मन्दिर पूर्वतर्फ नारायण प्रमुख स्थान रहेको हुन्छ । श्री हरिहरको दर्शन गर्दा शिव तथा विष्णु भगवान रहेकोमा सालंकार, आभूषण, स्वर्ण आदि चढाएमा लक्ष्मी प्राप्त हुन्छ । अनन्त चतुर्दशी कुशमाण्ड नवमीमा यसको ज्यादै महत्त्व रहेको छ ।

१७. श्री सिद्धेश्वर महादेव : यि महादेवको महत्त्वको वर्णन गर्नु पर्दा, श्री पशुपतिको प्राङ्गणमा विराजमान देवतामध्ये सिद्धेश्वर महादेव

प्रमुख एक मुख लिङ्ग भएको हुनाले यस देवताको बेलपत्र, गाईको दूध, मिठाई आदि चढाई रुद्राभिषेक गराएमा मनो इच्छा सिद्धी हुन्छ । श्रावण, वैशाख, फाल्गुण यि तिन महिना उपासना गर्न परम्परा रहेको छ । यस देवताको पूजा श्री बासुकी नारायणको पूजारी भट्टजीबाट नै गराउनु पर्दछ । यिनलाई दर्शन पूजन गरि यस स्थानमा बसी मन्त्र, जप गरेमा मन्त्र सिद्धी प्राप्त हुने विश्वास गरिन्छ । यहाँ नाम जपेमा कैलाशमा रहेका शिवको कानमा पर्दछ भनिन्छ ।

१८. श्री चम्पक नारायण (चाँगु नारायण) : यि देवताको महत्त्वको वर्णन गर्नु पर्दा, चाँगु नारायणको दर्शन, पूजनले मनमा शान्ति र शीतल प्रदान गर्ने हुनाले यदाकदा शीतल नारायण पनि भनिन्छ । देव दानव युद्धमा देवताहरु दानवद्वारा परास्त भई भागेर आई चापकौ रुखमा लूकेर बसेको अवस्थामा दैनिक सुदर्शन नामक मुनीको कपिला नामक गाईको दुख देखि चापको रुपमा लुकि बस्नेले खाएको थाहा पाई तरबारबाट सिर छेदन गरी दिंदा चतुर्बाहु नारायण, प्रकट हुनु भएकोले चाँगु नारायणको नामबाट प्रकट भै छिन्नमस्ता, किलेश्वर महादेव लगायत देवगणबाट सुशोभित भई रहनु भएको छ । कार्तिक महिना शुक्ल पक्ष नवमी तिथीमा पिताम्बर वस्त्र अलंकार आभूषणबाट पूजा गरेमा ब्रम्ह हत्या पापबाट मुक्ति पाईन्छ । यसका साथै, यिनको दर्शनले दारिद्र्य समाप्त हुने विश्वास लिइन्छ ।

नेपालमा पाइने नारायणको मूर्ति मध्ये ४ नारायणको दर्शन क्रममा पूर्वमा रहेको चम्पक नारायण पनि एक नारायण मानिन्छ । त्यसैको प्रतिमूर्ति स्वरुप मध्ये बुढानिलकण्ठ नारायण, हरिहरसहित ३ नारायण मन्दिर भित्र रहेको र प्राचीन सूर्य मन्दिर, गुप्तेश्वर गुफा भित्र रहेको छ । हाल प्रतिस्थापित सूर्य मूर्ति पछि शाहकालमा स्थापना गरिएको र शिव पांचायनमा सूर्य नारायण रहनु भएको छ ।

चम्पक नारायण र चाँगुनारायणको मार्ग शुक्ल नवमी, कार्तिक, वैशाख, आदि महिनामा दर्शन पूजन तथा आदित्यबार प्रधान रहेको छ । कार्तिकको शुक्लपक्षको नवमीमा कुष्माण्ड (कुभिण्डो) सहित पूजा गरेमा सहस्र गोदान फल प्राप्त हुन्छ मानिएको छ ।

१९. श्री केदारनाथको ढाँड (मुकुन्द भैरव) : यि देवताको महत्त्वको वर्णन गर्नु पर्दा, केदारनाथ महादेव श्री पशुपतिनाथको सिरभागको रुपमा पूजित रहनु भएको छ । पंच पाण्डवद्वारा गोत्र हत्याको पाप नास गर्नु जानी महादेवलाई स्पर्श गर्न लाग्दा राँगोको रुपमा धारण गरी सिरलाई जमीनमा धसाई दिँदा सोही सिरको भाग नेपाल मण्डलमा रहेको छ । वैशाख अक्षय तृतीया, शिवरात्री, दिपावली आदिमा श्री केदारनाथको दर्शन गर्दा गोत्र हत्या आदि पाप नास हुन्छ । यस ढाँडा लिङ्गमा नौनीघ्यू, भृङ्गी राजको फूल, बेलपत्र, पंचामृत सहित पूजा गरी रुद्राभिषेक गर्नु अत्यन्त उत्तम हुन्छ । सोमवार विधिवत् षोडसोपचार क्रमले पूजन गरेमा केदारनाथको पूजन फल प्राप्त हुन्छ भन्ने मानिन्छ ।

२०. श्री सरस्वती : साक्षात् वाक्शक्ति स्वरूपिणी, परमेश्वरी, विद्याकी देवी सरस्वती, त्रि-शक्ति मध्ये एक प्रमुख देवी हुन । श्री यन्त्रवत् रुपमा वा आकारमा रहेको यस पाशुपत क्षेत्रमा परिक्रमा गर्दा वहाँको दर्शन अनिवार्य हुन्छ । सेतो वस्त्र जपमाला पुस्तक आदि चढाएर विद्या आरम्भ गर्दा वाक्शक्ति चाँडै खुल्छ । श्री पञ्चमीमा विशेष पूजा गर्दा राम्रो हुन्छ । यिनको विधिवत् दर्शन पूजन गरी व्रतादि गरेमा जस्तै महामूर्खले पनि सद्बुद्धि प्राप्त गर्दछ भन्ने मानिन्छ ।

२१. श्री मुक्ति मण्डप : भक्त, सिद्ध, उपासक, तपस्वीहरु बसी शिवको ध्यान जप गरी बस्ने यस मुक्ति मण्डपलाई चतुषष्ठी स्तम्भ पनि भनिन्छ यन्त्र आकारमा निर्माण गरिएको श्री पशुपति मन्दिर निर्माण हुँदा बचेको केही अंशबाट (काठबाट) ६४ कला युक्त मुक्ती

मण्डप हो । यहाँ १०८ दलिन रहेको छ । यसका टुँडालमा एकादश रुद्रको रूप भएको चित्र रहेको छ । केही समय बसी ॐ नमः शिवाय, ॐ नमो भगवते वासुदेवाय वा ॐ तत्सद् परब्रह्मणे नमः आदि जस्ता विभिन्न मन्त्र जप गर्दा अत्यन्त पुण्य प्राप्त हुन्छ । प्राचीन कालदेखि नै यस ठाउँमा भजनकिर्तन लगायत शास्त्रीय संगीत आदिको महफिल समेत हुने गर्दछ । यस मण्डपमा पनि ६४ कला तथा एकादश रुद्रको दर्शन गरी गङ्गा माईको सिरमा रहेको श्री यन्त्रको दर्शन गर्दा मन एकाग्र हुन्छ । मनमा रहेका भ्रान्ती आदि मिट्न गई सदबुद्धी प्राप्त हुन्छ । पाशुपति मन्दिर परिक्रमा गर्दा मुक्ती मण्डपको परिक्रमा पनि अनिवार्य गर्नु पर्छ ।

२२. श्री सन्ताप हरणेश्वर महादेव : यि देवताको महत्त्वको वर्णन गर्नु पर्दा, यही मुक्ती मण्डपमा सन्ताप हरणेश्वर महादेव पनि विराजमान रहनु भएको छ । वहाँको दर्शन पूजन गर्दा सम्पूर्ण सन्ताप हरण भई अपार शान्ति र आनन्द हुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । यिनको दर्शनले त्रितापबाट मुक्ति प्राप्त गरी अपुत्र भएमा पुत्र लाभ समेत हुन्छ । रुद्राभिषेक सहित रुद्र पाठ रुद्र जप गर्दा ज्यादै मोक्ष मिल्ने छ । १६ सोमवारको व्रत राखी अर्चना उपासना गरेमा सम्पूर्ण सन्ताप हरण भै परमानन्द प्राप्त हुने मानिन्छ ।

२३. श्री कृतिमूख भैरव : यि देवताको विषयमा भन्नु पर्दा, श्री किर्तिमूख भैरव श्री पशुपतिनाथको रक्षक भैरव मध्ये पनि प्रमुख भैरवको रूपमा यस क्षेत्रमा प्रथम गणको रूपमा मानी आएको र प्रत्येक पूर्णिमाको दिनमा श्री पशुपतिनाथमा महाभोग महास्नान सहित श्री भैरवको पंचबली सहित पूजा पछि मात्र श्री पशुपतिनाथमा महाभोग चढाईन्छ । श्री पशुपतिनाथका अर्चक भट्टजीबाट पनि पूजा गर्नु पर्ने हुन्छ । अन्य पूजा तान्त्रिक विधि अनुसार गरिन्छ । मान्यता अनुसार माता पार्वतीको सौन्दर्यप्रति मोहित भै जालन्धर राक्षसद्वारा राहुलाई पठाई तपाई मसानमा बस्ने

हुनाले पार्वती तपाईंलाई सुहाउदैन । यस पार्वती जालन्धरलाई सुम्पी
 दिनोस् भनी भन्दा महादेव क्रोध भै आँखाको ज्वालाबाट भैरव प्रकट
 गर्नु हुँदा राहुलाई मार्न जाँदा दुतलाई मार्न हुँदैन भनी आज्ञा हुँदा
 आफ्नो शरीरको मांस सम्पूर्ण भक्षण गर्दा स्वयम् श्री महादेवबाट
 तिमीलाई म आफुद्वारा नै यसको वध गरी तिमीलाई प्रसन्न गर्छु ।
 प्रत्येक पूर्णिमासमा पंच बलि महाभोग सहित म तिमीलाई यस
 पाशुपत क्षेत्रमा आउने भक्तजनहरु पहिला तिम्रो दर्शन गरी त्यसपछि
 मात्र मेरो दर्शन गर्दा पूर्ण फल पाउँछन् भनी कुनै पनि देव मानव
 यक्ष राक्षसद्वारा यस क्षेत्रमा बाधा व्यवधान पुऱ्याउनु सक्दैनन् भनी
 शान्त बनाई शिरभाग मात्र रहेता पनि यस क्षेत्रको प्रमुख भैरवको
 रुपमा पूजित रहनु भएको छ । यस भैरवको सेवा पूजा गर्दा बिघ्न
 तथा भयबाट मुक्ती पाईन्छ ।

यिनको दर्शनले बालग्रह दशा शान्त हुने, अकाल मृत्यु योग,
 भूतबाधा, उच्चाटन आदि शान्त हुने मानिन्छ । यिनलाई सोमवार,
 बिहीवार, शनिवार दही च्यूरा चढाई विधिवत् पूजा गरेमा सबै
 अनिष्ट शान्त हुने मानिन्छ । अष्टमी, नवमी, दशमीका दिनमा दर्शन
 गर्नु लाभदायक मानिन्छ । यसैगरी अर्को मान्यता अनुसार जालन्धर
 राक्षसले माता पार्वतीको सुन्दर रुपदेखि मोहित भै शिवको रुप धारण
 गरी छल गर्न आउँदा उक्त भैरव क्रोध भै जालन्धरलाई मार्न लाग्दा
 शिवजीवाट रोक्यो यो मेरै स्वरुप हो भनि भन्दा नमानि क्रोधले
 आफ्नै शरीरको मासु खाई शिरमात्र बाँकी रहँदा शिवले तिम्रो पूजा
 म आफै गर्छु भनि मनाई प्रत्येक महिना पंचबलीसहितको पूजा गरी
 आफ्नो प्रमुख गण बनाई शान्त गरेकाले हालसम्म पनि उक्त
 परम्परा कायम रहेको छ । प्रत्येक शनिवार रात्रिमा पंचमकार
 सहितको पशुपतिनाथका पालोवाला भण्डारीले पशुपतिनाथको
 तर्फबाट पूजा गरिन्छ । यिनको दर्शन पूजन नगरी पशुपतिको

दर्शनको कुनै फल हुँदैन । शनिवार दहि चिउरा तिल मिलाइ चढाएमा सबै विघ्न हरण हुने र निरोगी हुने विश्वास लिइन्छ ।

२४. श्री शितलामाता : यि माताको सम्बन्धमा भन्नु पर्दा, शितलामाताको दर्शनले विफर, काला ज्वर, विषमज्वर, महामारी आदिको भयबाट मुक्त हुनका लागि प्रत्येक बालकलाई सो रोग नलागोस् भनी जल, श्री खण्ड, रक्त चन्दन, सुकेको गुईठाको माला बनाई वस्त्र आदि चढाई चैत्र महिनामा प्रतिपदाबाट शितला अष्टमीसम्म श्री शितलामाताको पूजा गरी दिएमा माथि उल्लेख भएको रोग नास हुन्छ । विशेष रुपमा मारवाडी समूहहरूले यसलाई परम्पराको रुपमा लिएको छ । शितला अष्टमी वा अन्य अष्टमीमा विधिवत् दर्शन गरि पूजा गरेमा बालकको रक्षाको विश्वास लिइन्छ ।

२५. श्री कोटीलिङ्ग (चौरासी) कोटी तिर्थ : यि देवताको महत्त्वको वर्णन गर्नु पर्दा, कोटी लिङ्ग चौरासीको स्थापना राजा प्रताप मल्लबाट यस ठाउँको कोटी यज्ञ गरी कोटी लिङ्ग स्थापना गरिएको हो । भारतमा भएको कोटी तिर्थको जल ल्याई स्नान गरी हुँदा कोटीहोम लगाइ कोटीलिङ्गेश्वर महादेवको स्थापना गरिएको हुँदा यस कोटी लिङ्ग परिक्रमा गर्दा कोटी जन्मको पाप नास हुनुका साथै आफ्नै दिवंगत पित्रीको पनि उद्धार हुन्छ । यस ठाउँमा तिल कपडा, रुद्राक्ष माला फलफूल आदि चढाई रुद्राभिषेक गर्दा अति उत्तम हुन्छ ।

अघि राजा प्रताप मल्लको समयमा विधिवत् रुपमा तन्त्रोक्त क्रमले कोटी तिर्थ, कोटीलिङ्ग, कोटीयक्ष, कोटीजाप आदि सम्पूर्ण साधनाबाट पूर्ण गराई यन्त्रवत् रुपमा कोटीलिङ्ग स्थापना गरिएको हो । सम्पूर्ण जिवात्माहरूलाई ८४ लाख योनीबाट मुक्त हुनको लागि परिक्रमा तथा पूजन गरी पचोपचारबाट तथा १६ षोडषोपचारबाट पूजा गर्दा ज्यादै उत्तम हुन्छ । सम्पूर्ण मरेका पितृहरूको उद्धारको कामना गरी बालाचतुर्दशीमा सद्बीज छर्दै परिक्रमा गरिन्छ । ८४

वर्ष पुगेकाले ८४ लाख योनीमा पर्न नपरोस् भनी पूजाआज पनि गर्ने गर्दछन् । सोमवार, शनिवार र अन्य पर्वका दिनमा विशेष भीडभाड रहने गर्दछ । यिनको दर्शन नगरी पशुपति दर्शन पूर्ण मानिदैन ।

२६. श्री उन्मत्त भैरव : यि भैरवश्रेष्ठको विषयमा भन्नु पर्दा, अघि श्री पशुपतिनाथको दक्षिण मुहारबाट अग्नी प्रकट भई दक्षिण दिशामा ज्यादै अग्नी प्रकोप भई मानिसको बस्ती बस्न ज्यादै गाह्रो थियो । मानिसहरुको बस्ती ज्यादा थिएन । बसेका भए पनि ज्यादा अग्नि भए भएकाले शिवको दक्षिणको अघोरमुखलाई शान्त गर्न उक्त समयमा पशुपतिका पूजारी सोमेश्वरानन्दको आज्ञाबाट नारायण भट्टद्वारा बेताल आसन भएको सो मूर्ति स्थापना गराई उक्त मूर्तिको लिङ्ग समेत ठूलो बनाई राखेको समयदेखि दक्षिण दिशातर्फ अग्नि भय तथा मानिसको अल्प मृत्यु नाश भएको थियो भन्ने मानिन्छ । यसरी भयबाट मुक्त गराएकोले आजसम्म पनि यस ठाउँमा कुनै भय नआएको भन्ने विश्वास गरिन्छ । आचार्यको परामर्शमा पंचमकारद्वारा तान्त्रिक विधि अनुसार यस ठाउँमा पूजा गराउँदा ज्यादै उत्तम हुन्छ । विशेष गरी भैरवाष्टमी शनिवार अष्टमीमा भैरवको दर्शन पूजन गर्नुपर्छ ।

यस मूर्तिको स्थापना स्वामी भैरवानन्दबाट राजाको आज्ञा बमोजिम स्थापना गरिएको छ । सन्तान प्राप्त नभएकाहरुले यस भैरवको सेवा गरेमा सन्तान प्राप्त हुन्छ । यिनलाई सन्तानेश्वर महादेव पनि भनिन्छ । शनिवार दही चिउरा चढाएमा बल प्राप्ति भई निरोगी हुने मानिन्छ ।

२७. श्री अष्टमात्रिका मानिएको नवदुर्गा : माताको सम्बन्धमा भन्नु पर्दा, यस अष्टमात्रिका मूर्तिको स्थापना श्री पशुपतिनाथको अधिका अर्चक षोडान्यासी स्वामी भैरवानन्दबाट अष्टमात्रिका र उन्मत्त भैरवको स्थापना गरी अग्नी तथा शत्रुको भयबाट मुक्त गरिएकोले

आश्विन शुक्ल सप्तमी तिथिमा श्री पशुपतिनाथका मुल भण्डारी तथा विषेठहरुको संयुक्त रुपमा कर्माचार्यद्वारा पूजाआजा गरिन्छ ।

भगवती कै साक्षात् अष्टस्वरुप मानिने अष्टमात्रिका पशुपतिनाथको दक्षिण दिशामा यज्ञशालासँगै रहेको छ । श्री पशुपतिका अर्चक भट्टहरु, कर्माचार्य, विसेट, भण्डारी सहित आश्विन शुक्ल सप्तमी तिथिमा पंचमकारद्वारा कर्माचार्यद्वारा पंचमकारसहित तान्त्रिक विधि अनुसार रात्रीमा गोप्य पूजा गर्ने परम्परा रहेको छ । श्री चक्रमा अष्टमात्रिकाको प्रमुख स्थान रहेको छ ।

२८. श्री नवग्रह : यि ग्रहराजहरुको सम्बन्धमा भन्नु पर्दा, नवग्रह अर्थात रवि, चन्द्र, मंगल बुध, वृहस्पति, शुक्र, शनि, राहु, केतु गरी जम्मा ९ ग्रहहरु भएको यन्त्रलाई नै नवग्रह भनिन्छ । प्रत्येक मनुष्यको जन्मकुण्डलीमा यिनैहरु विभिन्न स्थानमा रहने सुभासुभ फल समेत प्रदान गर्छन् । विभिन्न किसिमको दान जप तथा पाठ गरी बाधा निवारण गर्नु पर्छ ।

नवग्रहको मण्डला रहेको यस मूर्तिमा ग्रह अनुसारको पूजा तथा श्री पशुपतिनाथमा नित्य भोग लगाउँदा नवग्रहको पनि एक भाग भोग थाली राख्नु पर्छ । श्री को भोग सकिन अघि नवग्रहको भोग नवग्रहमा चढाई सकेपछि मात्र पशुपति नाथको भोग बाहिर निकालिन्छ । श्री मा विशेष पूजा गर्दा नवग्रहको पूजा अनिवार्य रुपमा गर्नु पर्छ । यसका साथै साँझको समयमा पशुपति वरपर बस्ने भूतप्रेत, पिशाचसमेतलाई थालिमा कहिले चिउराको धुलो, चामलको कनिका समेत हाली अर्पण गरिन्छ । यसको अर्थ, श्रीको वरपर रहेका कसैलाई पनि भोको नराख्न यसो गरिन्छ । ग्रह सम्बन्धी सम्पूर्ण सामान यस ठाउँमा चढाईन्छ । शनिवारको दिनमा विशेष महत्त्व रहन्छ । अनेक ग्रहवाधा ग्रहपिडा भएमा यिनको दर्शन पूजनले क्षणात् सबै पिडा शान्त हुन्छ भन्ने विश्वास लिइन्छ । यिनै पशुपतिनाथको नैऋत्य कोणमा विराजमान हुनुहुन्छ ।

२९. **हनुमान** : यि रामका परमभक्तको सम्बन्धमा भन्नु पर्दा, पशुपतिको पश्चिमतर्फ उत्तर मुख गरेर बस्नु भएका हनुमान विराजमान हुनुहुन्छ । यिनको दर्शन पूजन गर्नाले विभिन्न विघ्न नाश भै सबैकार्य सफल हुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । उत्तरमुख भएका कारण यिनलाई संकटमोचन हनुमान पनि भनिन्छ । मंगलवार र शनिवारको दिनमा लड्डु चढाई हनुमान चालिसा पाठ गराएमा बच्चाहरुको ज्ञान तेज बृद्धि हुने विश्वास गरिन्छ ।

३०. **श्री धर्मशिला (ताम्रपत्र)** : यस धर्मशिलामा प्रत्येक पूर्णिमामा को दिन श्री पशुपतिनाथमा गरिने महास्नान र अपर्ण गर्ने महाभोग यसै धर्मशिलामा थुपारी ८४ व्यञ्जनसहित महाभोग लगाउने यस शिलालाई भगवानको थालीको रुपमा पूजित रहेका छन् नेपालका भित्री मधेशमा बस्ने जन समुदायबाट “कासी करोड”को नामले पुकारी यसैमा शरीरलाई सुताई उल्टा पल्टा गरेमा पशुजन्मबाट मुक्ती मिल्छ भन्ने जनविश्वास रहेको छ । श्री पशुपतिनाथका भट्टबाट श्रीका परिवार देवताको पूजा समाप्ती यसै धर्मशिलाबाट गरिन्छ ।

धर्मशिला अथवा जसलाई ताम्रपत्र समेत भनिन्छ । हरेक महिना हुने पूर्णिमाको महास्नान र पूजनको क्रममा श्रीमा अर्चना गरी धर्मशिलामा भोग लगाई नजिकको भैरव स्थानमा पंचबलिदान क्रम गरिन्छ । यसलाई श्री पाशुपतिनाथको महाभोगपात्रको रुपमा लिइन्छ । परम्परा अनुसार प्रत्येक पूर्णिमामा ९ मुरी, ९ पाथी, ९ माना, ९ मुठी चामल सहित ८४ व्यञ्जन सहित यस ठाउँमा रात्रीको समयमा भोग अपर्ण गरिन्छ । पाचायन लगायत अन्य देवताको पूजा गर्दा अन्तिममा यस ठाउँमा आई पूजा गरी पूजा समाप्ति गरिन्छ । जसमा हवन सहित गुप्त पूजा पनि गरिन्छ ।

३१. **श्री पिङ्गलामाता (बज्रेश्वरी)** : यि माताको सम्बन्धमा भन्नु पर्दा, यिनी ज्यादै उग्र स्वभावकी माता हुनुहुन्छ । साक्षात् सतीको स्वरूप

मानिएकी यिनी अधिकै समयदेखि विराजमान रहेको मानिन्छ । पशुपतिको दक्षिण दिशाकी प्रधान नायिका तथा सबै गण वाहनका अधिष्ठात्रि देवी रहेको मानिन्छ । यिनलाई बैदिक तान्त्रिक दुबै रुपमा अर्चना गर्न सकिन्छ । जस्तोसुकै कार्य पनि यिनको दर्शन पूजन पछि सफल हुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । पशुपतिका विभिन्न ९ जाति र अन्य अरुले पनि विभिन्न तिथि पर्वहरुमा पंचमकार सहित पूजा गरी बलिदान दिने परम्परा रहेको छ । देशोद्वार पूजा पनि यसै स्थानमा गरिन्छ ।

३२. श्री महाकाली (बनकाली) : यि माता साक्षात् परममहाशक्ति स्वरुपिणी महाकाली स्वरुप हुन् । यिनको यन्त्रवत् रुपमा कुलक्रमले नै तिथि पर्व अनुसार अर्चना उपासना गरिने क्रम रहेको छ । यस पाशुपत क्षेत्रमा बसेका सबै जातजातिहरुले परम्परादेखि नै मान्दै आएको पाइन्छ । शारदीयनवरात्र, चैत्रको नवरात्रको क्रममा आगमघरबाट पनि विधिपूर्वक पूजा गर्नुपर्ने परम्परा रहेको छ । देवमाला वंशावलीमा (पा.नं. ३७) उल्लेख भए अनुसार कलिगत वर्ष ३४८९ मा राजा शिवदेवले देवपट्टनको दक्षिण प्रदेशमा बनकाली प्रकट गर्ने इच्छा गरी बनभिन्न गुप्त गरी बनकालीको मूर्ति प्रतिष्ठा गरी स्थापना गरी प्रख्यात गराए भन्ने इतिहास रहेको छ । कलिगत सम्वत ३४२० मा राजाश्री विश्वगुप्तबाट जयबागेश्वरीको रहस्य मूर्ति प्रकाशित गरी स्थापना गरेको समयमा बलिदान गर्नलाई प्रतिष्ठा कर्म गथरी नवदुर्गाको स्थापना गरी दिएका हुन् । ९० सालको भूकम्पमा केही नभएको । अर्को मान्यता अनुसार राजा अंशुवर्माको आमाले स्थापना गरेका भन्ने गर्छन् ।

३३. श्री भुवनेश्वरी माता : माता साक्षात् पराशक्ति स्वरुपिणी हुनुहुन्छ । कोही यिनलाई शिवकै माताको रुपमा मान्दछन् । यिनको अर्चना उपासना बैदिक तान्त्रिक दुबै रुपमा गरिने क्रम रहेको छ । तैपनि नित्यार्चन र वर्षभरी आउने विभिन्न तिथि पर्वहरुमा कर्माचार्य

ज्यूहरुबाट नै अर्चना गरिने गरिन्छ । यहाँका अर्चकहरु सिद्धहस्त तान्त्रिक छन् । यो क्रम पनि कुल क्रमानुसार नै चल्दछ । नवरात्रको समयमा आगमघरबाट पनि विधिपूर्वक पूजा गर्ने परम्परा रहेको छ । मान्यता अनुसार यिनको दर्शन गर्नाले सौभाग्य वृद्धि, अकाल मृत्यु हरण, आयु आरोग्य प्राप्ति, रोकिएका कामहरु सफल हुने जस्ता विश्वास लिइन्छ ।

३४. श्री बालकुमारी : यो पनि अत्यन्त प्राचिन पीठ हो । यिनी भुवनेश्वरीको सानिध्यमै निवास गर्नुहुन्छ । विधिवत् रुपमा यिनको दर्शन पूजन गरेमा सबै देवीदेवताहरु प्रसन्न हुने मानिन्छ । यिनलाई भुवनेश्वरीकै बालकन्या स्वरुप पनि मानिएको पाइन्छ । विभिन्न तिथि पर्वमा यिनको दर्शन गरेमा बच्चाहरु सुबुद्धियुक्त हुने मानिन्छ । यिनलाई वैदिक र तान्त्रिक दुबै रुपमा अर्चन गर्न सकिन्छ ।

३५. श्री मनमानेश्वरी माता : यि पनि अत्यन्त महत्वपूर्ण इश्वरीको रुपमा यस क्षेत्रमा विराजमान हुनुहुन्छ । यिनको दर्शन गर्नाले (हेर्न पाइदैन स्मरण मात्र) सम्पूर्ण मनोवाञ्छित फल प्राप्ति हुने तथा मनमा आनन्द प्राप्त हुने मानिन्छ । यिनका पूजारीहरु तान्त्रिक कर्माचार्यहरु नै हुने गर्दछन् । विभिन्न तिथि पर्वहरुमा यिनको विधिवत् पूजा अर्चना गरिन्छ । यसका साथै आगमघरबाट पनि प्रत्येक नवरात्रमा विधिवत् पूजा गर्ने परम्परा रहेको छ । मल्लकालमा यिनलाई ज्यादै मानिएको देखिन्छ ।

३६. श्री त्रिविक्रम बामन भगवान : त्रिविक्रम बामन भगवान श्री विष्णुबाट अनेक रुप धारण गर्ने क्रममा दश अवतार मध्य ५ औं अवतार वामन अवतार भई तीन पाद पृथ्वी दानमा माग गर्दा २ पाउमा स्वर्ग तथा पाताल नापी तेस्रो पाउ बलिराजाको टाउकोमा राखी भक्त बलिको उद्धार गर्नु भएकोले भाद्र महिनाको बामन द्वादसी तिथिमा बामन तिर्थमा स्नान गरी बामन अवतार मूर्तिको दर्शन गर्दा कोटी कोटी दान तथा यज्ञको फल प्राप्ती हुन्छ ।

३७. श्री राजराजेश्वरी : श्री राजराजेश्वरी भगवती नवदुर्गा गण सहित विराजमान हुनु भएको छ । श्री चक्रमा राजराजेश्वरीको विशेष रुपमा महत्त्व रहेको छ । आश्विन शुक्ल नवमी तिथिमा वा. कृष्ण पक्षको नवमी यि दुबै तिथिमा श्री राजराजेश्वरी तिर्थमा स्नान गरी दर्शन, पूजन तथा जप पाठ गरी पूजा गरेमा सातजन्मको पाप नास हुन्छ । यस देवीको पूजारीको रुपमा कर्माचार्यहरु रहनु भएको छ । वहाँहरुले पनि परम्परादेखि चलेको आफ्नो कुलक्रममा आधारित रहेर नै कर्म सम्पादन गर्दछन् । आश्विन शुक्ल अष्टमीमा श्री पशुपतिनाथको अर्चकहरुद्वारा दिइने पूजामा भट्ट, भण्डारी, विसेट सहित छागबली सहित रात्रीमा तन्त्र विधान अनुसार पूजा गर्ने परम्परा रहेको छ । आश्विन शुक्ल द्वितीयमा आगमघरबाट पनि विशेष पूजा लगि गरिने परम्परा रहेको छ ।

देवमाला वंशावलीमा (पा.नं. ३७, ९९) उल्लेख भए अनुसार राजा शंकरदेवले आफ्नो भविष्य हेर्न लाग्दा (पूर्व जन्मको छायाँ) राम्रोसँग नदेखि सो इनार छोपी माथि बिराटेश्वरको स्थापना गर्नुभयो र घाट समेत बनाई दिएका थिए । अघि नै राजा अंशुवर्माले जयबागेश्वरीको स्थापना पछि त्यहाँ बलिदानको कर्म गर्न नहुने जानी यसको सट्टा बलिदान गर्नलाई स्थापित नवदुर्गाको पिठ स्थलमा घाट समेत बनाई राजराजेश्वरी घाटको नामले मानेको चर्चा रहेको छ । यसका साथै भाषा वंशावलीमा उल्लेख भए अनुसार राजराजेश्वरी कामरूप कामाख्या पिठदेखि आई पशुपतिको दक्षिणमा शिलारूपमा विराजमान गर्नुभएको । यसैमा संयुक्त गर्दै (१) गुट्यश्वरी, वत्सलेश्वरी, बज्रेश्वरी, कोटेश्वरी, भंकेश्वरी, भुवनेश्वरी, मनमानेश्वरी, राजराजेश्वरी, बागेश्वरी सहित नौ (९) इश्वरीको यस क्षेत्रमा बास रहेको चर्चा छ । राजभोगमालामा पनि वर्णन भए अनुसार, (कलिमा पशुपति) पूर्वकालमा तलाउको रुपमा रहँदा नगर, पुर, ग्रामहरु, पनि पानीले छोपिएको तथा श्रीकृष्णको चक्रबाट

सेतुबन्ध-काटेपछि उपत्यकाको तलाउको जल प्रवाह भै गएको वर्णन रहेको छ । हिम्वत खण्डमा उल्लेख भए अनुसार सबैको वान्छित फल प्रदान गर्ने राजराजेश्वरीदेवी सगणका साथ रहनु भएकी वर्णन छ ।

३८. श्री तूलजा (तलेजु) भवानी : श्री पाशुपतिनाथको चारै दिशामा रहेको तूलजा भवानी अन्तर्गत रहेको छ । यसै ठाउँमा प्रत्येक वर्ष मंसिर शुक्ल नवमीको दिनमा नवदुर्गा गणहरु आई बलि सहित पात्र पूजा श्री तूलजा भवानीबाट पनि पूजा हुन्छ । यिनको पनि विधिवत् रुपमा नै तन्त्र विधानले अर्चना-उपासना गर्ने क्रम रहेको छ । भवानी गुप्त हरको भएता पनि यिनको शक्ति असिमित रहेको मानिन्छ ।

३९. क्षेत्रपाल भैरव : राजराजेश्वरी मन्दिरको अगाडि पट्टि बाटोमा भुईँमा विराजमान रहनु भएका श्री क्षेत्रपाल भैरव दक्षिण दिशाका रक्षक तथा राजराजेश्वरी माताको द्वारपालको रुपमा मानिनु हुन्छ । राजराजेश्वरीको दर्शन पूर्व यिनको दर्शन पूजन गर्ने परम्परा रहेको छ यिनी उग्र स्वरूपका हुनुहुन्छ र पञ्चमकारद्वारा नै पूजित हुनु हुन्छ । यिनको दर्शनले बल, तेज, ऐश्वर्य प्राप्त भई रोग समेत नाश हुने मानिन्छ । बच्चाहरुलाई रुन्चे लागेमा यिनको दर्शन गरी राजराजेश्वरीको दर्शन गरेमा रुन्चे हराइ जान्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ ।

४०. श्री बत्सलेश्वरी : भगवान सदाशिवबाट मृगरुप धारण गरी थाकेपछि विश्राम गरेको रुप नै भगवान मृगेश्वर हुनु हुन्छ । वहाँलाई आदि पाशुपति पनि भनिन्छ । यस विश्वकर्माद्वारा विभिन्न मणि तथा रत्नहरुबाट यस गुप्त पूरी निर्माण गरी सकेपछि महादेवलाई यसै क्षेत्रमा अनन्त ज्योति रुपले यस रमणीय ठाउँमा रहनु हुने भएपछि भगवती श्री बत्सलेश्वरीलाई आफ्नो आग्नेय कोण बाग्मती तटमा बस्न वहाँले आज्ञा दिनु भए बमोजिम गौरीघाटबाट बगेर आई

हालको ठाउँमा मङ्गला गौरी, निल सरस्वती, बिनायक, बटुक भैरव, आकाश भैरव, इन्द्र, नारायण, नवग्रह सहित बिराजमान रहनु भएको हो । दानव तथा देवताहरूको देवासुर युद्धमा देवताले दानवलाई जित्न नसक्दा शिवजीको खोजि गर्दै यहाँ आई विभिन्न पशुको रूप धारण गरी बस्दा बाग्मतीको तिरमा एक सुन्दरी बलिका देखिएकाे हुन भनि ध्यान दृष्टिले बिचार गरी हेर्दा जगत्रजननी भगवती भनि यिनी सकेपछि सदाशिवको खोजि गर्दा सिद्धाचल भन्ने ठाउँमा बसि ३ आँखा भएको सुवर्णको मृग बनि यसै सेसमान वनमा विचरण गर्नु भएकोले गएर खोजि गरि हेर भनी आज्ञा भए बमोजिम खोजि गरी भेटाएको वर्णन हिमवत खण्डमा छ ।

आर्यातीर्थ (आर्यघाट) स्नान तथा श्री राजराजेश्वरी देखि गुहेश्वरीसम्म जम्मा ४९ तिर्थ रहेको छ । यस मध्ये भष्मेश्वर महातिर्थ देखि गुहेश्वरी माथि उत्तर बहिनीसम्म लिइएको छ । यस मध्ये पनि उत्तरबाट बग्दै आउने श्री बाग्मती श्री पाशुपतिनाथको मन्दिरबाट आई ब्रम्हनालमा झरेको जल र आर्यघाट पारी खोपाबाट आउने सन्नबति यि ३ तिर्थको मुनी आर्या तिर्थ रहेको छ । यस आर्यातिर्थको जलमात्र पान गर्नाले पनि सात जन्मसम्म गरिएको पाप नास हुन्छ । जस्तोसुकै कुकर्मी दुराचारी भएपनि ब्रम्हनालको १ थोपा जल मात्र खाएपनि सम्पूर्ण सन्चित पाप नास हुन्छ । देवमाला वंशावलीमा (पा.नं. ३६) उल्लेख भए अनुसार यिनलाई गुह्यपिठको प्रकट भएपछि मात्र पिठ रूपमा रहेको थियो । यिनी तेजस्वी उग्रपिठ पनि हुन् । अधि राजा शिवदेवका समयमा कलिगात् २८९५-९६ मा देवीको स्थानलाई नेपालकै आदी मुल पिठ ठहर्‍याई वैशाखमा नरबली समेत गरी विधिपूर्वक गरी शिलामा पदमाकार बनाई भित्र यन्त्र गुप्त गरी प्रतिष्ठा स्थापना गरी देवालय बनाई सेवा गरी दिएको वर्णन छ ।

यसपछि २/३ वर्षपछि इश्वरीमा विधिपूर्वक आमन्त्रण कर्म भनि काठमाडौंका भद्रकाली ककेश्वरी, आदि पिठ र अष्टमातृकागण समेत निमन्त्रणा गराई चैत्र प्रेत चतुर्दशीका दिनमा कुमारीगण युक्त भै आवाहन गरी, मुलदेवीको पनि आवाहन गरी देवीको स्व-स्थानमा विराजमान गराई तन्त्रोक्त शास्त्र विधिबाट महाविधिले नरबली र नर शिवहरुको कोलाहल गरी कराउन लगाई मातृकागणले भक्षण गराई सन्तुष्ट गरिकन विसर्जनका समयमा अनेक द्रव्य, दक्षिणा, भेटी, वस्त्र, आदि चढाई श्रद्धा सम्मान गर्ने क्रम शिवदेवले चलाएको वर्णन रहेको छ ।

यिनै राजा शिवदेवका पाँचौ पुस्ताका सन्तान राजा विश्वगुप्तका पालामा कलिगत् ३१८१ सम्वत्मा नरबली प्रतिवर्ष चलाउन कठिन भयो (कष्ट, दुःख) भयो । भनि देवीलाई शान्ति पूजा गरी निखर जोडा बोका बलिदिने रित चलाए भनिएको छ । ९० सालको भूकम्पमा केही नभएको भनिएको छ । हिम्वत खण्डमा उल्लेख भए अनुसार सतिको छातिबाट उत्पन्न भएकी, सधैं भुक्ति-मुक्ति दिने वत्सलादेवी सगण विराजमान हुनुहुन्छ ।

४१. जय मङ्गलागौरी : हिम्वत खण्डमा उल्लेख भए अनुसार मङ्गलादायिनी मङ्गलादेवी विराजमान हुनु हुन्छ जहाँ भक्तहरुको सधैं मङ्गल हुन्छ । श्री भगवतीको अनेक रुप मध्ये मङ्गलागौरी पनि ६४ योगिनी मध्ये एक मानिन्छ । यसै मन्दिरमा कछुवाको आसन गरी लक्ष्मीको मूर्ति समेत रहेको छ । पाशुपत क्षेत्र परिक्रमामा यस ठाउँमा पनि दर्शन गर्नु पर्छ । यस क्षेत्रमा सञ्चालन हुने यात्रा मध्ये त्रिशुल यात्राको एउटा खट यसै ठाउँबाट पूजा आजा गरी यात्रा सम्पन्न गरिन्छ । लक्ष्मी प्राप्ति अध्यात्म गर्नेले यसताका देवीको दर्शन गर्नु पर्छ ।

४२. क्षेत्रपाल भैरव : यस स्थानमा क्षेत्रपाल भैरव विराजमान रहनु भएको छ । यिनी राजराजेश्वरीका प्रधानरक्षक र गणनायक

मानिन्छन् । यिनको दर्शन नगरी माता राजराजेश्वरीको दर्शनले पूर्ण फल प्राप्त हुँदैन भन्ने मानिन्छ । यिनी भष्मेश्वर घाट अगाडि राजराजेश्वरी जाने मार्गमा विराजमान रहनु भएको छ । यिनको दर्शनले बालभय नाश हुने, लागु लागेमा चामल पुछेर छर्केमा उचित लाभ हुन्छ भन्ने विश्वास रहेको छ । यिनलाई अष्टमीतीर्थ, आश्विन शुक्ल द्वितीयमा दर्शन पूजन गर्नु आफैमा विशेष हुन्छ ।

४३. विराटेश्वर महादेव : यस महादेवको दर्शन गर्नाले सातै जन्ममा गरेको पाप नाश भै जन्मजन्मान्तरसम्म शिवको विराटलोकमा बास हुन्छ भन्ने मानिन्छ । यिनको दर्शनले पूर्वजन्म सन्चित, पाप हरण हुने तथा पुर्नजन्म पनि नहुने मानिन्छ । अघि स्वयम् ब्रह्माद्वारा स्थापित कूप रुपी कुण्डको रुपमा मानिएको छ । भाषावंशीमा उल्लेख भए अनुसार, जलको प्रतिबिम्ब हेरेर मनुष्यको भविष्यवाणी सूचको गर्ने कुण्ड । अघि ब्रम्हाजीले बुद्धिमानहरुले आफ्नो भविष्य हेरेर आफ्ना मुक्तिको निम्ति प्रयत्न गरुन् भनी मानवको ज्ञानबुद्धीका लागि स्वयं ब्रम्हाजीले बनाउनु भएको हो भनिएको छ । यसका साथै मान्यता अनुसार यस कुण्डमा आफ्नो मुखाकृतिको दर्शन गर्नाले पुर्नजन्ममा के हुन्छ भनि देखिने भए अनुसार एक दिन कुनै राजाले हेर्दा आफु पशु (श्वानः) हुने देखि क्रोधले उक्त कूपलाई पुरेर त्यसमाथि विशाल लिङ्ग स्थापना गरेका थिए भनि भनिएको पाइन्छ ।

४४. श्री मोक्षेश्वर महादेव : यस दिव्यरुपको दर्शन गर्नाले सबै पापनाश भै मोक्ष प्राप्ति भै शिवको लोकमा बास गरिदिने भएका कारण मोक्षेश्वर भनिएको हो । यसको अगाडि नदीमा मोक्ष तीर्थ विराजमान हुनुहुन्छ जहाँ स्थान/सेचन गरी यिनको दर्शन गर्नु पर्दछ । मुमुक्षीहरुले नित्य दिनको दर्शन गरेमा वैराग्यभाव जागृत हुने मानिन्छ ।

४५. श्री आकाश भैरव : देवादि देव श्री पशुपतिनाथको अर्धाङ्गिनी स्वरूपमा गणसहित विराजमान रहनु भएको छ । अष्ट मात्रिका मध्ये जेष्ठ मात्रिकाको रूपमा पञ्च वक्र, त्रिपञ्च नयन, पञ्च वेतालको रूपमा रहेको पञ्च प्रेतको गदनमा विराजमान भै जम्बूको बाहन धारण गरी महालक्ष्मी स्वरूपमा विराजमान रहनु भएको हुनाले वहाँ स्वयम् त्रिपुरासुन्दरी हुनु हुन्छ । पशुपति क्षेत्रभित्र मनाईने विभिन्न रथ यात्रा मध्ये श्री वत्सले यात्रालाई प्रमुख रूपमा मनाईन्छ । यात्रा सम्पन्न गर्न १२ किसिमको गुठी रहनुको साथै यस यात्रामा श्री पशुपतिनाथ आगमघरबाट प्रथम पूजा गरी पशुपतिनाथका मूल भट्ट लगायत अन्य ४ भट्ट सहित यात्राको सुरु श्री का मूल भट्ट भाट गरी वहाँको हातबाट समाप्त हुन्छ यस यात्राको सुरु चैत्र कृष्ण अष्टमी देखि सुरु भै चैत्र शुक्ल २ द्वितीयाको राताको अन्तिम प्रहरमा समाप्त हुन्छ । यसलाई नै प्रमुख चाडको रूपमा मनाई टोलवासीले आफ्नो बन्धु बान्धव समेत बोलाउने परम्परा रहेको छ । यस यात्राद्वारा स्वर्ग, मृत्यु, पाताल आदि तिनै लोकको पूजा गरी आफ्नो क्षेत्रलाई सुरक्षित पारिएको विश्वास गरिन्छ ।

४६. निल सरस्वती : यस श्री निल सरस्वती श्री अमर सिंह बाँडाबाट आफ्नो ईष्ट देवीको रूपमा स्थापना गरी सम्पूर्ण विद्या प्राप्त गरी ब्राह्मणसँग शास्त्रास्त्र गरी ब्राह्मणलाई हराई बौद्धमतमा जबर्जस्ती प्रवेश गर्न लगाउँदा श्री शंकराचार्यबाट उक्त अमर सिंह बाँडासँग शास्त्रार्थ गरी अमर सिंह बाँडालाई परास्त गरिएको मानिन्छ । माघ महिना शुक्ल पक्ष पंचमी श्री पंचमीको दिनमा सेतो वस्त्र, सेतोमाला, सेताफुल आदि चढाई पूजा गर्दा विद्या खुल्छ । तन्त्र शास्त्रमा यिनको ठूलो महिमा रहेको वर्णन पाइन्छ ।

४७. जम्बुद्विप परिक्रमा : भारतवर्ष भरतखण्ड आर्यावर्त अन्तर्गत रहेको सप्तद्विप मध्ये जम्बुद्विप श्री वत्सलादेवी मन्दिर अगाडि पश्चिम भागमा रहेको छ । यसै स्थानमा प्राचीन कालमा नरबलि

सहित पूजा अर्चना गर्ने परम्परामा भगवतीलाई प्रसन्न गराई नरबलीको सट्टा छाग बलि सहित पञ्चबलि दिई विभिन्न गुठी गानबाट विभिन्न किसीमबाट पूजा आजा गरी रथयात्रा समेत गर्ने परम्परा अद्यावधि कायम रहेको छ । यस जम्बुद्विपमा चैत्र महिना कृष्ण पक्षको चतुर्दशीको रात्रीमा कुमारी कुमार पूजन सहित शिवा जाम्बुको विधि अनुसार पूजा आजा गरी पञ्चमकारद्वारा भगवतीको स्नान गराई शिव तथा शक्तिको एकाकार गराइन्छ । जसमा विचमा धुनी साक्षी रहन्छ । यस दिनमा जम्बुद्विपमा जागरण बसी स्नान गरी भगवतीको दर्शन गर्दा सिधा देवीलोकमा बास पाउँछन् ।

४८. पञ्चगणेश : श्री वत्सलेश्वरीमाताको परिवारदेवताको रूपमा पञ्च गणेश तथा अष्ट भैरव, अष्टमात्रिका सहित यमराज, नारायण, मङ्गला गौरी, लक्ष्मी सहित आफ्नो सम्पूर्ण गण सहित विराजमान रहनु भएको छ । यिनको दर्शन गरेर मात्र वत्सलामाताको दर्शन गर्नु उचित मानिन्छ ।

४९. श्री अनन्त नारायण : श्री अनन्त नारायणको कार्तिक महिनामा पहेंलो वस्त्र, पहेंलो फूल, तुलसीको माला सहित अनन्त चतुर्दशीको दिनमा पूजा गर्दा नारायण प्रसन्न रहने विश्वास गरिन्छ । यिनको अगाडिबाट लाश लगी जलाएमा विष्णुलोक प्राप्त हुने विश्वास छ ।

५०. श्री यमराज : परम्परागत मान्यता अनुसार, श्री यमराजलाई कुनै बिमारी व्यक्ति धेरै समय थलापरी दुख पाएमा बिरामी व्यक्तिको नाममा जल तथा कपास चढाई दिएमा धेरै समय बिमारीलाई पिडा नरहने तथा मृत्युपाशको अन्त्य हुने भएको विश्वास गरिन्छ । धर्म र नियमका पनि प्रवर्तक यिनको दर्शन पूजन गरी प्रसन्न गरेमा नरकगामी नहुने विश्वास गरिन्छ ।

५१. आर्यघाट : श्री वत्सलेश्वरीलाई आर्याम्बा पनि भनिने हुनाले अघि यस स्थानमा अरु मठ मन्दिर नरहेको अवस्थामा मात्र आर्यघाटको रूपमा रहेको थियो । देवमाला वंशावलीमा उल्लेख (

पा.नं. ९८) भए अनुसार ने.सं. ७०५ सालताका राजाश्री लक्ष्मी नरसिंह मल्लले आफ्नै परिश्रमले आर्जित सम्पत्तीबाट बाग्मतीको जगदेखि खडा गरी छपाई श्री को चरणोदक विरामीलाई (मृत्युपूर्व) शिरमा परि सबै पाप नष्ट भै मुक्त हवस भन्ने हेतुले ब्रम्हनाल र घाट बनाई प्रतिष्ठित गरिदिएका र आफ्नै आर्जित धनले गरेको पाईन्छ आर्यघाट भन्ने नाम राखेको वर्णन रहेको छ ।

यस बाहेक पछि पुनः राजा पृथ्वी नारायण शाहको समयमा सरदार रामकृष्ण कुँवरबाट अघि आफ्ना राजा लक्ष्मी नरसिंह मल्लले बनाएको घाट ठाउँ-ठाउँमा भत्केको देखि धेरै धन खर्च गरी आर्यघाट पुनः बनाई (दुङ्गा छापी) बनाए । यसपछि पनि पुनः बाढिले पुरी ठाउँ-ठाउँमा बिग्रिएकाले महाराज जङ्गबहादुरले वि.सं. १९२० सालमा पुनः बडो मजबूत गरी बनाउन लगाए विरामी राख्न घाटमा पाटी-पौवा समेत बनाएका थिए । पछि पुनः महाराज चन्द्र शम्शेरको समयमा जङ्गबहादुरले बनाएकालाई पुनः दर्बारी काइदाले बनाई, पौवा र राम्रो घाट बनाई वि.सं. १९५५ सालमा बिजुली समेत राखिएको चर्चा रहेको छ ।

५२. ब्रह्मनाल तथा श्री तारकेश्वर महादेव : यि महादेवका विषयमा भन्नु पर्दा, बाग्मतीको तटमा रहेको सिद्धालिङ्गलाई तारकेश्वर महादेव भनिन्छ । जस्तोसुकै धर्मात्मा वा पापीले पनि यिनको चरणमा प्राण त्याग गरेमा उसको तारण हुने हुन्छ भन्ने गरिन्छ । इश्वरको काखमा प्राण त्याग गर्नु भन्दा अर्को उत्तम मृत्युको होला र ? आराध्यदेवलाई स्नानादी गरी चढाइएको जललाई पशुपति भित्रैदेखि मिलाई जमीनमुनि बाटै आर्यघाटमा ल्याई विसर्जन गरिएको छ जुन स्थानलाई ब्रह्मनाल वा ब्रह्मशैय्या पनि भनिन्छ । यस कुण्डमा ब्रम्हेश्वर महादेव रहनु भएकाले ब्रम्हनाल भनिन्छ । मरणासन्न अवस्थामा यस नालको जल मुखमा हालि दिएमा मर्ने बेलामा स्वयं

शिवजीले तारक यन्त्र सुनाउनु हुने विश्वास रहेको छ । उदार भै पशुपतिको लोकमा बास हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ ।

५३ विरुपाक्ष (कलियुग) : यिनका पिताको नाम धर्मशर्मा थियो । पूर्वजन्मको प्रभावले पापचित्त भै अनेक पापले गर्दा जाति भ्रष्ट भएको ब्राम्हण भैकन पनि शास्त्र नपढी उल्टै निन्दा गर्दै हिँडेको, वर्ण भ्रष्ट भै, पापकर्मको कारणमा रत रहेको, नाना रोगले पिडित भै अति नै विरुप भएको विरुपाक्षले देश नै छाडी भू-मण्डलको भ्रमण गर्दै जाने क्रममा (हिँडेका क्रममा) यिनको भेट मुनिश्रेष्ठ नेमुनीसँग भेट भयो । नेमुनी त्यहाँ पनि टेकुमा जस्तै तप गरी बस्नु भएको थियो (ब्रह्माको तप गरि बसेका थिए) उनीकहाँ शरणागत भए उनको दुःखदायी वृत्तान्त (विरुपाक्षको) सुनी करुणाभाव जागेर आई यस नेपाल मण्डल क्षेत्रमा जहाँ-जहाँ तीर्थ छन् । त्यहाँ-त्यहाँ दर्शनगरी शिवलिङ्गको पूजा भक्ति गरेमा पापमुक्त भै-जाने वर्णन गर्नु भएको थियो । यसका साथै अर्को मान्यता अनुसार शिवसँग क्रोधित भै लिङ्गहरु टटाउदै-भत्काउदै बौद्धमतको प्रचार गरी हिडिरहनु भएको थियो । यही क्रममा पशुपतिमा आई पुगेपछि शिवलिङ्गलाई हिराउन र फुटाउन जादा आफ्नो गुरु बुद्धको स्वरूप दर्शन प्राप्त भएकोले "शिवोऽहम् बुद्धम्" भन्दै भस्केर डराई क्षमा मागी पुजन स्तुती गरे पश्चात पशुपतिलाई बुद्धको रूपमा मानेका थिए भनिन्छ ।

५४. मृगेश्वर महादेव (हरिणेश्वर महादेव) : आराध्यदेवबाट अधि त्रेतायुगमा मृगको पशुरूप लिएर यस श्लेष्मान्तक वन र पाशुपत क्षेत्रमा विहार गर्दै रहनु भएको थियो । यस पशुरूप आदि पशुपतिको दर्शन पूजन गरे पशुजन्मबाट छुटकारा प्राप्त हुने विश्वास गरिन्छ । सबै प्रकारका लिङ्ग, कुण्ड, वाग्मती यात्रा गरी यिनको दर्शन पूजन गरेमा सबै तीर्थ कार्य पूर्ण हुन्छ । यिनको अगाडि बाग्मतीमा मृगतीर्थ (पशुतीर्थ) पनि भनिएको छ । यसै मृगको आसनमा तीर्थ कलश र ध्वजा राखी पशुकुण्ड पूजा पनि गरिन्छ । यो कुण्डयात्रामा

पनि गरिन्छ । बराहपुराणमा उल्लेख भए अनुसार, विशेषतः पशुपति मृग रुपमा रहँदा शिव स्वयम्भूले सबै देवीदेवताहरुलाई देख्ने तर अरु देवगणले सहजै चिन्न नसकेको भन्ने चर्चा रहेको छ ।

५५. श्री भष्मेश्वर : श्री पाशुपतिनाथको ६४ लिङ्ग मध्ये भष्मेश्वर महादेव पनि एक लिङ्ग मानिन्छ । यस आर्यघाटमा प्राण त्याग गर्ने, पुण्यात्मा तथा सम्पूर्ण मृत आत्माको शरीर दाह गरेको धुवाको वासना तथा भस्म लेपन गरी भगवान सदाशिवबाट मृतात्मालाई शिवलोकको बास दिनु हुन्छ । यस ठाउँमा भष्मीकुण्ड पनि रहेको र भष्मगङ्गा तिर्थ पनि रहेको छ । यस ठाउँमा माघ कृष्ण चतुर्दशीका दिनमा पूजन गर्नाले मनुष्य जीवन सफल हुन्छ । यसका साथै कुनै पनि प्रकारको साधना र उपासनाको क्रममा यिनको स्मरण गर्नाले विषयाशक्ति भाव नाश भै महाबैराग्य उत्पन्न हुने विश्वास गरिन्छ । शैवमतीहरुको विशेष उपास्य देव हुन् । विधिवत् ब्रताचारमा रहेर यिनको उपासना गरेमा मोक्ष प्राप्त हुने मानिन्छ ।

५६. श्री विश्वेश्वर काशी विश्वनाथ : शास्त्रको मान्यता अनुसार काशी विश्वनाथ द्वादस ज्योतिलिङ्ग मध्य ९ औं लिङ्गको रुपमा पूजीत रहनु भएको र वहाँको साथमा काल भैरव अन्नपूर्ण लगायत गणसहित कासिमा प्राण त्याग गर्नेहरुलाई स्वयम् विश्वनाथबाट तारक मन्त्र सुनाइ मोक्ष दिनु हुन्छ । सोमवार, शिवरात्री, शिव प्रदोष, श्रावण महिना जुनसुकै समयमा विधिवत् रुपमा दर्शन अर्चना तथा वन्दना सहित रुद्राभिषेक गर्दा आयु आरोग्य प्राप्त हुन्छ ।

५७. श्री पाशुपतिनाथको रुप नकुलिस : श्री पाशुपतिनाथ मन्दिर दक्षिणतर्फ रहेको छत्र ओडेर नङ्गी स्वरुप रहनु भएको मूर्ति जसलाई शिवजीको २४ योगगुरु मध्ये पाशुपत दर्शनका प्रचारक पनि रहेका नकुलिश वा लकुलीश छत्र चण्डेश्वरको नामले पनि जान्न सकिन्छ । योग शास्त्र आदि विद्या प्राप्त गर्न यिनैको अर्चना गर्नु पर्छ ।

५८. श्री नन्दीको दर्शन : श्री पाशुपतिनाथको आज्ञा बमोजिम पश्चिम दिशाको रक्षकको रूपमा गणनायक भै रहनु भएको छ । पश्चिमतर्फको द्वार अगाडि नन्दीको विशाल मूर्ति रहेको छ र श्री पाशुपतिनाथको दर्शन गर्न आउनेहरूले नन्दीको दर्शन गरी शिवजीको दर्शन गरे पूर्णफल प्राप्त हुने हुन्छ । अन्यथा दर्शन गरेको फल पाइदैन भनिएको छ । नेपालका तराई तथा मधेसमा पनि गोरु गाडा चढेमा गोरु जोतेमा पशुको जन्म हुने र नन्दीको प्रथम दर्शन गरिसकेर मात्र श्री पाशुपति नाथको वृषभ वाहनको रूपमा रहनु भएको छ । श्री पाशुपतिनाथको गणनायक र यस क्षेत्रको क्षेत्रपाल मध्ये नन्दी पश्चिम तर्फको प्रमुख गणको रूपमा रहनु भएको छ । अन्य साना नन्दी सहित मूर्ति पनि रहेको छ ।

यि गणराज र रक्षकका विषयमा भन्नु पर्दा, हिम्वत खण्डमा उल्लेख भए अनुसार सुबाहु नाम गरेको शिकारी शिकार गर्ने इच्छा गरी श्लेषमान्तक वनमा बस्दथ्यो । कार्तिक पूर्णिमाको दिनमा रोग ग्रस्त हुँदा वाग्मतीको पानी पिई भरेको हुनाले पुनः ब्राम्हणको कुलमा जन्म्यो शिलले युक्त, वेद जान्ने ब्राम्हण भएर जन्मेपछि उसले शिवको ठूलो आराधना गर्‍यो । वायु, अग्नि पान गरी दारुण तप गर्ने समयमा विधिवत् पूजा पनि ब्राम्हण गर्दथे । सुकेर काठ जस्तै हुनुभयो । यसरी नियमपूर्वक भक्ति गरी तप गर्ने हुनाले शिव प्रसन्न हुनु भयो ।

अघि त्रेता युगमा प्रसन्न भएका शिवले नन्दीलाई फौजको अध्यक्ष (गणाध्यक्ष), देव-दानवले पुजिने, मेरो दोस्रो रूप, मेरो पाषर्दका मालिक, सबैदेवताले मान्ने, देव कार्यमा पनि पहिला लोकका मालिक वर माग्नेलाई वर दिने, तिमिसङ्ग रिस गर्ने मेरो पनि शत्रु हो, तिमीलाई खुशी पारे म पनि प्रसन्न हुन्छु, गणका नायक भएर मेरो दक्षिण ढोकामा बस् भन्ने जस्ता वर दिनुभयो । यसका साथै तिमी रिसायौ भने म रिसाए, तिमी खुसाए म खुसाइ, तिम्रो

दर्शन गर्न देवता पनि आउँदछन् । मलाई खुशी पार्ने साधन नै तिमी हुनेछौं, भन्ने जस्ता दिव्य वर प्रदान गरे । गणका नायक भएर मेरो दक्षिण ढोकामा बस भन्ने जस्तो वर दिनुभयो भनिएको छ । (स्कन्दपुराण/हिम्वतखण्ड/नन्दिकेश्वर वर प्रदान/सारोद्धार/पा.नं. ३२७-३२९)

५९. श्री नित्यनाथ दर्शन : श्री नित्यनाथ मन्दिर भनी दर्शन गरिने पूर्ण मन्दिर ब्रम्हाजीबाट लिङ्गको स्वरूपमा रहि तपस्या गर्नु भएको यस मन्दिर गणेश नारायण सहित अनेक देवी देवता यस मन्दिरमा रहेको यस मन्दिर ज्यादै कलात्मक रूपमा देवताहरु स्थापित रहेका छन् । यहाँको कलाकृति र साजसज्जालाई सबैले प्रशंसा गर्ने गर्दछन् ।

पश्चिम तर्फबाट गर्दै आउनु पर्दा :

६०. श्री दूध विनायक : यस श्री दूध विनायक गणेश हाल का.म.न.पा. वडा नं. ३३ सँगै रहेको गणेशजी हुन । यस गणेशलाई काशी गणेश पनि भन्दछन् । यस गणेशजी लाई माघ महिनाको मङ्गलबार मङ्गल चौथी अथवा मङ्गलबारको दिनमा मोदक, दुबो, रातो वस्त्र, रातो फूल, फल मिठाई आदिबाट पूजा गरेमा सबै विघ्न हरण भैमनोइच्छा पूर्ण हुन्छ । श्री पशुपतिनाथको पश्चिम तर्फबाट गरिने दर्शन परिक्रमा विधि यसै स्थानबाट सुरु गरिने परम्परा रहेको छ ।

६१. रामचन्द्र (राममन्दिर) : राजा जयस्थितिमल्लको शासनकालमा लवकुश सहितको श्रीरामचन्द्र भगवान माथि उल्लेखित जयस्थिति मल्लबाट मन्दिर बनाई मूर्ति प्रतिस्थापित गरिएको र मन्दिर बाहिर गणेश तथा हनुमानको मूर्ति स्थापना गरिएको यस स्थानमा रामनवमीमा विशेष रूपमा पूजा आजा हुने गरेको छ । यस मन्दिरमा दर्शन पूजन गरी रामायण पाठ गरेमा आयु, यश, कीर्ति बढने विश्वास गरिन्छ ।

यस मन्दिरको निर्माण श्री ३ महाराजा भिम शम्शेरबाट स्थापना गरी बैरागीहरुको मठ समेत स्थापना गरी लक्ष्मी नारायण मन्दिर समेतको निर्माण गराय आफू पनि बैरागी धर्म अनुसरण गरेको हुनाले यसलाई बैरागी अखडा पनि भन्ने गरिन्छ ।

६२. मैतीदेवी : मैतीदेवी जसलाई पंचकुमारी भनिन्छ । प्रमुख रुपमा श्री ज्ञानेश्वर महादेवको शक्ति रुपमा पनि मानिन्छ । अधि विशालनगरबाट म्लेच्छहरु आई यस ज्ञानेश्वर महादेवको लिङ्गमा बन्चरोले हानेका कारण यस ठाउँबाट शक्ति उडेर गई बसेको स्थानको रुपमा मानिन्छ । मयूर तीर्थमा अस्नान गरी पंचमकारद्वारा तन्त्र विधि अनुसार लक्ष्मी पूजाको दिनमा पूजा गर्दा सम्पूर्ण रुपमा रहेका धन, यश, कृति, वैभव, रत्न, आभूषण, सन्तान प्राप्त भई सबै रोग तथा शोकबाट मुक्ति पाई देवी लोकमा बास पाईन्छ भन्ने मानिन्छ । शनिवार अष्टमी, चतुर्दशी, पूर्णिमा तिथिमा दर्शन गर्दा विशेष महत्त्व रहन्छ ।

देवमाला वंशावलीमा वर्णन भए अनुसार यहाँ अधिपरापूर्वकालदेखि रहेको ज्ञानेश्वर महादेवको तीर्थ (मयुर तीर्थ) रहेको छ । यिनलाई पंचकुमारी पनि भनिएको छ । आदि सत्य युगमै विराजमान भएको कारण साल मिति उल्लेख नभएको कथन छ । पछि राजा प्रतापमल्लको समयमा देवालय मन्दिरको स्थापना गरी नित्यपूजाको लागि व्यवस्था पनि गरेको तथा पछि राजा चन्द्रशम्शेरको समयमा छानामा सुन छाई बनाई दिएको चर्चा रहेको छ । ९० सालको भूकम्पमा पनि केही नभएको ।

६३. श्री ज्ञानेश्वर महादेव : श्री ज्ञानेश्वर महादेव ६४ लिङ्ग महादेव मध्ये एकलिङ्ग हुनु हुन्छ । देवमाला वंशावली अनुसार यस लिङ्गलाई उत्पत्तिको लिङ्गको रुपमा पनि रहनु भएको छ यस ठाउँमा ज्ञानऋषिले आई तपस्या गरेर प्रकट गर्नु भएको हुनाले यस महादेवको नाम ज्ञानेश्वर रहन गएको छ । यस महादेवलाई

सौभागेश्वर महादेव र पारसनाथको नामले पनि जान्न सकिन्छ । सौभाग्य बृहीको लागि प्रत्येक वर्ष श्रावण महिनाको सोमवारको दिन विवाहित महिलाले आफ्नो श्रीमानको आयु वृद्धि होस् भन्ने कामना सहित एकछाक मात्र शुद्ध पवित्र भोजन गरी व्रत बस्ने परम्परा रही आएको छ । अविवाहित महिलाहरुबाट पनि विद्या प्राप्ती, धन प्राप्तीको लागि साथसाथै आफ्नो हुने वाला श्रीमान् पनि सुयोग्य, सुन्दर तथा शिक्षित होस् भन्ने कामनाको साथै शिव सायुज्य मुक्तिको लागि समेत कामना गरेमा पूर्ण हुन्छ । शिवरात्री, रामनवमी, अक्षय तृतीया, प्रदोस आदिमा रुद्राभिषेक सहित सोडसो पचारबाट पूजा गर्दा राम्रो यस महादेवको कूण्डको रुपमा ज्ञानकुण्ड तथा ज्ञानधारा नामक दुङ्गे धारामा बच्चाहरुलाई स्नाई गराई दिंदा जस्तो सुकै रोग, रुन्चे लागेको दुवै निको हुन्छ । यसमा स्नान गर्दा ज्ञान प्राप्ती समेत हुन्छ । यसका साथै देवमाला वंशावलीमा (पा.नं. ७१) उल्लेख भए अनुसार परापूर्वकालमा देवासुर संग्राममा असुरको बध गरी विजय प्राप्त गर्नका निम्ति कुमार, इन्द्रादी देवताहरुलाई महादेवले अहराई खटाउँदा यि देवताहरुलाई आराधना उपासना गरी मार्ग शुक्ल चतुर्दशीका दिनमा प्रकट हुनु भएको हो । यिनैबाट वरपाई युद्धमा हिडेपछि ज्ञानेश्वर भनी प्रख्यात रहन गयो । ज्ञानेश्वर महादेव चतुषष्ठी लिङ्गन्तर्गत पर्नुहुन्छ ।

यि स्वायम्भु लिङ्गमा अधि पारस मणि थियो र राजा भिमदेव र नरेन्द्रदेवका समयमा कलिगत् ३६६०-३६६५ का विचमा कुनै दुष्ट चोरले पारसमणि लिन भनि बन्चरोले हानी चिर्दा-चिर्दै जाँदा पारसमणि उडि गै प्रभावति नदीमा खसेको भन्ने छ जुन ठाउँ हालको मैतीदेवी हो । यसका साथै भाषा वंशावलीमा उल्लेख भए अनुसार अधिको पुरानो विशालनगरका जनतामा आपसी भगडा र रिसारिसका कारण परस्परका नगर, घर, उजाड गर्दै रहेको अवस्था र त्यही समयमा अग्निव्याप्त भै सबै नष्ट भै रहेको थियो । यस्तो

क्रममा एक चोरले ज्ञानेश्वरमा पारसमणि छ भन्ने भावले रात्रिका समयमा गै बन्चरोले हिकार्एर चिर्न खोज्दा, चिर्दा-चिर्दैमा पारसमणि उडेर गयो । चोरले पाउन सकेन । पाप कर्म गर्नु मात्र भयो भन्ने वर्णन रहेको छ । उडेर गएको पारसमणि प्रभावतीमा बस्न गएको र एकक्षत्रिय पुरुषले गई धातुले छुँदै छुँदै खोज्दा उक्त धातुका टुक्रा सुवर्ण भै गएको तर पछि अनेक मिहिनेत गरेर खोज्दा पनि पाउन नसकेको वर्णन रहेको छ ।

६४. श्री आनन्द भैरव : श्री आनन्द भैरव, अष्ट भैरव मध्य एक भैरव छन् नेपालमा । बालबालिकाहरुलाई आनन्द भैरव भाटभटेनी र आकाशदेवी, विजयेश्वरीलाई आफ्नो बच्चाहरुको रोग व्याधा हरण गर्न बच्चाहरुलाई ल्याई उल्लेखित देवताहरुको दर्शन पूजन गर्ने परम्परा रहेको नवरात्रीमा र बैशाख पूर्णिमा, शनिवार आदि दिनमा मध्यमास आदि चढाई पूजा आज्ञा गरेमा भयबाट मुक्ती हुनुको साथै शनिश्चरको दशा समेत नास हुन्छ । भैरव, क्षेत्रपाल, कुमारी सहित भैरवनाथ रहनु भएको छ ।

६५. नक्साल भगवती माता : यिनलाई मैतीदेवीको सखी पनि भनिन्छ । देवमाला वंशावलीमा (पा.नं. ८७) उल्लेख भए अनुसार कलिपूर्व (द्वापरको शेष १०५०-१००० वर्ष) भित्रका समयमा राजा रहेका विक्रमकेशरीका राखी नवसागर महारानीका समयमा कुनै विश्वकर्मा समरुप रहेका कालिगढले एक भगवतीको मूर्ति बनाई रानीलाई चढाउँदा राखी प्रसन्न भै विशालनगरका बिचमा ((मध्यमा) स्थापित गरी नवसागर भगवतीको नामले नाम चलाए । भगवती अति उग्र भै गएको हुँदा ती भगवतीलाई खाडलमा पुरी (ढुङ्गाले) छोपी राजा शंकरदेवले विक्रम सम्वत् ६६४ सालमा अर्को मूर्ति बनाई स्थापना गरी चैत्रको प्रेत चतुर्दशी दिन रथारोहण गरी रथयात्रा समेत गर्ने व्याख्या गरे । कालान्तरमा अधि बनाएको ३ तले

मन्दिर ९० सालको भूकम्पमा भत्केको कारण पछि १९९५ वि.सं. मा राजा जुद्धशम्शेरले पुनः निर्माण गराई दिएका भनिएको छ ।

६६. श्री भण्डारेश्वर महादेव : श्री भण्डारेश्वर महादेव श्री पशुपतिनाथको भण्डारीको रुपमा रहनु भएको छ । यस श्री भण्डारेश्वर महादेवमा श्री पशुपतिनाथमा भट्ट भण्डारीहरु मन्दिर प्रवेश गर्नुपूर्व यस महादेवको दर्शन गराई भण्डारी भएमा भण्डारमा उपवास बस्नु अगाडि दर्शन गरी भण्डारमा भुल्ने काम हुन्छ । भट्ट भएमा मन्दिर प्रवेश गर्नुपूर्व भण्डारेश्वर महादेव लगायत अन्य १० महादेवको दर्शन गरी श्री पशुपतिनाथको मन्दिरका गर्व ग्रहमा प्रवेश गराउने परम्परा रहेको छ । श्रावण, बैशाख, माघ महिनामा दर्शन पूजन गर्नु राम्रो हुन्छ । यस महादेवको दर्शन पूजन गर्दा भण्डारमा श्रीवृद्धी हुन्छ ।

६७. श्री ताम्रेश्वर महादेव : श्री ताम्रेश्वर महादेव श्री पशुपतिनाथको नवद्वार मध्ये पश्चिम तर्फको द्वारमा रहनु भएको हुनाले यस पशुपति क्षेत्रमा मनाइने विभिन्न देवी देवताको रथ यात्रामा श्री ताम्रेश्वर महादेवको परिक्रमा गराई मात्र यात्रा संचालन गराइने हुँदा यस महादेवको ज्यादै महत्व रहेको छ । रुद्राभिषेक सहित पंचामृत सहित सोडसो पचारबाट पूजा गर्दा शिवलोकको बास पाईन्छ । कुण्ड यात्रा उपलिङ्ग यात्रा आदिमा समेत यस महादेवको पूजन गर्दा शिव प्रदोषमा सोम प्रदोषको विशेष महत्व रहेको छ ।

६८. श्री माघवेश्वर महादेव : श्री माघवेश्वर महादेव यस पशुपति क्षेत्रमा गरिने जात्रामध्ये उपलिङ्ग यात्रा, लिङ्ग यात्रा आदिमा यस महादेवको दर्शन तथा संगै रहेको माघव इनारमा कुण्डको जल निकाली अस्नान गरी श्री महादेवको रुद्री सहित पूजा गर्ने परम्परा छ । माघ महिना तथा श्रावण महिना विशेष उत्तम मानिएको छ ।

यहाँ रहेको इनार पाशुपति क्षेत्रमा भएको ९ ईनार मध्ये एक ईनार पनि हो ।

६९. मृत्युञ्जय महादेव : श्री मृत्युञ्जय महादेव जन्म, मृत्यु, जरा, व्यादी, अकाल, मरण आदि तथा ज्वरो महामारी आदिमा पूजा आजा आदि गरेमा सम्पूर्ण बाधाहरु, नास, यश, आयु, श्रीवृद्धि हुन्छ । सोमवार, प्रदोष श्रावण महिना, वैशाख महिना आदिमा पूजा आजा गर्दा उत्तम मानिन्छ । श्री पाशुपतिनाथको पश्चिम तर्फको दिशामा वहाँको स्थान रहेको छ ।

७०. श्री नरसिंहको मन्दिर : श्री विष्णु भगवानको नरसिंह स्वरूप ज्यादै उग्र मानिन्छ । हिरण्यकश्यपुको वध गरी विश्राम गर्ने क्रममा यसै जयबागेश्वरीको बाटो हुँदै गएको मानिनु भएका यिनको दर्शन गर्नाले शत्रु नाश हुने, यात्रा सफल हुने, दुर्गति-दुर्मति नाश हुने मानिन्छ ।

७१. श्री ब्रह्मेश्वर महादेव : श्री ब्रह्माले यसै स्थानमा बसी माता जयबागेश्वरी सहित पशुपति तथा अन्य देवीदेवताको तप आराधना गरी शिवलाई प्रसन्न तुल्याई अनेक दुर्लभ ज्ञान र शक्ति प्राप्त गरेका थिए । मान्यता अनुसार यिनको दर्शन गर्नाले आत्मज्ञान प्राप्त हुने, ब्रह्मविद्याको साधना गर्न बुद्धि प्राप्त हुने लगायतका जस्तै मुखले पनि दर्शन गरेमा ज्ञानबुद्धि प्राप्त हुने विश्वास लिइन्छ ।

७२. श्री निर्वाणेश्वर महादेव : यि महादेवको दर्शन गर्नाले आत्मसाधनाको मार्ग प्राप्त गर्न सकिने तथा ब्रह्मतत्त्वको साधन गरी मोक्ष प्राप्त गर्न सकिनेमा विश्वास लिइन्छ । अन्तकालमा यिनको दर्शन गराई लगेमा निर्वाण प्राप्त हुनेमा मानिसहरु मान्दछन् ।

७३. श्री जयबागेश्वरी माता : श्री जयबागेश्वरी माता स्वयम् पार्वती हुनु हुन्छ । भगवान सदाशिवबाट राजहंसको रुपमा मानसरोवरमा विचरण गर्नु हुँदा उहाँ पनि हंसीनीको रुप धारण गरी जलक्रिडा गर्दा महादेवबाट पार्वतीलाई छोडी एकलै आउनु भएको र वहाँलाई खोज्दै

आफ्नो दुवै छोरा गणेश र कुमारलाई समेत साथमा लिई आउनु भएको र यस ठाउँमा विराजमान हुनु हुँदा टूपियाँमा रहेको भैरव माताप्रति आसक्त भै दुःख दिएको हुनाले कुमारबाट भैरवको अर्थात् निल भैरवको रूप धारण उक्त भैरवलाई वध गरी निजको हात र खुट्टालाई आफ्नो हातमा समाई बसेर रहनु भएको छ । मनुष्यको जस्तो शिर भएको गणेश यसै मन्दिरको भित्र जयबागेश्वरीको मूर्ति दायाँ कुमार तथा बायाँमा आदि गणेश रहनु भएको छ र कैलाश मानसरोवरबाट आउने क्रममा सिलानदि पार गरेर आउनु भएको हुनाले श्री बागेश्वरी माताको पाँउ सिलाको रूपमा रहेको र अन्य शरीर १२-१२ वर्षमा नयाँ कलेबर गरी विधि विधान अनुसार पूजा समाप्त गरी स्वयम् श्री पशुपतिनाथका मूल पूजारीबाट पूजा गरी प्रथम दर्शन गर्ने परम्परा छ ।

नेपालमा सति जाने प्रथा कामर्य भएको समय सम्म सति जाने महिलाबाट आफुले लगाउने सौभाग्य आदिमा बहुमूल्य गर गहना रत्न, मोती, माणिक सबै यसै श्री जयबागेश्वरीमा अर्पण गरी सेतो वस्त्र, यसै ठाउँबाट धारण गरिने र हाल सति जाने प्रथा उन्मूलन भएको हुँदा चलनमा नरहेको र यस मन्दिरको शिवको स्वरूपमा श्री ईन्द्रेश्वर महादेव रहनु भएको छ । सुवर्ण हिति पनि यसै ठाउँमा रहेको र अन्य नारायण, श्री नवदुर्गा, श्री हरीसिद्धी माता, श्री निल बाराही माता समेत यसै जयबागेश्वरीको अगल बगलमा रहनु भएको छ । त्रिशुल यात्रा आदि यसै ठाउँबाट यात्रा सुरु हुन्छ । तुलजा भवानी, खज्जनेश्वर महादेव आदि महादेव पनि यसै वरीपरी विराजमान रहनु भएको छ । श्रीमाताको दर्शन पूजन गर्नाले बच्चाहरु लाटो भएमा बोक्ने बोली बोक्दा अस्पष्ट बोक्ने आदि कुनै किसिमको लाटो पनि पूजा आजा गरी जल खुवाई पिएमा बोक्छ, तिक्ष्ण बुद्धीको लागि माताको सेवा गर्नु ज्यादै उत्तम पनि हुन्छ । यिनीलाई स्वेत सरस्वती पनि भनिन्छ ।

देवमाला वंशावलीमा (पा.नं. ३३) वर्णन भए अनुसार गुह्येश्वरी प्रकट भएपछि द्वापरमा नै भगवती बागेश्वरी मानसरोवरबाट शिला नदी पार गरी नेपालमा आउनु भएको पूर्वकालमा देवीको मन्दिर, मूर्ति केही थिएन । पिठ गुप्त रुपले रहेको थियो ।

राजा शिवदेवले नै सर्वप्रथम गोल नामक शहर बनाई देवीको नित्यायनै गराएका थिए । यिनले नै कलिगत् सम्वत् ३२३२-३२७४ भित्र माताको चयले मूर्तिलाई स्थिर गरी, दुःख गरी देवीको रहस्यमय मूर्ति बनाई, चित्रकार गरी, जीवन्यास गरी (प्राण-प्रतिष्ठा) गरी स्थापित गरे र मन्दिर कै उत्तर भागमा भैरवको चंचल मूर्तिलाई चित्रकार गरी, आचार्य (हाल कमाचार्य भनिन्छ) लाई पूजाहारि राखी दिएको ऐतिहासिक वर्णन रहेको पाइन्छ । कालान्तरमा यसरी वर्षेपिच्छे गर्नु पर्ने कृत्यलाई कारणवश कठिन भयो भन्दै राजा अंशुवर्माले प्रत्येक १२ वर्षमा चित्रकार गर्ने रित चलाएको वर्णन रहेको छ । ९० सालको भूकम्पमा केही नभएको । यसका साथै भाषावंशावलीमा उल्लेख भए अनुसार मानसरोवरदेखि शिलानदी पार गरी देवपट्टनमा आउनु भएको (विराजमान) छन् ।

७४. चाबहिल रक्त बिनायक : देवमाला वंशावलीमा (पा.नं. ५८, ६७) उल्लेख भए अनुसार यिनी प्राचिन हुन र पिता हस्तिमुख गणेश हुन् । दुनिया (जनहरु) का देहमा पीप भै शुल आउँदा यिनको पूजा गरे निको हुने भनिएको छ । यिनलाई रक्त बिनायक पनि भनिएको छ । राजा भूपालेन्द्र मल्लले ने.स. ८०० देखि ८०४ भित्र शनिलाई स्वप्नमा रथ यात्रा चलाउन भनी कथन भए बमोजिम श्री पशुपतिमा पूजा गरी कार्तिक शुक्ल पूर्णिमाको र प्रतिपदाका दिनमा रथयात्रा गर्ने रित चलाएको वर्णन रहेको छ । ९० सालको भूकम्पमा केही नभएको चर्चा रहेको छ ।

७५. चावहिलको बौद्ध बिहार : देवमाला वंशावलीमा (पा.नं. १००) उल्लेख भए अनुसार शिवदेव नाम गरेका राजाले अघि आफ्ना पूर्वजले अपनाएका शैवमार्ग छाडी बौद्धमतमा आवद्ध रहेको समयमा राजालाई स्वप्नमा देवताले दर्शन दिई यस स्थानमा तलाउ छ र त्यसभित्र धन राखिएको छ सो भिकी चैत्यकार भित्र गर्भ राखि मन्दिर बनाउ भनी वचन भए बमोजिम जाँचि-बुझि उक्त पोखरी सोहर्दा धेरै धन प्राप्त भएको र सो धनलाई (द्रव्य) गर्भरूप राखी कलिगत सम्वत् २८१० मा बौद्ध चैत्य र मन्जु महाविहार बनाई दिएको चर्चा रहेको छ । ९० सालको भूकम्पले पनि केही नभएको वर्णन छ ।

७६. श्री मछिन्द्र गणेश तथा श्री नित्य नाथ : श्री मछिन्द्र गणेश तथा नित्य नाथ भनेको श्री जयबागेश्वरी माताको रक्षाको लागि बस्नु भएको छ । उक्त गणेशलाई मछिन्द्र गणेश भन्दछन् । मछिन्द्रनाथको रथ यात्रा शुरु हुनु अगाडि यस ठाउँमा पाटनबाट आई बलि पूजा समेत गर्ने परम्परा रही आएको छ । उक्त गणेशको पछाडि श्री नृत्यनाथ भगवान रहनु भएको छ । श्री महादेव पार्वतीको नाचमा लगाउने मुकुट यहाँ पूजा गरी लगाउने परम्परा रहेको छ र जयबागेश्वरी माताको पूर्वतर्फ अमालकोट कचहरीमा श्री तूलजा भवानी पनि रहनु भएको छ ।

७७. सूर्य विनायक (पाचः वा पाचो गणेश) : सूर्य विनायक अर्थात् पाचो गणेश यस श्री सूर्य विनायक गणेश भक्तपुरमा रहेको गणेशको प्रतिकको रूपमा स्थापना गरिएको हो । यसै गणेशसँगै काल भैरव पनि रहनु भएको छ । श्री यन्त्र पूजामा पश्चिम तर्फ रहने गणेश तथा भैरवको रूपमा रहेको छ । बच्चाहरुलाई ज्यादा बिरामी भएमा यस गणेशलाई तिलको लड्डु, मूला, दुबो, आदि चढाई मङ्गल चौथीको दिनमा पूजा गर्नु पर्छ ।

७८. दक्षिणमूर्ति : श्री दक्षिण मूर्ति स्वयम् नारायण हुन् जसलाई आदि नारायण भन्दछन् । श्री भगवान सदाशिव पनि साधु रुपमा दिगम्बर नङ्गा भएको हुनाले सन्यास ग्रहण गर्दा शिवजीले नारायण सँग सन्यास दिक्षा ग्रहण गर्नु भएकोले वहाँको गुरु मूर्तिको रुपमा श्री दक्षिण मूर्ति रहनु भएको छ । प्रत्येक गुरु पूर्णिमाको दिनमा श्री पशुपतिनाथका चारै जना भट्टद्वारा श्री दक्षिण मूर्तिको मन्दिरमा गई दर्शन तथा पूजा गर्ने परम्परा रहि आएको छ । उक्त मन्दिरमा पूजा गर्ने पूजारी राजोपाध्यालाई जुठो, सुतक आदि परेमा श्री पाशुपतिनाथका पूजारीबाट गई पूजा गर्ने चलन रहेको छ । यिनको दर्शनले विद्या सिद्धी हुने मानिन्छ ।

७९. हेमन्त (हिम्वन्त भैरव) : पर्वत राजा हिमालयले आफ्नी छोरी पार्वती श्री महादेवको पछि लगाई पठाउँदा पार्वतीको रक्षाको लागि श्री हिमवन्त भैरवलाई पार्वतीको रक्षाको लागि साथ साथ पठाउनु भएको गण भैरव हुन् । यिनको दर्शनले बल बृद्धि हुने मानिन्छ । पर्वतेश्वर महादेव उमाकुण्डको शिवको स्वरुपमा रहनु भएको छ । उक्त शिवलिङ्ग कैलाश पर्वतको बिच भागमा रहेको छ । महादेवको जलरी शिवलिङ्गको आधा भागमा रहेको छ । उक्त महादेवसँगै कैलाश कुण्ड पनि रहेको छ । श्री महादेवको दर्शन गरी तल गौरीघाट तर्फ लागी दर्शन गर्नु पर्छ । श्रावण महिना, माघ महिनामा लिङ्ग दर्शनको विशेष महत्त्व रहेकोछ ।

८०. उमाकुण्ड र पर्वतेश्वर महादेव : श्री माता आई श्री महादेव र उमा माता वस्नु भएको स्थान कैलाशमा श्री उमा माता रजस्वला धर्म हुँदा माताको स्नानको लागि उक्त कुण्ड स्थापना गरी दिनु भएको हुँदा उक्त स्थानमा बनेको कुण्डलाई नै उमा कुण्ड भन्दछन् । कुनै पनि व्यक्तिलाई आँखा सम्बन्धी रोग लागेमा श्री उमाकुण्डको जल आँखामा लगाउँदा आँखाको रोग नास हुन्छ । श्रावण महिनामा उमाकुण्डमा स्नान गरेमा उमा लोकमा बास मिल्छ ।

८१. श्री गौरीघाट (माताको दर्शन) : भगवान श्री पाशुपतिनाथको अनेक रुप मध्ये किराती रुप पनि एक रुप मानिन्छ । श्री किराती रुप महादेवको दर्शनको लागि गौरीले आई यसै बाग्मतीको तिरमा तपस्या गरी रहँदा ब्रम्हा, विष्णु, ईन्द्र आदि देवता आई यहाँ गौरीमातालाई देखि भगवान सदाशिवको खोजी गर्दा कितार रुप धारण गरी यसै सेस मान्तक वनमा विचरण गरेको देखि गौरी माताबाट पनि किरातिर्नको भेष धारण गरी बस्दा ब्रह्मा, विष्णु, ईन्द्रले पनि वृक्षको रुप धारण गरी बसी रहँदा अर्जुनको र किराँती रुप धारी महादेवको बिचमा युद्ध हुँदा अर्जुनले पूजा गरेको माला किरातीको गलामा देखि स्वयम् श्री महादेव भनि जानी सरण पर्दा यसै ठाउँमा अर्जुनले पाशुपत्तास्त्र प्राण गरी महाभारत युद्धमा जित हासिल गरेकोले यस ठाउँलाई ईन्द्रकिल पर्वत पनि भन्दछन् । बाला चतुर्दशीको दिनमा विशेष प्रकारको अन्न सद्विज यस ठाउँमा पनि अनिवार्य छन् पर्वछ । माघ महिनामा विशेष मेला लाग्दछ ।

देवमाला वंशावलीमा (पा.नं. ९८) उल्लेख भए अनुसार पूर्वकालमा महादेव वन विहारमा रमण गर्नु हुँदा शिवको दर्शनार्थ पार्वतीले उक्त शिलामा बसी तप गर्नु भएको शिला नै गौरीघाटको रुपमा चर्चित भयो यो शिला अद्यापी छँदैछ । गौरी शिलामा पूजा तथा घाटमा स्नान गरी किराँतेश्वरको दर्शन गर्नाले कैलाश बास प्राप्त हुने भनिएको छ । ने.सं. ७७४ सालमा राजा प्रताप मल्लबाट घाट समेत बनाइ दिएको र पछि ठाउँ-ठाउँमा विग्रदा पुनः जङ्गबहादुर राणा महाराजद्वारा बलियो जग हाली घाट र सत्तल र पुल पनि बनाउन (निर्माण) गराएका पछि उक्त पुल पनि विग्रदा महाराज चन्द्र शमशेरका समयमा पुनः फलामको सत्तरी राखी पुलको जिर्णोद्वार गराएको चर्चा रहेको छ ।

८२. श्री बालशमशानेश्वर : यि महादेवको विषयमा भन्नु पर्दा अकालमा मृत्यु भई दिवंगत बालबालिका, कुमार कुमारी तथा रोगले

ग्रस्त भई मृत्यु भएका, गर्भमा मृत्यु भएका बालकहरुको उद्धार होस् भनी यिनको दर्शन पूजन गरिन्छ। यसकै पछाडि बालशम्भान (मचागाँ) पनि रहेको छ। दिवंगत बालकको नाममा श्राद्ध गरेमा वा सिधा दान गरेमा दिवंगतको आत्माले शान्ति प्राप्त गर्दछ भन्ने मानिन्छ। यि महादेवको प्रभावले मृतक बालबालिकाहरुको तारण हुने विश्वास लिइन्छ।

८३. श्री किराँतेश्वर महादेव : भगवान सदाशिव पशुपतिबाट किराँती रुप धारण गरी यसै श्लेष्मान जगलमा विचरण गर्नु हुँदा भएको अवतार मानिन्छ यसै स्थानमा यलम्बर र अर्जुनको युद्ध हुँदा यलम्बरबाट चढाएको पुष्पमाला अर्जुनको गलामा देखिदा स्वयम् शिव जानी लिङ्ग स्थापना गरेकोमा माघ महिनामा गौरीघाट तथा किराँतेश्वर महादेवको दर्शन उत्तम हुन्छ साथै बाला चतुर्दशीको दिनमा मृतात्माको लागि छरिने सद्बिज यस स्थानमा पनि छर्नु पर्दछ।

८४. सूर्यघाट र चन्द्रघाट (सूर्य र चन्द्र दर्शन) : सूर्य घाटमा सूर्य तथा चन्द्रमाले आई तपस्या गरेर बसेको हुनाले सूर्य बिम्ब र चन्द्र बिम्बको मूर्ति बाग्मती नदि तिरमा रहेको छ। यस ठाउँमा आदित्यवार तथा पौष महिनाको आईतवार यस ठाउँमा अर्घसहित सूर्यको पूजा तथा उपवास बसेमा नरिवल पंचमृत सहित रातो वस्त्र आदि चढाएर एकदेखि एकलाख आठ आदि यथासक्य अर्घ दिनु पर्छ। यसै ठाउँमा सूर्य भागा, चन्द्र भागा नामक तिर्थ पनि रहेको छ। यस ठाउँमा पौष महिनाको आदित्यवार विशेष मेला लाग्छ। सूर्यको उपासनाद्वारा अन्त्यमा सूर्यमा लिन हुन्छ।

८५. उत्तरबाहिनी (गुह्येश्वरी) : श्री बाग्मती गंगा उत्तरतर्फबाट बगेर दक्षिणतर्फ गएकोमा यस ठाउँमा बाग्मती पुन उत्तर तर्फ बग्नै आउनुका साथै ताम्रगंगा समेत यस उत्तर बाहिनीमा मिसिने हुँदा अक्षय तृतीया, गंगा दशहरा आदिमा कालि तिर्थ उत्तर बाहिनी

बागमती यि तिनै महाउग्र तिर्थ मानिन्छ । यसै उत्तर बाहिनीबाट तलबाट जल लगी गुहेश्वरीको नित्य पूजा गरिन्छ । यस स्थानमा स्नान गर्दा महापातक पनि नास हुन्छ । यहाँ स्नान, दान गर्नाले धेरै नै पुण्य प्राप्त हुने चर्चा हिम्वतखण्डमा रहेको छ ।

८६. गुह्येश्वरी माताको दर्शन : माथि उल्लेखित उत्तर बाहिनीमा स्नान गरी ईना गणेश जलेश्वर महादेव विष्णु आदि दर्शन गरी पश्चिम द्वारबाट भित्र पसी पहिला भैरवको दर्शन गरी सिद्धेश्वर महादेवको दर्शन गरी भित्र पसी भैरवको दर्शन गरी श्री गुह्येश्वरी माताको दर्शन गरी पुन भैरवनाथको दर्शन गरी अष्टमात्रिकाको दर्शन गरी पछिमात्र श्री गुह्येश्वरीको दर्शन गर्नु पर्दछ । सतिदेवीको गुह्यपतन यसै ठाउँमा भएको र यिनैलाई पार्वतीको समेत स्वरूप मानिएको हुँदा यसलाई महाउग्र पीठ भनिन्छ । अष्टमी, चतुर्दशी, पुर्णिमा, चैत्र शुक्ल अष्टमी, आश्वीन शुक्ल अष्टमी आदि पर्वमा यस मन्दिरमा बामाचार्यद्वारा, यन्त्रवत रुपमा तन्त्रमार्गबाट पूजा गर्ने परम्परा रहेको छ । श्री माता यस स्थानमा कुण्ड स्वरूपमा बिराजमान रहनु भएको छ । इच्छा सिद्धी वर प्रदान गर्न सक्ने यि ईश्वरी भएकी हुँदा पंच मकार तथा पंचामृत दुवै तर्फबाट वैदिक तथा तन्त्र परम्परामा आधारित छ । उत्तर आम्नायको प्रधान देवी पनि यिनलाई मानिन्छ ।

देवमाला वंशावलीमा (पा.नं. १४-१६) वर्णन भए अनुसार कलिगत् सम्वत् गुह्येश्वरीको प्रकाश गरे पश्चात् नृसिंह ठाकुरले १७९९ गुह्येश्वरी कुण्डको जल उत्तर बाहिनीबाट बागमतीमा आउने गरी बनाई दिएका थिए । पछि जिर्ण भै जाँदा राजा प्रताप मल्लले ने.सं. ७७४ सालमा पुनः राम्ररी ढुङ्गाले छापी बनाएका र पछि ठाउँ-ठाउँमा विग्रदा वि.सं. १९०१ सालमा महाराज जङ्ग बहादुर राणाद्वारा पुनः ढुङ्गाले छापी घाट र पौवा समेत बनाएको चर्चा रहेको छ । यसरी नै १९९३ मा बिजुली समेत राखिएको चर्चा रहेको छ । हिम्वत खण्डमा उल्लेख भए अनुसार कोटी-कोटी गणले वेष्टित, आफ्ना

वाहनमा चढेका, सबै देवताहरुले गृह्यश्वरीका दशैं दिशाका स्थानहरुको सधैं रक्षा गर्छन् भनिएको छ । हिम्वत खण्डमा उल्लेख भए अनुसार गृह्येश्वरीको विधिवत् पूजा गरेर मन्त्र जप गर्नाले सबै दान, उपवास, योग र तीर्थको फल प्राप्त हुन्छ । पशुपति क्षेत्रमा कही पनि प्राण त्याग गर्नाले सबै पापबाट मुक्त भै शिवलोकमा जानेछ । यहाँ श्राद्ध एकपटक मात्र गर्नाले पनि सो श्राद्धले विसकुलको उद्धार गर्ने भनिएको छ । पाशुपत क्षेत्रमा आर्यातीर्थको समिपमा पिण्डदान गरिएमा कोटी कुलको उद्धार हुने वर्णन छ ।

८७. श्री सिद्धेश्वर (गृह्यश्वर) महादेव : सिद्धेश्वर महादेव राजा धर्मदेवबाट तपस्या गरी श्री गृह्येश्वरी माताको सेवा गरी श्री पाशुपतिनाथको दर्शन गर्न जाँदा भैरवबाट उग्र रूप धारण गरी जान नदिँदा पुन गृह्येश्वरीमा तपस्या गरी श्री माताको आशा बमोजिम श्री पाशुपति नाथको दर्शन गरी सर्वप्रथम यिनै राजाबाट २०० सय घरको बस्ती बसाली अक्षय राज गरी रहँदा देवताहरुबाट पनि राजालाई जित्न नसक्दा श्री गृह्येश्वरीमाईको तपस्या गरी महादेव प्रसन्न गराउँदा श्री राजा धर्मदेवलाई ससरीर पुष्प विमानमा राखी देवीलोकमा पठाई पुन देवताहरुलाई भय मुक्त गरेको हुनाले यस सिद्धेश्वर महादेवको श्रावण, बैशाख, माघ महिनामा विशेष पूजा आजा गरेमा गुमेको सम्पत्ती, राज्य तथा सम्पूर्ण वैभव प्राप्त हुन्छ ।

८८. सुन्दरी माई (देवी) : श्री सुन्दरीमाई सौभाग्य बृद्धि गर्ने, देवीको रूपमा मानिन्छ । गौरीघाट माथि रहेको शान्ति तिर्थ भन्दा तल तिर सुन्दरी तिर्थ आउँछ । रातो वस्त्र, सौभाग्य सिन्दुर, कुमकुम आदि चढाई मंगलवार, शनिवार, अष्टमी आदि पर्वमा पूजा गर्दा सौभाग्य बृद्धि हुन्छ ।

८९. सिताको पाकशाला : अघि त्रेतायुगमा श्रीराम बनवासमा रहनु हुँदा यस पाशुपत क्षेत्रमा पनि आई पशुपतिको दर्शन पूजन गरी यसै श्लेष्मान्तक वनमा रहनु हुँदा यसै स्थानमा सिताले चुलो स्थापना गरी श्रीरामलाई भोजन पकाई खुवाउनु भएको थियो भन्ने मानिन्छ ।

यसलाई सिताको पाकशाला पनि भनिन्छ । सितालाई पकाउन सहज होस् भनी यहाँ सुकेका पात-पतिङ्गर, समिधा, दाउरा हाली दिने परम्परा रहेको छ यसो गर्नाले सितामाता प्रसन्न हुने भन्ने मानिन्छ ।

९०. गोरखनाथ : देवमाला वंशावलीमा (पा.नं. १७) वर्णन भए अनुसार सिद्ध गुरु गोरखनाथ राजा नरेन्द्रदेवका समयमा कलिगत सम्बत् ३६७३ मा नेपाल आउँदा लोकले भिक्षा नदिई अभद्र व्यवहार गर्दा रिसाएका । पछि मछिन्द्रनाथ आउँदा गुरु दर्शनार्थ उठे । नेपाल सम्बत् ५१४ मा राजा जयस्थितिमल्लले नाथलाई जगाई यौटै शिलामा पादुका स्थापना गरी गोरखनाथ दर्शनीको मत खडा गरी नित्य पूजाको व्यवस्थार्थ गरे यसपछि नाथज्यू पुनः प्रकाशित भयो । ९० सालको भूकम्पमा पनि केही नभएको उल्लेख छ ।

९१. विश्वरूपा भगवती : देवमाला वंशावलीमा (पा.नं. ७९) उल्लेख भए अनुसार सुवर्णपुर भनिएको यस क्षेत्रमा महाराज जङ्गबहादुरले धेरै तन्त्र बटुली ठूलो परिश्रम गरी ध्यान मिलाई नेपालमै कतै नभएको मूर्ति दुनिया (प्रजा) को उद्धार होस् भनि आफूले पनि देवीको (सवै) (ईश्वरको) चरणारविन्दमा भक्तिको वृद्धि होस् र आफू सहित सबैको उद्धार होस् भनि बि.सं. १९२० सालमा विधिपूर्वक कोटीहोम गरी प्रतिष्ठा गरी आवरण देवता सहित स्थापना गर्नु भयो । यिनको नित्यार्चन तन्त्रोक्त विधिबाटै हुने हुन्छ । ९० सालको ठूलो भूकम्पमा केही नभएको चर्चा रहेको छ ।

राजा शिवदेवको समयमा कलितग ३४८९ मा ९ चोकको दरबार बनाई देश समेत बसाई देवपट्टन नाम प्रख्यात गरिदिएको चर्चा पनि रहेको छ ।

९२. बैहिरो गणेश : पशुपतिको पूर्वतर्फ वन क्षेत्रको बाटोमा रहेको यस गणेशमा मङ्गलवार व्रत बसी विधिपूर्वक पूजन गरी यसको प्रसाद बालकलाई खुवाएर अत्यन्त ज्ञानी हुने, बुद्धी खुल्ने भन्ने विश्वास गरिन्छ । यसका साथै मङ्गल चौथीमा व्रत बसी पूजा गर्नाले

रिद्धी सिद्धी पनि प्रसन्न भई धन सम्पत्ति पनि प्रदान गर्छन् भन्ने मान्ने गरिन्छ ।

९३. रत्नेश्वर महादेव : यिनलाई दाउँ गर्ने महादेव पनि भनिन्छ । सोमवार विधिपूर्वक दर्शन पूजन गरी उपासना गरेमा धन सम्पत्ति रत्न, आभूषण आदि प्राप्त हुने भन्ने मानिन्छ । १६ सोमवार सम्म यिनको व्रत गरे दरिद्रले पनि धनवान हुने आशिष पाउँदछ ।

९४. कुरुक्षेत्रेश्वर महादेव : यो महादेवको विषयमा भन्नु पर्दा महादेव भनेको पञ्च पाण्डव गोत्र हत्याको पापबाट मुक्त हुनकन यस पाशुपत क्षेत्रमा आई यसै स्थानमा बसि महादेवको आराधना गरी पाप मोचन गरेको र स्वयम् पशुपति नाथको वर प्रसादबाट मुक्त भएकोले मानिसहरुले पनि पितृऋणबाट मुक्त हुनलाई यस ठाउँमा आई अन्तिम सद्वीज छर्दछन् । पञ्च पाण्डवबाट स्थापना गरिएको मानिन्छ यसै ठाउँमा पञ्च पाण्डवको गुफा पनि रहेको छ । यसै ठाउँमा उक्त मार्ग कृष्ण चतुर्दशीको दिनमा नेवार जातिले पाटनबाट काँसको माछा ल्याई हवन समेत गरी पुन फर्की पाटन जाने गर्दछन् सो माछा ल्याएपछि सद्वीज छर्ने समाप्त भएको मानिन्छ ।

९५. श्लेष्मान्तकेश्वर महादेव : यो महादेवको विषयमा भन्नु पर्दा श्लेष्मान्तकेश्वर महादेव यस महादेवलाई शेषनागबाट उक्त स्थानमा बसि तपस्या गरी रहँदा तिम्रो नामबाट यस महाअरन्यलाई श्लेष्मान्तक नामले जान्ने छन् यसै ठाउँमा म पनि सदा रहन्छु भनि वरदान दिनु भएकोले यस देव वन अनेकौं वृक्ष लता, फल, विभिन्न फुलहरुबाट ज्यादै सुरम्य रहेको र अनेकौं जानवरहरु समेतबाट सो भायमान रहेको थियो हाल बस्ती विकास र सडक निर्माणबाट वनजंगल नास भएको उचित बास स्थानको अभावमा जनावरहरु पनि नासिएकोछ ।

९६. राममन्दिर : पशुपतिको पूर्वतर्फ रहेको राममन्दिरमा श्रीरामका परिवार रहनु भएको छ । यिनको दर्शन गर्नाले बुद्धि विवेक प्राप्ती

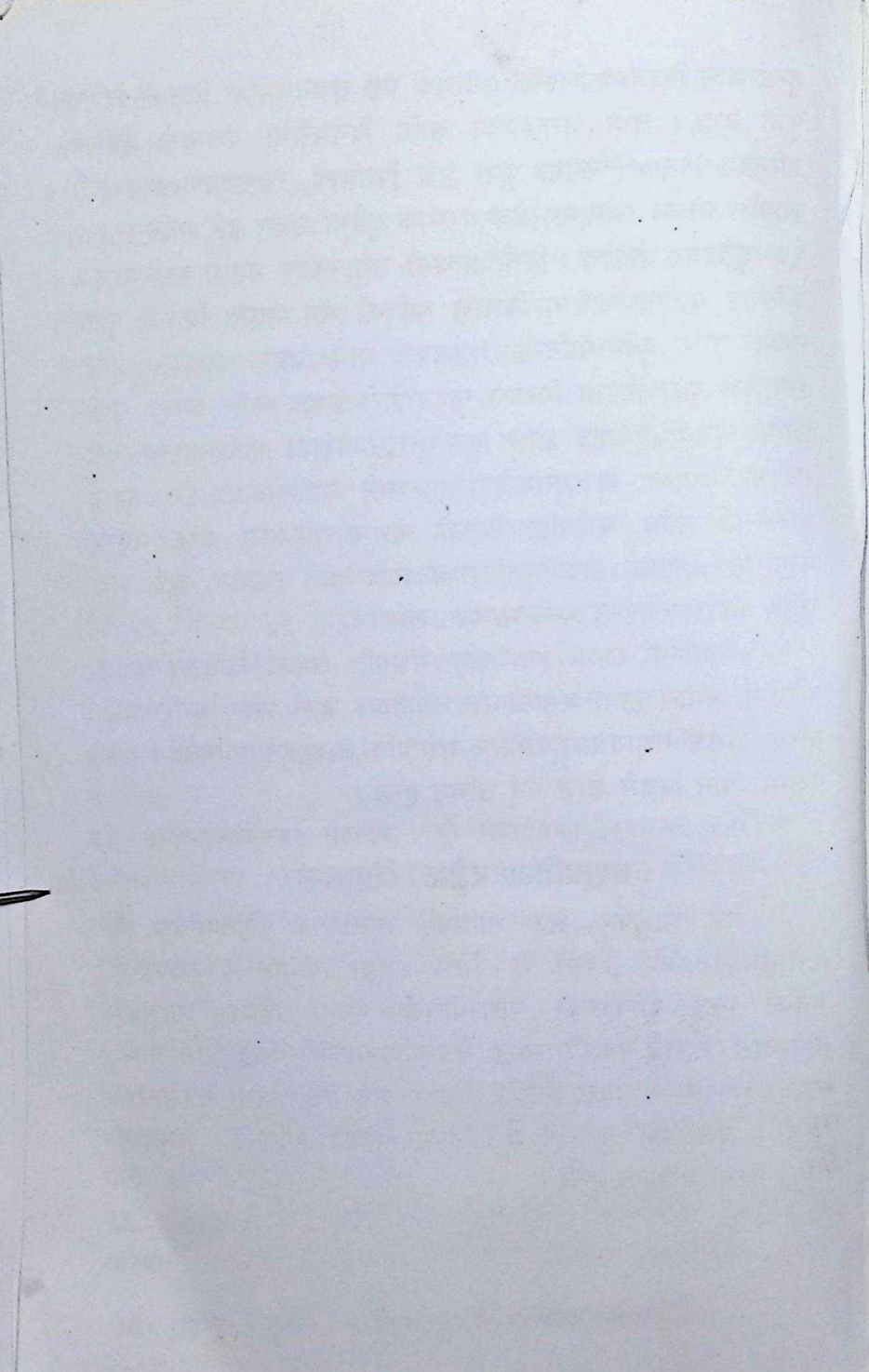
हुन्छ, भन्ने विश्वास लिइन्छ। प्रत्येक वर्ष रामनवमीमा यिनको विशेष पूजा हुन्छ। तथा भक्तहरुका लागि दिनभरीमा दर्शनार्थ खोलिने गरिन्छ। विधिवत् रुपमा पूजा गरी पितवस्त्र, रत्नाभूषण दान गरी ब्राह्मण भोजन गराएमा लोक परलोक दुबैमा उद्धार हुने मानिन्छ।

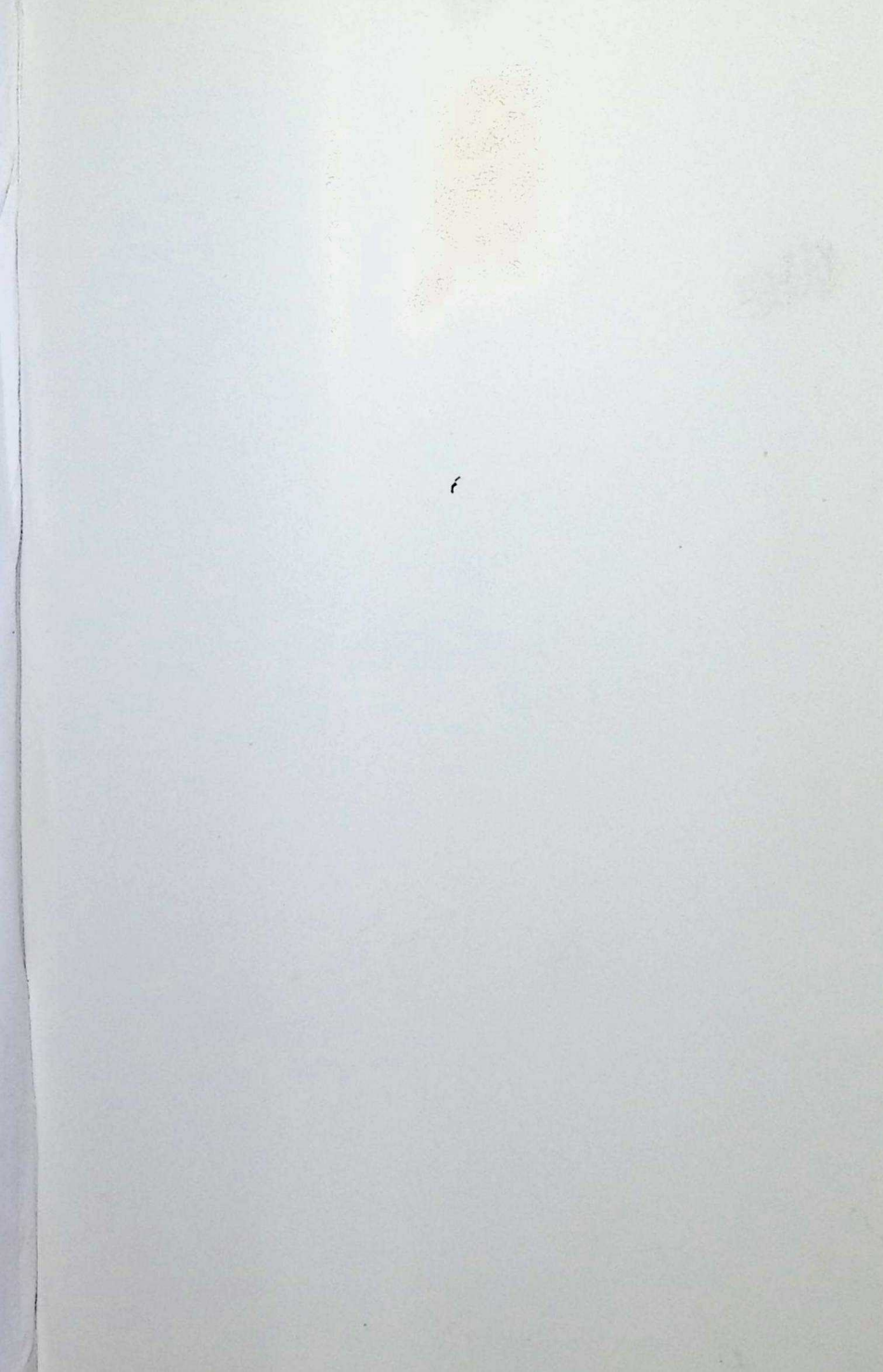
९७. भूतेश्वर महादेव : यिनी अत्यन्तै उग्र स्वरुप भएका मानिन्छन्। कसैलाई भूतप्रेत लागेमा पिचाश आदिको भय भएमा यिनको पूजा गरेमा लाभ हुने मानिन्छ। यसका साथै घरमा भूतप्रेत आदि इत्यादिले दुःख दिएमा यिनको पूजन गरी प्रसाद लगेर घरमा राखी दिएमा भूतबाधा आदि शान्त हुने हुन्छ। यसका साथै मानिस मरी मलामी आएका वा मृतकका आफन्तले दाहसंस्कार गरी नुहाई अग्निलाई नाघि सकेपछि यिनको दर्शन परिक्रमा गरेर गएमा मसानमा आएका अनेक भूतपिशाच आदि त्यसै स्थानमा छुटी शुद्ध चोखो भई घर गईन्छ, भन्ने मान्यता रहेको छ।

वैज्ञानिक रुपमा हेर्दा पनि, पशुपति क्षेत्रको विधिवत् दर्शन परिक्रमा गर्नाले नाना असाध्य रोग व्याधिहरु जस्तै प्रेसर, सुगर, हार्ट, युरिक एसिड लगायतका रोगीहरुलाई पनि लाभ हुने मानिन्छ। यस पक्षमा पनि विज्ञले खोज गर्नु उचित हुन्छ।

पशुपतिमा रहेका सिद्धहरु

यस पाशुपत क्षेत्र धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक र तपोभूमिको रुपमा रहेको छ। यस क्षेत्रमा विभिन्न कालखण्डमा अनेकौं सिद्ध पुरुषहरुको बासस्थानको रुपमा रहेको। बासुकी ब्रह्मचारी, खप्तड स्वामी, स्याम चैतन्य ब्रह्मचारी, सिद्ध सिल बाल, सिद्ध ब्रह्मचारी लगायत अनेकौं सिद्धहरु पनि यसै क्षेत्रमा तपस्यारत रहेको। हाल पनि कुनै न कुनै रुपमा रहेको मानिन्छ। जसलाई सबैले चिन्न मुश्किल हुन्छ।

लेखकको परिचय

नाम : मदन भट्ट
 जन्ममिति : २०१४/०४/१४ गते
 जन्मस्थान : लगनलाछी टोल, पशुपति
 देव पत्तन, आगमघर,
 काठमाडौं
 बाजेको नाम : गोपाल भट्ट
 बुवाको नाम : ध्रुव भट्ट
 आमाको नाम : मिठु भट्ट
 गुरू : स्व. पदमप्रसाद भट्ट
 पेशा : पुजारी

सह-लेखकको परिचय

नाम : महेश भट्ट
 जन्ममिति : २०३५/०७/११ गते
 जन्मस्थान : लगनलाछी टोल, पशुपति
 देव पत्तन, आगमघर,
 काठमाडौं
 बुवाको नाम : मदन भट्ट
 आमाको नाम : इन्दिरा भट्ट

